O. K. Mitzjuk

Professor der ukrainischen Universität in Prag und der ukrainischen politechnischen Hochschule in Poděbrad.

Die Agrarisierung der Juden in der Ukraine

im Lichte der allgemeinen Ökonomik

О. К. МИЦЮК

проф. Українського Університету в Празі та Украïн. Господарської Академії в Подєбрадах.

АҐРАРИЗАЦІЯ ЖИДІВСТВА УКРАЇНИ

НА ТЛІ ЗАГАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

НАКЛАДОМ АВТОРА. — ПРАГА 1933

ЗМІСТ:

I. Розселення і економіка жидівства до розділу Польщі. . . 3
II. Перші спроби аґраризації жидівства (1807—1827). . . . 13
III. Другий період аґраризації жидівства (1828—1857 рр.). . . 22
IV. Жидівська економіка за доби лібералізму (1858—1881 рр.). . 42
V. Жидівська економіка на Україні за доби реакції (1882—1917) . 69
VI. Жидівство за доби історичного перелому (1917—1920 рр.). . . 103
VII. Аґраризація жидівства України за доби большевизму. . . . 142

ОЛЕКСАНДЕР МИЦЮК

ПРОФЕСОР УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ПОДЄБРАДАХ.

АҐРАРИЗАЦІЯ ЖИДІВСТВА УКРАЇНИ

НАКЛАДОМ АВТОРА

ПРАҐА 1932

SLOVANSKÁ KNIHOVNA
3186244201

Друкарня «Legiografie», Praha-XIII. 665.

І. Розселення і економіка жидівства до розділу Польщі.

1. Висунення справа аґраризації жидівства по світовій війні й наш підхід до її вивчення. 2. Що означило економічну діяльність жидівства в діяспорі. 3. Посередництво, як універсальне заняття взагалі. 4. В історичній Польщі. 5. На Правобережній Україні в XVII—XVIII. в. в. 6. Московська політика до жидів і її наслідки. 7. Господарське значіння Талмуда. 8. Теж саме значіння кагальної орґанізації.

Від утрати жидами свого самостійного царства й дальшого перебування їх у діяспорі (розсіянні), ще ніколи справа аґраризації жидівської людности не набірала такої актуальности і широти, як тепер, по світовій війні. І примховита доля звязала цю справу саме з українськими землями більше, як із якими иншими, навіть хоч би і з палестинськими. Зрозуміло, що українська аґрарно-економічна наука повинна над нею застановитися. Ця конспективна праця є першим кроком у тому напрямку.

Уділяючи головну увагу аґраризації жидівства України, нам неминуче прийдеться торкатися й жидівської економіки взагалі, а також побіжно зупинитися над справою аґраризації жидівства й поза межами нашої Батьківщини. Рівно-ж для ліпшого зрозуміння сьогоднішнього стану проблєми зробимо екскурс у минуле, з тим, що давної історії жидівства торкаємося тільки в загальних обрисах.

Історія господарського побуту Ізраїльського царства свідчить, що в ньому мало місце й сільське господарство, яке живило більше людности, ніж инші галузі народнього господарства. Але вже з VI. віку до Христа, коли Навуходоносор розгромив маленьке жидівське царство, жидівська людність почала відходити від сільського господарства, правда, за інерцією частина її по Христі ще подекуди його провадить то в Палестині, то в Греції, то в північній Італії та південній Франції, це загалом до XI. віку, але від цього часу жидівство цілковито відривається від хліборобства, і то аж до XIX. віку.

Приблизно через півтисячоліття по приході свому з Египту до Палестини Ізраїль стратив свою самостійність, а людність його зазнала масового переселення до Вавілону, а також і до свого союзника, до Египету. Доба осіло-хліборобська в житті жидівського народу, беручи масово, скінчилася, і почалася доба віковічної мандрівки, без батьківщини. З часу полону, що загрожував винародовленням, жидівські пророки ставлять собі завданням заховати жидівську національність од доохресних чужонародніх впливів, і вже підчас повороту з полону національна реакція витісняє з жидівської релиґії космополітичні риси й просякає її духом національної виключности й замкненості. «Вплив пророків і наслідки розсіяння» — каже *Макс Вебер* — «обернули осілий нарід, що працював на своїй землі, в мандрівне племя, а ритуал його виключав уже наперед будьяку міцну хліборобську осілість. Той, хто ретельно додержував жидівський ритуал, не міг бути сільським господарем. Ось так жиди обернулися в нарід міщухів-паріїв». Що ж не перешкоджало ритуалові? Торгівля, а особливо торгівля грішми, себто, випозичання грошей. Ось так од часу повороту з Вавілонського

полону й наступного розсіяння торгівля, а зокрема кредитування, стали — за виразом *М. Вебера* — «ритуально-замкненою племінною чи народньою справою»[1]) жидівства.

За західньо-европейської доби своєї історії часів розсіяння жидівство виступає як мійське населення, що живе в визначених для нього частинах міст, у ґетті. На початках його основне заняття — це торгівля грішми, лихварство. Неґативне відношення католицької церкви, а під її впливом і тодішніх свіцьких законодавств, до побірання відсотків за позики торгівлю грішми віддало майже монопольно в жидівські руки. Так було в західній Европі за середньовіччя й за нових часів, аж поки не заявив про свої права продукційний кредит, після чого кредитування стали провадити і христіяне. З позичковими операціями жидівство сполучає торгівлю взагалі. Серед моря натуральних відносин середньовіччя, а в значній мірі й нових часів, жидівство було носієм міново-капиталістичної форми господарства; «в систему господарства народів Европи жиди входили» — каже *Пінкус* — «як чужинці, становлячи з себе свого роду самостійний господарський орґанізм»[2]). В аґрарній царині протягом середньовіччя й нових часів землевласником виступав феодал, а хліборобом — кріпак; жидів, як правило, не могло бути ні між першими, ні між другими, — останнє суперечило б їх світоглядові, що вони, жиди, нарід обраний, поставленний понад решту народів. Вони перебірають до своїх рук посередництво між феодалами і кріпаками. Посередництво це від торгівлі й орґанізованого кредита за нових часів що-раз більше поширюється на нові обєкти й набірає характеру універсального заняття жидівства, залишаючися таким і за капиталістичної доби.

Простеживши цілу економічну історію жидів, Пінкус приходить до такого самого висновку, а саме, що «посередництво є єдиним фактором економічного розвитку жидівської нації»... «Коли К. Маркс» — каже той самий автор — «знаходить зясування світового ходу жидівської історії в існуванні особливого жидівського бога, в жидівській своєкорисности, у стремлінні задовольнити практичні потреби, в тім, що вони поклоняються золотому божкові, то тим самим автор «Капиталу» тільки підкреслює ту відрубність жидівського господарства, що нами характеризовано тямкою «посередницьке»[3]).

*

Західні католицькі держави Европи, за почином Іспанії, одна за одною масово виганяли жидів, і жидівство посувалося на схід, до Райну. В XIV. в. польські королі й пани закликають до себе в комерційних цілях прирайнських, понімечених жидів. Сліди мандрівки жидів через ґерманські землі можна бачити в попсованій німецькій мові — жарґоні, що ним тепер балакають жиди на Европейському Сході. На XVI. століття жидівство вже в найбільшій своїй масі скупчується на теренах тодішньої Польщі, а наслідком унії 1569. р. воно починає масово розповсюджуватися на Литву, а далі на Правобережну Україну, і в цих нових жидівських хвилях цілком заникає старе місцеве нечисленне жидівство. Як раніше в Західній Европі, так тепер і в Польсько-Литовській державі жиди стають мійською людністю. Головним джерелом прожиття для них було взагалі посередництво, торгівля грішми (під заставу рухомого й нерухомого майна) та торгівля ріжними иншими обєктами; особливо вигідним і фаховим стало корчмарство; в їх руках також зосереджуються відкупи ріжних державних податків; рукомесло ще тільки зароджується; а за чорною фізичною працею побачити жида було неможливо. Корінне населення міст од тих занять, з яких жидівство зробило собі джерело прожиття, відсувається. По селах жидів було обмаль, та й то, здебільша, це були посередники між панами і холопами-кріпаками. Це або орендарі поміщицьких дібр (часом із кріпаками), при тім яко орендарі спадкоємні,

[1]) Макс Вебер, «История хозяйства», Петроґрад, 1923, ст. 130.

[2]) Dr. Felix Pincus, «Очерки экономической исторіи евреев», переклад з нім., СПБ, 1906., ст. 7.

[3]) Там таки, ст. 39.

або аґенти маґнатів в управлінні маєтками, які, помагаючи своєю здібністю визискувати простий люд, підносять рентовність маєтків. І держава, і маґнат, і жид-посередник — усі жили з трудової поневоленої людности. Держава заступала політичну владу і звязані з тим вимоги; маґнат — феодальну владу й вимоги, звязані з верховним володінням землями і покріпаченим людом, не раз перебіраючи de facto у свої руки всю політичну владу королівських урядів; жид же заступав владу фінансового капіталу над простим людом. Часто й густо прероґативи держави й маґнатів передавано жидові орендареві чи управителеві; жид бував тоді всемогутнім. Як орендарі, жиди з кінця XVI. в. набули права судити селян і карати їх навіть смертю.

Способи господарської діяльности жидівства в Польсько-Литовській державі, що включала й західньо-українські землі, викликають у XVI—XVII. в. в. з боку сучасників самі відємні характеристики. В XVI. віці очевидець і літописець литовський Михайло Литвин (Міхалок) характеризує жидівство Західньої Руси, в тім числі Поділля й Волині, як «народ віроломний, хитрий, шкідливий, який псує товари, підробляє гроші, підписи, печатки; він на ринках однімає у християн засоби до життя, не знаючи иншої умілости, крім брехні й обмана». «На люблінськім сеймі 1569. р. литовські депутати скаржаться на віддачу жидам в оренду ріжного роду оброчних статей: млинів, солодарень, торговельних податків і мита, та вказують, що в руках жидів опинилися всі корчми, куди вони, використовуючи пристрасть славян до горілки, підманюють селян всіми способами, ширячи серед них зіпсуття моралі»[4])... Часи Хмельниччини ось як характеризує московський дяк *Григорій Кунаков:* «Да черкасамъ же де сверхъ того было разореніе отъ жидовъ, которые держали въ ихъ мѣстахъ отъ пановъ аренды. И тѣ де жиды ихъ черкасъ грабили и наругались надъ ними всячески: только который черкашенинъ укуритъ вина или сваритъ пиво і медъ не явясь жидамъ или противъ жида учнетъ говорить, не снявъ шапки, и жиды де за то, спримѣтываясь къ нимъ за посмѣхъ, ихъ грабили и разоряли, животы ихъ отнимали и женъ и дѣтей въ работу имѣли насильствомъ»[5]). В думах українських кобзарів XVII. в. можна не раз зустріти вказівки на те, як жид орендар визискує й навіть знущається над козаком, чи «мужиком». Одна з них так клясично і при тім усебічно змальовує характер жидівської економіки на наших землях у половині XVII. в., що може, як джерело, поспорити з Іліядою (пісня VII), яку економісти використовують для зрозуміння господарського побуту ранньої доби античної Греції. За компетентним свідченням професорів В. Антоновича і М. Драгоманова, своїм змістом вона згідна з актами й мемуарами, отже, бездоганна під оглядом історичної критики, а тому ми наводимо її, роблячи наші підкреслення:

«...Жиди — рандарі
Всі шляхи козацьки зарандували,
Що на *одній* милі
Да по *три шинки* становили,
Становили шинки по долинах,
Зводили щогли по високих могилах.
Іще ж то жиди — рандарі
І тому не перестали:

На славній Україні *всі козацькі торги* заорандували,
Да брали мимо — *промито:*
Од возового
По пів-золотого,
Од *пішого пішениці по три денежки* мита брали,
Од небораки *старця*
Брали кури да яйця,
Да іще питає:
Ци нема, котик, сце цого?
Іще ж то жиди — рандарі

[4]) Навожу з праці Житецького: «Евреи в Южной Россіи», «Кіевская старина», 1901, січень, ст. 67—78.

[5]) «Акты Южной и Западной Россіи», III, ст. 278.

У тому не перестали:
На славній Україні *всі козацькі церкви* заорандували.
Котрому б то козаку, альбо мужику дав Бог дитину появити,
То не йде до попа благословиться,
Да пійде до жида-рандаря да полож *шостак*, щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину охрестити.
І ще ж то котрому б то козаку, альбо мужику дав Бог дитину одружити,
То не йде до попа благословиться,
Да пойди до жида-рандаря да полож *битий тарель*, щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину одружити.
Іще ж то жиди-рандарі
І тому не перестали:
На славній Україні *всі козацькі ріки* заорандували...

Котрий би то козак, альбо мужик ісхотів *риби ловити*,
Жінку свою з дітьми покормити,
То не йди до попа благословиться,
Да пійди до жида-рандара да поступи йому *честь оддати*,
Щоб позволив на річці риби вловити,
Жінку свою з дітьми покормити.
Тогді ж то оден козак мимо кабака іде,
За плечима мушкет несе,
Хоче на річці *утя вбити*,
Жінку свою з дітьми покормити.
То жид-рандар у квартирку поглядає,
На жидівку свою стиха словами промовляє:
«Ей жидівочка ж моя Рася!

Що сей козак думає, що він у *кабак не вступить*,
За *денежку горілки не купить*,
Мене, жида-рандара, *не перепросить*,
Щоб позволив йому на річці утя вбити»,...
Тогді ж то жид-рандар стиха підходжає,
Козака *за патлі хватає*.
То козак на жида-рандара скоса, як відмідь, поглядає,
Іще жида-рандара мостивим паном узиває:
Ей жиду, каже, жиду-рандаре,
«*Мостивий пане!*

Позволь мені на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити».
Тоді жид-рандар у кабак входжає,
На жидівку свою стиха словами промовляє:
Ей, жидівочка ж моя Рася,
Буть мені тепер у Білій Церкві *наставним равом:*
Назвав мене козак мостивим паном»...
...Один жид Оврам,
(У того був невеличкий крам, —
Тільки *шпильки та голки.*

Що ходив по за Дніпром, та *дурив козацькі жінки)*»...

перестерігає, що з *Низу* може повіяти «тихий вітер», а він і повіяв у формі Хмельниччини під гаслом «*жидів-рандарів* (а за другим варіянтом — «жидів та ляхів») у пень рубайте»...

Другий варіянт тої самої думи каже про великі жидівські *одкупи*, про те, що жиди стали «оден од одного на милю оранди становити»...

Як іде українській козак, та корчму минає,
А жид вибігає, та українського козака *за чуб хватає*,
Та ще його *двома кулаками по потилиці затинає:*
«Козаче-левенче: *за що я буду ляхам рату платити*,
Що ти мимо корчми йдеш,
Та й *корчму минаєш?*»...

Розповівши, «що три річки в одкуп закупляли», далі говориться:

«Де була яка річка велика, *мости в одкуп забрали:*
Од *верхового по два шаги брали,*
А од *пішого по шагу,*
А од *бідного старця,* що він випросить,
То одбирали *пшоно та яйця*[6]).

Жидівство XVII. в. виступало як орендарі-посередники. Жиди орендували «всі шляхи» і ставили вздовж них багато корчем, куди український люд заходив не тільки зі своєї волі, але й неволею, бо шинкар мав економічну силу примусити селянина пити, хоч би той того й не хотів. В руках жидів були «всі козацькі торги», на яких жид брав «промито»; «всі козацькі церкви», де жид брав платню за охрещення і за вінчання; «всі козацькі ріки», де він збірав даток із рибалок і з мисливців на качок; «мости на великих ріках», де платили жидові і верхівець, і піший, та навіть і старець; в їх же руках був і роздрібний торг з дурисвітством при тому. Жиди-рандарі мали таку силу, що хватали при нагоді й козаків «за патлі», «за чуба», «били в потилицю», та вимагали, щоб їх, як і польську шляхту, величав нарід «мостивими панами». Через посередництво жиди свою економічну владу що-раз поширювали й поглиблювали, аж поки не натрапляли на збройний опір визискуваного люду, що свої криваві вибухи — спочатку козацькі, пізніш гайдамацькі — скермовує на польську шляхту, а рівночасно на її близняків у визиску — жидів. Можно собі уявити, що то були за взаємовідносини, коли склалася така страшна приказка: жид, лях та собака — віра однака. Такий стан річей тривав приблизно аж до третьої четвертини XVIII. в., себто, до розділу Польщі.

Безпосередньо перед першим розділом одбулося кілька переписів, з яких маємо більш-менш точні дані про число жидів на Правобережній Україні. Скільки саме мала Польща жидів на час першого розділу, усталеної цифри нема: Чацкі начислює за час од 1772. р. й до кінця XVIII. в. то 900 тис., то (на 1790. р.) 1.200 тис., чи 1.500 тис. душ. Але про число жидів на Правобережній Україні маємо вірогідні дані[7]):

Воєвідства	1765 р.	1807 року	
	жидів	населення загалом	у тім числі жидів
Київське	21.600	623.645	24.734
Волинське	51.736	754.650	31.027
Подільське	38.175	489.378	25.245
Брацлавське	20.271	630.444	25.497
Разом . . .	131.782	2.498.117	106.505

Жидівська людність Правобережної України — за переписом 1765 р. — була мійською на $^2/_3$—$^3/_4$ од загальної її кількости. Щодо роду занять жидівства по містах, то за даними про Житомир за 1789. р., на першім місці стоять шинкарі й корчмарі, далі крамарі й лихварі, аж потім ремесники. Шинкарство й корчмарство було виключно в руках жидів; жидів торгівців було в 13 разів більше, ніж торгівців-християн; ремесників християн в $1^1/_4$ більше, ніж ремесників жидів. Бачимо і обслугу з жидів, але християнської челяді було в 18 разів більше, ніж жидівської; були і злидарі з жидів, але злидарів християн у 3,5 разів більше, ніж

[6]) «Историческія пѣсни малорусскаго народа» съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, т. II, вып. I, Кіевъ, 1875, ст. 20—29.

[7]) И. Каманин, «Статистическія данныя о евреяхъ въ Юго-Западномъ краѣ во второй половинѣ прошлаго вѣка (1765—1791)», Архивъ Юго-Западной Россіи..., ч. 5, т. II, вып. I, Кіевъ, 1890, ст. 235 і 215. Також — «Polen, zur Zeit zwei letzten Teilungen dieses Reichs, historisch, statistisch und geografisch beschreiben», 1807, автор невідомий.

жидівських... «Отже, тяжкий бездохідний труд і сполучені з ним злидні, біда та піяцтво були долею християн» — каже *Каманін* — «усіж пожиточні заняття, як ось торгівля і, головним чином, шинкарство, та почасти ремесло, були в руках жидів»[8]). По селах жиди виступають у 1770. р. р. як орендарі маєтків, млинів, винокурень, корчем і шинків. «Нема майже села» — каже той самий автор — «де б не було жида-орендаря; заняття їх орендарством було так розповсюджено, що переписи сплутують поняття «орендар» із поняттям «жид» і так тоді звязують професію з національністю й вірою, що, замість виразу: в селі нема жида, кажуть: в селі нема орендаря. Отже, всі маєтки південно-західнього краю за часу перепису 1764—65. р. р. de facto перебувають у руках жидів»[9]). Ширші жидівські кола Польщі, як раніш, так і в XVIII. в., вважали посередництво в усьому «за національну святу жидівську традицію, а фізичну працю продукційного характеру за низчу жидівської гідности» *(Лещінскі)*. Ремесництво, що поволі починає прокладати собі шлях між жидівством, жиди вважають нижчим од торгівлі; поденщину й чорну працю навіть суперечними з реліґійними поглядами, бо вони часто йдуть у парі з працею людей инших вір; ще низче ставлять жиди хліборобство, як заняття виключно кріпацьке,— інстинкти й навики історично-палестинського хлібороба безслідно зникли. Завжди вважаючи себе за племя зайшле, чуже місцевому населенню і його інтересам, жидівство уникало всіма способами прикріплення до певного місця, до чого неминуче проводить хліборобство, уникало і злиття з тубільцями. Приблизно на міліон жидівської людности в Польщі при кінці XVIII. в. налічено *(Чацким)* всього 14 хліборобських родин; а на цілу Правобережну Україну, приблизно на 120 тис. жидів (1786. р.), знайшовся тільки оден жид хлібороб[10]), якого люстратори, на основі сеймової конституції 1775. р., що протеґувала продукційну працю жидів, звільнили од подушних жидівських податків аж до смерти. На шкідливість жидівської економіки для корінного населення сипляться безконечні скарги і з міст, і від селян, на неї вказують народні пісні, про неї кажуть козацькі посли і пишуть у своїх творах польські вчені публіцисти. Сучасний жидівський історик *Дубнов* означує жидівське орендаторство й шинкарство тих часів за «низкій промысел», що «часто доводив жидів до сутичок із селянами»[11]). Не маючи політичних прав, полишено само собі, поневолене селянство, як у XVII. в., дає собі раду погромами та козацько-гайдамацькими вибухами.

Внедовзі по перепису 1765. р. вибухає гайдамацьке повстання під проводом Ґонти та Залізняка, які, захищаючи українську людність, різали польську шляхту й жидів (Уманська різня 1768. р.). А десять літ потому скасовано (1775. р.) Запорожську Січ, цю загрозу для жидівства і шляхти. Приєднання до Росії Новоросійського краю дало можливість селянам Правобережжя втікати на нові місця поселення; ґніт шляхецько-жидівського визиску тим підривається. Жидівство й собі, по втихомиренні, почало посуватися з Правобережжя головне у східнім і півд.-сх. напрямку, чим і пояснюється зменшення його на Правобережжі в 1807. р. На Підкарпатську Русь і Буковину жиди хлинули з Галичини й Польщі після едикту Йосипа II. од 1782. р. (Toleranz Edict), що дозволяв жидам жити по містах і селах.

*

[8]) Там таки, ст. 222—224.

[9]) Там таки, ст. 63.

[10]) Історія заховала імя того унікума: Це Сапса Мошкович, з Канева, що оселився в с. Грушівці, купив хату, взяв собі «на оден плуг» поля, що облогувало, він мав власний плуг, 6 волів, 3 коней; озимого сіяв «на десять днів» і ярового теж «на десять днів»; сам обробляв землю (там таки, ст. 225).

[11]) С. Дубнов, «Новѣйшая исторія еврейскаго народа», т. I. 1923, Берл., ст. 42—43.

«Жидів до нас покликали» — пише *Драгоманов* — «польські пани та начальство. Козаки були повиганяли жидів з тієї частини нашої землі, де була козаччина та гетьманщина, — з теперішніх ґуберній Чернигівщини та Полтавщини та части Київщини та Катеринославщини. А далі, як скасували царі московські козаччину та гетьманщину, то й жидам позволено знову жити — і там і по степам Катеринославським та Херсонським... До нас московське начальство пустило жидів, а в Московщину й ні!»[12])... І справді, за Катерини II. відбувся перелім у московській політиці щодо жидів. Перед тим не тільки заборонювано жити жидам у «Малоросії», але й вислано всіх жидів із Росії і «Малоросії» за кордон і наказано не пускати їх навіть на ярмарки [укази: 18. VIII. 1739., 11. VII. 1740., 2. XII. 1742., 16. XII. 1743. і (сенатський) 25. I. 1744. р.], а указ Катерини, від 16. XI. 1769. р. дав був право присланим із армії жидам селитися в Новоросійській ґуберній, а серед чужинців, яким дозволено переселюватися до Росії, згадано також і жидів[13]).

1776. р., на основі того указу, дано дозвіл 100 жидівським родинам Балтського кагалу вступити в число «поселян» Новоросії і селитися «зачиная отъ устья Ингула по р. Бугу до его устья; а отъ онаго въ верхъ Днѣпромъ до Александра шанца». При тім рос. уряд висловив був побажання, щоб кожна жидівська родина вивела з Польщі (Балта — тоді ще належала до Польщі) в державні поселяне Новоросії «по пяти польскіхъ поселянъ». Протягом двох літ — 1776—77. р. р. — іміґрувало щось із 150 жидівських родин, але на тім і спинилося. Потьомкін, побачивши, що з добровільної обіцянки жидів притягнути у степи хліборобів із тодішньої Польщі нічого не вийшло, катеґорично наказав ніодного жида не впускати, доки не приведе з собою шість чоловік польських поселян для кольонізації степів. Цю вимогу жиди не змогли задовольнити, а тому дальше їх переселення припинилося. Тим 150 родинам, що встигли господарства не вибрали[14]). Таким чином ця перша жидівська кольонізація мала характер мійської. Жиди не були переселитися, полишено свободу вибору занять, і вони, розуміється, сільського

В Польщі тоді, перед її розділом, мешкало щось із 80—85% загальної кількости европейського жидівства, з того числа приблизно 75% жило з шинкарства, посередництва, та великої й малої торгівлі[15]). Наступні розділи Польщі 1772., 1793. і 1795. р. р. ввели до складу Росії насамперед Поділля й Волинь, а потім і білорусько-литовські землі (Віленщина, Гродненщина) з масами жидівської людности. Їм мало належати право російських підданих проживати скрізь по імперії. Але не так то вийшло. Коли 1790. р. жиди новоприєднаної Білорусі прохали уряд дозволити їм записуватися в купецтво Смоленської та Московської ґуберній, то уряд од вступу жидів до «купечества внутреннихъ губерніи не усматривалъ никакой пользы», не хотячи творити конкуренцію національному московському купецтву. Натомісць указом 23. XII. 1791. р., залишене жидам мійське право «гражданства и мѣщанства» в Білорусії, поширено і на Катеринославське намістництво з областю Таврійською»[16]). А 1796. р. московський уряд дозволив купцям-жидам переселятися з Білорусі і до північного українського Новгород-Сіверського намісництва. Що більше, не тільки жидам-купцям, але й узагалі жидам забороня-

[12]) «Про те як наша земля стала не нашою», 1877 р., ст. 56.

[13]) Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи», 16. XI. 1769, № 13383.

[14]) Станиславскій, «Къ исторіи колонизаціи евреевъ въ Новороссіи», ст. 290—301, «Сборникъ статей Екатеринославскаго Научнаго Общества», Екатеринославъ, 1905.

[15]) J. Lestschinsky, «Die Umsiedlung und Umschichtung des jüdischen Volkes im Laufe des letzten Jahrhunderts», Weltwirt. Archiv, 32. B., H. 2., 1930, S. 563.

[16]) Полн. Собр. Зак., № 17006.

ється жити в московських ґуберніях. У згаданім уже указі 23. XII. 1791. р. по-перше сформульовано обмеження проживати жидам тільки в певних місцевостях, або в певній «черті осілости». Зпочатку «черта осілости» охоплювала землі Литви, Білорусі, Малоросії, ґубернії: Київську, Мінську, Волинську, Подільську, Херсонську, Таврійську, Астраханську та Кавказ; згодом останні дві відпали, а в перечислених українських настали деякі часткові зміни, але для нашої теми це не має ваги. Важливим було те, що, як сказав Драгоманов, «до нас московське начальство пустило жидів, а в Москівщину ні!». Білорусько-литовське жидівство, не пущене в природньому східньо-екваторіяльному напрямку, до Москівщини, було штучно скермоване на саму Україну. І воно з початку XIX. в. залило міста й містечка Лівобережної та Степової України. Ґубернії Полтавську, Чернигівську, Херсонську й Катеринославську, де наприкінці XVIII. в. майже не було ніодного жида, з початком XIX. в. почали швидко кольонізувати жиди; їх не пущено тільки на Харківщину та до укр. частин Курщини, Вороніжщини й Донщини та на Кубань. Застановляючися на надмірній жидівській перелюдненості тих міст на 1880. р. Драгоманов слушно вказував:... «По крайности половина, коли не більше теперішнього жидівського населення Лівобережної й Новоросійської України повинна би була оселиться в губерніях великоруських, як би не була поставлена тому штучна перепона»[17]). З кінця XVIII. віку й до революції 1917. р., себто, протягом 125 літ, московська торговельна й фінансова буржуазія, московська інтеліґенція та московський ремесник цілком чи в сильній мірі були захищені від жидівської конкуренції, а московський селянин од жидівського — «кулака». Протягом того часу в «черті осілости», себто, і по Україні, жидівство розселилося в напрямку з північного заходу, головне з Білорусі, на південний схід, на полтавське побережжя Дніпра й т. д. Черта осілости, обмежуючи для жидівства здобування засобів для прожиття певним тереном, шкідливо відбивалася на жидівстві. А введенням жидівства в економіку України з початку волею Польщі, а потім Росії, дало багато неґативного і для українського народа. Український торговець і ремесник не витримав жидівської конкуренції. Умисною політикою московського уряду задавлено розвиток національно-українського середнього стану, «що ще в XVIII. в. був уже по містах, які користувалися маґдебурським правом, а число їх далеко не було таке мале і промисловий розвиток їх був зовсім уже не такий слабий, як звичайно думають[18]). Український селянин попав під торговельно-фінансовий і инший посередницький визиск жидівства, що породило й підтримувало певний антоґонізм між селянством і жидівством узагалі, хоч деяка частина жидівства, правда менша — трудове ремесництво й біднота — й не була причетна до визискування, і сам визиск в міру наближення до нашого часу, у звязку з розвитком селянства і його економічної самодіяльности — як от кооперація — поволі зменшувався.

За приблизним, але який дає правдиву картину, обрахунком кількість жидів у цілому світі на 1825. р. досягала 3.281 тис. душ. З того числа в Австралії 1 тис., в Америці — 10, в Африці — 240, в Азії — 300 і в Европі — 2.730 тис. душ, або 83,2% всього жидівства. Як бачимо, і абсолютно, і релятивно, найбільше жило жидів в Европі, але тут жидівство було нерівномірно розташоване: менше було на Заході, а власне 458 тис., а куди більше у Східній Европі, а саме 2.272 тис. душ, або 83,2%

[17]) Драгомановъ, «Еврейскій вопросъ на Украинѣ», «Вольное Слово», 1882, № 41 і 45.
[18]) Там таки.

всієї жидівської людности Европи. У Східній Европі жидів було в пять разів більше, ніж у Західній, і найгустіще їх проживало на терені між Карпатами й Дніпром та між Двиною і степовими ґуберніями України — Херсонщиною і Бесарабією. По ріжних районах східньо-европейського розселення жидівства його кількість на той таки 1825. р. приблизно була такою: Україна (з Бесарабією) 625 тис. душ, Литва та Білорусь 550 т., Конґресова Польща 400 т., Галичина 275 т. і Румунія 80[19]). Ось де був на першу четвертину XIX. в. головний осередок скупчення жидівської людности, при чім, як бачимо, Україна стояла вже на першім місці. Цим сказано вже багацько, але далеко ще не все, що конче треба знати.

Треба ще усвідомити собі, що жидівський нарід Сходу Европи в господарськім відношенні «думав, що саме почував, до чого прагнув» (*Рошер*), усвідомити які його «національні особливости і звичаї в обсягу матеріяльної й духової діяльности» та яка його релігія» (*Кніс*), бо «народнє господарство стоїть у тіснім звязку з правом, мораллю і звичаями даного суспільства і на данім щаблі розвитку» (*Шмоллер*). Все це надзвичайно важливе у приложенні до жидівства і в звязку з проблємою його аґраризації. Його національно-релігійно-побутові особливости ми в цій роботі все мусимо мати на увазі, а поки що застановимося тільки на релігійнім боці тих особливостей. Говоримо про жидівство конкретне, що було в історичній Польщі, а потім опинилося, як «польське» жидівство, в межах сусідніх трьох держав, у тім числі й Росії, тим самим і на Україні. Все «польське» жидівство було й є талмудистами, а тому важливо придивитися, як Талмуд розуміли під оглядом соціяльно-економічним і побутовим його визнавці на початку XIX. в. Нагадаємо при тім, що остаточно талмудичне вчення, маючи головною ціллю захована національности від винародовлення, сформовано наприкінці III. в. по Хр. і міститься в 18 томах; що воно реґулює все життя народа, починаючи від основ і кінчаючи такими деталями, як страва, одяг, взаємини між жидами, відношення до нежидів — тощо. Основні риси розуміння Талмуду польсько-литовсько-білорусько-українських жидів 30. р. р. XIX. в. встановила записка «об устройствѣ еврейскаго народа въ Россіи», що її розроблював, при участи вчених жидів, особливий комітет, починаючи з 1830. р. й 1841. р. Ту записку складали без жадних упереджень, базуючися на свідченнях компетентних осіб і посилаючися на вірогідні наукові джерела. Наведені в них дані самі жидівські автори визнавали за цікаві й обєктивні, а записку за таку, «яка вповні правдиво змальовує побут російських жидів на початку минулого століття» (*Лернер*). Повторюємо, що ми наводимо з неї тільки те, що має відношення до господарства та хліборобства.

Основою жидівської віри є вчення Талмуду. Воно просякнене очікуванням прихода Месії й удержує жидівство в одрубности від решти народів. І поготів, вчення Талмуду підтримує в жидівстві саме глибоке призирство до народів инших вір і забороняє будьяке з ними злиття чи сполучення. За Талмудом, жиди насамперед мусять уважати своє перебування в кожній иншій землі, окрім Палестини, за полон. З нього визволить їх прихід Месії, а тому вони мусять скермовувати всю свою діяльність на заняття, які, не привязуючи їх до чужої землі, дають їм можливість вийти з неї з усіма їх придбаннями. З того насамперед випливає, що хліборобську діяльність у діяспорі, яка найбільше привязує до землі, Талмуд не рекомендує. По-друге, перебуваючи в полоні, але вважаючи себе за перший нарід у світі, жиди мають вибірати собі таку діяльність, яка, не вимагаючи праці, дає найбільше можливостей для панування над рештою людей. По-третє, як перший нарід у світі, жиди в політичнім відношенні становлять на всю земну кулю одну громаду. По-четверте, жиди мають слухати більше наказів своєї власної влади, ніж наказів уряду. По-пяте, жиди мають із призирством ставитися до кожного знання, за виїмком знаття своїх обрядів і законів, а ці останні плекають у них нахил до хитрощів і обману; жиди повинні вважати за ближнього тільки своїх одновірців, а тому їм дозволено красти, фальшиво присягати й т. д., коли це на шкоду християнам. Отже, ніякої моралі в відношенні до ина-

[19]) J. Lestschinsky, «Die Umsiedlung und Umschichtung des judischen Volkes im Laufe des letzten Jahrhunderts», Weltwirt. Archiv, 30 B., H. 1., 1929, S. 132.

ковіруючих. По-шесте, при позвах між собою жиди не повинні звертатися до чужовірних суддів, а коли б хтось зробив донос на цілу жидівську громаду-кагал, того дозволяється оббрехати перед ґоями. Свій суд — «бесдін» — вони ховають під загальною назвою кагала. Кагалам же належать усі частини внутрішнього управління — політичного, господарського й судового. Кагали набували необмеженої влади над жидами. Вони розпоряджали власним оподаткуванням, збірали коробочний збір, якій иноді сягав до 20 р. з душі за рік, ýрядові ж показували 4—50 коп., а решту залишали в себе, і вжиток тих грошей був справою таємною.

Обмежуємося тільки цими важливіщими для нас засадами Талмуду. Не станемо їх піддавати оцінці. Досить того, що вони зясовують, чому жидів ганяли з держави в державу, доки вони не збилися в чотирьокутнику на сході Европи; чому жиди викликали проти себе ненависть инаковіруючих ширших мас — ґоїв; чому вони не залишали своїх традиційних занять; чому не могли живитися з хліборобства. Щодо останнього, то в записці стверджується, що «жиди мають глибоку огиду (отвращеніе) до хліборобства в силу своїх релігійних правил, бо хліборобство привязує до землі»[20]). Повстає питання, чи не можна той релігійний світогляд східньо-европейських талмудистів-жидів 30-х р. р. XIX. в. поширити на попередні й наступні доби?

Беручи строго методольоґічно, той світогляд у всій його повноті, відноситься до тих років, для яких він зясований. Перенесення ж його на инші часи потребує певности в незмінности в часі релігійного обличчя жидівства; бо, наприклад, християнство часів апостольських і сучасне — ріжні речі. Багацько є даннних за те, що талмудистичне жидівство не змінило свого світогляду насамперед протягом докапіталістичної доби. Мав рацію український історик *проф. Костомарів*, коли в першій половині XIX. в. писав: «А ні костри інквізиції, а ні мечі баронів, а ні шаблі козацькі не змінили жидів ні на йоту». Подібну ж думку висловив і другий український автор — *Житецький:* «Жидівська людність XIX. віку нічим істотно не відріжняється від того таки племени I. віку. Основи талмудистичного юдаїзму зостались непохитними й непорушними. Гніт тренував їх фізичні й духовні сили в обстоюванні національности; він виховував у них гострий проникливий розум, енерґію, виховав у них ощадність, він розвинув родинні чесноти. Але розвинув і несимпатичні моральні риси: обман, підлещування, здібність догоджати, привчив їх до хитрощів, вюнкости, сприяв ще більше їх ізоляції, а головне — однобічно скермував діяльні сили жидів у сферу непродукційної праці..., властивости принаймні некорисні для тих народностей, серед яких вони оселилися. Україна дістала жидів... у готовій формі, і при тім дуже сумного й непривабного забарвлення, а саме — німецьких жидів. Чотиривікове життя жидів на Україні допомогло дальшому формуванню жидів за старим пляном..., виробленню... особливостей, шкідливих для інтересів того краю, де вони знайшли притулок»[21]).

Житецький висловив погляд, що розвиток капіталізму в нас, що розпочався був останніми двома десятиліттями XIX. віку, відібється і на заняттях жидів. Справді, той розвиток може більше зробити в напрямку зміни й релігійного світогляду, ніж «костри інквізиції», «мечі баронів і шаблі козаків», посуваючи жидівство що-раз більше в напрямі загальнолюдського поступу. Нема сумніву, що дещо відбулося в психольоґії жидівських мас у напрямку тих змін, тільки ж чи такого сутнього?

Нарешті, мусимо вказати, що виразником і носієм національної відрубности жидівства довший час була кагальна його орґанізація. На Україні кагали зявилися досить рано і в XVI.—XVIII в. в. досягли вже великої сили. В соціяльнім відношенні жидівство поділялося на кілька ґруп, що між собою сварилися, але в національно-релігійнім воно виступало завжди солідарно, а кагали саме й були захисниками національно-релігійних інтересів, будучи орґанами адміністрації й суду (за талмудом) над членами жидівських громад, а також опікунами над всіма вчинками кожного жида. Під загрозою страшного «херіму», що ґарантував слухняність, кагал, де мали провід богатії й велико-вчені, міг вимагати під присягою від всіх жидів відомостей про стан і успіх торгівлі, промислів і т. п., мав право втручатися в хатнє життя й на-

---

[20]) О. М. Лернеръ, «Евреи въ Новороссійскомъ краѣ», Историч. очерки, Одесса, 1901, стр. 119—123 і 128.

[21]) Житецький, «Евреи въ Южной Россіи, «Кіевская Старина», т. XXIV., 1901 г., стор. 7.

віть до кухні кожного жида. В Польщі жиди далеко не були «громадянами другої ранґи» *(Бруцкус)*, коли мали право збіратися на жидівські сеймики, право, яке належало лише шляхті. І жиди використовували те право. По містах Волині, що були осередком жидівського самоврядування, в Олиці, Горохові й Полоннім жиди за чергою збіралися на сеймики, вживали заходів для захисту своїх інтересів і виносили постанови, обовязкові для їх одновірців у цілім краю. Попавши в межі Росії, жидівство стратило цю національно-персональну автономію, але кагали юридично існували аж до 1844. року[22]).

II. Перші спроби аґраризації жидівства (1807—1827).

1. Основне джерело прожиття жидівства Европи. 2. Суперечність соціяльної структури жидівства. 3. Проекти навернення жидів до хліборобства. 4. Відношення до них жидівської опінії. 5. Перші жидівські трудові колёнії на Україні; що сприяло їх появі і задержанню; їх кількість і стан. 6. Поява нетрудового, великого жидівського землеволодіння. 7. Аренди маєтків (і крестенції) та оброчних статтів (і пропінація); відношення до них в українських народніх піснях. 8. Відношення до жидівської справи декабристів.

По розділах Польщі скупчене у ній жидівство опинилося під трьома, новими для нього, державами — Австрією, Німеччиною та Росією — й почало еміґрувати, з одного боку, на схід — на Лівобережну і Степову Україну, а з другого, на захід — до Німеччини, звідти головно до Анґлії і Америки. Скрізь, навіть і по инших державах Европи, його основним заняттям було посередництво в найріжноманітніщих формах; як що жидівство і брало участь у виробничих процесах, то дуже незначну і знова таки в ролі головне посередників, а не безпосередніх виробників.

У Франції (1809. р.) з посередництва жило 95,9%, а від ремесництва, хурманства й поденщини всього докупи лише — 2,9%. В Австрії, навіть у Відні, на 1804. р. з посередництва жило жидів 75% (банківництво, розмін грошей, великий і инший ґандель та шинкарство), а з ремесництва тільки 6,3% та з фабричної праці — 1,6%. В Галичині на 1820. р. участь жидів у посередництві обраховують (Лещінскі) на 75%, зокрема великі торговельні фірми були в жидівських руках — на 81,3% від усіх великих фірм; у виробництві воно бере участь головне як підприємці для виробу засобів прожиття — в його руках винокурство, пекарство і мясництво, з перекладанням при тому фізичної праці на наймитів; на другім місці стоїть виріб одяґу. Вже тут помітна та риса, яка стала традиційною на ціле наступне століття, що жид-ремесник тримається тих ремесничих фахів, які виказують як найменше механізуючої тенденції; а це тому, що механічно-фабричне вирібництво не терпіло шабашу перед суботою (Sonnabend) і святкування субот (Sabat) поруч із неділями, а звідси і зясовується, чому нині жидів не бачимо поміж фабричними робітниками, а особливо в текстильній і метало-обробній великій індустрії, що їх раніш од инших промислових галузів просякла механізація. В Баварії в 1819. р. від посередництва жило 90,2% всього жидівства, а від ремесла, хурманства й поденщини докупи 3,9%. В Прусії на 1816. р. з торгівлі, кредиту і инш. нетрудових способів одержувати зиск жило 87% всього жидівства, з ремесла 7,6%, зі сільського господарства 0,5%; в Познані жидівство виступає посередником-скупщиком у хатній системі капіталістичного вирібництва, напр., скуповану від селян шерсть жиди передавали на борг ремесникам, не жидам, а в погашення боргу брали від них готовий продукт. Цей одіозний рід підприємства, який прибрав у літературі назву «sweating system» — сістема витискування поту з робітника — в жидівських руках був зброєю до такого визиску нежидівської людности, який можна прирівняти хіба до

[22]) Житецький, там таки, стор. 10, також Каманін, там таки, стор. 61.

шинкарства на Україні. По сімох ґуберніях України (Київщина, Катеринославщина, Полтавщина, Херсонщина, Таврія, Волинь і Поділля) на 1818. р. од купецтва і дрібної торгівли жило 86,5% жидівської людности, а від ремесла — 12,1%. На Литві й Білорусі (Могилівщина, Вітебщина, Гроденщина, Минщина, Курлянщина і Білосточчина) на той самий рік жило з купецтва і дрібного гандлю 86,6% жидів, а з ремесла — 10,8%. Живучи на селах, жидівство майже виключно торгувало. По селах Німеччини на початку XIX. в. жило коло третини всіх жидів і тільки те й робило, що торгувало або провадило гандель грошима. На Минщині (Білорусь) у 1808. р. 90,6% жидів, що мешкали по селах, займалося торгівлею, і тільки 0,8% — ремеслом. Загалом на початку XIX. в. не менше третини жидів Польщі, України, Литви, Білорусі і Галичини жило по селах, з того числа коло ¾ торгувало горілкою (шинкарство), а решта жила з торгівлі й ріжного роду гандлю.[1]) Принципом торгівлі в них було: не обманеш — не продаш; а своєрідним типом посередництва були аренди, де визискуваю і виробника (субаренди й ин.), і споживача. Безпосереднє трудове хліборобство не знало жидів.

І той факт, що принаймні $^5/_6$ всього жидівства жило з посередництва, та ще в його найбільш паразитарних формах, як шинкарство, аренди й випадкові ґешефти, поруч із реліґійними особливостями, дав привід усім урядам, що під ними опинилися колишні польські жиди, «розглядати соціяльну структуру жидівської людности, як неморальну, як таку, що стоїть у гострій суперечности до цілого, що їх оточує, ділового світу, як явище виключне, шкідливе і для людности, серед якої вони проживали, і для самих жидів».[2]) Уряди вживали щодо жидів ріжних заходів, иноді дуже суворих; одним із найрадикальніщих, а разом із тим і найгуманіщим, була спроба навернути жидів до хліборобства.

Уперше хотів це перевести ще польський уряд перед втратою самостійности Польщі. Польська конституція 1775. р. заохочувала жидів до хліборобства, а державні діячі Польщі між 1780.—1792. р. р. висунули аж чотири проекти реформи побуту жидів, щоб навернути їх до хліборобства; але сейм не ухвалив ніодного. Австрійський уряд у 1790. р. заборонив був жидам жити по галицьких селах, за виїмком тих, які вже жили з хліборобства або ремесництва, переселятися жидам до Галичини і набувати землю дозволяв під умовою, що вони особисто провадитимуть хліборобство, а переселення зроблять на власний кошт. Зусилля уряду дали дуже незначні наслідки: на цілу Галичину повстало тільки 836 жидівських сільських господарств.[3]) Пруський уряд підчас окупації Варшавської, Каліської, Білостоцької і Людзінської ґуберній подав на час 1802.—1808. р. р. цілий плян грошевих нагород за навернення жидів до продукційних занять у хліборобстві й ремеслі, нагород і тим фаховим господарям, що певну кількість жидів навчилиб якогось виробництва, і тим жидам, що чогось од християнських господарів та майстрів навчилися; той плян переводили в життя, але теж із дуже незначними вислідами. Найбільше аґраризацію жидівства переводили в б. Росії.

«По прилученні Західнього Краю до Росії», пише *Фундуклей* у 1852. року, «жиди не змінили попередньої своєї системи витягування зиску з праці других, не виробляючи самі нічого»,[4]) — тому з місцевостей масового жидівського оселення до російського уряду стали надходити численні скарги на визиск селянства жидами-орендарями та шинкарями. Бажаючи охоронити селян-християн од визиску жидів, уряд орґанізовує спеціяльний «Комітет щодо жидівських справ», який і виготовив, видане у 1804. р. «Положеніе для евреевъ»;[5]) з цього «Положенія» й починається російське законодавство щодо жидів, яке має характер опіки, з метою перевиховати, а по змозі й асимілювати жидів. Згадане «Положеніе» (§ 34), починаючи від 1. І. 1807. р. в ґуберніях «Малоросійських» і «Новоросійських», а з

---

[1]) J. Lestschinsky, та сама праця, 32 B., H. 2, 1930, ст. 573 і далі.

[2]) Там таки.

[3]) M. Stoeger, «Darstellung der gesetzlichen Verfassung der galizischen Judenschaft», Lemberg, 1833, S. 155.

[4]) Ив. Фундуклей, «Статистическое описаніе Кіевской губерніи», ч. I, С. П. Б. 1852, стор. 255.

[5]) Полное собраніе законовъ, т. XXVIII, від 9. XII 1804, № 21547.

1. І. 1808. р. і в решті ґуберній Степової України, забороняє жидам мати по селах, посілках і понад «битими шляхами» аренди, шинки, корчми й постоялі двори, рівно ж забороняє їм продавати по тих сільських місцевостях горілку, а навіть жити в них. Тим однімалося від жидів шинкарство-орендарство, — «промисел, хоч і далеко не почесний — каже Дубков, — але який годував майже половину всього жидівського населення.[6]) Ізолюючи таким способом село від жидівського елементу, законодавець разом із тим дбає про те, щоб, виселене до міст і містечок, жидівство якось скермувати до продукційної праці на землі, яка б самим жидам давала можливість прожити і зменшила до них антипатію християн, а державі заселення просторих і слабо заселених степів Новоросії, відібраних од Запорожців. Для цього те «Положеніе» в черті осілости 1) проголошувало хліборобів із жидів вільними від кріпацтва (§ 12); 2) надавало жидам право: купувати незаселені[7]) землі; продавати їх, заставляти, дарувати й заповідати у спадщину (§ 13); 3) також право оброблювати землі найманою працею (§ 14); 4) орендувати землі дідичів (§ 16); 5) оселоватися на казенних землях (§ 17), для чого адміністрація призначила понад річкою Інгулець на Херсонщині на початок 24.000 десятин; 6) звільняло оселенців-жидів на 10 років од будьяких податків, крім земських повинностей, після цього реченця жиди прирівнювалися в податковім відношенні до селянства (§ 18 і 19), і нарешті 7) жиди-кольоністи одержували позику, на початкове устаткування їх господарства (§ 18), яку уряд призначив у 250 рублів на родину: на збудування хати (100 р.), придбання пари волів (55), корови (25), воза і плуга (15) решту на харчові й т. п. потреби. Першим кольоністам жидам — і так до 1823. р. — нарізували на кожну душу за-дурно по 15 дес. землі.

Щойно наведені, надані жидам законодавчим і адміністративним порядком, права відкрили широчезні перспективи для їх аґраризації. Колиб їх жиди були використали, то нема сумніву, що на степах кол. Запоріжжя повстало б згодом жидівське хліборобське царство, про що, по погромах 1880. р. р., стали мріяти сіоністи, маючи на увазі Палестину, а по тому економічному погромі, що його призвела жовтнева революція, вже і несіоністичне жидівство, звернувшися, за-пізно, до тих таки степів південної України. Але до намірів російського уряду переселяти жидівську людність на вільні землі, яких було тоді подостатком, вихованне на Талмуді і просякнене специфічною побутовою традицією, тогочасне жидівство у своїй масі поставилося неґативно. В жидівській психольоґії закорінився був погляд, що хліборобство — це не жидівська справа. «Жиди так звикли протятом століть жити з торгівлі горівкою по корчмах і селах» — писав тоді жидівський інтеліґент *С. Фін*, — «що їм здавалося, що, тратячи цей заробіток, вони втрачають джерело існування, з другого ж боку — хліборобська праця була їм цілком чужа; вони відвикли від неї протятом того часу, коли вона була їм заборонена законом країни... Вони не вірили, що хліборобство може бути для них надійним джерелом існування».[8])

«Положеніе» 1804. р. загрозило видаленням із сіл — Литви, Білорусі та Правобережної України — загалом понад 60 тис. жидівських родин, все ж до хліборобства звернулося дуже невелике число жидів. В 1807. р. 294 жидівські родини (1951 душа), з числа найбідніщих, що були тягарем для місцевих кагалів, прибули на Херсонщину і заснували тут у 50 верстах од м. Берислава, перші чотири жидівські хліборобські кольонії: Бобровий Кут (де оселилися могилівці), Ізраїлівку (чернигівці), Сей-

---

[6]) Дубнов, «Новѣйшая исторія еврейскаго народа», т. І, 1923, ст. 261.

[7]) Цим унеможливлено жидам володіти кріпаками-християнами.

[8]) Наводжу за С. Я. Боровим, «Еврейская земледельческая колонізація в старой Россіи». М., 1928, ст. 36.

деменухи та Добре. Непідготованість і непристосованість жидівських поселенців до нового для них способу господарювання відразу виказалася в повній мірі. Поставити собі хату самі вони не вміли, реманент купували невдало, а з набутим не вміли поводитися, від чого він швидко псувався, сіяли на нерозораній цілині, засівали або дуже густо, або рідко, не вміли жати стигле збіжжя або давали йому перестояти, перевозили без потрібної обережности, невчасно молотили й очищали не так, як місцеве селянство, від чого частина хліба марно пропадала, з посіяної чверті зерна ледви збірали на насіння. По третьому році свого господарювання на землі жиди кольоністи ще не знають, як що почати й як кінчити, і цю недосвідченість констатує начальство і приватні спотерігачі, і сами кольоністи.

Доглядач німецької кольонії *Девельдеев*, отлянувши жидівські кольонії, писав у 1811. р.: «Хотя евреи для поселенія и вышли въ родѣ земледѣльцевъ, но въ дѣлѣ ни малѣйшаго понятія не имѣютъ».[9]) Инший спостерігач праці жидів на землі в першій чверті XIX. в. писав: «Обробляють вони хліб кепсько. Бачити як вони орють, — це сміху «достойно». Коло волів, запряжених до плуга, стоїть купа жидів, кожний кричить, кожний поганяє... Плуг рушає з місця і плитає на всі боки поверх землі. Жиди, не вміючи його направити, щоб загрузити його, сідають на плуга й перекидаються. Кінчається все це тим, що приходить кілька жидівок, кожна має в руках по пончосі, та хатними теревенями й розважають всю чесну кумпанію, а волів тим часом нікому й на думку не спаде випрягти; ось так і день мине»...[10]) «Ми, жиди, народ не призвичаєний до хліборобства, займалися завжди , ще з часів премудрого царя Давида, иншими промислами», — стояло в одному з поданъ піонерів жидівського хліборобства, сейдеменухських поселенців. Недосвідченість наша, відсутність поблизу осель, де б можна було повчитися, примусили нас наймати людей... Траплялося, купимо зерно, але не вміли змолоти муки, зерно варили чи товкли його в ручних ступках та так і їли».[11])

Наймати сусідніх селян собі в поміч і для того, щоб повчитися від них, був одним із виходів, але здебільша жиди-кольоністи зверталися до инших. Багацько з них знали якесь ремесло, а на ремесницьку працю по тодішніх степових містах, що саме починали розростатися, по християнських селах і поміщицьких садибах був добрий попит. Наслідком цього ліпші робітничі сили кольоністів, полишаючи в кольоніях свої родини, поступнево відпливали на сторонні заробітки, роблячи з сільського господарства якесь побічне, навязане їм обставинами, заняття. Наприклад, розслід 1815. р. виказав, що з 3141 члена жидівських кольоній було на заробітках поза кольоніями, здебільша на ремесничій праці, аж 1627 душ! Урядові, що дав жидам-кольоністам землю, пільги і грошеві позики, це не могло подобатися. І ось у місцевої влади повстає сумнів, чи вийде щось із того цілого задуму, і ґенерал-ґубернатор Новоросії, відомий Рішелє, в 1810. р. тимчасово припинив був нове переселення жидів до степів «доки не буде випробований їх нахил до хліборобства».

Та приплив той і без того мусів був спинитися з 1809. р., коли на якийсь час знято заборону проживати жидам по селах — безпосередню причину виходу перших жидівських партій на землю. Легко було видати «положеня» 1804. р., що мало на меті видалити з сіл жидівство, та не так просто було той припис здійснити в відношенні до 60 тис. родин, і на практиці це показалось нездійснимим. Там, де й коли (1808. р.) роблено натиск на жидів, щоб їх виселити, то вони переїзджали тільки до близчих міст і містечок, де й «Положеня» 1804. р. все ж полишало жидам право продавати горілку (§ 40), хоч і з умовою, що жиди ніколи не сміють продавати горілку селянам набір (§ 41); а ще сенатський указ 14. III. 1811. р. дозволяв був жидам брати горільчані одкупи і по казенних селах черти осілости, себто, улюблена сфера жидівської діяльности знайшла ще собі й нової форми. Наслідком указаних причин по 1810. р. число жидів

---

[9]) Никитинъ, «Евреи-земледѣльцы», 1887, ст. 49.
[10]) Стаття А. Пішчевича в «Кіевск. Стар.», січень 1884, ст. 129—30.
[11]) Никитинъ, там таки, ст. 56.

по кольоніях зменшилося, хоч самих кольоній більшало. В 1810. р. було всіх жидівських кольоній на Херсонщині 6, у них нараховувано 602 родини (3809 д.). В 1812. р. було кольоній 8, у них — 588 родин (3271 д.), в 1815. р. — 9, у них — 612 родин (3611 д.). Назверхній вигляд жидівських кольоній одповідав цілій їх господарці: майже всі хати були непокриті (без дахів), дворів при них не було, огорож ніде не було видко.

Кольоністи впрост признавалися, що вони мали намір, користаючи з пільг, плекати худобу, торгувати нею по ярмарках і майструвати по містах, а землю обробляти наймитами; але вони зовсім не сподівалися, що їх будуть примушувати небезпрімінно самим працювати коло землі.[12]) Заходившися з такими намірами коло сільського господарства, не дивно, що самі кольоністи-жиди й через 5 літ ще не вміли добре сіяти, косити й молотити, що й через 8 літ у кольоніях обмаль підіймали новини, а раз зоравши, сіяли на тім клапті підряд аж до виснаження землі; тому їм все не вистачало свого хлібу для річного прохарчування. Та ще жидівські жінки ухилялися від будьякої участи в польових роботах, навіть од прядла й ткацтва; перешкоджали хліборобству і жидівські свята, риґористично додержувані. Закони Моїсея, а потім правила Талмуду мають на собі відбутку кліматичних, ґрунтових і взагалі господарських умов у Палестині. Деякі з головніших і найдовших жидівських свят у Палестині збігаються з добами року, цілком вільними від сільсько-господарських работ, а в умовинах українських степів вони припадають саме на гарячу хліборобську пору: саме на березень та вересень місяць, що приносить величезну шкоду господарству жидів-кольоністів. Все це створює серед жидів на 1815. р. масове стремління вирватися з кольоній, де власних інвестицій вони не зробили, землю ще цінили тоді дуже низько (яких 10 карб. за десятину), та й числили її за ними не на основі права власности, а тільки користування, а тим часом наближався кінець пільг, платіж податків і сплата позик на оселення. В кольоніях ніщо їх не вязало з накиненим їм осоружним «не жидівським заняттям», а тут саме знято заборону проживати в місцях старого їх осідку, і вони могли повернути до попередніх своїх «промислів», особливо до улюбленої ними продажі горілки.

Щоб позбавитися навісного хліборобства, жиди-кольоністи уживають всіх можливих заходів. Насамперед вони намагаються дати докази своєї непридатности до хліборобства взагалі. Всі скрізь скаржуться, що «Богу не вгодно, щоб вони працювали коло землі, коли він ні разу їх не вщастливив гарним урожаєм», що вони не мають, потрібних для тяжких польових робіт, фізичних сил, а тому до них і не придатні. Коли ж у поодиноких кольоністів господарство почало більш-менш налагоджуватися, то це викликало нарікання решти жидів-кольоністів, бо ж це могло дати доказ придатности жидів до хліборобства, а тим унеможливити їм одход од землі. Нарікання те могло перейти в «херім», себто, страшне прокляття, що тягне за собою загальне призирство, відлучення від синаґоги, бойкот, позбавлення довірря, вилучення з торговельних актів і т. д.[13]) Засвоївши собі таке поступування, жиди-кольоністи звертаються за підтримкою у справі звільнення їх од хліборобства до зїзду жидівських кагалів 1815. р. з цікавою специфічною арґументацією. Вони скаржилися, що хліборобству перешкаджають довготревалі річні жидівські свята саме під час найпотрібніших робот, у березні й вересні, що з-за хліборобства молодь не може навчатися релігії і (Моїсеєвого) закону, та висловлюють погляд, що

[12]) Никитин, стор. 93.
[13]) Никитин, стор. 94.

жид-хлібороб тільки наполовину жид. Одночасно клопочуться перед урядом, щоб їм дозволив покинути землю й вернутися в «первісний стан». В однім проханні (на імя кн. Голіцина) вони вказували, що «хліборобство — це просте заняття, до якого скрізь на світі звертаються тільки такі люде, які не здібні до занять, що потребують вправленого розуму, а тому перевід їх у стан, що має імя чорного народу-хліборобів, не доцільний, а що вони більшу користь можуть принести, коли будуть торгувати.[14])

Одначе уряд не пішов на ліквідацію своєї ідеї, а з тим і жидівських кольоній. Натомісць 25. III. 1817. р. засновується «Общество израилевськихъ христіянъ», для вихрестів жидів, які мали право селитися на казенних землях; та з того, як побачимо далі, не багато, що вийшло; 22. IV. 1820. р. заборонено жидам-кольоністам передержувати «бродят»-християн. Тоточасні херсонські степи були ще дуже глухі, туди втікали збіглі кріпаки і салдати-дезертири. Щоб скорше заселити Новоросію, уряд, ще в першій чверті XIX. в., мовчазно признавав, так би мовити, фактичне право переховання (droit d'asile) тих втікачів по поміщицьких і казенних селах, і кольоністських оселях.[15]) Ті «бродяги» за своє гостинне переховування віддячували жидам-кольоністам стараною звичною для них хліборобською працею, сприяючи господарському успіхові поодиноких жидівських родин. Заборона передержувати втікачів була початком заборони виужиткування жидами взагалі праці християн і одночасно примусом для жидів-кольоністів провадити своє господарство таки власною працею, чого, одначе, не можна було допильнувати.

По голодному 1821. р. в Білорусі російський уряд знов звертає увагу на дуже велику шкоду від перебування жидів на селах «не тільки Білорусі, але й по инших губерніях, що прилучені від Польщі», та засновує комітет «для лучшаго устройства евреевъ».[16]) Указом 11. IV. 1823. р. наказано розпочати здійснювати, передбачене «Положеніем» 1804. р., виселення жидів із сіл білоруських губ. — Могилівської та Вітебської, і на 1. I. 1824. р. виселено з сіл тих губерній понад 20 тис. душ жидівської людности;[17]) з 1825. р. намірялися поширити те виселення й на решту губернії, але тим часом у тім самім році вийшли укази про видалення жидів із сіл 50-верстної прикордонної смуги.

В 1823. р. уряд зробив офіційний огляд уже існуючих кольоній. Їх знайдено в невідрадному стані не так наслідком природніх причин: засух, неврожаїв, падежу худоби, як наслідком соціяльних. Жиди-кольоністи до хліборобства і фізичної праці не мали охоти. Більше схилялися до торгівлі чи ремесла, для того відлучалися з кольоній, коли їхню землю обробляли наймити за гроші чи за борги. Ще частіще землю здавали в аренду під випас, а своїх волів давали внаєм. Жидівське жіноцтво до хліборобства мало «отвращеніе»; за виходу заміж батьки молодої укладали з майбутніми зятями-кольоністами умову, щоб по шлюбі вони не примушували жінок ні до тяжких польових робіт, ні навіть носити воду, обмазувати хату, а щоб для того наймати робітників.[18]) Знайдено, що кількість орної землі під кольоніями була до всієї площі в пропорції 1 : 17. Розсортувавши людський матеріял, приблизно половині дозволено відійти з кольонії, і вони не вернули назад до Білорусі, а розпорошилися по містах і селах південної України. На їх місце стали нові переселенці з Білорусі, загалом 130 родин, яким, як і взагалі всім новоселенцям по 1823. р., вже нарізано по 40 дес. на родину. Полишеним у кольоніях старим кольоністам, зважаючи на їх скрутний стан, у 1826. р. пільгу від податків продовжено ще на пять літ, а повернення в казну боргу на устаткування, як

---

[14]) Там таки, ст. 93—94.

[15]) Багалѣй, «Колонизація Новор. Края», «Кіев. Стар.», 1889, кн. V—VI ss. 476.

[16]) Полн. Собр. Зак., т. XXXVIII,№ 29443.

[17]) Виселюваним надано право селитися на вільних поміщицьких землях тих самих губерній.

[18]) Никитин, ст. 142.

і данціґським німецьким кольоністам, відрочено ще на 30 літ; але в 1827. року вийшла загальна заборона жидам приймати в себе на послуги наймитів-християн.[19]) Це примушувало жидів-кольоністів провадити свої господарства трудовим способом, проти чого все ж иноді хитрували. За рік перед виданням цього закону, в 1826. р., в 8 жид. кольоніях Херсонщини нараховувано 714 родин (4393 душі), з яких із сільського господарства жило тільки 411 родин. (В дуже незначному числі стрівалися жиди-хлібороби і в Південно-Західньому краї, напр., на Київщині жидів-хліборобів — принаймні за статистикою *(Фундуклея)*, коли не справжніх — нараховувано в 1810. р. — 1400 душ обох полів, у 1811. р. — 380, 1816. р. —94, 1825. р. — 745). На 1. VI. 1827. р. з херсоньських жидів-кольоністів без писемних «відов» проживало поза кольоніями 503 чоловіків і 349 жінок; це не лічачи тих, що перебували поза межами кольоній з дозволу. Напр., у кольонії Камянка на той самий час знайдено дома 126 чол. і 234 жін. а на відпусці перебувало: в самовільній 114 чол. і 89 жін., та з дозволу — 59 чол. і 55 жін, разом відсутніх більше, ніж дома: 173 чол. і 144 жін. Цей обслід зроблено під час літньої пори, а тому постійне перебування під таку пору поза межами кольонії вказує, що понад половину кольоністів раховано такими лише на папері. Цікаво, що коли доглядач одної кольонії знайшов 66 її кольоністів у Херсоні та по етапу притнав їх на землю, то все ж вони через кілька день знов розбрелися і, здебільшого, знов опинилися в томуж таки Херсоні. А проте поруч із відновленим з 1825. р. наміром видалити жидів із сіл повстала ще нова зовнішня обставина, що гнала жидів у кольоністи.

Замісць рекрутів, жидівська людність давала державі грошеву платню; указ 26. VIII. 1827. р. обовязок військової служби і для жидів завів натурою. На основі §§ 8.—12. рекрутського уставу 1827. р. стали брати в рекрути й малолітніх жидів од 12 —18 літ, яких потім одсилали в кантоністи, а там навертали на православну віру; але жидів-кольоністів і їх дітей, із часу фактичного їх оселення на землі, звільнено від рекрутської повинности на 50 літ;[20]) правила про рекрутську повинність жидів-кольоністів 1829. р.[21]) вказували, що пільгою будуть користуватися ті, які не лише зачисляться, але протягом двох років розпочнуть і справді господарювати. Щоб уникнути страшної на ті часи військової повинности, жидівські родини, маючи на черзі рекруцтво, квапилися записуватися в кольоністи. Ті самі правила 1829. р. передбачали нагороди жидам-поселенцям за успішне ведення сільського господарства: в перший раз давано срібну медалю на блакитній стрічці, а подруге — золоту; відзначених такими нагородами звільняли від кари на тілі та відбуття деяких тяжких повинностей. На цім законодавстві кінчається перший період у житті жидівських кольоній Херсонщини. Війна з Туреччиною 1828. р., що саме наспіла, а швидко потому польське повстання 1831. р. примусили російський уряд на якийсь час забути про жидівські кольонії

Згадане «Положеніе» 1804. р., що відкривало перспективи для трудової жидівської кольонізації, давало можливість аґраризації жидівської людности в черті осілости і способом купівлі ріжних завбільшки незаселених земель та їх аренд. Статистичних даних про розвиток нетрудового

---

[19]) Полн. Собр. Зак. Рос. Импер., собр. II., т. I., № 736.
[20]) Там таки, т. II, 26. VIII. 1827., № 1329.
[21]) Там таки, т. IV., 24. VII. 1829., № 3034.

жидівського землеволодіння і нетрудових аренд на час 1807.—1827. р. р. не можна знайти, але факти купівлі, а особливо арендування маєтків, мали місце в широких розмірах.

«Січ», перейменовану в с. Покровське, Катерина II., разом із 200 тис. десятин землі, подарувала ґен.-прокуророві кн. Вяземському, а спадкоємці його всю ту землю 200 т. дес. «продали жидові Штіґліцові, що зробився колєзьким асесором та нажив потрібну суму грошей од держання на відкупі соляних озер у Таврії. Таким чином Штіґліц зробився найбільшим у тім краї поміщиком.[22])

Про арендування ж земель жидами маємо таке свідоцтво з першої половини XIX. в. для Київщини: «За польської влади і деякий час за російської» — каже *Фундуклей* — «вони були справжніми господарями по дворянських маєтках, з яких багацько держали в повній аренді чи за певну платню, чи в рахунок погашення зроблених ними поміщикам позик, на основі традиції і инших прав чи умов».[23] Щойно сказане в повній мірі можна віднести й до Поділля та Волині, як і до білорусько-литовських ґуберній. Якими «справжніми господарями» були жиди в поміщицьких маєтках прилучених од Польщі девятьох західніх ґуберній (у тім числі Київщини, Поділля та Волині), до речі, показує інститут крестенцій, себто, забірання на одкуп зиску в населених поміщицьких маєтках од оброблюваної кріпаками селянами землі.

Сенат звернув увагу, що віддача поміщиками жидам маєтків із селянами під назвою кресценцій фактично є передачею володіння не лише маєтками, але й селянами. Крестенція являла собою запродаж поміщиком усього майбутнього врожаю на його, засіяних руками кріпаків, полях жидові, який збірає посіяний селянами хліб, а також і сіно; робить руками кріпаків збір врожаю, гарманування, возку до винокурень, які є теж в аренді жидів, доручає кріпакам догляд за волами, що поставлені на годівлю, крім всього цього, кріпаки мусіли давати жидам робітників і підводи; і жиди вповні такими маєтками розпоряджають, «и къ услугамъ людей и крестьянъ содержатъ», себто, користуються панщиною. В 1813. р. сенат підтвердив, що жиди ні під якими назвами «деревнями и крестьянами помѣщичьими» володіть не можуть. Але в 1816. р. виявилося, що всупереч законам і розясненню сената в західніх ґуберніях жиди все таки володіли селянами на основі умов із поміщиками, під назвою зааренду-вання кресценцій, роблячи умови хатнім способом; в одній тільки Литовсько-Гродненській ґуб. 46 жидів мали у своїм володінні 19.438 душ обох полів. 20. XII. 1820. р.[24]) указ постановив — до володіння маєтками з кріпаками жидів ні під якою формою не допускати; а все ж система кресценцій фактично продовжувалася аж до 1840. р. Таксамо брали жиди на одкуп у населених поміщицьких маєтках і платежі, що належали з селян поміщикові, і відомі під назвою чиншів і данів.

Отже, жидівське арендування маєтків не тільки завжди мало нетрудовий характер, але було природою своєю специфічно посередницькою економічною категорією, на підставі якої жид-одкупщик вибивав із кріпаків як-найбільше оброку і частину його полишав у свою користь. В якійсь мірі, хоч і меншій, і зі змінами в формі розплати, жидівські аренди населених маєтків практиковано й по ґуберніях Лівобережної України і в Степовій. 22. X. 1825. р. вийшло загальне підтвердження, щоб поміщики своїх маєтків із селянами в аренду жидам не віддавали.

Коли заборонено жидам тримати маєтки на одкупах-аренді, разом із якими вони держали в аренді й шинки та инші обєкти, то жиди виступали арендарями лише т. зв. оброчних статей. Головною статтею вважали «пітейний промисел», себто, продаж горілки, або шинкарство, найулюб-

[22]) Багалѣй, «Колонизація Новорос. края», «Кіевв. Стар.», 1889, кн. V—VI.
[23]) Ив. Фундуклей, «Статистич. описаніе Кіевск. губ.», 1852.
[24]) Полное Собр. Зак., т. XXXVI № 27740 та XXXVII № 28501.

леніший із поміж решти жидівських фахів; додатковими при тім були: рибні лови, мостове, перевозне й инші збори, млини— тощо.

«Коли офіційні акти говорили — пише жидівський історик *Дубнов* — про «літейний промисел» жидів по селах (в першій чверті XIX. в.), як виключне їх заняття, вони не точно означали обєм сільських промислів жидів. Арендуючи право пропінації в поміщика, жид держав в аренді й инші статті сільско-господарські — молошну ферму, млин, рибні лови; потім він занімався скупкою хліба у селян і продажем їм необхідних у господарстві товарів — солі, посуди, кіс, серпів, котрі привозили з міст. Жид звичайно був виноторговцем, лавочником і скупщиком. По шляху між містом і селом тягся ланцюг жидівських корчем чи постоялих дворів, котрі в той час кінного сполучення були стаціями для проїзжих.[25])

Поміщицьке «право пропінації», передаване в оренду жидам, у той час кульмінації кріпацтва і як февдальний пережиток, містило в собі й право поміщика-кріпостника заборонити своїм селянам уживати инші напої, крім тих, що продавалися по його шинках і корчмах. Тому жиди арендарі «звичайно виговорювали собі кінних обїздчиків, щоб не дозволити селянам арендованого маєтку привозити собі горілку з другого маєтку, піших сторожів, нічні караули». Помимо цих вигід, що їх мав арендар за рахунок селян, рівно ж поміщики зобовязувалися силами залежного від них селянства постачати дрова для опалу шинків і корчем, також і сіно, збіране селянами, й т. д. Проба, міра й ціна вина залежали фактично від арендарів, чим зловживали й що давало їм величезний зиск; купити горілки десь, а не від арендаря, ніхто з селян не смів, за те накладався штраф на користь арендаря; рівнож і молоти зерно на инших млинах, а не арендованих, селянам під загрозою штрафу заборонялося; нарешті, арендар ще виговорював собі, аби кожний тяглий двір відвозив на одній фірі продукти арендаря на віддаль 70 верст із поворотом без ніякої платні. Продаж горілки набір (кредит) фактично був дуже поширений.

«Цим способом« — каже *Фундуклей* — «жиди втягували селян у піяцтво, до якого вони і без того мали нахил, вводили їх у несплатні борги і ставали, нарешті, власниками цілого їх майна... І що найдивніще, самі селяне ніколи не скаржилися на борги, в які втягали їх жиди по шинках, хоч і знали, що це строго жидам заборонено і що, доводячи про те до відома начальства, вони могліб звільниться від подібних боргів». «У цім відношенні — каже *Фундуклей* — у селян є деяке почуття чести, яке побуджує їх скорше вщент розоритися, ніж не заплатити за горілку випиту набір».[26]) «Всі майже корчми, шинки, харчевні по селах були — каже той самий автор — в руках жидів. Крім самих арендарів (содержателей), при них жили на ріжних послугах численні родини жидів, що всі годувалися за рахунок місцевих виробників. Спосіб шинкарювання жидів і їх хитрощі й обмани споживача, затягання його до піяцтва і в борги, продаж набір за майбутній урожай, сплата їм боргів хлібом, худобою, знаряддям — тощо, довго були причинами великих злиднів для сільського населення. Всі здобутки його праці, саме майно його, майбутність родини, моральність, усе це було в руках жидів-шинкарів і залежало від їх сваволі»[27])

Повища характеристика улюбленого жидами способу здобування засобів на прожиття в першій половині XIX. в., клясична для Київщини, в повній мірі відноситься й до цілого Правобережжя, а з невеличкими відмінами і до инших місцевостей України. Рівнож вона характеристична для перших двох чвертів XIX. в.

Не могли проминути економічного панування жидів над селянством України й нові укр. пісні про громадські справи. «Частіш всього», — каже *Драгоманів* — «жиди згадуються у піснях пяницьких, бо жид арендар на Україні перш усього арендар шинку, котрий далі стає і банком, і

---

[25]) Дубновъ, «Новѣйшая исторія евр. народа», т. I. ст. 273.

[26]) Ив. Фундуклей, «Статистическое описаніе Кіевской губ.», ч. II, СПБ, 1852, ст. 191—194.

[27]) Ив. Фундуклей, там таки, ч. I, ст. 259—260.

пристановищем злодійства». В одній пісні розповідає жінка, що вона пила і довжок завинила:

...«Прийшов жид по довжок,
Беруть з хати пять ложок,
Прийшов по заплату
Беруть з хати ще й лопату»...

В иншій пісні заборжений селянин просить:

«Арендару-багатиру, будь на мене ласкав,
Візьми ж собі діти, жінку до неділі в застав,
Ох, арендар подобрів, взяв жінку з собою
Тепер мене оставив з дітьми сиротою»...

Або ось ще про арендаря:

«Чому село не весело?
Арендар багатий!
Через тебе, арендарю,
Хожу не жонатий.

Чому селю не весело?
Арендарка вбрана!
Через тебе, арендарко,
Хожу не віддана».

В нових українських піснях, що припадають на період з 1764. по 1880. р., констатує *Драгоманів*, ніде не оспісуються жиди, як невірні..., то ж у неприхильности до жидів віра ні причім. Те підтверджує й той факт, що в піснях жиди фіґурують не тільки поруч із панами, але й з попами, — ось приклад:

«От так хлопці, як бачите,
Громада бідує.
Деруть пани, деруть жиди,
Ще й піп не дарує»...[28])

На першу ж чверть XIX. в. в б. Росії припадає поява революційної орґанізації декабристів, і їх відношення до жидівського питання, загалом беручи, було неґативне. В «Русской Правдѣ» Пестеля говориться між иншим ,що жидівська віра їх «запевняє, що вони призначені всі народи підбити», що равини мають необмежену владу над масами, «забороняючи їм читання будьяких книг, окрім Талмуда», що жиди чекають Мессії, який має їх привести до їх царства, і тому вони «уважають себе за тимчасових житців краю, де перебувають», звідси їх нахил до торгівли й огида до хліборобства і ремесла, а тому що сама торгівля не може прогодувати великих мас, то в ній дозволені обмани й хитрощі, шкідливі для християн; нарешті, жиди уважають себе за упрівілійовану частину суспільства. «Русская Правда» передбачала два способи розвязання жидівського питання: один — ужити заходів для знищення жидівської окремішности, другий — допомогти всім жидам виселитися з Росії й завоювати в Азійській частині Туреччини подостатком землі за для орґанізації там самостійної жидівської держави. Окрема була позиція декабриста Микити Муравйова, що стояв за надання жидам політичної рівноправности.

III. Другий період аґраризації жидівства (1828—1857 рр.).

1. Що спонукувало жидів осідати на землю. 2. Законодавство про жидівські кольонії 40. р. р. та їхній господарський стан. 3. Відношення жидівства до хліборобства. 4. Кісілівське «Положення» 1844. р. і додаткові правила до нього 1847. р. 5. Примінення кріпацького соціялізму до жидів-кольоністів і заходи проти «нерадівих». 6. Кількість жидівських кольоній під кінець періоду та їхній якісний стан. 7. Значіння релігійно-національно-побутових особливостей. 8. Инші способи аґраризації жидівства: а) нетрудове приватне землеволодіння і б) аренди. 9. Погляди на жидівську справу в соціялістів та в краснім письменстві.

Поповне видалювання жидів з сільських місцевостей Ґродненщини в 1827. р. і заведення натурального військового обовязку 1827. р. тягло за собою 25-літню службу, починаючи навіть і від 12 літ (кантоністи); пільги та полехші від неї для хліборобів-жидів; заборона з 1844. р. шинкарства; звільнення кольоністів од податків і підпомога при переселюванні та устаткуванні на безкоштовно наділюваній землі — ось це все, докупи взяте, штовхало жидів до хліборобства. З них пільга щодо військового обовязку, який тяг за собою обрусіння, а в багатьох випадках і охрещення, мала так велику вагу, що коли страшні для жидівства §§ 8.—12. рекрутського уставу 1827. р. були змінені в 1857. р., то з того часу й перехід жидів у колоністи сам собою урвався. Згаданий період фактично був розпочався тільки по зліквідуванні польського повстання 1831. року, а видатне значіння в ньому, з другої половини, належить міністрові Кісільову.

Коли уряд, що і створив ті жидівські кольонії, знова міг звертати більше уваги на них, то їх на 1. І. 1835. р. було на загал 8, і всі на Херсонщині. В них нараховано 826 родин, або 6.745 душ. З тих 826 господарств 446 не мали ні робітної худоби, ні з'ораної землі під ярину, ні насіння; власними засобами могли зробити яровий посів тільки 186 господарств. За причини такого кепського стану кольоній вважали випадковий підбор і скрайні злидні переселенців, фізичну слабість жидівства, «непреодолимое отвращеніе» жидівок до фізичної праці; жиди-чоловіки були одинокими працівниками, ніби безсімейними, бо й дітей не притягувано до помочі при польових працях. Авсеж, як не проблематична була справа притягнути жидів до праці на землі, уряд уперто тримався свого. Він іде на ще більші пільги, ніж досі («Положення» 1804. р.).

Новим «положенням» од 30. V. 1835. р. підтвержено «черту осілости» дещо звузивши її. З українських ґуберній до неї ввійшли (§§ 3 і 4): Волинь, Поділля, Катеринославщина, Бесарабія, Київщина (крім самого Київа), Херсонщина (крім Нікополя), Таврія (крім Севастополя), Чернігівщина, Полтавщина (крім казенних та козачих сіл, звідки навіть виселювали жидів). В черті осілости жидам дозволено набувати нерухому власність всякого роду, крім населених маєтків (§ 12)[1]). Мати в себе християн для хатніх послуг заборонено, але дозволено мати наймитів для послуг у хліборобстві, садівництві та огородництві (§ 15). Дозволено переходити до селянського стану коли завгодно (§ 24—25), при чому даровано казенні та инші залеглости, як що такі були, і переселенцеві, і жидівській громаді, до якої він належав. Жиди могли селитися для хліборобства: а) на землях скарбових і б) куплених на власність та заарендованих у приватних осіб (§ 27). Скарбові землі нарізувано тоді, коли охочих було не менш як 25 чоловіка, при чому нарізувано не в індивідуальну власність, а вважали їх власністю цілої громади жидів, що на них оселилася (34). Купувати землі й винаймати їх дозволено тільки в «черті осілости» (35—36). Хто направду уступив до хліборобського стану, той набував на основі § 40 таких пільг: а) звільнявся від подушного податку на 25 років; б) звільнявся від рекрутського обовязку: оселені великими громадами — на 50 літ, а малими — на 25; в) звільнявся від грошевих земельних обовязків на 10 літ; таких самих пільг набували й наймачі землі, тільки звільнення від подушного податку обмежено на 5 років. По скінченні пільгових років поселенці-жиди мали повнити ті самі обовязки (§ 42), що й селяне-християне. Беручи на увагу ще поміч на переїзд та первісне устаткування, треба сказати, що пільги далеко переви-

[1]) Там таки, т. X, № 8054, вид. 1836. р.

щували ту допомогу переселенцям-християнам, яку давала їм політика пізніщих Столипинських часів (1906—1913. р.) і яку давав большевицький уряд жидам, оселюваним на степах України.

Поверх всього того закон хотів ще спонукнути поодиноких заможніх жидів до кольонізаторської діяльности. Жид, що оселив на власній землі 10 і більше родин своїх одновірців, набував тим право варити пиво й мед та продавати їх місцевим мешканцям (§ 46); коли ж хто з жидів купив би землю й поселив би на ній не меньш як 50 своїх одновірців, то одержував право «личнаго почьотнаго ґражданства», а як що б оселив 100 душ чоловічої статі — то по трьох роках такі жидівські землевласники мали право прохати про дарування їм прав «потомственних почьотних ґраждан».

Врешті «Положення» 1835. р. підтверджувало істнування кагалів. Згідно з ним окремий індивід був відданий під владу кагалу більш безумовно, як за Литовського кагального устрою; «кагальні оподаткування набули державної санкції, а за мурами жидівської громади так же мало позоставлено місця жидові, як було в старій Польщі». Те підпорядкування поодинокого індивіда кагалові, роблене з фіскальних інтересів, зміцнювало жидівську спаяність і одокремлення жидів од иншої людности[2]).

Поки ще жидівство вагалося — йти чи не йти йому на землю, уряд, з ініціятиви міністра фінансів Канкріна, вказав, законом 20. XI. 1836. р., новий кольонізаційний раіон, а саме — Тарську та Омську округи Зауралля. І кілька тисяч жидів зявили були про своє бажання переселитися в ту далечінь, частина навіть уже вирушила й вандрувала тисячі кільометрів на підводах до місця призначення. І ось під час вандрівки на їх голови несподівано спадає царський наказ (5. І. 1837): переселення жидів до Сибіру припинити, а тих що вже в дорозі «обратіть» на Херсонщину. До Омської округи встигли добитися тільки 36 родин, їх таки полишили на нарізаних там ділянках. Так несподівано закінчився сам у собі доцільний намір; до нього, як відомо, звернувся за наших часів большевицький уряд, та про це далі. Такий глум із переселенців жидів, розуміється, не міг сприяти збільшенню кольоній, що вже існували. Під жидівське оселення полишено законом 15. V. 1837. р., як і раніш, Новоросію, але з додатком Бесарабії.

На кінці 1837. р., коли засновано Міністерство Державних Маєтків, до якого згодом перейшли і всі кольонізаційні справи, існувало тільки 9 жид. кольоній, де нараховано 1030 родин, а в них 6.484 душі, з яких займалося хліборобством (за Нікітіним) тільки 1993 душі. Земля зростала в ціні, а кольонії починають гандлювати на здачі її в аренду; є відомости, що в 1837. р. дві кольонії здавали (таки жидові — але капіталистові-купцеві) 7 тис. десятин. В порівнянні з хліборобством ліпше розвивалося і ставало основою добробуту жидівських кольоністів скотарство, що вимагало менше робочих рук. В 1836. р. на девять кольоній нараховувано 7—10 господарств, що мали худоби 100—150 і більше голів. В кольоніях помітно розвивалося, протеґоване тоді урядом, вівчарство, але звичайних порід — мериносів не було. Кольоністи головно вимінювали та перепродували худобу, що було їм за основу прожиття; хліба виробляли менше, ніж самі потребували для спожитку. Заможніщі кольоністи-жиди до фізичної праці наймали християн-наймитів. Осьяк описує вигляд жидівських кольоній на 1838. р. один обслідувач: «Стріхи дуже небагатьох хат перекриті, а решта майже оголені; від цього в хатах майже завжди вогкість, що викликувала хороби й нищила будови. Двори й токи — або зовсім не огорожені, або дуже кепські («худі»); сіяли і збірали хліб несвоєчасно; багато хат стояли пустками, сила кольоністів пробувала в самовільних одлучках чи в довгоречинцевих відпустках, даних їм наглядачами»[3]).

[2]) С. А. Бершадскій, «Литовскіе евреи»... Петерб., 1883, ст. 60.

Цей убогий стан господарки жидів-кольоністів та нахил зробити з сільського господарства побічне заняття, а навіть і зовсім із ним пірвати, — викликали появу «Правил про управління жидівськими кольоніями» 4. XI. 1837. року[4]). Силою тих правил, що мали риси аракчеєвщини, господарку жидів-кольоністів поставлено під загальний догляд управителя «з благонадьожних одставних військових штаб-офіцерів», а окремі посілки під догляд одставних унтер-офіцерів. Управитель, за дозволом ґенерал-ґубернатора, міг заводити громадські «запашки» і громадські сади на показ та розсадники овочевих і лісових живців для задоволення потреб кольоністів. Коли хто зпоміж кольоністів визначався у хліборобстві та садівництві, той одержував нагороду «похвальні листи» та медалі (§ 13). Далі, з одного боку заборонялося жидам-кольоністам торгувати в кольоніях «річами й припасами не власного виробу» й одержувати довгоречинцеві паси на одлучку з кольоній (§ 14—15), а з другого боку — дозволено з хліборобського стану переходити до купецького і приписуватися до міст, але тільки по 20-літнім хліборобськім стажі і при умові, що кольоніст поводився за той час «безукорізнено» (§ 14). Тим дозволом скористалися не тільки кольоністи з паспорту.

Лише 1839. р. кинуло кольонії 165 душ, здебільшого сторожильців-кольоністів. Ліпші, заможніщі, що мали потрібні засоби, щоб розпочати, головно, торговельну, а потім і промислову діяльність, приписувалися до міщан мійських і містечкових громад. Ось яким непопулярним, порівнюючи з рештою занять, було навіть для жидів старих кольоністів сільське господарство.

Для переїзду жидів до херсонських кольоній до прохарчування в дорозі (на підставі правил 20. XI. 1836. р.) додано ще в 1841. р. й постачання казенним коштом підвід для хорих, старих та нелітніх. А самі переселенські ґрупи, згідно з правилами 1837. р. про управління кольоніями, від місця виходу й аж до місця оселення, впродовж цілої мандрівки супроводив спеціяльний урядовець, який по прибутті на місце мав здати їх «під розписку». Тим, що прибули власним коштом, але не мали подостатком засобів, давано казенні позики і казенне прохарчування до нового врожаю. На 1842. р. прибавилося на Херсонщині ще 738 родин, що заснували ще чотири кольонії: Львово, Романівку, Ново-Полтавку та Сагайдак; після чого їх стало загалом 12 чи 13. Кількосне збільшення погіршувало якісний склад кльоністів. Самі жиди у своїх описах змальовували стан у кольоніях дуже чорними барвами задля того, що не роблено підбору придатнього для кольонізації елемeнту, через віддалення кольоній од «черти осілости», через брак взагалі довірря в жидівства до хліборобства. «Жиди», — говориться в однім поданні до уряду від трьох освічених жидів від 1840. року, — «майже 19 століть не займалися хліборобством, відвикли навіть од думки про це заняття, до якого втратили довірря. Звиклі до дрібного ґандлю, що иноді приносить швидко істотні овочі, до того ж задеревілі в забобонах, не зауважили вони корисного боку того заміру»[5]). І справді, до кольоній жидівство їхали пільги — і тільки.

Нові кадри кольоністів підсилювали в кольоніях мійський і містечковий жидівський побут, традиційне жидівське убрання, талмудичну освіту й читання молоддю цілими днями, замість праці, рабинських книжок, підсилювали верховідство в усьому рабинів, а жіноцтво й підлітки все ж у хліборобстві участи не беруть... Ні матеріяльно, ні фізично, ні фахом ці новоприбульці, як і попередні кадри, не були кольонізаційно-здатним елeментом. Про таку підмогу на привязання жидів до землі, з якою ми зустрічаємося по світовій війні, коли всі могутні орґанізації інтернаціонального жидівства матеріяльно піддержали більше чи менше, але загалом дуже поважно, процес аґраризації жидів, у тодішні часи з боку ґаталів не могло бути й мови. Жиди, на жаль для них, тоді і справді «не зауважили» позитивного боку аґрарної політики деспотичного царизму. А він за інерцією далі ішов своєю дорогою.

Звертаючи увагу на підбор кольоністів, Уряд законом 2. VII. 1841. р. встановив, що надалі дозвіл на переселення даватимуть тільки тим жидівським родинам, які наперед перешлють до Новоросійсько-Бесарабського ґенерал-ґубернаторства по 600 рублів асигнаціями (171,43 срібн. рублів) од кожної родини на витрати власного влаштування, й це буде

---

[3]) За Нікітіним, op. cit. стр. 321.

[4]) Полное Собр. Законовъ, т. XII., № 10668, вид. 1838.

[5]) О. М. Лернеръ, «Евреи въ Новороссійскомъ краѣ», Историч. очерки, Одесса, 1901, ст. 19—20.

доказом, що поза ними є ще подостатком грошей на прохарчування в дорозі й на місці оселення до нового врожаю. Такі вимоги відкривали дорогу до кольоній лише матеріяльно відповідним елементам; процесу кольонізації надавано до певної мірі рис господарського характеру.

Проминаємо дрібне законодавство тієї доби, як ось дозвіл жидам Могилівщини Вітебщини (27. XII. 1839. р.), купувати й арендувати землю не инакше, як за три версти від поміщицьких і казенних сіл, і заборону в «черті осілости» здавати маєтки на одкуп жидам (12. VI. 1840. р.), або заборону на Полтавщині та Чернігівщині (27. III. 1840. р.) жити по тих поміщицьких селах, де жило не менш 1/10 «государственних поселян і козаков», або виселення (1843. р.) жидів із околиць військових посілків Київщини та Поділля — з цілої тої «локшини» видко, що шкідливість жидівства подекуди оцінювано ще й під специфічним поглядом. Не зупиняючися на тому, зазнайомимося з останнім, розробленим за міністрування державними маєтками відомого ґрафа Кісільова, «Положенієм о евреях земледѣльцах» 26. XII. 1844. р.; воно було в силі аж до другої революції.

На основі Кісілівського «Положення»[6]) всім жидам «черти осілости» дозволялося без перешкод переходити у хліборобський стан та оселюватися на скарбових чи приватних землях. При оселенні на скарбових землях їм нарізували (§ 5) по 5—8 дес. на кожну чоловічу душу, при тому не у власність, а в користування, себто, була це націоналізація землі, подібна до сибірської кольонізації. Нарізані наділи (§ 8), а також і арендовані землі, заборонено жидам продавати чи винаймати людям «разной с німі вери». Цим унеможливлено спекуляцію з перепродажем та здачею в аренду землі. Крім скарбової землі, жидам дано право, в «черті осілости», селитися: а) на землях, набутих ними у приватну чи громадську власність, а б) на землях приватної власности. Переселювання на землю відбувалося з дозволу міністерства державних маєтків; для чого призначувано збірне місце виходу, час і маршрут пересування, кошти на подорож і супровідного урядовця. Управління жидівськими кольоніями прирівняно до сіл «ґосударственних крестьян». Крім подорожньої грошевої підмоги, тим жидам, які селились на скарбових землях, ще видавали допомогу на будівлю хати , купівлю худоби, хліборобського знарядця та на сійбу по 175 руб. на кожну родину (§ 40). Опріч того, тій самій катеґорії оселенців дано ще такі пільги: а) звільнення впродовж 10 років од обовязку платити податки та инші грошеві державні зобовязання та від виконання натуральних земельних обовязків; б) звільнення на 25 літ від рекрутського обовязку і в) звільнення від платежів усіх недоїмок за час перебування в попередньому стані (§ 42). Треба сказати, що такий високий вимір урядової помочі і пільг, що їх анальоґічно давано й тогочасним чужоземним еміґрантам при їх осіданні на землі, ніколи не повторився був за пізніщих переселень селян за Урал. З другого боку — уряд дбав про розвиток аґрикультури по жидівських кольоніях. З метою прищепити конче потрібні хліборобські знання дозволено (§ 10) жидам у перших трьох роках оселення наймати робітників із христіян не-кріпаків. Опріч того, на жидів-кольоністів поширено правило про нагороди за добру господарку, введені для державних селян. Це були: а) похвальні листи, б) грошеві нагороди, в) премії, г) «форменні кафтани», ґ) «почьотні кафтани», д) срібні й е) золоті медалі (§ 47). З видачею останніх двох нагород, заведених ще раніш, звязувано вимогу певного загосподарювання. Низче подаємо той уступ (§ 48), як показчик «ідеалу», що його бажав собі уряд од жидів-кольоністів. Отже, хто б з них робив протягом пятьох

[6]) Полное Собраніе Законовъ, т. XIX, вид. 1845. р., № 18562.

літ без перерви засіви хліба та городини не менш від 5 дес., мав власні плуги з волами, робив сійбу коноплі й лену, розвів коло хати понад 50 дерев, мав понад 20 голів рогатої худоби й не менше як 100 штук овець, збудував міцно дім, двір та решту господарських будов і справно утримував їх, того відзначувано б срібною медаллю. А коли б такий кольоність по одержанні першої нагороди, упродовж десятьох літ, своє господарство поліпшував і подвоював, то одержував би ще й золоту медалю. З метою привчити жидів до культивації промислових ростин (§ 51), насіння їм видавано дурно; хто хотів би з метою поліпшити расу завести овець-меріносів, той міг одержати (§ 52) екземпляри на розплід за зменшену ціну, нарівні з державними селянами. А щоб із молодого покоління жидівських поселенців виховати аґрономічно досвідчених господарів, віддавано, за згодою батьків, кількох молодих людей до Горегорецької хліборобської школи.

Торгівлю кольоністів за межами їх посілків (§ 54) й їх одлучки з них (§ 62) в перших три роки регульовано, а потім кольоністам давали волю в межах цілої «черти». Жиди-хлібороби, що скористали з вигод, даних «Положенієм», могли (§ 63) переходити до иншого стану по 25 літах; хтож хотів кинути хліборобство раніш, той (§ 64) міг це зробити лише при умові виконання використаних пільг, а саме: а) звороту допомог, б) внеску податків за пільговий час і в) відбуття рекрутчини.

Згадане «Положеніє» предбачало також поселення жидів і на приватних землях; порядок переселювання встановлено той самий, що й на скарбових землях, лише грошеву допомогу давано в половинному розмірі (85 руб. сріблом). Адміністрація, що завідувала кольоніями, мусіла була пильнувати, щоб жиди не зверталися до хліборобства тільки як до засобу — скористатися вигодами «Положенія», виминаючи саме хліборобство (§ 75).

Нарешті, «Положеніє» заохочувало заможніще жидівство до кольонізації тим, що той, хто купивши землю, оселив би на ній не менше від 50 одновірців чоловічої статі, по трьох роках із дня оселення набував прав «лічного почьотного ґражданства»; а хто оселив би не менше від 100, міг прохати про «потомственое почьотное ґражданство» (§ 79).

В 1846. р. на пропозицію міністра Кісільова жидівські кольонії Степової України передано в управління «Попечітельного Комітета об іностранних поселенцах». Наступного року видано «додаткові правила» для жидів-оселенців на скарбовах та й инших землях[7]). На основі їх намічувано певні площі під жидівські кольонії; в очікуванні жидівських кольоністів ті площі здавано в «оброчное содержаніе», повертаючи зиск од того до окремого капіталу на влаштування жидівських поселень. В ґуберніях — Херсонській, Катеринославській та Таврійській — жидівським оселенцям (§ 3) нарізували скарбові землі від 20 і до 30—40 дес. на родину з шістьох ревізьких душ, залежно від якости землі; в ґуберніях Західнього Краю — від 12—20 дес. на родину, залежно від існуючих там способів господарки. Реаґуючи на здавання кольоністами своїх земель в аренду та на обробку їх найманою працею, наступний 5 параґраф дозволяє оселення на скарбових землях жидів із метою їх обробляти під умовою, що родини матимуть у своєму складі вистачальну кількість робочих рук, і саме не менше за трьох робітників чи ревізьких душ на кожну родину. Опріч того (підтвердження зак. 1841. р.), мусіли вони мати засоби для утримання себе під час подорожі до місця поселення і для придбання конче потрібної робочої худоби і хліборобського знаряддя. Це обмеження, змягчене опісля щодо засобів[8]), мало метою вилучити з процесу кольонізації жидівську голоту, і роблено ставку на «сильного» кольоніста. Зрозуміло, що ці обмеження не відносилися до тих жидів, які хотіли б сісти на землю й загосподаритися власним

[7]) Там же, т. XXII, вид. 1848. р., № 20977.
[8]) Там таки, т. XXIV., вид. 1849. р., № 23290.

коштом або коштом багатого одновірця. Для управління по кольоніях встановлено «прикази» на взірець німецьких кольоній, «під начальством одного з ліпших німецьких кольоністів — «Musterwirt'a»; а щоб притягти до жидівських кольоній німців-кольоністів, що мали давати зразок господарювання жидам, займаючи посади кольонізаційного начальства, запрошував «Попечітельний Комітет» ліпших німецьких кольоністів перейти до жидівських кольоній, яко «картомників». Їм також нарізували 20—40 десятин землі, перших пять років нарівні з жидами безплатно, а протягом дальших десятьох років зі сплатою половинного оброку, по 20 роках — повного (§ 18). Допомогові гроші на оселення кожної жидівської родини залишено в попередньому розмірі, лише розділено — 100 руб. на будову хати, а 70 — на купівлю реманенту; й винагороду жидівських меценатів «лічним» і «потомственним» почесним громадянством мали давати за оселення на землі тільки 25 та 50 родин.

Уряд сприяв оселенню жидів на землі, але з другого боку ставив їм за те певні господарські вимоги. На основі § 21. кожна жидівська родина, на яких би землях вона не оселилася, зобовязувалася: на другий рік по своому оселенні завести город і обробити та засіяти не менше як одну десятину поля, на четвертий рік мати город і 2 десятини поля, на 5 — город і три десятини поля. Крім того, кожна родина зобовязувалася мати на устаткування вистачальну кількість робочої худоби, хліборобського знарядя й насіння та мати річне прохарчування для себе й худоби. Оселені на скарбових, власних та меценатських землях жиди *зобовязувалися обробляти їх самі*, а робітників могли наймати тільки зпоміж своїх одновірців; мати наймитів християн заборонено. Коли ж хто з оселенців виявляв себе «*нерадівим*», того віддавали, щодо господарування, під блищий догляд місцевого начальства. А як і це не помагало, і по пятьох роках без поважних причин не повставало вимагане правилами господарство, то (§ 28) такого кольоніста можна було з дозволу міністра державних маєтків виключити з селянського стану, при чім рекрутську пільгу касовано тим способом, що всі члени родини, здібні до військової служби, мусіли відбувати рекрутчину. Жидам-кольоністам, що набули землі власним коштом, заборонено (§ 24) протягом 20 літ здавати їх в аренду християнам.

Услід за тим, окремим законом розяснено, що жиди, на яких би землях вони не осідали, звільняються від рекрутчини тоді, коли стануть фактично перечисленими до селянського стану[9]).

Законодавство, що реґулювало життя кольоністів-жидів, знаходило своє доповнення в адміністраційних розпорядженнях, надзвичайно характеристичных.

Дбаючи про вистачальне забезпечення жидівських дворів робочими руками, з ініціятиви ґен.Інзова, виявленої ще раніш, відповідно до § 5. додаткових правил 1847. р. стали заводити «сводние двори», себто, складали потрібну кількість робітників шляхом сполучення ріжних, не звязаних покревністю, родин. «Цілком чужі одне одному», — пише з приводу цього *Нікітін*, — «але силоміць сполучені в одні, т. зв. «зводні родини» — жиди мусіли вкупі жити, їсти-пити, орати, сіяти, жати, справляти плуги, годувати худобу, справляти хати й вважати все загальною власністю, відповідаючи за її цілість і ділитися порівну, по комуністичному, хоч добували вони ті засоби: одні — старанно, другі недбало, а третті — й нічого не виробляли»[10]). З 1850. р., на розпорядження ґр. Кісільова, перестали практикувати сполучення родин. Воно дало приклад примусової комунізації невеликих людських ґруп, що нагадує анальогічні спроби большевицької влади під назвою примусової колєктивізації. Наслідки однакові — жидівство тікало — і з примусових комун, і з примусових колєктивів.

В сполученнях родин зроблена була спроба постійних обєднань; подібною же спробою, але тимчасових примусових соціялістичних ґруп, у цілях виправки старих кольоністів, які не мали господарства, були заведені з 20. VIII. 1847. р. «повні робочі упряжі» з «приписком» до них

[9]) Там таки, т. XXII., № 21209.
[10]) Нікітін, там таки, XI.

злиденних родин. Під «робочою упряжжю» розумілося: шестеро коней, плуг, три борони і два вози на 10—12 родин, з одводом на кожну родину по 3 дес. землі. Цю систему «упряжів» спочатку заведено тільки у трьох кольоніях, якими управляли німці-старшини. Старшина відповідав за придатність і цілість упряжів і почерзі що-дня: рано — видавав упряжі приписаним до них родинам, а в вечері — приймав од них назад. Приписані до «упряжів» родини зобовязані були ходити за кіньми, заготовляти для них овес, сіно, солому й утримувати справно помешкання й хліборобське знаряддя; на ремонт і покриття витрат на «упряжі» з тих родин брали десятину врожаю хліба. Приписка мала тягтися 5 літ, після чого її ліквідували, а упряжки розпродавалися[11]).

Отже, царський дєспотично-кріпацький режим наділював землею жидів на засаді соціялістичної націоналізації, а застосовуючи її, вживав форм примусових асоціяцій, — кріпацького соціялізму.

Уряд за всяку ціну хотів примусити кольоністів стати справжніми хліборобами. Тому служила видана М. Ґ. И. інструкція 1847. р., яка мала примусити «нерадівих» кольоністів-жидів господарювати й одповідала правилам Аркачеєвських поселень. Признання «нерадівими» наставало тоді, коли инші способи не поліпшували кольоністів, а саме — на перший раз — роботою, на другий — тілесною карою. Ледачих віддавано під близчий догляд місцевого сільського начальства. Коли родина, що опинялася у списі «нерадівих», не мала достатньої кількости реманенту, її приписувано до робочої «упряжі». Родина ж, що мала господарське устаткування, зобовязувалася працювати за «урочним положенієм» — сільське начальство призначало таким триденні «уроки», а за невиконання їх карали; такі родини позбавлювано права вільно розпоряджати своєю власністю, якої роблено реєстр; їм не дозволялося виїзджати поза межі села, й тільки сільське начальство само мало право відправляти їх на заробіток до гарних господарств инших сіл. Сільське начальство мало постійний, так би мовити, опікунський догляд за всіми вчинками віданих під догляд осіб. За порушення тих правил винних карано: на перший раз різками (30—40); у друге — та сама кара, але удвічі збільшена, утретє — негайно їх саджали до вязниці на 3—6 місяців, а иноді й оддавали у рекрути «без зачьота», або в «ісправітельні арештанські роти» на час од 10 до 12 літ. Цієї інструкції до загального відома не опубліковано, ширший загал її не знав; завдяки їй кольоністи підтяглися, стали обзаводитися господарством і виявляти «прилежаніє к земледєлію»[12]). Той самий характер — змусити кольоністів господарювати, мала й кісілівська інструкція 1853. р. Вона встановлює: а) підлеглість ледачих кольоністів місцевому начальству; б) кількість реманенту, що його мусіли мати кольоністи, які коштом заможніх одновірців осідали на казенних землях; в) щó жид-кольоніст мусів мати у своєму господарстві на шостий рік по оселенні.

Щоб скінчити з державним регулюванням процесу створення жидівських кольоній за період — 1828.—1857. р., згадаємо ще деякі закони, що їх одокремлено видавано по 1847. р.

Помимо основних видатків на кольонізацію, що бралися з «коробочного збору» жидівських громад узагалі, за гр. Кісільова покладено підвалину під жидівський по-

---

[11]) Нікітін, 341.

[12]) Нікітін, 350—351.

селенський капітал (1847. р.), що мав буть допомоговим фондом жидам-хліборовам; а в 1849. р. утворено для жидівських кольоній ощадні й допомогові каси. Законом 1851. р. при переході жидів-кольоністів у християнство, їх звільнювано від боргів «по водворенію» і скреслювано з них «недоїмки». Законом 1852. р. велено робити нарізку під жидівські кольонії придатних земель, не зупиняючись перед тим, що вони приносять казні зиск (оброк) чи мають на собі будівлі; той самий закон одкривав можливість аґрикультурної освіти для дітей жидів-кольоністів. Кольоністам Західніх ґуберній дозволено на кожних 100 родин поселенців по одному, а всього докупи 30 учнів, вчити казеним коштом у Горигорецькій хліборобській школі і в садівницьких школах; а кольоністам Степової України — виряджати молодь, у науку до близчої, Луганської, шкільної ферми, яко стипендіятів, за рахунок зисків з запасових земель жидівських кольоній. Скермовуючи жидівство до Новоросії, законодавство забороняє (24. VI. 1855) жидам далі набувати землі на Чернігівщині та Полтавщині — і для власного оселення, і для оселення одновірців; рівно ж припинено оселювати жидів на скарбових землях Західніх ґуберній[13]).

Маніфест 26. VIII. 1856. р., скасуваваши §§ 8.—12. рекрутського уставу і припинивши тим забірання малолітків-жидів у рекрути, через що відпадав для їх батьків товчок іти у хлібороби, припинив зріст жидівських хліборобських кольоній фактично; закон 30. V. 1866. р. припинив його юридично.

Звертаємося тепер до кількосного стану жидівських кольоній за час 1828.—1857. р. р. Як не дивно, але навіть і кількість кольоній не можна вважати належно усталеною.

На прикінці першого періоду (1826. р.) бачимо їх лише на скарбових землях приінгулецького раіону Херсонщини числом 8; ту саму кількість нотовано й на 1835. р. По цім році число їх починає на скарбових землях зростати, а далі бачимо їх появу й на приватних. На скарбових землях Херсонщини в 1837. р. їх було 9; в 1842. р. — 12; в 1846.—47. р. р. — 15; а в них 1749 ревізських родин чи 12.412 душ обидвох статей; у 1851. р. —25, а в них 1724 родин чи 13.716 душ; на 1859. р. — 21 кольонія.

Другим раіоном для жидівських кольоній на скарбових землях став Маріупольсько-Олександрівський на Катеринославщині. Дуже невеличкі перші кольоністські жидівські кадри до цього раіону дало повстале 1817. р. «Общество израильскихъ христіанъ», що мало на меті «обращеніе евреев в христіянство і к земледѣльческім занятіям». Довідавшися про те «общество» 50 одеських жидівських родин виявили бажання прийняти християнську віру й їх оселено поблизу Маріуполя на землях, одібраних од грецьких сіл»[14]). Землі були відібрані в казну, як зайві, а потому передані жидам-вихрестам[15]). Невелике це було оселення, але всеж воно мало місце, і жидівський історик Дубнов[16]) помиляється, коли каже, що з того цілком нічого не вийшло. Правда, з того не багацько таки й вийшло; й не лише жидівське, але й українське селянство неґативно поставилося до жидів-вихрестів[17]); а «общество», як таке, що не дало сподіваних од нього наслідків, в 1833. р. розвязано.

---

[13]) Полное Собр. Законовъ», т. XXVI, № 24873; т. XXVII, № 26532; т. XXX, № 29277; т. XXX, № 35017.

[14]) «Списки населенныхъ мѣстъ Россійской Имперіи», Центр. Стат. Комит. М. В. Д. Екатеринославская губ. съ Таганрогскимъ градонач., СПБ., 1863, ст. XXII.

[15]) Лернер, там таки, ст. 234—239.

[16]) С. М. Дубновъ, «Новѣйшая исторія еврейскаго народа», т. II (1815—1881), изд. III, 1923, Берл., ст. 142.

[17]) Українське селянство виробило характеристичну приказку: «Жид хрещений, як редька печена» (Матеріялы по етнографіи Херсонск. губ. Собрал Бесараба, Петроградъ, 1916, Сборникъ Отд. Русск. Яз. и Слов. И. Л. Н., т. XCIV, № 4, ст. 497.

З 1846. р. осадження жидів кольоніями на Катеринославщині відбувається вже без обовязкового переходу на християнську віру. При виборі між землями Таврії і Катеринославщини, зупинилися на останніх, як ліпших і достатком води і близкістю до християнських сіл. Цієї близкости не побоялися, бо мовляв «малороссіяне ни въ чемъ евреямъ въ обманъ не дадутся: они не менѣе хитры и умны самихъ евреевъ и весьма не довѣрчивы къ нимъ; ихъ евреи не сведутъ съ христіанства, но научатся отъ нихъ земледѣлію» *(Карцев)*. Граф Кісільов, що дуже скептично задивлявся на жидівські кольонії в Херсонщині, наказав перенести нарізку землі під них на Катеринославщину, думаючи зробити там взірцеві кольонії і тим довести, що того, що протягом 40 літ не вдалося иншим, міг досягти саме він. В 1846. р. до Олександрівського та Маріупільского пов. Катеринославщини прибуло з міщан Західніх ґуб. 285 (фактично 278) жидівських родин, в 1847. р. вони розташувалися в 6 кольоніях — Новий Златополь, Весела, Красносілка, Межиріччя, Трудолюбівка й Нечаївка. Оселенців, розуміється, перечислено з міщан у хліборобів-кольоністів; вони одержали за прикладом херсонських кольоній (1847. р.) земельні наділи — на двір 30 дес. наявної площі і 10 дес. запасової — та грошеву підпомогу: на будову хати 100 рублів, на устаткування 70 р., на утворення допомогового капіталу 5 р., пільги — від податків на 10 літ і од рекрутчини на 25[18]). Наявну площу поділено так: 15 дес. під вигоном у громадському користуванні, а з решти 15 дес. — 1 дес. під садибу з садом, ½ дес. під громадську сівбу, ¼ дес. під город, ¼ дес. під посадки, переважно шовковичні, 5 дес. під покос і 8 дес. під орну землю. В 1859. р. на Катеринославщині вже було 16 кольоній. Разом у кольоніях на скарбових землях Херсонських і Катеринославських на 1859. рік нараховувано 2.598 жидівських родин, а на 1860. р. у 37 кольоніях Херсонщини та Катеринославщини було 2642 родин з 28.616 душ. Про херсонські та катеринославські кольонії ми маємо найбільше даних за той період.

Далеко не так стоїть справа з иншими кольоніями. В період з 1838. і по 1854. р. на Бесарабії — в повітах Сорокськім, Ясськім, Хотінськім, Кишінівськім, Оргієвськім і Бендерськім — повстало 17 жидівських кольоній. Вони звалися: Домбровени, Маркулешти, Вертюжани-Рогожани, Мерешевка-Ланкауци, Бригова, Немерівка-Люблін, Капрешті, Нові Теленешти, Згуриця, Александрени, Валяй-Луй-Влади, Ломічанец, Константинівка, Чеукар, Іванос-Миколаївка, Шибко й Романівка. Під ними було 9.305 дес. землі; вони ніби досягли порівнюючого добробуту[19]). На час X-ої ревізії (1858. р.) в тих же повітах Бесарабщини числилося кольоністів-жидів: а) тих, що платили податки — 1699 душ. чол. і 1613 душ жіночої статі; б) тих, що мали пільги од них — 4361 д. чол. і 4020 д. жін. статі; а разом — 11.693 душі[19a]). Треба додати, що в 1928. р. по Бесарабії «О. Р. Т.» допомогав 19 жид. кольоніям, які мали загалом 604 родини з 29.790 душ. а площу — 3631,5 гек., серед них деякі носили старі назви — Олександрени, Бригова або подібні, як от Телешой та Іванус[20]). От усе, що вдалося вишукати про бесарабські жидівські кольонії.

---

[18]) Op. cit. «Списки населенныхъ мѣстъ»..., 1863, ст. XXII.

[19]) Лернер, там таки, ст. 164.

[19a]) «Записки Бесарабского Областн. Статист. Комітета», т. I, Кишинев, 1864, ст. 15—16.

[20]) Angaben über die Tätigkeit des «O. R. T.» — Verbandes auf dem Gebiete der Landwirtschaft im Jahre 1928.

Немає вистачальних відомостей і про жидівські кольонії на землях великих землевласників-одновірців. З уривкових даних довідуємося, що жиди-меценати, хоч і за «почесне громадянство» («Положеніе» 1844. р., § 79) подекуди бували основниками жидівських кольоній. Так, напр., у 1846. р. засновано на землях жида-землевласника Моргоновського в Бобринецькому пов. (Херсонщина) одну кольонію, де й осаджено 40 жидівських родин. Огляд її у 1854.—56. р. р. показав, що вона була в добрім стані, хати гарні, з садами довкола, а один кольоніст виплекав такий сад, що з нього мав що-року зиску 350 р. серебр.; на початку 60 років там нараховувано 223 душі жидів-хліборобів. В Тираспільському пов. (Херсонщина) на землі жида Мерперта осаджено в 1852. р. 47 жид. родин, з чого повстала кольонія Балашова. Того самого року з приватної ініціятиви жида Чернецького осаджено на скарбовому участку Гайдамацкім (Ананіївського пов., Херсонщина) 92 жид. родини[21]). Яка доля цих двох останніх кольоній у наступних роках — не знати. В пятидесятих таки роках повстала кольонія Рогатлікай (Евпаторійський п., у Криму) з 25 жид. родин (здається, караїмів[22]), що переняли татарські звичаї, самі заробляли по містах, а для обробки землі наймали татар. Десь саме тоді існувала кольонія Нові-Каушани, Бендерського пов. на Бесарабщині[23]), де було 129 жид. родин, що жили мішма з християнами.

Приватним таки способом, при помочі великих капиталістів-землевласників жидів вдалося в 1851. р. заснувати Котлубіївську жидівську кольонію Васильківського повіту на Київщині, а в 1852. р. там таки й Веприцьку; повставали ще поодинокі жидівські кольонії з приватної ініціятиви на Правобережній Україні, Білорусі й Литві, але про них ми, та, здається, и ніхто, немає достатніх відомостей.

По десяти західніх ґуберніях, куди входило і Правобережжя, жидівські хліборобські кольонії загалом стали повставати після «Положення» 1835. р., а особливо по виданні правил 1844. р. і 1847. р. р. На запит Волинської Казенної Палати кого уважати «прочно водворьоннимі» послідувало (30. І. 1839., № 11913) пояснення до закону для 9 західніх ґуберній — Вітебщини, Могилевщини, Мінщини, Гродненщини, Віленщини, Київщини, Поділля, Волині і области Білостоцької, — що за «прочно водворьонних» в хліборобськім стані слід уважати тих жидів, які матимуть не менш 5 дес. землі на кожну ревізьку чоловічу душу. Таким для полехші переходу у хліборобський стан дозволено (25. Х. 1839., № 12810) перечислятися, хоч би вони були й на рекрутській черзі, і, при переході 80 і більше жидів, таку ґрупу вважали за громаду, що давало право на шільгу від рекрутчини впродовж 50 літ; виходити з хліборобства жидам-кольоністам перечислених 9 західніх ґуберній дозволено і раніш 20 років перебування на землі, лише мусіли вони сплатити податки й виконати ті рекрутські обовязки, від яких на основі пільги їх звільнено за осідання на землі. На казенних землях західніх ґуберній осаджування жидів припинено в 1859. р. а на приватних — 1864. р. З 1866. р. жидівські кольонії західніх ґуберній, у відріжнення від Новоросійських, що були в заряді міністерства державних маєтків, — передано до заряду міністерства внутрішніх справ. В 1870. р. в 9 західніх ґуберніях жидів-хліборобів нараховувано[24]):

Ґубернії	Кількість посілків	Душ чол. статі	Надільн. землі в дес.
Вітебська	5	824	749
Гродненська	20	1.376	2.655
Ковенська	15	2.477	2.252
Минська	25	3.973	3.577
Могилівська	77	2.250	8.413
Віленська	18	2.966	2.069
Правобережна Україна:			
Волинська	10	3.274	2.947
Київська	32	7.980	2.719
Подільська	14	9.411	8.470
Разом по 9 зах. ґуб.:	216	34.531	32.851

На 1894. р. число кольоній в девятьох західніх ґуберній значно зменшилося.

---

[21]) Лернер, там таки, ст. 66—73.

[22]) Нікітін, 422.

[23]) Жиди Південної України, після Скальковського, поділялися на: а) жидів-караїмів, б) турецьких чи кримських і в) польських чи просто талмудистів. Караїми відріжнялися особливою чесністю.

[24]) «Еврейскія земледѣльческія колоніи» — стаття в «Енциклопед. словарі» Брокгауза і Ефрона, т. XI, СПБ., 1894, ст. 482. У Житецького («Кіевск. Старина», т. LXXIV, 1901, ст. 42) показано на 1860. р. і на Чернігівщині (без Сурозького повіту) 11.699 душ жидів-кольоністів.

Переходимо до якісного боку насаджених жидівських кольоній.

Під цим оглядом ми нічого не маємо про бесарабські кольонії, лише дещо знаходимо про київські. «До цього часу, себто, на кінець 1845. р., жиди оселені» — пише *Фундуклей* — «у трьох невеличких кольоніях на поміщицьких землях у Бердичівському повіті»... Селяться вони переважно для того тільки, щоб скористати з пільг і грошевих допомог, а влаштувавшися якнебудь, дуже обмаль із них віддаються хліборобству: в одній кольонії три господарства, у другій пять. Решта віддає свої земельні участки в найми одновірцям і міщанам, а самі живуть у Бердичеві або «на послугах, або крамарчуками по крамницях, або факторують, чи промишляють якимнебудь дрібним промислом, а хати їх по кольоніях стоять пустками, і їх займають хто хоче». Із жидів, «охочих осісти на землю, знайшлося не багацько й ті», — каже він, — «які вже звернулися до хліборобства зовсім не зробилися хліборобами»[1]).

Инша річ із кольоніями на казенних землях Херсонщини та Катеринославщини. Про їх якісний стан є багацько даних, і про них ми й говоримо низче. Багацько з того, що скажемо, можна поширити й на цілу жидівську кольонізацію, але все ж безпосередньо воно відноситься до кольоній південної України.

На Херсонщині ще й в 50. р. р. минулого століття — і по поміщицьких, і по казенних селах, навіть у самих поміщиків, практикувалася ще «дика» система господарки: підіймали новинну землю, сіяли на ній аж доки вона не переставала родити, потім кидали її на десятки літ, а бралися за нову[2]). Нині таку систему звемо переліжною. Поруч із переліжною системою на тодішнє господарювання у Степовій Україні вплинула й «общинна» форма виужиткування землі, в її захватній фазі. Переліжно-захватне користування землею мусіли прийняти й жиди-поселенці. Сильніщі жидівські родини захоплювали більше землі під оранку й під косовицю. Заможні иноді наймали по кілька косарів-християн, щоб встигнути більше заготовить собі сіна на нерозмежованих гуртових ланах. Переліжно-захватне хліборобство було певною стадією натурального господарства, що яко таке відразу ставало в конфлікт із психольоґією нових кольоністів-жидів, що звикли торгувати. На 1846.—47. р. р. у Херсонських кольоніях (Херсонського і Бобринецького пов.) на 1749 родин (12.412 душ об. статей) було землі: догідної — 80.286 дес., недогідної — 2.577, а разом — 82.863 дес.; з того числа запасної землі — 13.149 дес., а в користуванні жидівськ. кольоній 69.714 дес. Це давало на кожну жидівську родину майже 40 дес. землі, а на кожну жидівську чоловічу душу понад 11 дес. придатної землі (тоді як у селян в той час припадало землі не більше 8—9 дес. на родину). Її використовувано дуже екстенсивно, і під сівбою в 1846. р. було: яровою 1.532 дес., озимою 2.569 дес., під леном 163 дес., себто, під засівом було тільки 4.264 дес., або 6%; такими інтенсивними культурами, як огородництво й садівництво, жиди-кольоністи ще не займалися зовсім. Урожай того самого року дав: озимина — 8.761 четв., ярини — 4.706, лену — 163, сіна — 390.458 пуд. та соломи — 586.770 пуд. На 1.749 родин було тільки 966 токів, плугів 309 і рал 289 (одне знаряддя на три родини), борон 550, возів 1.500 і саней 474. Плекання худоби відповідало великим площам неораної землі (65,5 тис. дес.) і психольоґії новосільців — нею вони найбільше торгували. На той самий рік мали худоби: корів — 3.193 (більше, ніж одна на родину), коней — 587, волів — 1.254 пари, молодняку — 2.764, овець — 4.078. Худоба була і обєктом крадіжок із боку кольоністів, що збували її при помочі бродяг, яких тоді було на Херсонщині подостатком: у 1844. р. зареґістровано 9 випадків крадіжок кольоністами-жидами, а 13 участників. Хати в хліборобів є також капіталом. Вибудовані ріжночасно з урядовою допомогою, з каменю чи глини, 1.532 хати на 1846.—47. р. р. були у такому стані: 782 цілком при-

[1]) Ив. Фундуклей», «Статистическое описаніе Кіевской губ.», ч. I, 1852, ст. 259; між иншим, за даними цего автора на 1845. р. на Київщині показано жидів-кольоністів: чоловіків — 533, жінок — 243, разом — 776.

[2]) Див. дві записки сенатора фон-Брадке, складені після ревізії Херс. ґуб. в 1850.—51 р. р. «Кіевск. Отар.», вересень, 1885. р., ст. 130.

датні до життя, з того числа щось із 40 було навіть гарних, із 2—3 кімнатами, но за тим 160 стояло без дахів, 108 напіврозкритих, 27 розвалених, решта потребувала більшого чи меншого ремонту. Всі кольонії, за виїмком двох, були розташовані над річками, що у степах Херсонщини є особливо цінним. Але вибір місць під посілки всеж під оглядом господарювання, очевидячки, не все був вдалим, коли призначені до них німці-меноніти (Musterwirtes) по оглядинах згоджувалися переселитися до жидівських громад не раніш, як їх перенесуть до инших місцевостей, більш відповідних вимогам господарювання[3]). За правилами 1847. р. німців-менонітів осаджували по жидівських кольоніях як взірцевих господарів, їх було загалом осаджено в Херсонських кольоніях — 136, у Катеринославських — 65; всього землі їм дано 8.040 дес.; з 1872. р. осадження по жидівських кольоніях взірцевих господарів-німців припинено, бо переконалися, що жиди-кольоністи від них небагато що перейняли[4]).

Між наміром уряду — зробити з жидів трудових хліборобів — і інтенціями поселенців-жидів була величезна прірва. Вони йшли у степи не з любови до хліборобства, а за ради ріжних пільг, головне — від рекрутчини, і плян своєї діяльности укладали, зважаючи на незаймані ще багатства краю, незначну кількість жидів у ньому, близькість кордонів і широчезні перспективи для торгівлі і «промислів». «Вони думали, що були зобовязані тільки завести хати, а землю матимуть право віддавати в найми за значний зиск; самі ж, як і раніш, будуть промишляти й крамарювати» — до цього признавалися майже всі новопосільці. Більша частина з них знала якесь рукомесло; за даними на 1844. р. таких було навіть $^5/_6$ всіх кольоністів (на першім місці стояло кравецтво, на другім чоботарство й т. д.). Можна б було дуже добре сполучити хліборобство з ремествами; мертву зімову добу в сільськім господарстві жиди-кольоністи могли заповнити ремесницькою працею, чим можна було уникнути зімового перелюднення села. Та так не сталося; знання ремесла відтягало ремесників із кольоній, як і нахил до торгівлі. Лише найбідніщі з кольоністів-жидів брали участь у польовій роботі; инші-ж як і орють свої наділи, то наймаючи для польових робіт селян-христіян за гроші, хліб чи траву, здаючи уборку та гарманування за четвертину врожаю, а саме тільки гарманування за девяте зерно. Поруч із господарюванням чужими руками практиковано здачу землі в аренду, що иноді впрост дозволялося, як у 1845. р., в инших роках одбувалася фактично. Отже, здебільшого жид-кольоніст не був трудовим хліборобом. Приймаючи херсонські кольонії у свій заряд Міністерство Державних Маєтків зробило їм у 1845. р. обслідування, надіславши для того ревізора Карцева. Той ревізор із усіх 15 херсонських кольоній лише в малій Сейдеменусі і Сагайдаку знайшов жидів-кольоністів, що «отличалісь усердієм к земледелію». Загалом же зпоміж кольоністів, осаджених 1809. р., не багацько він надибав справжніх хліборобів. Лінивими їх не можна було назвати, лише здобували вони собі засоби до прожиття охотніще традиційною торгівлею та ремесництвом, бо це було фізично легше, але до хліборобства вони звикали дуже поволі[5]). На той самий 1845. р. відноситься посвідчення херсонського ґубернатора, що жиди кольоністи цураються будь-якої роботи коло землі і що небагацько з них порядно обробляють землю[6]). В 1846. р., прийнявши жидівські кольонії в своє завідування,

---

[3]) Нікітін, 341.

[4]) Таж сама стаття в енцикльоп. слов. Брокг. і Ефрона.

[5]) Нікітін, ст. 276 і далі; ми поминаємо різку загальну характеристику жидівства, роблену Карцевим.

[6]) Нікітін, 301.

предсідник «Попечительного Комитета для иностранних поселенцев» писав у своїм докладі про херсонські кольонії, що обернення жидів у хліборобі до того часу було безуспішним, що жиди опинялися в кольоніях «проти волі», що вони сахаються хліборобства, як трудніщого із джерел утримання, не знайомі з початками хліборобства, для розвитку в жидах охоти до хліборобства їм треба б було наперед переродитися... В крайности жиди могли стати хліборобами, й навіть гарними, але при першій сприятливій нагоді, вони завжди кидали плуг, жертвували господарством, щоб знов повернутися до баришування й инших своїх улюблених занять»[7]).

З того таки 1846. р., відомий і визначний зпоміж царських міністрів, ґраф Кісільов, махнувши рукою на херсонські кольонії, як безнадійні, з усією енерґією заходився коло творення «взірцевих» жидівських кольоній на Катеринославщині, наказавши виконавцям дивитися на справу не як на оселення тільки партії в 285 родин, а як на початок можливого «огромнаго поселенія сего народа» на землю. Призначивши під жидівські кольонії прекрасні землі в Олександрівській окрузі (на перший раз 16,5 тис. дес.) він наказав вислати на місце спеціяльного землеміра, який мав нарізати правильні земельні участки, а ще й аґронома, що мав учити жидів хліборобства. До кожної кольонії посадив по 1—2 взірцевих кольоністів із німців-менонітів, які мали давати приклад як треба господарити і мали виконувати ролю посілкового начальства — старшин чи старост. Звелів щоб садиби обрано переважно коло річок та щоб на час прибуття першої партії поселенців уже були поставлені хати. За розташування кольоністів він вимагав, щоб в однім дворі було не менше 6 душ чоловічої статі, прилучаючи до малочисленних родин близчих їх родичів, одинаків, а колиб і із тим додатком не було б шістьох душ, то наказав сполучати по дві малочисленні родини й уважати їх за одну. В холодну зіму 1848. р. начальство мусіло купити для кожної родини по одній свиті з відлогою, щоб хоч одна людина з членів родини навперемінку могла виходити з хати[8])... Як і треба було сподіватися, практика швидко виявила, що зєднання ріжних родин в одну не доцільне, а тому з 1850. р. перестали робити зводні родини. Кісільов був дуже стурбований чутками, що жиди-кольоністи самі не займаються хліборобством, і наказав точно виконувати додаткові правила 1847. р., крім того, послав у 1850. р. до кольоній свого секретаря Іславіна перевірити, чи займаються жиди хліборобством.

Зі звіту Іславіна дізнаємося, що на 1851. р. на Херсонщині, на землях казенного оселення, було 25 кольоній (15 старих і 10 нових), у них 1.724 родин, із 13.716 душ; на Катеринославщині нових 7 кольоній, у них 346 родин, із 3.432 душ, разом — 32 кольонії, 2.070 родин і 17.148 душ. Всього землі під кольоніями 155.531 дес. На Херсонщині всього хат було 1.569, із них понад третину (622) поруйнованих, розкритих і напівроскритих. У кожній хаті проживало пересічно по 9 душ по херсонських кольоніях і по 10 по катеринославських; хлівів і стаєнь для худоби й коней по херсонських кольоніях знайдено лише 52, а по катеринославських їх тільки починали будувати. На час ревізії Іславіна херсонські кольонії існували вже 45 літ, а проте таких господарів, які б займалися хліборобством, «мали б справну хату й господарство, мали більше одної пари робочої худоби чи трьох коней і всі хліборобські знаряддя, та робили б сівби понад 6 дес. — він знайшов на Херсонщині тільки 188, а на Катеринославщині — 58, разом — 246; таких же, що мали не менше одної пари робочої худоби чи двох коней, сіяли 4—6 дес., у херсонських кольоніях — 411, а в катеринославських — 188, разом — 599. Ті 845 родин (з 2.070), які займалися хліборобством «багацько землі залишали облогом, обробляли її клаптями, де кому забагнеться і звичайно

[7]) Там таки, 306—7.

[8]) Там таки, ст. 367 і ин.

за виконання польових робіт давали третю чи четверту частину врожаю сусіднім чи зайшлим із других ґуберній селянам. Решту, коли могли, старалися продати, самі ж лишалися без хліба на прохарчуваня родини і без насіння для обсіву поля, — їм би тільки виручити чисті гроші. З худобою поводилися недбайливо, особливо в шабаш, коли жиди ні до чого не приторкнуться. Огородів знайдено дуже обмаль. Жінки й діти-підлітки нічого на господарстві не робили. Стверджено, що кольонії не мали «устроєного» вигляду «через брак нахилу до тяжких польових робіт, часті одлучки з кольоній на сторонні заробітки, нарешті — через релігійний фанатизм і забобони. Жид-поселенець, коли тільки міг, шукав нагоди піти на «промисл», навіть у найгарячіщий для хліборобства час, покинувши навіть почату працю. «Бували, напр., не одноразові випадки», — читаємо у другому офіційному звіту за 1860. р., — «що жиди-кольоністи серед самого розпалу польових робіт, без огляду на старанний за ними догляд і на ризико мати явний збиток у господарстві, втікали з поля, довідавшися, що по сусідству можна вигідно купити чи продати коня, воли чи щось инше; торгівля худобою була дуже розвинена серед кольоністів-жидів, і цим саме деякі господарі розбагатіли». «Равини й меламеди підтримували в кольоністах», — каже далі *Іславін*, — «думку, що жиди, як нарід вибраний, не призначені до тяжкої праці хлібороба, яка є гіркою долею ґоя, і вихованням на талмуді схоронювали в жидах одвічні звичаї й забобони», що ставали всупереч із хліборобством. «Хліборобству перешкаджали занадто часті богослужби й численні свята. Жиди-кольоністи звичайно пізно вставали, витрачали годину на ранішню молитву й виходили на роботу, коли сонце було вже високо; потім вечірня молитва, часті сходини в молитовних будинках, шабаш з пятниці по заході сонця до ранку неділі — все це відбирало багато часу. Найшкідливіщими ж були для кольоністів весняні й осінні, занадто довгі, свята, в найпотрібніщий для посіву час — в силу талмуда, жиди в той час не доторкувалися до сохи чи плугу, хоч шахраювання (плутня) і ріжні обороти дозволялися». «Жидівська паска і кучки», — читаємо в другого автора, — «що припадали на найгарячіщі для хліборобства пори весняного й осіннього обсіву, тягнется кожне понад три тижні». «Як хто вмирав у хаті», — розповідає *Іславін*, — «то вся родина сідала на долівку й цілий тиждень нічого не робила. У свята, в шабаші аж надто витрачувалися, а вжиток багатих убрань і кошерного мяса, що було дорожче від звичайного, ще дужче збільшувало їх видатки». Видатковий буджет їх, додамо від себе, хоч і був загально скромний, усе-ж перевищував видатки селян через реліґійну особливість стравування. «Весілля», — продовжує Іславін, — «справлялися роскішно навіть тими, хто ще не загосподарився, бралися занадто рано; такі ранні шлюби дуже знесилювали нарід. Жінки нічого не вміли робити й дітей зовсім не привчали до хліборобства, бо, мовляв, вони ослабнуть од тяжких робіт»[9]).

Ми надаємо величезного значіння побутовим рисам цієї характеристики, що становлять певну прикмету жидівської національности на наших теренах у той час і відкривають нам глибшу причину труднощів прищепити хліборобство жидівській людности. Все те таке оригінальне, що булоб аж неймовірним, як би не низка джерел, що свідчать усе про те саме. На однім з них ми ще зупинимося, маючи на увазі, що тут свої висновки й міркування подає жид, а власне «ученый еврей» при Новоросійському ґенер.-ґубернаторові *Гуровичъ*. Через пять літ після Іславіна, а власне в 1854.—6. р. р.,

[9]) Нікітін, 412—424.

він одвідав жидівські кольонії Херсонщини та Катеринославщини й полишив про це свої цікаві записки.

Гурович насамперед звертає увагу, що в херсонських кольоніях оселенці з ріжних років осадження, що, на його думку, було шкідливим. Старі прибульці до кольоній «тільки носять, — каже він, — назву кольоністів, щоб скористатися з пільг, а на ділі спекулюють, торгуючи поза кольоніями, проживаючи головне по сусідніх містах». «Жиди, що ніколи не займалися хліборобством», — пише він далі, «не можуть враз стати хліборобами-кольоністами». «Старі не дають ніякої користи для кольоній, звикши до мійських занять, сільське життя для них затяжке». «Для успішности в хліборобських зайняттях потрібне міцне здоровля, любов до (фізичної *О. М.)* праці і природи, а цих саме умовин і нема у стариків... При тім старикам перешкаджає працювати в полі виконування ріжних обрядів і релігійних постанов. Що-дня, рано й вечір, вони ходять у сінаґогу, і там по звичці просиджують кілька годин за читанням талмуда... Між кольоністами... сильно розвинено талмудичне вчення, яке забірає ввесь час у його наслідувачів і виключає для них будьяку можливість займатися хліборобством». Він підкреслює явний брак фізичних сил у кольоністів-жидів, ще й тому, що вони «виснажують себе просиджуванням цілими днями у молитовних домах над талмудом і иншими равинськими книгами». Замісць навчання агрикультурних знань, в одній із херсонських кольоній він знайшов вищу богословську жидівську школу. Він зазначає, що «дуже перешкаджає успішности польових праць специфічно жидівська одежа, бо здебільша кольоністи носять довгі каптани, що роблять труднощі на кожнім кроці»[10]). Деякі з херсонських кольоній, — каже він, — існують 50 літ і, без огляду на такий речинець, ні в якім відношенні не посунулися наперед. Напр., у кольонії Львовій, заснованій у 1839. р. і розташованій над Дніпром, 29 вер. од м. Борислава, він знайшов, що поверх 1.000 кольоністів-жидів «крамарює і ремесникує», мандрують по ріжним місцям як «розношики чи коробочники», від властивого свого зайняття цілковито ухиляються й поля свої полишають майже зовсім необробленими». Дуже обмежене число жидів-кольоністів займалося хліборобською працею особисто, «дівчата ані трохи не дбають про набуття знань, конче потрібних у сільськім побуті, а жінки тільки вяжуть панчохи, на польових роботах майже ніколи не бувають із забобону — буцім-то це неподобна річ для жидівок». Про всі кольонії Херсонщини він каже: «Кожна з них має витляд забутого кута, де відірвані від своїх звичайних зайнять жиди «влачат самое жалкое существованіе». Ліпше було в катеринославських кольоніях, де на той час (1854. р.) налічувано 11 тис. душ обох статей. Зусилля Кісільова створити там взірцеві жидівські кольонії так і лишилися, за висловом Нікітіна, мрією, але вони все-ж не пішли марно, і Гурович знайшов, що

[10]) Цікаво, що той одяг не має нічого спільного з релігійними постановами — він є стародавній польський. Поляки самі, йдучи за модою, змінили її на иншу, а жидам полишили стару, щоб одріжняти їх од пануючої нації; так та одежа і стала традиційною жидівською. В Росії з 1. І. 1851. р., щоб затерти всяку ріжницю між жидами і тубільцями, заборонено чоловікам носити жидівську одежу, також і пейсики, а жінкам — голити голови при виході заміж; жидівські маси вперто боронили ці старі форми звичаєві, — зявилися «мученики» за довгополі вбрання, за пейси, й мученици за голені голови, а коли цар Олександр II. обїздив губернії Царства Польського в 1870. р., то побачив підряд жидів у довгополих убраннях і з пейсами... Перед нами одна з ілюстрацій, що значила в житті жидів та чи инша національно-релігійно-побутова риса!

«деякі родини перебували навіть у стані добробуту». Палкий прихильник аґраризації жидівської людности, Гурович, винісши загалом од своїх відвідин жидівських кольоній песимістичне враження, всі надії покладав на молодше покоління, яке почало вже, й чоловіки й жіноцтво, братися до всякої хліборобської праці й могло з часом стати таки справжніми хліборобами[11]).

Кісільовська доба насаджування жидівських трудових хліборобських кольоній одчиняла ще ширші можливости для аґраризації жидівства, ніж за першої доби (1807—1827). Одначе «жиди не хотіли йти за намірами уряду — стати хліборобами — й не розуміли вигід свого нового стану» *(Іславін)*. Рух у кольонії все був слабким. Навіть, щоб уникнути салдатчини, жиди охочіш уживали всіляких способів «членовредітельства» (відрубували собі пальці рук чи ніг, псували очі...) або «укриватєльства» придатних до служби (втеча до другої ґубернії чи закордон...), ніж ішли у хлібороби. В 1842. р. закінчувало службу 116 салдат-кантоністів-жидів; їм усім дано право одержати землю як кольоністам, але з того скористувалися тільки двоє. Характеристичним є далі те, що в кольонії йшло жидівство здебільшого білоруське, ба, навіть курлянське, але найменше з українських ґуберній. Так у 1848. р. нових шість кольоній Катеринославщини (Новий Златопіль, Весела, Красносілка, Трудолюбівка та Нечаївка) повстали головне з родин (коло 300) білоруського жидівства. Жидівство українських ґуберній до закликів, навіть у степові кольонії, зоставалося байдужим. Ось, наприклад, адміністрація Полтавщини в 1847. р. запропонувала всім жидівським громадам ґубернії, що коли хто хоче, може переселятися до кольоній, але з того нічого не вийшло, Ту саму пропозицію зроблено й наступного 1848. р., але з тим самим наслідком: жидівські ґромади «по разним неудобствам» одмовилися. По виході закону, 19. VIII. 1852. р., про який була мова вище, полтавське ґуберніяльне правління дало припис мійським думам і ратушам ґубернії скликати жидівські громади і запропоновувати їм переселятися на землі Новоросійського краю. І хоч на Полтавщині в 1853. р. загалом було 10.299 душ жид. людности, побажало переселитися з цілої ґубернії всього на всього 25 родин; по довгій тяганині 20 родин одпало, і тільки 5 кінець-кінцем оселено на казенних землях Катеринославщини[12]).

Абсолютистичний уряд, — слушно каже *Лещинскі*, — хотів зробити з жидів корисних підданців держави, скермувавши їх до хліборобства, та жиди не хотіли туди йти[13]). Ті ж із жидів, що опинилися в кольоніях, уважають хліборобство за щось їм навязане проти їх волі — «тяжко переконати жидівських оселенців у вигодах хліборобства» *(Іславін)*. «Скрізь вражає загальне «неразположеніе» жидів-кольоністів до хліборобства», — читаємо в офіційнім звіті за 1860. р., — «їхня туга за попереднім заняттям». При кождій нагоді пересічний оселенець шукав нагоди здихатися хліборобства, хоч зріст цін на землю, яка їм дісталася задурно й яку вони сподівалися в майбутньому привласнити, починає впливати. В цілому це кольонізаційне підприємство виглядало на 1858. рік невдалим, але поодинокі жидівські кольоністські господарства почали ставати цілком одповідними. Дорогою ціною, але зерна нового жидівського роду занять — трудового хліборобства — стали показуватися; а тим покладено й початок нової психольоґії в жидівстві...

Иншими способами аґраризації жидівства були: приватне землеволодіння і аренда землі. Ще Нікітін, указуючи, що жиди почали використовувати «Положення» 1835. р., щоб ставати по селах власниками та арендарями, скаржився, що про таких хліборобів —на час до 1887. р. — ніяких документів він не міг знайти[14]). Не могли й ми видобути про це вичерпливих даних, та вони певно й ніколи не зявляться в бажаній повноті і в статистичнім виразі. Тому обмежуємося уривковими відомостями.

---

[11]) Лернеръ, «Евреи въ Новороссійскомъ краѣ»..., Одесса, 1901, ст. 81—91.

[12]) И. Фр. Павловскій, «Къ исторіи еврейскихъ земледѣл. колоній въ половинѣ XIX в.», «Кіевъ. Старина», 1906 р., кн. XI, ст. 595—7.

[13]) J. Lestchinsky, «Die Umsiedlung»..., Weltwirtsch. Arch., B. 32, H. 2, ст. 563.

[14]) Нікітін, 242.

14. І. 1857. р. закон дав (чи підтвердив) право жидам набувати незаселені землі, й жиди-капіталісти негайно же скористувалися з того права. Маємо приклад із Бесарабії, де оден і той самий жид одкупщик-банкир Евзель Гінзбурґ[15]) за три місяці набув аж чотирі великі маєтки: 2. ІІ. 1857. р. була засвідчена купча кріпость на 7.600 фалець землі, придбаної од боярина Л. Богдана в Яськім і Сороцькім повітах; 14. ІІІ. 1857. р. засвідчена купча кріпость на набуття 3.044 дес. од статського совітника Бальша в Бендерськім пов.; 29. ІІІ. 1857. р. теж на 6.560 дес. від княг. Гіка в Бендерськім пов.; 1. IV. 1857. р. теж на 4.400 дес., набутої від тайного совітника Фонтона в Бендерськім пов. Купував з такою легкістю, мов насіння лузав; на жаль, не маємо відомостей про всі куплені ним маєтки. Той автор, який трохи відсунув нам запону з тої мобілізації землі, обмежився потім вказівкою: «ось так той Гінзбурґ встиг закупити в чотирьох повітах Бесарабії протягом одного року десятки тисяч десятин землі»; його нащадки стали баронами. Дворянство Бесарабії після закупок Гінзбурґа негайно звернулося до царя, прохаючи заборонити жидам набувати землі, однаково які[16]). Таких Гінзбурґів, більших чи менших, опинилося серед землевласників, очевидячки, таки подостатком, на жаль, це лишається не висвітленим.

У другій чверті XIX в., як і колись, жиди становили мійську людність. Вони тримали у своїх руках майже всю роздрібну й гуртову торгівлю по містах і містечках Південно-Західнього краю, ремесникували менше. В Камянці-Подільському «купці, як і колись», — читаємо в офіційнім звіті за 1843. р., — майже всі жиди. Вся місцева торгівля в їх руках, що перешкаджає її розвитку на правильних засадах... «Совмєстнічество» (конкуренція) з жидами, яких чисельність тут дуже велика, а «козні» ще більші, однімають у великоросів охоту ризикувати своїми капиталами у новім для них краї»[17]). В Київській ґуб. число купців усіх трьох ґільдій чолов. статі за даними Фундуклея було:

в	1797.	р.	християн	454,	жидів 168,
»	1810.	р.	»	154,	» 124,
»	1825.	р.	»	303,	» 118,
»	1834.	р.[18])	»	398,	» 1.191,
»	1845.	р.	»	636,	» 3.281.

Розуміється, що торгували й не тільки приписані до ґільдії. Той самий Фундуклей у 1852. р. давав таку характеристику жидам: не тільки з національно-релігійних особливостей, але й «по слабості тілозложення і звичкам вони завжди сахалися тих промислів і зайнять, де невеличкий зиск треба було придбати постійною працею». Причину невдачі осадження жидів на землю той самий автор добачає «в вихованні жидів, скермованім із самого дитинства на меркантильні заняття»...; каже, що «діяльність жида завжди прибірає рис баришництва, не тяжкаго для слабого тіла жидів, даючого часом значні вигоди, і маючого для жида «увлекательность азартной ігри». Коли жид не крамарює і не лихварює, то він ремесникує або займається промислом, переважно таким, що не втомляє, застосовуючи й тут правила баришництва, через що вироби його, здебільшого, не доброї якости й порівнюючи дорогі. «Що ж дивного після цього, каже він, що хліборобська праця, вимагаюча напруження фізичних сил, постійности і любови до роботи..., достарчаюча хоч і постійний, але невисокий прибуток, так мало принадна для жидів»[19]).

---

[15]) Між иншим він пожертвував 10 тис. руб. із умовою, щоб відсотки з них, починаючи з 1855. р., що-року видавалися як премії ліпшим із жидівських кольоністів; він належав до «почестних жидівських купців», близьких до вищих бюрократичних кол.

[16]) Лернер, там таки, 164 і 168.

[17]) «Записка испр. должн. воен. губернатора г. Каменца и подольскаго гражд. губернатора о состояніи губерніи на 1843 г.», «Кіевск. Старина», т. LII, 1896, ст. 90.

[18]) З 1834. р. жидів видалено з самого Києва; але міщан київських на 1845. р. Фундуклей показує чоловіч. статі: христ. — 25.725, а жидів — 65.929.

[19]) Ив. Фундуклей, «Статистич. Описаніе Кіевск. губ.», ч. І, 1852, ст. 226, 228 і 257.

Від другого тогочасного дослідника торговлі, й то ярмаркової, на цей раз на Лівобережжу — Полтавщині, Чернигівщині і Харківщині, — а це від *Аксакова* довідуємося, що на початку XIX. в. велика, чи — як він висловлюється — «фундаментальна» торгівля тих губерній була в руках великоруських купців, а дрібна — в жидівських. А далі Аксаков так характеризує жидівську торгівлю на Лівобережжі: «На тих ярмарках, де жиди мають право вільної купівлі-продажу, вони надають торгівлі якесь особливе «лихорадочное» оживлення, бігають, метушаться, сновигають, супроводячи кожне слово швидким рухом їх постав; скрізь чути їх швидкий «гортанний» говір, скрізь, на кожнім кроці, зупиняють вони одвідувача, пропонуючи товарі. Жидів особливо багацько буває на Ільїнському ярмарку (Полтава): як сарана спускаються вони на місто, продаючи крам із крамниць і крамничок, із курінів, із яток, продаючи і гуртом і в роздріб, і на стоянках і в розноску і по домах у мешканців. Та от зачинається шабас: жид зникає... Торгівля жидів тим ще знаменна, що коло кожного жида, гуртового купця, тисниться сотня дрібних, бідних жидів, що беруть крам із гуртової крамниці і продають його в роздріб... Жиди завжди підтримують один одного... З великоруськими купцями вони добре полагоджують справи і «пользуются от них ласкавим названіем жидков»[20]).

Живуче головне по містах і містечках Південно-Західнього краю жидівство, — каже *Ор. Левицькій* на 1838. р., — «арендує від поміщиків шинки й корчми, млини, заводи, річні перевози, а иноді й цілі фільварки й ріжні доходові статі, постачає і панів і селян кредитом і за безцін скуповує в них ріжні продукти, а більш заможні з жидів беруть в аренду навіть казенні маєтки з правом вимагати від селян панщину»... В 1840. р. сенатові знова довелося зустрітися з існуванням у західніх ґуберніях (Минщина) одкупів жидами населених поміщицьких маєтків. Були й кресценції — оддачі жидам на одкуп зиску, що його мав поміщик зі свого маєтку: від хліборобства, виконуваного руками кріпаків, і від своїх кріпаків — частину оброку; в обох разах жид-арендар не міг не розпоряджатися і особою кріпака-селянина, що сіяв, косив і гарманував панський хліб. Були на одкупах і чинші й данини, що зтягали поміщики-душовласники.Цим разом видано катеґоричну заборону жидам у «черті осілости» брати на одкуп зиски, що належать із селян поміщикам-душовласникам[21]). Приблизно на той самий кінець 40. р. р. відноситься доповідь міністрові ґенерал-ґуб. Бібікова про жалюгідне становище закріпощеного селянства Правобережної України під гнітом посесора шляхтича і «під економічним гнітом арендаря-жида, що висосує з селянства всі сили». Тоді ж підносить свій голос на захист селян, приєднаних од Польщі ґуберній, київський митрополит Філярет, відомий своєю правдивістю, подаючи цареві записку. Для нашої теми є цікавими такі її уступи: «Селяне не можуть розпоряджати своїм майном: вони зобовязані обмолочувати свій хліб не инакше, як на млинах свого арендаря, продавати лишки своїх виробів тому таки арендареві, мусять пити вино в корчмі тільки свого арендаря. Відомо, — каже він у тій записці далі, — що в Західніх ґуберніях арендарями бувають майже завжди жиди. Ці пронозуваті сотворіння хитрощами, насиллями і спокусами всілякого рода не тільки принашують собі майно селян, держуть їх у невиплатних боргах, але й сильно їх розбещують; особливо горілка служить головним знаряддям цих зажерливих користолюбців. Т. ч. більше 2.300 тис. душ чоловічої статі поміщицьких селян «преданы на жертву корыстолюбія жидов», що немилосердно висмоктують добробут православних, на долю яких полишені кривава праця, злидні й жорстокі

[20]) И. Аксаковъ, «Изслѣдованіе о торговлѣ на украинскихъ ярмаркахъ», 1858, ст. 36.

[21]) Второе Полное Собраніе Законов, т. XV, № 13547.

побої. Були приклади..., що арендарі карали селян нагаями пекельної видумки — з залізними кінцями»[22]).

Вище наведена характеристика ролі жида-арендаря, фіксована на кінець 40. р. р. минулого століття, є доповненням характеристики, зробленої йому, за Фундуклеєм, для першої половини XIX в. в попереднім розділі. Фундуклей же підкреслює, що до 1844. р. зиск од продажу напоїв здобувався поміщиками Київщини в той спосіб, що здача в аренду цієї оброчної статі одбувалася разом із усякими иншими і при тім арендарями скрізь були жиди; ціни на горілку встановляли самі арендарі, лише з 1842. р. заведено таксу. Можемо додати, що головне знаряддя визиску селян — «питейную торговлю» в 1843. р. стало заборонено жидам провадити по селах, хуторах і населених землях; та заборона протревала до 1863. року. В 1844. р. скасовано й кагали, що являли собою, за характеристикою Фундуклея, «свого роду виконавчий комітет із виборних од жидівських громад за-для урівняльного розпологу й збірання казенних податків». «Членами кагалу бували багатші в громаді жиди». Офіційна заборона одначе не потягла за собою фактичного припинення існування кагальної орґанізації; з кагалами зустрічаємося й пізніш.

Наведемо врешті коротко погляди на жидівську справу на той час з боку найвизначніщих репрезентантів соціялізму, красного письменства і орґанізованого українства.

В «Німецько-французьких щорічниках» (1843.—44. р.) жид *Карло Маркс*, ще тоді молодий, присвятив дві статті жидівському питанню. «Придивимося, — каже він, — до справжнього світського жида, до буденного, а не суботняго жида. Пошукаймо тайну жида не в його релиґії, а навпаки — тайну релиґії у справжній суті жида. Яка світська основа жидівства? Практичні потреби, своєкорисність. Який світський культ жида? Крамарство. Який його світський бог? Гроші. Значить, емансипація від крамарства і від грошей, себто, від практичного реального жидівства, булаб самоемансипацією нашої доби. Такий суспільний лад, який скасувавби можливість крамарства, зробив би буття жида неможливим... На свій лад жид уже емансипувався: за посередництвом грошей він досяг влади. При його участи і без нього гроші вже панують над світом і практичний дух жидівства став практичним духом християнських народів. Жиди емансипувалися постільки, поскільки християне стали жидами... Жидівський бог став усесвітнім. Вексель — справжній бог жида. Хімерична національність жида є національність купця, грошевої людини взагалі... Суспільна емансипація жида є емансипацією суспільства від жидівства». Од цеї своєї позиції Маркс ніколи не відмовився[23]). Другий соціяліст, — теж жид і ватажок робітничого руху в Німеччині, — *Фердинанд Лассаль* (1825—1864.) за жидівським народом не визнавав права національности, вважав, що він обовязаний денаціоналізуватися. «Я зовсім не люблю жидів, писав він у 1859. р., навіть взагалі ненавиджу їх. Я бачу в них лише синів великого, але давно заниклого минулого, що занадто вироділися».

В краснім письменстві цієї доби иноді виступає постать жида і при тім в несимпатичнім витляді. Таким змалював жида Янкеля, як аморальну істоту, *Гоголь* у «Тарасі Бульбі» (1835. р.), повісти, яка могла впливати на пізніщі літературні образи жидів у Турґенева, Чехова та инших. Таким самим змальовано жида й у віршах Шевченка — «Гайдамаки», де він називає козака «хамовим сином» і взагалі ним «коверзує»...

---

[22]) Орестъ Левицкій, «О положеніи крестьянъ Юго-Западнаго Края во 2-ой четверти XIX в.», «Кіев. Старина», май—іюнь, 1906, ст. 239, 244, 248—249.

[23]) «Zur Judenfrage», наводжу за С. Дубновим, Новіща історія жид. народу, т. II, 1923., ст. 101—102.

На початок 60-х р. р. минулого століття передові діячі українського національного руху пораз перший виступили обєднано навколо укр. місячника «*Основа*» і, розуміється, їм довелося підходити й до жидівського питання. З приводу одного виступу проти жидівської національности в російській пресі вони, — в складі Костомарова, Куліша, Марка Вовчка, Номіса і Шевченка, — вмістили в «Рус. Вѣстник'у» (т. XVIII, 1858 р., ноябрь, кн. 2) статтю, в якій, між иншим, говорили, що «одна лише вільна освіта та рівність громадянських прав здібні очистити жидівську національність од усього, що в ній є ворожого (непріязненого) до іновірців». Тим, по словам *Куліша*, автора тої статті, «висловлено опінію по жидівському питанню того народа, котрий більше великоросів і поляків терпів од жидів»... Та і трохи згодом в «*Основі*» (1861. р., кн. VI) довелося між инш. торкнутися, хоч і з спочуттям до жидівства, того факту, що вони «намісць любви і пошани до себе викликали і викликають у всеї нежидівської людности України почуття протилежні»; крім того, довелося там з жалем констатувати, «що жидівське племя живе одрубно (особняком) серед української людности, не має нічого спільного з нашим народом, і не зробило а ні одного кроку до зближення з ним, навіть навпаки, часто поводиться («нерѣдко дѣйствуєт») проти духу і добра нашого народа». В тій статті, по виразу *Костомарова*, «діло йшло тілько об тім, що бувало і буває». Одначе «передові жиди» того не прийняли, як воно було, і в журналі «*Сіон*» (1861, кн. 10) накинулися на «*Основу*» з безпідставними закидами, та ще й в позі «собирателів землі Рускої»; мовляв «*Основа*» вимагає од жидів співчуття не до долі цілої батьківщини, а до долі одної її частини». Цей специфичний на тодійшні обставини натяк підхопив відомий публіцист *Катков*, щоб накликати переслідування на українство. Про той виступ передового жидівства в «*Сіоні*» Куліш потім писав: «За те, що ми не «восхищаємся» ділами предків їх на українськім ґрунті і не бачимо благословення небесного в тім, що роблять взагалі жиди в наш час скрізь, де їм дозволено і недозволено жити, передові жиди не замислюючись («не обінуясь») оповіщають нас проповідниками інквізіції і обновителями варварського і феодального часу». На далі, од полеміки з передовим жидівством «нерівною зброєю» Куліш одмовлявся[24]).

IV. Жидівська економіка за доби лібералізму.

(1858—1881. р. р.).

1. Поширення поля діяльности жидівства. 2. Status in statu й кагали. 3. Відношення жида до мужика й до пана. 4. Зародні трудових жидів-хліборобів у степових кольоніях. 5. Велике жидівське землеволодіння. 6. Жидівські нетрудові аренди земель. 7. Жидівство в торгівлі, зокрема шинкарській, і в инших посередництвах. 8. Жидівство в капиталістичних виробничих підприемствах і відношення його до трудових родів діяльности. 9. Погляди на жидівську справу в літературі. 10. Антижидівський вибух народніх мас 1881. р.; проклямація «Исполнительнаго Комитета»; з'ясування причин вибуху, зокрема М. Драгомановим.

Царювання Олександра II. було добою лібералізму в Росії, коли зроблено цілу низку великих реформ. Найважливіщою з них безумовно було знесення кріпацтва. Від тієї визвольної реформи стратили на силі поміщики, але стратили й жиди на посередництві між господарством панадушовласника й селянином-кріпаком. Та полишилися ще инші численні форми посередництва, при яких масове жидівство стало віч-на-віч із масовим селянством; противенство інтересів між селянином і жидом-посередником стало близче, безпосередніще відчуватися.

Як наслідок впливу доби великих реформ, з ініціятиви гр. Кісільова, в 1856. р. заходилися коло перегляду обмеженнь у правах жидів. Виїмкове законодавство щодо жидів було, загалом беручи, значно змягчене. Навіть кілька ґруп жидівства з «черти осілости» впущено до центральної

[24]) «Основа», 1861, сентября, ст. 135—138; теж травень 1862, ст. 75.

Росії, а саме: купців першої ґільдії з родинами й обслугою; осіб, що мали будьяку вищу освіту або навіть і низчу чи середню медичну; ремесників, механіків, винокурів[1]). Решту ж, — міліонову масу жидівства, — як і раніще, полишено в «черті осілости», правда, трохи розширивши її, але в межах самої черти, включивши до неї такі міста, як Миколаїв, Севастополь, почасти Житомир — тощо.

З північного заходу «черти», головно з Білорусі використовуючи ліберальний режим, жидівство почало жваво переселятися в південносхідньому напрямку на лівий берег Дніпра. На Полтавщині по городах і селах разом у 1842. р. нараховувано 16.856 д. жидів обох статей[2]), а на кінець 80. р. р. — 84.022, себто, за 45 літ загальна їх кількість більше, як потроїлася. В 1863. р. по всіх містах Полтавщини нараховувано 32.079 д. обох статей, а на 1889. р. — 58.953, себто, за 27 літ число їх у містах збільшилося на 83,8%, або більше, як по 3% пересічно за рік. На 1. І. 1865. р. в усіх повітах Полтавщини нараховувано 3.250 д. жидів обох статей, а на 1889. рік — 25.069[3]), себто, тільки за 25 літ жидівська людність на селах Полтавщини зросла майже в вісім разів! У всіх випадках надмірний приріст жидівської людности на Полтавщині не можна з'ясувати натуральною перевагою народжень над смертністю, хоч цей натуральний приріст у жидів Полтавщини і був вищий за приріст у нежидівського населення, — це було наслідком вселення жидівства з поза ґубернії, імміґрація жидівства з західніх ґуберній «черти осілости». Очевидець того процесу імміґрації на Чернігівщину, статистик-соціяліст Варзер, розповідає про нього в таких висловах: «Ще не так давно... жидів було в нас менше; тепер число їх по селах швидко зростає. Подібно хмарі насуваються вони з Заходу, через збіднілу Білорусь, і з-за Дніпра; спустошуючи поля, плюндруючи ліса, випалюючи хутори й садиби посувається ця зграя новітніх вандалів. Чим вона з'язана з нашою землею і народом? — А нічим. Спустошивши і зруйнувавши нас, вона подасться кудись далі»[4])... Ще важливіще те, що розширено саме поле діяльности жидів: почасти законодавством, почасти ж завдяки політиці економічного лібералізму. Основне жидівське заняття — торгівлю, з 1860. р. зроблено приступним навіть і приїзджим з закордону жидам: хто тільки набував свідоцтво купця першої ґільдії, той міг торгувати, закладати банки, навіть набувати й винаймати нерухоме незаселенне майно[5]). Скрізь у «черті осілости» з 1863. р. дозволено жидам «пітєйную» торгівлю. З 1874. р. цей дозвіл обмежено тим, що торгівлю напоями жиди мали провадити не инакше, як по власних домах, а шинкарювати жиди могли тільки в шинкарських закладах своїх одновірців[6]). Торгівля, фінанси й шинки, при умові вільної конкуренції з нежидами, вже давали жидівству велику силу; ще *Шефле* якось висловив думку, що «жиди будуть

---

[1]) Закони: 16. III. 1859. р., 27. XI. 1861. р. і його продовження 1879. р. та за 28. VI. 1865. р.

[2]) Бодянскій, «Памятная книжка Полтавской губ. на 1865 г.», ст. 149; за Павловским (вже цитована праця) на Полтавщині в 1853. р. загалом було 10.299 д. жидів обох статей.

[3]) Сводный Сборникъ по статистическому описанію Полтавской губ. въ 1882—1889 г. г., вып. 2, Полтава, 1903, стор. 30 і наступн.

[4]) В. Варзеръ, «Евреи-арендаторы въ Черниговской губ.», «Отечественныя Записки», 1878, № 10, стор. 176.

[5]) Полное собраніе Законовъ, 22. X. 1859, № 35016 та 7. VI. 1860, № 35880.

[6]) Закон 18. III. 1863.

завжди мати силу доти, доки в тих народів, які дають їм притулок, буде мати значіння засада вільної необмеженої конкуренції, що сприяє прибуткові від спекуляції й лихварства». Та, крім того, початок царювання Олександра II. приніс жидам і розширення прав на придбання в «черті осілости» земельної власности (закон 14. I. 1857. р.), до якої не були прикріплені селянські душі, або з якою по 1861. р. не зязувалися певні обовязки б. кріпаків. Цю законодавчу норму обмежено тільки щодо продажу з публичних торгів селянських участків за «недоїмку» і поміщицьких за ліцитацій; отже, від набуття землі таким способом жидів усунено. А по приборканні польського повстання 1863. р., коли російський уряд заходився русифікувати девятеро західніх ґуберній (Віленського і Київського ґенер.-ґубернаторств), набувати там маєтки, арендувати їх, навіть і управляти ними заборонено не лише полякам, але й жидам[7]).

Давши жидівству великі можливости набувати землю і продовжуючи йому право арендувати маєтки, законодавець одкрив таке широке поле для аґраризації жидівства на загальних підставах, не ставлячи при тому ніяких виховничих цілей, що спеціяльні турботи про насадження кольоній, які досі не задовольняли урядових кол, ставали непотрібними; а вже цілком не в дусі часу було примусове прищеплювання жидам хліборобства. Кольоністи крок по кроці звільняються від реґулятивних приписів. З 1861. р. жидам-хліборобам, що просиділи на землі 25 років, надано право вільно провадити всі ті форми торгівлі і промислу, які дозволено й селянам; а ліпшим із жидів-кольоністів дозволено й до скінчення 25 років записуватися в ґільдії і провадити торгівлю і промисл, не виписуючися з хліборобів[8]). З 1862. р. признано всім жидам-хліборобам право наймати робітників-християн, щоб пóрали збіжжя, чим леґалізовано нетрудовий спосіб господарки й у кольоністів. Очевидячки, беручи на увагу кольоністські настрої, законодавець дає кольоністам можність переходити в инші податні стани зпочатку, з 1865. р., для осадників лише на казенних землях західніх ґуберній, а з 1867. р. і оселеним на всіх узагалі поміщицьких землях; само собою, що при тому переході вони повертали землю тим, од кого її були одержали. А що такі обходи иноді масковано переходом у кольонії инших ґуберній, щоб заховати привілеї кольоністського стану, то уряд почав такі самовільні переходи з одних кольоній у инші переслідувати, виключаючи з кольоністів із утратою назавжди дотичних пільг[9]). Тих же кольоністів-жидів, що лишалися на землі, починаючи з 1865. р. зрівняно в платіжах подушних податків із рештою сільського населення[10]). З 1866. р. скасовано всю попередню систему насаджування нових кольоній жидів заходами й на кошт уряду, бо вона не оправдала сподіванок[10a]). За царювання Олександра II. — читаємо в «*Трудах*» експедиції *Чубинського* — «припинено вигнання жидів із сіл, рівнож перестали переслідувати пейси і ярмурки; щодо рекрутського обовязку, то жидів-міщан не тільки зрівняно з иншими податними станами, але вони, завдяки законам про заступників

---

[7]) Полное Собраніе Законовъ т. XXXVI, № 36659; № 36674 теж закони 5. III. 1864 і 10. VII. 1864.

[8]) Там таки, т. XXXVI, № 37553.

[9]) Там таки, т. XL, № 41802 і № 41919; теж т. XLII, № 44148.

[10]) Там таки, т, XL, № 41920.

[10a]) «Еврейская старина», 1912, выш. III, ст. 333.

(«замѣстителей»), своїй солідарности і грошевим засобам, зуміли обіходиться квітанціями й наймитами з християн».

Все те йшло на добро жидам. «Проте жидівські маси» — каже *Чубинський* — «у західніх ґуберніях являють собою (очевидячки й у инших, — *О. М.)* чужий загальногромадському життю елемент». Вони — «невѣжественны», фанатичні й деморалізовані... «Переслідування і призирство зробили з жидів фанатиків, викликали між ними солідарність і замкненність». «Більшої солідарности й більшої замкненості, як у жидів, тяжко зустрінути». «Жиди являють собою status in statu». «Обмеження прав у економічній діяльности й обмеження терену для життя — породили в них обман, підлещування й ин. Відірванність од землі, бродяче життя відзвичаїло їх од тяжкої, але чесної праці, й розвинуло стремління до легкої наживи. Торгівля, що дає гроші, — єдину зброю й силу для жидів, — стала не тільки конечним, але й улюбленним заняттям... Нелюбов до праці й нахил до обману, на думку Чубинського, — це дві найбільш сильні, породжені історією, хороби жидів»[11])... Громадське управління жидів реґульовано загально-державним законодавством, кагали юридично знищено. Одначе жидівство ще й у 1870. роках, як констатувала це експедиція Чубинського, почасти «ігнорувало, почасти обходило закон» і продовжувало жити під управлінням кагалів, які все ще фактично існували. У громадському і приватному житті жидівство, як і за попередніх віків, ішло «в напрямку, зумовленому національними особливостями, реліґійними віруваннями й сподіваннями цього народа, кермуючися вказівками й під управлінням... кагала. Існування кагала «надовго забезпечено тим значінням, яке він мав за попереднього часу в очах кожного жида... Його завітною метою було — відокремлювати й ізолювати жидівську громаду від будьяких, хоч би й добрих, впливів чужих йому урядів і оточення, щоб тим заховати національність, реліґійні вірування й надію жидів до того очікуваного часу, коли ті надії мали здійснитися. Дбаючи про матеріяльний добробут, як цілої жидівської громади, так і кожного окремого члена її, — кагал розшукує всі можливі джерела, не гребуючи ніяким засобом для здійснення цілі... Кагал, коли можна так висловитися, привчає й підпомагає жидам визискувати маєтково, а навіть і особисто, не-жидів, продаючи з тою метою дивні права «хазака» і «меронів». Кагал, нарешті, втручався й до хатнього побуту кожного жида: означав навіть кількість і якість їжі»[12])... З офіційним його скасуванням, розуміється, кагал стратив деякі засоби, що підтримували його владу. Поодиноким жидівським особистостям дано вихід із його затхлої атмосфери, але масове жидівство добровільно чи під страхом остракізму з боку одновірців продовжувало підлягати кагальній установі[13]). Вищий адміністратор краю, київський ґен.-ґуб. *Дундуков-Корсаков* у «*Записці*», поданій цареві 1871. р., між иншим говорить, що жиди мають повне самоуправління в формі кагалу, свою фінансову систему в формі коробочного збору, окремі добродійні установи, свою національну школу-хедер, яких на три ґубернії показано 6.000, нарешті, мають усесвітний кагал. Про злиття з тубільцями не могло бути й мови.

До тубільців «черти осілости» жиди ставляться звисока. Ось характеристика взаємин між жидом і селянином-білорусом у 60. роках: «Жид гордий і чванькуватий, простий селянин у його очах є істотою, що не ґідна уваги; варто послухати розмову простого жида з простим селянином у тих випадках, коли жидові той селюк не потрібний... жид ніби змушений балакати з креатурою, що його не варта. Коли ж жидові селянин чогось потрібний, то він величає селянина waspan'ом (високоповажаним добродієм!) і на жидівському обличчі грає доброзичлива усмішка. І навпаки — в поводженні з вищим, положенням у світі, чи маєтком, жид нестерпно плазливий; підлещування, поклони, прислужництво й узагалі всілякі можливі добровільні принижування він накладає на себе для того, щоб при нагоді похвалитися знайомством чи симпатією відомої особи»[14])... Характеристика ця є типовою і для жидівства України, що поповнювалося еміґрантами з Білорусі; про взаємини українських селян і жидів ще буде мова далі.

Тут одмітимо тільки, що нахил жидів повеличатися, пошитися в вищі, панські кляси, висміяно навіть в українському народньому фольклорі. Експедиція Чубинського 1878. р. записала на Правобережжі ось яку побутову казку: «Прийшов мужик до жида шинкаря й каже: «Пане орендарю, дайте-но мені на борг горілки». — «Герсте,

---

[11]) «Труды Этнограф.-статист. экспедиціи въ Западно-Русскій край»..., подъ руков. П. П. Чубинскаго, т. VII, 1872, ст. 3 та 5.

[12]) Там таки, стор. 100—103.

[13]) За ліпшу працю про кагал уважають Брафмана «Книга кагала».

[14]) Каревъ, «Описаніе Виленской губ.», ст. 419.

я на борг не даю»... Мужик тоді співає: «А наш жид орендарь — пан, а жидівка пані, а жидки — паничі, а ми їх піддані». Жид зачув те та й каже до мужика: «Чуєте, співайте-но ще!» — «Ой, бігме, як даси горілки, то буду співать». Жид виносить йому горілки й закуски, мужик наївся й напився й співає ще тієї самої. Жид, що дуже тішився, дав мужикові ще горілки. А мужик, коли вже добре наївся й напився, то й зачав співати: «а мужик — пан, а мужичка пані, а мужицькі діти — паничики, а жиди їх піддані»... — «Геpшту, мужик, лихо мамі твоїй»... — гукнув жид і, назвавши мужика свинячим писком, вигнав його з корчми[15]).

Аграризації жидівства маємо шукати насамперед в жидівських кольоніях, осаджених на казенних землях Херсонщини й Катеринославщини. На 1865. р. їх було на Херсонщині 20, а на Катеринославщині 17; в них нараховувано 32.943 душ жидівської людности, а землі під ними — 129.521 дес. Обслідуючи ті кольонії, *Іславін* у 1865. р. виявив, що в Херсонських кольоніях місцями хати в неможливому стані, в багатьох не було покриття, вулиці являли собою купи каменю; багацько кольоністів-жидів пробувало постійно по-за кольоніями, а ті, що зоставалися в них, ослаблені відходом робітних сил і не маючи засобів, обробляли землю кепсько, віддавали її в найми... В Катеринославських кольоніях — витворі Кісільова — ці хиби були менші. Друге офіційне джерело про Катеринославські кольонії (Олександрівського повіту) на той самий приблизно час (1863. р.) говорить загалом те саме, що й Іславін: «Недавне заснування їх і незвичка жидів до хліборобської праці є причиною, що їх господарство, без огляду на дані їм пільги, дуже злиденне. Побут жидів-кольоністів не відріжняється від побуту жидів-міщан». Одноденний перепис у м. Катеринославі у грудні 1865. р. виявив там утікачів із кольоній 508 чоловік і 929 жінок. Іславін одмітив, що равини й меламеди підтримують у кольоністів, як і раніш, думку, що вони, як «нарід вибраний, не призначені до тяжкої хліборобської праці, яка є гіркою долею гоїв»... Авсеж йому вдалося знайти поодинокі жидівські господарства, що вже досягли взірцевого рівня, і спеціяльна комісія, розглянувши історичний розвій Новоросійських жидівських кольоній, прийшла до висновку, що *серед жидів-кольоністів «проявилося здорове хліборобське зерно, яке за сприятливих умовин здібне покріпшати, тільки це зерно в порівнянні з його вартістю, здавалося комісії «ничтожнымъ»*[16])... Обслідування жидівських кольоній у 1870. р. р. *Кляусом* виявило деякий поступ того здорового ядра справжніх хліборобів. Він знайшов, що по всіх майже кольоніях є певна кількість жидів, яка займається особисто хліборобством, і бачив на польових роботах навіть і жидівок, правда, здебільша нового покоління, що виросло в кольоніях. Але більшість обробляла свої наділи, наймаючи робітників чи здаючи врожай споловини. Трудовим чи нетрудовим способом, але деякі жидівські хліборобські господарства досягли навіть і заможности[17]).

По Катеринославських кольоніях, до речі, практиковано такий нетрудовий спосіб жидівського «господарювання», що його занотував на початку 70. р. р. *полк. Бартоломей:* Жиди-кольоністи запрошували до себе для поправки господарства німців, роблячи з ними умову. На підставі тої умови німці перебірали на себе польове й хатнє господарство жидів, ремонт, а иноді й перебудову хат, за натуралію й певну приплату грішми; жидівська ж родина займала частину помешкання, одержувала ренту, старанно криючи характер умови, щоб їх уважано за хліборобів. Той самий спостерігач одмічає в жидів-кольоністів одсутність надвірних господарських будов і запасів соломи. По деяких кольоніях були жиди, що мали значну кількість коней і рогатої худоби, яка пробувала здебільша під одкритим небом, але це були дуже рідкі випадки, що зраджували в жидові-кольоністові не хлібороба, а тортівця худобою і кіньми. Той самий Бартоломей, нарешті, відмічає дуже поширену серед кольоністів-жидів обох губерній здачу ланів в аренду німцям-кольоністам, та що взірцеві німецькі господарства не виказували ніякого впливу на жидівське кольоністське хозяйнування[18]). Ці характеристичні спостереження доповнимо ще деякими особливостями. Одну з них розкриває український соціяліст, *С. А. Подолинський*, пишучи в 1877. р. ось що: «Почало начальство жидівські кольонії заводити, жидам ґрунт роздавати. Хотіло воно

---

[15]) «Труды Этнограф.-статист. экспедиціи»... під проводом Чубинського, т. II, 1878, стор. 568—569.

[16]) Нікітін, там таки, 543—551; також «Списки населенныхъ мѣстъ Россійской Имперіи»... Екатериносл. губ., 1863, ст. XXIV та 34—35; також «Памятная книжка Екатеринославской губ. на 1867», ч. II.

[17]) Нікітін, ст. 622—625.

[18]) Нікітін, там таки, ст. 266 і слід.

жидів до хліборобства привчити... Стали вони по тих кольоніях жити, мошенничати, людей обдирати, а особливо коней людських красти. Кожна жидівська кольонія найголовнійше кодло конокрадів. Та ще й хитрі ті злодії. Не крадуть вони коней або иншої худоби у панів, бо знають, що за панським добром буде гонка велика. А беруть вони в мужика послідне, що той має, бо мужика вони не бояться, за ним начальство не буде так устоювати... Торік (себ-то, 1876. р. *О. М.)* у Новомиргороді 91 конокрад, найбільше з жидів, судився. Були ті злодії осібну контору завели, у котру мусіли гроші платити, коли хотіли свою худобу до себе вернути... А за конторщика... був помішник станового (поліційний старшина. *О. М.).* Начальство... заводить жидівські кольонії для хліборобства, а виходе, що позаводили спілки злодійські»[19])... Як іще одну особливість варто згадати, що на 1868. р. в жидівських кольоніях Херсонщини було 65 жидівських шинків, а в кольоніях Катеринославщини — 19[20]), — вони були специфічним джерелом прожиття.

Уряд бачив, що серед кольоністів є чимало невідповідних його намірам, і в 70. р. р. заходився був чистити степові кольонії від ледачих, бродяг і инш. непевних елементів. На 1880 рік видалено, головне з Херсонських кольоній, 10.354 душі обох статей; лишки землі одібрано в казну. Втіклі чи викинені з кольоній б. кольоністи-жиди розпорошилися по містах Степової України й почали: багатші — хурманувати, дехто — ремесникувати, а бідніщі стали в Одесі, Херсоні, Миколаєві й инш. носіями тягарів, дроворубами — тощо, з них вийшли потім фактори, лихварі, шинкарі — тощо...

На 1880. р. було Херсонських жидівських кольоній 22 та Катеринославських 17; у них нараховувано 1.950. родин чи 27 тисяч душ, а землі було — 128 тисяч дес. придатної і 2 тис. дес. непридатної. Під оглядом загосподарювання по черговому обслідуванні *(Івашінцева)* жидів-кольоністів поділено на чотири розряди. До першого, де нараховувано 563 родини, зачисляли такі родини, які мали не менше, як по 4 шт. рогатої худоби і по 10 шт. дрібної, мали плуга, борону, молотильний камінь, віялку, фургон, вповні справні хати і с.-г. до них будови; деякі господарі цього найліпшого розряду поверх своєї землі ще й арендували казенну, громадську чи приватню. Другий розряд, 424 родини, складався з тих, що мали скоту і хліборобського знаряддя вдвічі менше супроти першого розряду. Третій — 445 родин — мали невистарчальну кількість живого й мертвого реманенту, і через те віддавали свої участки в аренду заможнішим одновірцям чи сусіднім селянам за скіпщину, а сами займалися дрібною торгівлею, ремеслами чи наймалися до богатших одновірців. До четвертого розряду належало 420 родин, що зовсім не мали с.-г. реманенту, хати в них потрухли; вони не обробляли своїх наділів, їх землю віддавали в чинш, а з виручки сплачували повинности[21]). Загалом же в тій чи иншій формі господарювали на землі перший та другий розряди, щось із 1000 родин, особливо перший із них. Правда, ми не маємо ще даних, у якій кількости й оскілько 563 родини провадили трудове хліборобство, але зрештою й нетрудове сільське господарство — те ж господарство.

Коли припустити, що безсумнівно хліборобських було тільки дещо понад четверту частину кольоністських дворів, і пригадати собі меркантильний характер жида, якому не до естетики в сільськім господарстві і якому чуже селянське замилування процесом господарювання й самим сільським побутом, то нам зрозумілим стануть наступні відомости управителя Херсонсько-Бесарабськими державними маєтками *(Тихєєва)*, що їх він подав у 1881. р. міністрові державних маєтків. В них говориться, що по жидівських кольоніях (очевидячки Херсонських. *О. М.)* «переважають садиби з одною тільки житловою хатою, що навколо хат не було й ознак осілости, себто, ні огорожі, ні помешкання для худоби, ні господарських будов, ні грядок із овочами, а ні

[19]) Про хліборобство. Як де земля поділена і якби треба її держати, Липський, 1877, стор. 96.

[20]) Житецький, там таки, ст. 43.

[21]) Нікітін, там таки, ст. 648—650.

дерева чи куща; виїмків було не багацько, і тільки завдяки їм а особливо вівцевим хозяйствам (німців), — кольонії нагадували оселі людей, що займалися хліборобством... Досвід показав, — каже Тіхєєв, — що «жид неохоче заробляє шматок хліба тяжкою хліборобською працею..., — він легше й ліпше забезпечить себе иншим шляхом»... Жид-хлібороб «дорожив своїм званням, як що життя в кольонії сприяло його торговельним, арендним чи иншим операціям, а наділ свій він обробляє переважно селянською працею, за частину врожаю. А проте, каже Тіхєєв, жиди-кольоністи мали таку щедру поміч од уряду, якої ніодна селянська громада не мала»[22])...

В уривкових відомостях, що їх де-не-де можна зустрінути про Бесарабські кольонії за 60. р. р., знаходимо вказівки й на незвичку жидів-кольоністів до фізичної праці, і на недбайливу обрібку полів, і на неохайне утримання хат; зпоміж джерел прожиття кольоністів названо і торгівлю, й ремесло, й контрабанду, й конокрадство[23]).

Про жидівські хліборобські кольонії на Правобережній Україні зібрала на 1872. р., можна думати, цілком вичерпливі відомости експедиція *Чубинського.* Кольонії зустрічалися в усіх трьох ґуберніях, будучи розпорошені по ріжних повітах. На Київщині існувало кольоній: а) у Київському пов. — при м. Димірі (пос. Рикунь), при пос. Маківцях і Семенівці, с. Гарнім, м. Кагарлику, с. Щучині, с. Юшках, разом — 1488 д. обох статей; б) в Радомиському пов. — кольонії: Рожівська, Слобідська, Сіжнівська, Видибірська, Коростишівська, Обухівська, Бобрівська, Мартинович, Млини, Мартиновицька, Кабанівська, Варовицька, Лубянська, Отечанська, разом — 1.214 д. обох статей; в) у Бердичівському пов. — слобода Романівка, Новина, Низгурці, Королівка, Ковальщина, разом — 2.450 д. обох статей; г) у Васильківському пов. — кол. Кадлубицька, Образцова, Червонянська, разом — 1.090 д. обох статей; д) у Чигиринському пов. — кол. Цвітна, Соснівка, Верещаки, Форпостянка, разом — 1.738 д. обох статей; всього на Київщині — 7.980 д. обох статей. На Поділлі: а) в Ушицькому повіті при міс. Калюс — 175 д., б) у Літинському повіті кол. Киманівка — 181 д., в) в Ольгопільському повіті кол. Кузьмини — 293 д., г) у Летичівському повіті кол. Старозакревський Майдан — 650 д., д) у Балтському повіті — кол. Голіге, Волятка, Гершунівка, Богачівка, Гельбінова, Чабанова, Маншурова, Кулачівка, Покутина, Абазівка, разом — 8.112 д.; всього на Поділі — 9.411 д. обох статей. На Волині: а) в Рівенському пов.: сл. Мочулки, Антонівка, с. Малі Сідлиці, кол. Осова, разом — 1.537 д. обох статей; б) у Дубенському повіті — кол. Озеряни, 480 д.; в) у Луцькому повіті — кольонії: Софіївка, Ігнатівка, Руданська, Жолудська, Олизарка, разом — 1.257, всього на Волині — 3.274 д. По всій же Правобережній Україні на 1872. р. начислювано в жидівських кольоніях загалом 20.665 душ жидівської людности обох статей[24]). Такий кількосний стан.

Не менш ґрунтовно освітила експедиція Чубинського і якісний бік жидівських кольоній Правобережжя на 1872. р. «Більшість жидів-хліборобів» — читаємо в її «*Трудах*» про щойно перечислені кольонії — «оселилося на казенних землях, а менша частина на поміщицьких, на правах «чиншовиків». Що до останніх, то більша займається хліборобством, хоч всетаки головна маса труда лягає на плечі робітників-християн, що їх наймають жиди-хлібороби. Про кольонії на казенних землях можна сказати, що вони майже не мають хліборобського характеру, і це не дивно. Чого можно сподіватися — каже автор — від шапошників, чоботарів і факторів, що поробилися номінально хліборобами заради тих пільг, які даровано цьому станові. Непризвичаєні змалку до трудового життя хлібороба... вони розбрелися скрізь, де тільки могли знайти легший спосіб придбати засоби. Жидівські кольонії роблять на подорожнього тяжке враження[24a]). Хати стоять з обідраними дахами, при тім багацько хат просто світять пусткою. Майже всі хати не білені, глина з надвірних мурів пообвалювалася. Коло багатьох хат, як говориться, ні кола, ні двора. Одне слово, без перебільшення можна сказати, читаємо там, що жидівські кольонії являють собою... «мерзость запустєнія». Дослідник визнає, що подекуди, як от здебільшого в Радомиському повіті, невдало вибрано місця під казенні кольонії; цілу спробу насадження жидівських кольоній на казенних землях Правобережжя вважає за «вповні невдалу», головно з вини самого

[22]) Нікітін, там таки, ст. 651—666.

[23]) «Бессарабія» — сборникъ, Москва, 1903, стор. 187.

[24]) «Труды Этнограф.-статистич. экспедиціи»..., т. VII, стор. 186—188.

[24a]) Об тім же свідчить і Київський ген.-губернатор в листі до міністра внутр. справ: «В тутешнім краї, — писав він в початку 60-х р. р., — перечислення жидів у хлібороби, не досягаючи замисленої урядом цілі, приймалося жидами тільки, як засіб уникнути од виконання державних повинностів і не мало жадного впливу на розвиток між ними нахилу до хліборобства»... («Еврейская Старина», 1912, вип. III, ст. 333).

жидівства. «Жиди можуть зробитися хліборобами», — читаємо далі, — «дуже не скоро... Кожний жид уважає за свій обовязок «гандлювати», а для фізичного труда, на його думку, є мужик. На наші запити — пише автор — чому вони самі не ходять за плугом й не косять, жиди-кольоністи відповідали так: «Пощо я буду ходити за плугом? На те є мужик, я йому заплачу, він і зробить, що мені треба». Цей погляд панує в жидів. Наибідніщий жид вважає селянина за низчого від себе. Він про себе високої думки: він представник народу Божого, він на свій лад письменний, а мужик для нього — темна робоча сила. Він завжди був близчим до пана, його побратима (собрата)... Він уважає себе за створеного для комерції й майже погорджує ремеслом[25]). «Ще низче за промислову діяльність» — каже *Житецький* — «стоїть у жидів хліборобська праця, яку вкупі з пранням білизни, носінням води, обмазуванням хати і городництвом уважають за призначену виключно мужикові»[26]).

Друга форма аґраризації жидівства, закуповування на власність маєтків, із 1857. р. почала швидко розвиватися. Ми вже мали нагоду в попереднім розділі вказати, як феноменально швидко повів скупку лятифундій у Бесарабії барон Гінзбурґ. По 1861. р. той процес скупки пійшов ще жвавіщим темпом. Жиди-капіталісти закуповують на власність чи арендують маєтки на Правобережній Україні[27]). Офіційно ними набуто там небагацько землі: на Київщині сім маєтків чи 5.940 дес., на Поділлі оден — площею 9.770 дес., на Волині 4 — площею 2.193 дес. Дальшому набуттю перешкодила заборона 1863. р. набувати маєтки на Правобережжі. Але «жиди обходять ту заборону, купуючи маєтки на чуже імя й ґарантуючи себе при тому в відношенні до осіб, чиїм іменем вони скористали, довгоречинцевою арендою й векселями, що часто перевищували ту суму, яку заплачено за маєток»[28]). Той самий процес виразно позначився й на Лівобережжі. Жид Горвіц позакуповував на власність великі маєтки на Полтавщині: «Городище», Лохвицького повіту, «Сорочинці» від графа Гудовича. «В послідні час», — читаємо у спостерігача того процесу, — «жиди, як сарана, накинулися на землю: у Гадяцкому повіті Головінське помістя, поверх 2 тисячі дес., посів жид Зорохович, рідний брат которого держить в оренді Муравйовське помістя в Миргородськім повіті, 12 тисяч десятин. У кожному повіті прокидаються вже жидки-поміщики; а що таких, що ворочають через свої ґроші цілими повітами, — то нічого й лічити»[29]). В тій самій ґубернії з 78.121 дес. землі, що їх збуло дворянство за 1869.—1876. рік, жидами куплено 25.713 дес. На Чернігівщині великі маєтки: в с. Талалаївці, потім маєток Тарнавського — Комари й маєток Попівку купили жиди. Жидівське нетрудове землеволодіння інтензивніще розвивалося на Лівобережжі й у Степовій Україні; його метою було не хозяйнування, а спекуляція: видавити з маєтку яко мога більше, а потім перепродати його. «Від свого хазяйнування», — каже *Житецький,* — «вони мають усі вигоди, без ніякої господарської праці, без ніяких аґрономічних поліпшень, за одні клопоти, комісіонерство, як і в торговельних операціях»[30]).

З 1860. р. р. коли надано було право набування нерухомости австро-угорським жидам, жидівське землеволодіння розвивається й на землях українського народу б. Австро-Угорщини: то насамперед лісові площі, а далі й пастівні та рільні. В Галичині жиди поширюють володіння на ліси, але почасти й на подільські орні площі; купували посілости для парцеляції, а, перепродуючи їх, полишали у своїй державі промислові заклади — ґуральні — тощо. На Буковині значна частина земель, а особливо лісових, перейшла до рук жидів. Лісові площі переходили, здебільшого наслідком споювання горілкою селян, за безцінь; орні землі через заставу. Нерухомости багатомільонової вартости перейшли до жидівських рук за кілька десятків тисяч. Той самий процес поширення жидівського земле-й-лісоволодіння споюванням селянства і лихварством одбувався й на Угорській Русі; наприклад, у Жабйому з 35 селянських полонин було 1881 р. в руках жидів 32[31]). Загалом процес розвитку жидівського землеволодіння на теренах українського народу, на жаль, немає статистичного виразу; а що він розвивався за рахунок селян, то його жертвою ставало найтемніще селянство. Нові землевласники-жиди наслідували решту поміщиків і у своїм способі життя, і в поводженні з селянами. «Жиди знов почали держати себе панами», — пише *Драго-*

---

[25]) Там таки, ст. 188—190.

[26]) Житецкій, уже цитов. «Кіевская Старина», т. LXXIV, 1901, іюль-августъ, ст. 40.

[27]) «Записка о болѣе важныхъ вопросахъ по управленію Юго-Западнымъ Краемъ», подана цареві Київським ґен.-ґуб. Дундуковим-Корсаковим у 1871. р.

[28]) «Труды»..., там таки, ст. 186.

[29]) «Громада», № 5, Женева, 1882 р., «Дорога по Полтавщині», ст. 3—4.

[30]) Житецкій, вже цитов. праця в «Кіевской Стар.», 1901, сентябрь, ст. 34—36.

[31]) «Русская Рада», 1881.

манів 1881. р., — «примушуючи українського мужика скидати перед ними шапки, цілувати їм руки, називати «Ваше Високоблагородіє»[32]). Велике жидівське землеволодіння майже ніде не обернулося в велике жидівське сільське господарство за типом землевласницького капіталізму; його експльоатовано звичайно способом здачі в аренду до випадку, коли щастило вигідно перепродати.

Так само годі шукати точної статистики третього можливого способу аґраризації жидівства — аренд, хоч і були вони дуже поширені. «За останні 20 років», — писав *Драгоманів* у 1881. р. — «мужики дісталися в грошову неволю до жидів, що позаорендували, або й позакупляли землю і воду»[33]). Експедиції *Чубинського* пощастило зібрати відомости про аренди жидами на 1872. р. маєтків на Правобережжі України. Виявилося, що лише на основі формальних умов виарендувано:

	Маєтків (число)	Арендаторів (число)	Землі (дес.)	Рати поміщикам (рублі)
Київщина . .	299	351	202.610	618.495
Поділля . . .	264[34])	289	180.116	547.774
Волинь . . .	256[35])	274	134.232	296.075
	819	914	516.958	1.509.344

Отже, 914 жидів-арендаторів арендувало 819 маєтків або 516.958 дес. землі, платячи поміщикам 1.509 тисяч рублів, а виручаючи яких 3.600 тисяч рублів. Та це ще не ввесь розмір аренд; ще не почислено жидівських аренд маєтків на короткі речинці на основі неформальних умов. Прийнявши на увагу й ту категорію аренд, виходить, що в жидівських руках перебувало до 1000 маєтків, або коло шостої частини всіх маєтків Правобережжя чи коло $^1/_9$—$^1/_{10}$ всієї поміщицької землі у краю[36]). З Лівобережних ґуберній на пять літ пізніше знаходимо приблизний підрахунок жидівських аренд у *Варзера* тільки на Чернігівщині. Він нарахував, що на 1877. р. в руках жидів-арендаторів було коло 600 поміщицьких маєтків Чернігівщини, площею яких 200 тисяч десятин, що становило 40% всієї землі, яку здавано в аренду. Число жидів-арендарів що-року зростало, бо жиди з міст де-далі частіще переходили на села, захоплюючи аренди й сільську торгівлю[37]). На Полтавщині, напр., жид Журахович виарендував 25. тис. дес. землі від Муравйова й ще 2 тис. дес. од Родзянка[37a]).

Дослідник Правобережжя прийшов до висновку, що, власне, хозяйнування жидів-арендарів «далеко не можна визнати задовольняючим», хоч він і не описує його в подробицях. Дослідник же жидівських аренд на Чернігівщині, Варзер, дає клясичний і детальний опис того хозяйнування на 1877. р. Ось зовнішній вигляд жидівських аренд: «Проїдьте вздовж і впоперек нашу Чернігівщину», — пише *Варзер*, — «і коли ви денебудь зустрінете те видовисько господарської недбайливости і спустошення, од якого мимохіть болить душа кожного господаря, не питайте — вам напевно скажуть: це — «жидівська аренда». Коли ви зустрінете, напр., сумну картину порубу, змарнілого чагарнику, або вже розораного і виснаженого оранкою ліса, по якому крутяться пісчані заверюхи, засипаючи окружні поля, не питайте, хто враз вичерпав це лісове багацтво... бо це напевно арендар-жид. Коли ви зустрінете поміщицьку садибу, ще, здається, й житлову, але що має вже всі ознаки смерти, а иноді навіть і новий дім, але без кількох віконниць і з побитими шибами... — не питайте, хто розбрав на паливо хлів і лісу, хто порубав фруктові дерева, з чиєї провини підпалено клуню — все це «жидівська аренда». Коли ви зустрінете ниву з нерівною стрижкою зжатого хліба, або побачите заоране поле з неправильно, рідко проведеними сохою борознами — не — питайте, чому це так зле вижато, а те кепсько виорано — все це зроблено за відробітки, аби зробити якнебудь, — це «жидівська аренда»[38]).

---

[32]) Драгоманів, «Нові укр. пісні про громадські справи (1764—1880)», Женева, 1881, ст. 111.

[33]) Там таки.

[34]) Немає даних із Могілівського й Ольгопільського повітів.

[35]) Немає даних із Луцького, Рівенського й Овруцького повітів.

[36]) «Труды»..., там таки, ст. 182—184.

[37]) В. Варзеръ, «Евреи-арендаторы въ Черниговской губ.». Очеркъ изъ экономическаго быта Малороссіи. «Отечественныя Записки», 1878 р., № 10, октябрь, ст. 182. Варзер побачив цю свою роботу в друкові, переходячи Урал, простуючи на Сибір на заслання, яко політичний «злочинець»; він досі ще живе й користується великим авторитетом і в большевиків.

[37a]) «Громада», № 2 (1876—77), ст. 63.

[38]) Варзер, ст. 175—176.

«Стремління жидів до арендування», — читаємо в досліді Правобережжя *Чубинського* — «ні трохи ще не виказує на їх нахил до господарства. Вони беруться за сільське господарство тому, що в наш час воно їм дає гарні бариші». Жиди-арендарі поводяться по хижацькому з виарендованими землями, констатує *Варзер,* і це тому, що: «1) вони дивляться на аренду з погляду *торговельної спекуляції,* а не господарського підприємства, і 2) вони не місцеві, а випадкові люде для тої землі. Справді, жид-арендар, своєю вдачею і в силу тих умовин, у яких він опинився, не може відноситься до аренди инакше. Яке йому діло до господарства, до загноювання, підтримки родючости, ладу, збереження лісів і инш.? Він не хлібороб, а купець. Він нічого не розуміє в аґрономії, але він добре знає, що в його розпорядженні перебуває ця земля три чи шість років, і він мусить, як що це можливо, взяти вдвічі-втрічі. Вона для нього не «мати-годівниця», до якої з побожністю ставиться селянин..., вона для нього не більше, як прибуткова стаття, куплена на ринку на певне число літ. Він буде «расхіщать» в ній усе..., свідомо... Що йому з того, що збережуться ліси, що не виснажуються поля й луки? — сьогодні він тут, завтра він у другім місці»[39]).

Господарські умовини Чернігівщини, що дозволяли арендарсько-комісіонерське відношення до землі (за *Варзером)* такі: 1) відсутність поміщицького господарства на поміщицьких землях, провадженого самостійно своїм живим і мертвим реманентом і найманим робітником і 2) роздача земель в односезонову аренду за «скіпщину», себто, а) за певну частку врожаю натурою — невимолоченим хлібом із додатком б) доплат теж у натурі — відробітків, продуктів і т. д. Відробітки — «отбучі», «панщини», «басаринки», — як продовження кріпацтва, під примусом економічної залежности робили не тільки б. поміщицькі «крест'яне», але й б. казенні й козаки. Ними поміщик обслуговував усі свої потреби в найманій праці — молотив хліб, возив собі дрова, заплітав ліси, викопував город, чистив сад, ставок і т. д.; а по виарендуванні — арендар. За умовин скіпщини все зводиться — слушно каже Варзер — на *торговельне,* спекулятивне вміння вчасно й як можна дорожче роздати поля, виговоривши як можна більші відробітки, а це ж атмосфера, природня стихія жидівської діяльности[40]).

«Жиди-арендарі видобувають більший зиск із маєтків», — пише дослідник Правобережжя, — «ніж могли б видобути самі власники». На Чернігівщині вдалося з'ясувати, що жиди-арендарі вміють видобути ще більше зиску, ніж арендарі не жиди, й ще більше, ніж може дати земля. Зясовано, що жидівські капиталістичні аренди (пересічний розмір 330 дес.) витісняли капиталістичні аренди инших станів, бо жиди платили найвищі рати. За зовсім точним обрахунком пересічна жидівська рата за десятину землі перевищувала пересічну прибутковість десятини оранки. Так, у Чернігівському повіті: на дачі с. Довжок пересічна прибутковість 3 р. 29 к., а пересічна рата за найману жидами землю 3 р. 90 к.; на дачі с. Рябці — 4. р. 39 к. і 4 р. 80 к. і т. д. До найвищих рат, що усувають конкуренцію, «додайте», — каже Варзер, — «жидівську пронозуватість, звязок і обопільну підтримку цієї особливої касти — бо жиди у нас не національність, а саме замкнений стан, каста — і тоді ви зрозумієте успіх жидівських аренд»[41]).

Як же можуть жиди-арендарі видобувати з маєтків більший зиск, ніж самі поміщики, а рівно ж і більший за арендарів не-жидів, видержувати, під оглядом звичайного господаря, абсурдно високі арендні ціни? Розгадка не в тім, що «вони мають більше господарських знань», — каже дослідник Правобережжя, — «що в них хліборобська техніка ліпша — нічого подібного не бувало. Жид-арендар уміє закабалити сільську людність, бо має гроші й дає їх у позику селянам, коли їм треба платити податки; селянин же зобовязаний одробити цей борг»... Варзер подав ще детальніщу розгадку високих арендних цін. Ті ціни досягають надмірного рівня, бо підприємство жида-арендаря «держиться завжди не на самих вигодах хліборобства, а також і на инших сторонніх джерелах зиску. Иноді аренда для жида тільки привід, тільки об-

[39]) «Труды»..., там таки, ст. 185; Варзер..., ст. 176.
[40]) Варзер..., ст. 179—181.
[41]) «Труды»..., ст. 185 і Варзер..., ст. 183.

станова, а вся суть, уся сила ґешефта лежить зовсім не в землі. Тяжко здибати жида-арендаря, який би був тільки господарем-арендарем. Коли він не держить «шинка», чи крамнички — що є улюбленим його зайняттям — то в кожному разі він скупщик хліба, тютюну, прядива, худоби й инш. сільських продуктів і, нарешті, сільський лихвар. При своїх вроджених торговельних нахилах, дивовижній діяльности, рухливости, безцеремонности і всезнайстві, подібні арендарі — найвірніщі сторожі селянських злиднів і темноти. Коли треба щось «до зарізу» купити чи дістати, то все селянин знайде в жида, хоч, розуміється, за величезні відсотки й ціни; коли при скруті треба щось продати, жид напевно купить і хліб, і коня, й вола, й курку, й масло, хоч, розуміється, все за казково низьку ціну». В тім «загарбанні до своїх рук збуту й покупу значної частини сільських виробів», — каже Варзер, — «ховається почасти секрет розживи арендарів, без огляду на надзвичайно високі рати»[42]).

А решта секрету жидівських аренд за надмірні рати, за Варзером, у самім способі жидівської господарки. Повстають жидівські аренди своєрідно. В 20—30% жидівське арендування повстає через старі розрахунки, які примусили землевласника, що заплутався в грошових справах, здати землю жидові, який «давно пильнував свою здобич». Арендарі инших національностей зважають на землю, її родючість, загально-хліборобські умовини місцевости. Жидові-арендареві не це важливе — «він майже завжди арендує маєток того села, де він був кілька літ шинкарем, де він знає кожного селянина, його родину, його злидні, його слабости, де він знає все наскрізь, бо його система полягає *на визиску людини й людських відносин*, а не на землі і хліборобських вигодах. Рідше це буде грошовитий родич, приятель шинкаря, якого намовив той останній взяти аренду за-для обопільної вигоди; иноді той, що бере аренду, входить у сітку, в павутину жидівських аренд, які охоплюють певну місцевість. В останньому випадкові він користується підтримкою співтоварищів, він член тайної спілки, яку все-ж закон не переслідує»[43])...

Взявши в аренду маєток із панською садибою, чи тільки голу землю — продовжує Варзер — «жид заводить шинок, де часто буває й контора управління арендою, себто, контора торгівлі «зйомкою оранки і сінокоса» селянами. Обробка знятої землі господарським способом, а *поготів — своїми руками* ніколи не практикується: «спекуляція землею, це єдина хліборобська операція, яку визнає жид»... Як тільки він вступає в права арендаря облюбованого маєтку, «зараз же, чи мало по малу, до нього, як до центру притягнення, богзна звідки, сповзаються нові жиди, часто з усіма своїми родинами. Хто вони ці меткі жидки, що оточують головного арендаря, ці його очі й вуха, з поміччю яких він не дивиться, а бачить, що робиться в нього на полях, у клунях і в хлівах; за поміччю яких він знає, що саме думає чи замислює Іван і Трохим, кожна Марія чи Палажка з його села? Хто вони й які їх відносини до патрона? — на це питання тяжко дати відповідь. Це якісь напівприказчики, напівкомпаніони, иноді родичі, иноді наймані особи; та, нарешті, чи не однаково це, — так чи инакше, це люде віддані один одному й патронові, люде, що їх інтереси сильно зязані спільною метою розживи за рахунок темного селянина. Вони, хоч-не-хоч, творять рід маленької жидівської кольонії, рід особливої небезпечної артілі з метою визиску місцевої людности. Крім тих помішників, у арендаря, без огляду на те, що він арендує иноді сотки десятин землі, нема й не буває звичайно «*ані одного наймита*», за виїмком хіба дворника; «нема *ні робочого, ні домашнього скоту*, за виїмком хіба кількох кіз..., худої корівчини і ще більш загодованої коняки..., худої як одна з сімох корів фараонових», яка «має обмаль або й зовсім не їсти, а возити яко мога більше». «Прості люде, українці», — каже Варзер, — «ставляться до жидів із таким призирством», що те призирство переносять і на «жидівського наймита чи наймичку», й на «жидівську шкапу», й на «жидівську їзду», коли поганяють коняку не батогом, а безжалісно перищачи дрючком, ціпком чи колякою по ребрах «шкапи». А ні плуга чи борони, коси чи серпа, взагалі мертвого реманенту, ані клаптя власної оранки, ані господарських забудовань жид-арендар не має; він і собі провадить господарство за скіпщину, тільки що більш безоглядно, ніж инші, доводячи відробітки до *строго-продуманої системи*, яка є для нього золотим дном», а позики селянинові в нужді хліба — це знов продумана система з розрахунком одержати за те лихварську віддачу[44])...

При здачі жидом-арендарем землі за скіпщину в нього не буває ніякого потурання з огляду на скіпщика..., йому аби гроші, аби побільше видавити в дану хвилю». В шинку, де збираються конкуренти, під загальну колотнечу, збиту підпилими селя-

[42]) «Труды»..., ст. 185; Варзер..., ст. 184.
[43]) Варзер..., ст. 185.
[44]) Варзер..., ст. 186—188.

нами, йде здача. «Жид пускає в хід всю тонку діялєктику свого розума, щоб вихвалити здавані клапті землі... Від того в жида-арендаря дуже часто, дивне діло, ціни з частини бувають вище, ніж у инших землевласників... Безцеремонність жида дозволяє йому досягати меж економічної можливости, примушує його натягувати струни економічної конкуренції до неможливого ступня, жадність тягне його, инакше кажучи, збільшувати *міру експльоатації* людей і природи до найвищої точки»[45]).

В Чернігівському повіті, за даними земського статистичного бюра, пересічна врожайність рівна 30 пудам із десятини, за поміщицької скіпщини йому дається 15 пуд. і доплата на 40 коп., та на обсів іде пересічно 7 пуд., зжон коштує 6 пуд. та обрібка 4 пуд. За пересічного врожаю селянин-скіпщик таким чином одержує з десятини 30 пуд. жита, а примушений за те віддавати — хлібом, працею чи инш. цінностями — 33 пуди! Коли ж за даних високих цін за землю її розпорядчиком виступає жид-арендар, то доплати підносяться аж на 1 руб., або, змісць того, за кожні дві десятини селянин-субарендар має з'орати третю для жида-арендаря, що в переводі на гроші становить більше як 1 руб.! Жид-арендар намагається піднести вище й саму скіпщину, чому сприяє відсутність иншого арендного фонду, а значить — монопольне положення жида-арендаря; тому таки сприяє й положення, коли по сусідніх маєтках сидять також жиди-арендарі. Змова між ними визначає ціни на землю для селян, яким «нікуди подітися»; вони штучно підвищують «іздольні» ціни до неможливо високого ступня[46]).

Скіпщину супроводять доплати. «З самого початку, ще не знаючи, чи доведеться заарендувати землю, селянин-скіпщик уже несе «дарунки», «гостинець», щоб піддобрити здатчика землі. Взявши землю, він часто, в силу умови, зараз же платить певну суму грошей... під назвою: «хабаря», «процента», «заводного» й инш. З ранньої весни він починає відробляти умовлені робітні дні: то він оре здатчикові землю, то возить йому, то працює у дворі чи на току й т. д. «Робить йому від снігу до снігу». «В жидів-арендарів вся ця процедура відбувається без найменшого послаблення..., жид вміє взяти... більше, ніж кожний землевласник». Поняття відробітного дня дуже ріжне в ріжних господарів — «це каламутна вода, де дуже легко ловити рибу на вудку, що зветься горілкою». «Любов селян до горілки — секрет прибутковости жидівських аренд». «За восьмушку горілки, при певнім умінні, можна иноді змусити селянина зробити більше, ніж за гроші, на які можна набути вдвічі чи втричі більше горілки. Для поміщика — каже Варзер — селянин це — «робоча худобина, себто, вибачте, сила й більш нічого; для жида — це дійна корова, за якою він доглядає з підкресленою ласкавістю й солодким виглядом, це та казкова качка, що несе йому золоті яйця..., жид намагається ласкаво, по кошачому, залізти в його душу й кишеню. Наприклад, «гостинці», «подарунки» — в поміщика це «так собі», на це він не звертає уваги; в жида — це «добра штука»... Неси, що хочеш, але щось небезпремінно неси й побільше: неси курку чи яйця, як нема того, неси хліб, ковбасу, пиріжки, як нема й того — неси мірку вівса, пуд борошна... Згодом він закличе до себе тих самих селян і вони «толокою» вмить викосять луки, зіжнуть хліб, скопають город, поїдаючи ті, долежалі до плісені в жидівській коморі, ковбаси й пиріжки, запиваючи їх горілкою і похвалюючи жидівське частування... Перед нами «дивний обмін жидівської горілки на мужицьку працю, обмін, де жид завше в вигрі»[47])...

«На жида», — продовжує Варзер, — «мужик дивиться зверху вниз і иноді, без огляду на рішучу економічну перевагу й силу жида, він ніяк не може не ставиться до нього инакше, як із призирством». Жид платить йому тим самим. «Поводиться з ним мнятко і підлещується; він здібний навіть знести образу від мужика, бо ставиться до його з великим призирством і вважає його за занадто дурного, щоб на нього можна було ображатися». Иноді ці взаємини кінчаються тим, що ображений селянин помститься на жидові тим, що досхочу полає його чи «покуражиться» над жидом[48]). Иншого разу зіштовхнення на економічному ґрунті тягнуть більші наслідки. «Тілько вчора ще не стримавши своєї жадности, арендар «зайняв зі спашу цілий табун коней до свого двору; відбулися звичайні в таких випадках крики і сварки цілого села й нарешті, позиськання сильного викупа за скот. Дивишся... А на завтра вночі вже горить жидівський шинок чи клуня. Бідолашний жид клянеться й корчиться, вигукуючи пізні каяття й докори... Пропало все нажите, чи все зжате за минулий рік...

---

[45]) Варзер..., ст. 189.

[46]) Там таки, ст. 191—193.

[47]) Там таки, ст. 194—197; «толока» — рід напів кооперативною обєднання на виконання одноразового господарського завдання.

[48]) Теж і на Правобережжі: «Труды...», ст. 185.

Марно кличе він поміч; ніхто з навколо стоячих селян не рушить із місця, понуро дивлячися на ту драму»... «Запобігаючи таким випадкам, жид-арендар «квапиться звезти свій хліб зараз же після гарманування до міста чи до одновірця, иншого жида-арендаря, до безпечного місця, роздає свій хліб на збереження тим таки скіпщикам і т. д.»[49]). Подібніж випадки розправи селян із жидами-рандарями й на Полтавщині.

«Я — зовсім не ворог жидівської національности quand même» — каже на закінчення *Варзер*, — навпаки, я дуже поважаю це даровите племя, але все ж не можна не признати, що присутність і зріст числа жидів у наших селах за сучасних економічних умовин і рівня культури є сумним явищем. Ніхто, розуміється, не стане обвинувачувати жидів у всіх тих економічних лихах, які ми терпимо... Але вони прискорюють, підсилюють міру руйнації, вони всіма силами намагаються скоротити процес загального зубожіння. Вони подібні заразі... Жиди справді шкідливо впливають на наше село»[50]).

Переходячи до инших родів жидівської економіки на українських землях, насамперед одзначимо, що, як завжди, так і за часів лібералізму, жидів хоч і значно збільшилось по селах, а все ж в основній своїй масі жидівство лишилося мійською людністю. Статистичні підрахунки експедиції Чубинського, наприклад, по Правобережній Україні виявили, що на 1872. р. проживало жидів: по містах — 32%, містечках — 53%, що разом дає городян — 85% всієї жидівської людности краю[51]).

В Центральній Европі з часу середньовіччя і протягом нових часів городяне, — ремесники й торгівці, обеднані в цехах і гільдіях, повстали проти гнету феодалів і доходили рівноправности собі і свободи кріпакам, що могли заховатися в мурах міст («Die städtische Luft macht frei»). В Польщі й на Україні в тих часах городянами поставали жиди, нарід, який «в силу своєї відвічної історично-розвиненої природи» —каже *Костомаров* — «не міг чинити инакше, як для власних, окремих од тубільчих цілей»... Вони не могли ставити опору феодалам, навпаки — «їх дорога була завжди дорогою, щоб догоджати існуючій силі, хоч би й несправедливому надужиттю... Вони зайняли місце середнього стану, зробилися вільними слугами й аґентами могутнього панства, вони стали на бік сильнішої сторони»...[52]), і тримали з нею аж до знесення кріпацтва, разом із панами, платячи за це жертвами гайдамаччині й т. п. стихійним народнім вибухам. За доби, що дала можність вільного розвою капіталізму, заможніще жидівство українських міст підшивається під московську буржуазію, тоді як жиди землевласники під московську дворянську аристократію, — і одні, і другі почали змінювати навіть і свій назверхній вигляд і поведінку на великоруські, соромлячися бути подібними до «жидів» та настирливо продираючися до панських сальонів, де хоч їх і приймали, але з ледви прихованим призирством. Вони зайняли місце української буржуазії, не ставши в нас нею...

Скрізь, де тільки за даної доби не пробуває жидівство, його основна маса жие з посередництва. За тих таки сімдесятих р. р. у Німеччині, за даними *Пінкуса*, «жиди майже виключно займалися торгівлею, — цим ,втіленням любови до наживи'». В 1861. р. у цілій Німеччині з 13.911 самостійних купців було 4.614 жидів, у Бреславлю з 4.829 купців було 2.311 жидів, у Прусії в 1855. р. з 513 банкирів було 385 жидів, а в 1861. р. з 642 — 550. У гуртовій і роздрібній, а особливо в розносній торгівлі жиди були також дуже численні[53]). Саме рознощик-торгівець, на думку *Зомбарта*, втілює в собі специфічно спекулятивні риси характеру й економічний раціоналізм, які раніш розвиваються в нім, як у дрібнім торгівці. В 1862. р. 71,5% жидівської людности Прусії жило з посередництва і спекуляції.

Таксамо й на Україні основна маса жидівства живиться з посередництва всіх форм; торгівлю на 70. р. р. «черти осілости» опанувало жидівство в напрямку його іміґрації — з північного заходу на південний схід; на Правобережжі жиди її моно-

---

[49]) Варзер..., ст. 194—199; теж «Громада», № 2 (1876—77), ст. 78.
[50]) Там таки, ст. 200.
[51]) «Труды»..., там таки, стор. 178.
[52]) Н. Костомаровъ, «Іудеямъ», «Основа», 1862, січень, 42—43.
[53]) Пінкус, уже цитов. «Очерки экономич. исторіи евреевъ». Стор. 31.

полізували, на Лівобережжі з кожним роком що-раз більше вона переходила до рук жидів, раніш понад Дніпром, а потім і далі від нього. На Правобережжі на 1872. р. із 721 тис. жидівської людности, яких 66% жило з посередницької, непродукційної чи паразитарної діяльности, в тім числі — з офіційного крамарства жило 120 тисяч людности, а з шинкарства — 100 тисяч[54]). На Чернігівщині на 1881. р. 43% жидівської людности шинкарювало й торгувало на основі документів, а ще 40% займалося такою непродукційною діяльністю, як тортівлею без документів, факторством, усілякого роду комісіонерством, тощо. Загалом 83% жидівства Чернігівщини жило з непродукційних родів зайнять[55]). За даними *Оршанского,* в 60. р. р. один жид-купець припадав на Херсонщині на 5 душ жидівської людности, на Катеринославщині на 4, в Одеськім Градоначальстві на 3, а в Керченскім навіть і на 2[56]); — це дані тільки про купців із документами, і вони переменшені, бо поза обрахунком ще залишалися торгівці без документів та інші посередники. Одначе, беручи на увагу, що родина складається пересічно з 5 душ, можна сказати, що майже вся жидівська людність степової України жила головно з торгівлі.

Розуміється, й зовнішня торгівля, особливо хлібом, була в руках жидівства. Одеські хлібні експортери-жиди й їх торговельний апарат, розкиданий по Південній Україні, так само з їхніх одновірців; теж саме являють собою й неґоціянти Кеніґсбергу, Данціґу й Варшави з їх жидівсько-німецькими комісарами в Бересті, Ковні, Пинську й по инших менш важливих торговельних пунктах[57]).

Внутрішня торгівля жидів за цю добу не знає продажу без торгу (prix fixe); за продажу краму звичайно жид-торговець править, з огляду на покупця, инoді вдвічі проти того, за що може продати. Коли набувець починає давати менше, то жид не випустить його, як що може продати бодай із незначною для себе вигодою. Обмір, обвіс покупця й недобра якість краму — звичайні явища в жидівській торгівлі. Як далеко сягала фальсифікація продуктів збуту показують такі приклади. На 1866. р. жиди Правобережжя, постарчаючи церквам пшеничну муку для проскур, змішували її для збільшення ваги з ячменем і крейдою, а червоне вино підмінювали соками ріжних овочів, городин й ягід із додачею меду, цукру — тощо[58]). Або ще гірше. «В м. Радомишлі на Київщині поліція прочула, що місцеві різники-жиди, замість баранини, продають здохлих собак; тому 16. листопаду 1862. р. вечером оглянуто мясні ятки, і в одній із них знайдено три забитих пса, з яких жиди стягали шкіру. Крамницю негайно запечатано, а до неї приставлено варту; але коли другого дня ранком прийшла поліція з понятими й лікарем, щоб скласти акта, то в крамниці, замість псів, була вже свіжа гавядина найліпшої якости; а проте печаті, прибиті звечора на дверях крамниці, не були пошкоджені»[59]).

За накупу від селян по містах одбувається звичайно така картина: на ринку «юрба жидів і жидівок майже виривають у селянина з рук усе, що він привезе, дають йому ціну, яку хочуть, і вміють так забалакати його, що він і не противиться. Перше, ніж устигне віхати він до міста, жиди вже зустрічають його й перекуповують у нього все у свої руки». Картину цю змалював д. *Карев* із ринкових відносин Могилева, але хто не пізнає в ній того, що відбувається за накупу жидами від селян скрізь по містах і містечках України!?

За збуту селянам посередництво жидів дорожче обіходилося споживачеві, ніж нежидів-продавців. На 1873. р. зроблено обслідування ярмаркових цін: у м. Боришполі на Лівобрежжі, де основний континґент продавців складався ще тоді з автохтонів — головним чином із українських козаків і міщан, і в м. Хвастові (Правобережжя), де торгівля, навіть і річей першої потреби, була вже монополізована жидівством. Ось порівнання тих цін (перша ціна у Боришполі, ціна у скобці — у Хвастові): глечик глиняний 8 коп. (15 коп.); чоботи чоловічі 4—5 (5—6) карб.; чоботи жіночі 3½—4 (4—5) карб.; кожухи 12—15 (16—20) карб.; леміші 1, 3—1, 5 (1¾—2) карб.; сокири 75 (80—90) коп.; колеса за стан 3¼—4 (4—5) карб.; соли пуд 0,9—1 (1,1) карб.;

---

[54]) «Труды»..., там таки, стор. 210.

[55]) Наводжу за Житецьким, там таки, стор. 18.

[56]) Оршанскій, «Русское законодательство о евреяхъ»... «Очерки экономич. и обществен. быта русскихъ евреевъ».

[57]) Н. В. Яснопольскій, «Измѣненіе направленія хлѣбной торговли», Записки Юго-Зап. Отд. И. Р. Г. О., т. I, 1873, стор. 232.

[58]) «Сборникъ Памятниковъ Народнаго Творчества въ Сѣверо-Западномъ Краѣ»..., вып. I, Вільно, 1866, передмова.

[59]) С. П. Б. Вѣдомости, 1862, № 8; ми наводимо за статтею Костомарова «Іудеямъ», в «Основі», 1862. р., січень, стор. 41.

дьотю відро 0,8—1 (1—1,2) карб.; тарані десяток 20 (30) коп. Автор-дослідник додає, що всі товари у Хвастові не тільки дорожчі, але, за виїмком коліс, ще й куди низчої якости, особливо шкіряні й кушнірські[60]).

Отже, наявність більшої кількости продавців-жидів не дає дешевшої послуги, а навпаки її удорожчує. Явище це, що протирічить законам конкуренції, може бути з'ясоване тільки змовою продавців. За монопольного опанування ринком конкуренція між жидами-продавцями не діє; а не-жид торгівець, одначе, не витримає конкуренції з жидами. «Конкуренція з жидівською торгівлею майже не можлива в тутешнім краї» — пише дослідник Віленщини[61]). Теж саме доводиться сказати і про густо заселені жидами місця черти осілости на Україні. Хто б перейнявся всіма властивостями жида-торгівця, тому все ще бракувалоб орґанізованости, солідарности, що є між жидами, коли всі стоять один за одного. «Купецтво» — пише про Поділля на 1862. р. мировий посередник *Ґ. Ґе* — «жиди, це вже просто потайна спілка, що зранку й до ночі обмізковує способи знищення шляхів прямої, правильної торгівлі, задля розвитку найпотворнішого торгашества, що розраховує на скруту продуцентів, на цілковиту відсутність будьяких статистичних і комерційних відомостей і будьякої підтримки нежидівського кредиту, а головне — що розраховує на вірну підмогу вдень і в ночі иншої, акціонерної, спілки»[62]).

Центральною галуззю внутрішньої торгівлі, монополізованої жидівством, була «пітєйна», споживання горілки обчислювано (*Чубинським*) для України трохи понад відро що-року на душу. Обслідування Правобережної України експедицією Чубинського виявило, що всі корчемні заклади, за виїмком деякої частини їх у Києві, були в арендуванні жидів; по шинках проживало 19 тисяч родин шинкарів, або з шинкарства прямо жило коло 114 тисяч душ обох статей жидівства. Звичайно корчемні аренди цілого маєтку віддавано в одні руки, при тім арендар корчемної торгівлі від дідича стає під охорону «хазака». Це значить, що «коли хто з жидів держить якунебудь аренду кілька літ зряду, то инший жид не сміє «виторговувати» аренду у власника надбавляючи ціну чи одбивати її иншим способом, наприклад, користуючися більшою прихильністю власника, а надто його неприхильністю до першого арендаря». Того «хазака» додержувано і за найму поміщицьких крамниць по містах чи містечках. Здобувши аренду питва, арендар-жид коли не шинкарює сам, то наймає для себе шинкарів-жидів.

Формально скромна постать продавця спиртових напоїв, шинкаря, на ділі відограваля надзвичайну ролю. От як схарактеризував її *Янсон* на кінець 60. р. р.: «Злиденний, обірваний, жид-шинкар має проте величезне значіння в торгівлі, особливо хлібній. Де він оселився, там починається лихварство і скупка хліба за гроші, а частіш за горілку. Всі кутки жидівського житла заповнюються ріжним селянським добром; клуня чи комора жида засипана зерном, що зібране дрібними частками. Поволі обірваний жидок обертається у власника всіх мужицьких скирт і починає спекуляцію, яка багатьох бідаків обернула в банкирів. Крім того, шинкар має особливе значіння в торгівлі: йому доручається догляд за місцевим дідичем. Його пильне око бачить усе, що діється в панських покоях. Їде маклер чи сам комісіонер по економіях на закуп, він насамперед заверне до корчми чи шинку, довідається про всі потрібні йому речі, а тоді вже приходить до пана, знаючи до дрібниць його фінансове й економічне становище. Зійшлися чи не зійшлися в ціні й умовинах, а все відїзджаючи він знову заїде до шинку й за певну виналороду «під херімом» доручає корчмареві пильнувати своїх інтересів. Чи перепродує дідич частину проданого вже зерна чи надумає способу перехитрити покупця, що його обдурив, шинкар про все те мусить доповісти свому патронові. Коли патрон не зійшовся з паном у ціні, то пан може буги певним, що другий, справжній покупець, до нього не зявиться, бо коли один жид почав торжитися й поклав херім, туди нізащо не поїде инший. Дідич, що опинився під таким доглядом, може бути певним, що кожний покупець, що знов приходить до нього, тільки підісланий першим і стане давати йому дешевше, ніж давано йому попередь. А як дідич ризикне поїхати продати до близчого міста, то там уже всі жиди знають, хто в нього купував, скільки давав, чому не купив, і дідич змарнує лише

---

[60]) Ф. К. Волковъ, «О сельскихъ ярмарках»... Записки Ю.-З. Отд. И. Р. Г. О., т. I., Київ, 1874, стор. 278; автор є тим Хв. Вовком, відомим пізнійш укр. проф. антропологом, що, як соціяліст, співпрацював в женевській «Громаді Драгоманова.

[61]) Вже цитов. Карева «Описаніе Виленской губерніи», стор. LIY.

[62]) «Выдержки изъ записокъ мирового посредника», Ґр. Ґе, «Основа», січень, 1862, стор. 45.

й час, і видатки»[63]). Шинкарі завжди дають селянинові горілки на борг і під заставу річей; шинкарство найприбутковіща стаття. Селянин сам іде до шинку, але його принаджує й корчмар ради ширшого збуту горілки, вживаючи допустимих і недопустимих способів. «Не журись, випий водки й повеселись» або «Отдохни й осьмуху водки візьми» — такі реклямові написи не раз траплялися по корчмах-трактирах; проти них нема чого перечити. Але корчмар иноді відмовляє в решті свому гостеві, щоб той випив більше горілки[64]). Тут уже початок того недозволеного, що має дуже широку амплітуду. «Ті, що проживали в південних і західніх ґуберніях знають» — лише *Костомаров* — «як часто Іудеї розвивають у селян нахил до пяцтва, охоче дають їм на борг горілки, щоб потім заплутати, зруйнувати, щоб все майно пяниці перейшло в їх шинок; як підштовхують селян на крадіжки і приймають крадені речі; як прислуговують розпусті і зводять жінок, як уміють вибачити всі можливі страсти, щоб довести людину до становища вигідного для себе, хоч би й остаточно руйнівницького для неї»[65]). За *Драгомановим* — «жид-арендар на Україні перш усього арендар шинку, котрий далі стає і банком, і пристановищем злодійства[66]).

Так саму ролю відогравала й аренда пропінацій у Галичині, доки вона існувала. Під пропінацією розумілася позастача феодального права дідича виробляти і продавати для села спиртові напої — горілку, пиво, мед, вилучаючи всіх инших продуцентів і продавців. Завдяки тому праву ввесь край являв собою суцільну сітку поміщицьких пропінаційних теренів, які і здавано в аренду жидам. «Жид-арендар, наймаючи у пана аренду пропінацій» — пише *Навроцький*[67]) у 1877. р. — «сполучав у власнім і панськім інтересі промисел шинкарства зі своїм, на позір побічним, дійсно ж головним промислом, лихварським. Кожда пожичка, взята у нього господарьом на заплачення податку, кожда чарка горілки, взята на кредіт, кождий сніп збіжжя, украдений наймитом і занесений до корчми вночі, кожний шнур коралів, занесений там жінкою потай від чоловіка, і кожух, занесений чоловіком, потай від жінки, — стається одним більше огнивом ланцюха, котрий мало-по-малу цілу громаду заковує в неволю арендарю, і тому ж приспорює примусових консументів панської горівки. Він (арендар) ставшися т. ч. повірником усіх родинних тайн свого села, і займивши великі обшарі селянської землі на власність, стає найважливішим чоловіком в громаді. Хоть по народнім віруванню жид «не має душі», він «не вмірає», а «здихає»..., проте його вибірають часто густо навіть до ради громадської і місцевої ради шкільної, парубки і дівчата, запрошуючи його на весілля, цілують його в руки, помимо того, що його появлення в будень на селянськім обійстю викликує плач дітей і німу розпуку старших; в нього навіть учитель і піп мають свої конто-корренти, а иноді і пан дріжить перед його економичною потугою... Коли в однім пункті сходяться границі трьох сіл і трьох відрубних територий пропінацій, то там непремінно стає три корчми; одна від другої не дальше трьох шагів, і ні в одної не можна нічого купити, як тільки найпаганшої горілки — *в день*. За те *в ночі* вони становляться біржами краденого скоту і збіжжя»[68]).

Те, що виробляли жиди-арендарі питва й корчмарі на Наддніпрянщині та й у Галичині, практикували вони й на Буковині, куди з кінцем XVIII. в. стали просякати жиди з Галичини, а почасти з Польщі. На Буковні було всіх жидів в 1850. році 14.581 душ, а вже через 20 літ їх стало утроє більше — на 1870. р. там налічувано 47.754 душі. Вони скорше зростали по містах, ніж по селах. Чернівці у 1869. р. мали 33.884 д. всеї людности, в тім числі жидів було 28,3%, на 1878. р. жиди там складали вже коло 50%; майже всі торговельні заклади краю і більшість ремісничих опинилися в жидівських руках. На кінець 1871. р. по Буковині налічувано 3.718 торговельних закладів, з котрих 1592 (42,8%) було шинкарських. Одна буковинська народня пісня,

---

[63]) Янсонъ, «Пинскъ и его районъ», Труды експедиціи для изслѣдованія хлѣбной торговли въ Россіи, т. I.

[64]) Дараганъ, «Послѣ поѣздки на Югъ», «Основа», 1861, октябрь.

[65]) Н. Костомаровъ, «Іудеямъ», «Основа», 1862, січень, стор. 48. В «Основі» 1861 р. за вересень вміщено оповідання Митра Олельковича «Жидівська дяка», де автор у белетристичній формі показує якими способами «обідраний» жид, що «пішки приліз» у село, за сім тільки років став багатієм.

[66]) Драгоманов, «Нові українські пісні»... стор. 111.

[67]) Навроцький «був оден з найчеснійших галицьких українців» («Громада», 1882, № 5), із нахилом до соціялізма; він був видавцем перших революційних соціялістичних книжок в укр. мові, що їх видано у Відні 1875 р.

[68]) Навроцький, «Пянство і пропінація в Галичині», «Громада», № 5, Женева, стор. 39—40 (Правопис оригіналу).

записана на початках сімдесятих років, картає і «крейсамти», й цісаря, й попів, і економів, причім про жидівську корчму іронічно говориться:

«Лише арендар нам статкує,
Бо горівки поборгує;
Як в неділю, так і в свято,
Сидить в корчмі син і тато»[69]).

Угорська Русь кольонізована галицькими та польськими жидами з кінцем XVIII. в. В Ужгородськім комітаті в 1691. р. була тільки одна жидівська родина, в 1767. р. там начислювано не лише багацько купців-жидів у самім Ужгороді, але зявилися жиди, крамарі й шинкарі, по багатьох селах. В Мункачівськім маґнатстві жиди на 1781. р. (рік Toleranzedikt'u) мали у своїх руках майже всі сільські шинки; оден тогочасний звіт говорить, що вони є причиною зубожіння тамошнього сільського люду. З кінця XVIII. в. і протягом першої половини XIX. число їх на Угорській Русі зростало з прудкістю лявіни:

Комітати:	В них було жидів у роках[70]):		
	1783	1840	1857
Мармарош	1.769	9.079	18.039
Берегов та Угоча . .	1.336	6.920	16.363
Ужгород	1.460	6.883	10.814
Земплин	4.074	16.638	25.538
Париш	1.576	10.293	12.197
Спіш	353	1.986	3.434
Разом . . .	10.568	51.799	86.385

Себто, за перші 57 р. зросло жидівство впятеро, а за всі 74 р. увосьмеро! Але найбільшу навалу жидів на Верховину датують з 1868. р. «Будьмо правдиві» — пише про ту новішу імміґрацію мадярський автор *Барту* — «жидів до нас ніхто не кликав а ні принаджував. Приходили самовільно»... Як? «З оклунком на спині, в руках фальшива вага, в посуді отруйна горілка (коралка»). Приходили з тою ненавістю проти християнина, яку в них викликало російське переслідування. З тою торговельною прозорливістю, яка в них розвинулася бігом цілих століть. З тим поглядом, що мовляв дозволено кожного ошахраювати, що зробити шкоду другому не є підлістю і що знищити иншого не є скандалом». «Вони зустрічаються в кожній найменшій осаді» — каже той самий автор. «Подорожній бачить тільки жидів»..., що «обсадили всі хати понад дорогами. Автохтонну людність вони відтиснули до заду, на бік, на гори. Осіли на місцях, звідки легче провадити операції, звідки бачать кожного прихожого, кожний віз, кожний контрольний орґан»...[71]). Той стан розміщення заховався й до наших часів, 1931 р.: головна вулиця міста, містечка чи села майже скрізь, коли не виключно, зайнята жидівством. На 1862. р., за свідоцтвом Бідермана, торгівля зерновим хлібом, спиртовими напоями, металевими виробами, солодощами, ситцями й сукном вже цілковито опанована жидівством. Особливо руйнівничим для селян було корчмарство; там горілка («коралка») в споживанні стала «рутенізованою». Карпато-руський наш люд, покинутий своїми освіченими колами, ледви-ледви животів у ярмі мадярської шляхти і під посередницьким визиском жидівства та до цього ще вернемо.

Те все вробляли жиди-шинкарі скрізь, де їх не зустрічаємо. Ось що читаємо про них на Мотилівщині на 1860. роки: «Жид є скрізь, бо скрізь є корчма, яку він держить. Ця корчма є і сільським клубом, і єдиним банком тутешнього краю. В корчмі селянин знаходить усе, що йому треба...: дьоготь, масло, ґино, оселедця, і все це береться на борг, і все записується крейдою на стіні, і все показується біднякові крізь туман «шкаліка» з горілкою... Рідкий жид не притисне мужика де можна. Жид має, напр., подвійну крейду; проводячи нею по стіні робить дві риски, замісць одної; потім за розрахунку числить два раза те, що записував один раз перед очима свого боржника»...[72]).

---

[69]) Записки Юго-Западн. Отд. И. Р. Г. О., т. II, Кіевъ, 1875, стор. 292—293 та 557.

[70]) H. Bidermann, «Die ungarische Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte, I Theil, Innsbr., 1862, S. 131. В Ясині на Мармарощині перший жид осів настало коло 1800. р., на 1850. р. в Ясині було вже 29 жид. родин, на 1910—12 р. р. коло 380 (Фридман Натан, «До історіи основання с. Ясина і жидовскоѣ колонизаціѣ там же», «Подкарп. Русь». 1927, стор. 145 і 170).

[71]) M. Bartha, «V zemi Chazaru», Mukač, 1927, ст. 62, 63, 69.

[72]) Каревъ, «Описаніе Виленской губерніи», ст. LIV.

В Австро-Угорщині, до якої за доби, що її ми саме обговорюємо, належали Галичина, Буковина й Угорська Русь, законом 14. XII. 1866. р. усунено обмеження побірання відсотків із позик, а зак. 14. VI. 1868. р., крім того, знесено й усі законодавчі постанови проти лихварства. Запанували засади ліберально-манчестерської школи — свободи договора щодо умов позичок. Цей стан протревав коло десятьох літ, доки не видали знова закону проти лихви. Той короткий час манчестерської свободи лихви дозволив лихварству виступити відверто і його вдалося простежити на підставі судових екзекуційних едиктів: Пілатові для Галичини, а Пляттерові для Буковини. Пілат досліджував головне 1873. і 1874. р. р., а Пляттер 1876. і 1877. р. р.

Хто був субєктом лихварства? Приватні боргодавці. Між ними на Буковині в 1876. р. було 82,9% жидів, а в 1877. р. — 81,5% (кількість трохи переменшена, бо частина жидів прибрала німецькі прізвища і значилася серед німців-лихварів). Отже, лихварство перебувало головним чином у руках жидів. Хто був обєктом лихварства? Чию екзистенцію нищено протягом десятиліть? Між боржниками, що підпали екзекуції, а їх майно продавалося з публичного торгу, на Галичині на 1874. р. значилося християн 92%, жидів 8%, на Буковині за 1876. і 1877. р. р. значилося русинів і румун 89,06%, жидів 6,48%, німців — 4,46%. Зосібна Пляттер підмітив, що жиди дуже люблять оголошувати себе неплатіжоздібними боржниками, в конкурсі: згадані два роки на Буковині серед тих, що підпали під конкурс, було 85.5% жидів. Яке соціяльне положення боржників? У 1877. р. на Буковині зпоміж боржників узагалі, що підпали екзекуції, боржників до 100 фльоринів було 45,58%, від 100—500 фльор. — 43,59%; ґрупа поверх 1000 фльор. здебільшого боргувалася в банківських установах і, можна сказати, що уникла лихви. В приватних боргодавців позичала, як показує розмір заборжень — пересічно 181,69 фльор. (виключаючи позики поверх 1000 фльор.) — тільки бідна людність, себто — селянство. Чи в наведені суми боргу входить тільки позичений капитал (стовп)? Ні, в них крім стовпа ще є відсоток, і відсоток на відсоток, иноді й обумовлена покута за невиплат боргу в час і, нарешті, завжди кошти судового процесу. Як повстає борг? Через величезну охоту кредитодавця боргувати, а через легкодумність боржника-селянина, що інтелектуально зовсім нерозвинений. Який характер кредиту? Головне споживчий: на піяцтво, звязане з церковними чи иншими святами, на весілля, хрестини, похорони. Лихвар заманює селянина, коли він сам не йде в його тенета, і ласкаво пропонує до його послуг позику. Жертва легко піддається: борг затягується, під заставу земельного участку, обумовлюється час платіжу, відсоток і зразу чи згодом оформлюється в писанім документі. Муха вскочила до павутини. Спочатку вона ще пробує виборсатися: в перший місяць-два ще платить відсотки, далі полишає їх як недоїмку, про повернення стовпа нема й мови — справа простує до ліцитації. Коли боржник і несе частку до виплати, то лихвар ухиляється від одержання, і боржник «все його не знайде дома», — боргодавець веде справу до ліцитації. Позички, розуміється, короткоречинцеві, а височінь відсотку залежить — каже *Пляттер* — «від ступня легковажности боржника, його моментальної нужди, його розумової обмеженості, ще більше від його піяцтва і... шахрайства боргодавця». Пляттер перебрав 600 конкретних випадків з 1876.—77. р. і ствердив, що до 12% річних плачено в 196 випадках, від 13—24% у 84 вип. — до 23% доходили й банки, поверх же 24% брали виключно приватні боргодавці, — від 25—36% у 64 вип., від 37—48% у 101 вип., від 49—60% у 91 вип., від 61—72% у 31 вип., від 73—84% у 10 вип., від 85—96% у 6 вип., від 97—108% у 4 вип., від 109—120% у 8 вип., від 121—132% у 4 вип. і 185% в однім випадкові. До таких високих відсотків у приватніх боргодавців-жидів найпростіща й найневинніща дорога на Буковині, коли відсоток означається не річний, а місячний, тижневий, денний; иноді платня за позичену суму призначається в абсолютних числах, напр., на 48 фльор. — 4 фл. місячно (себто — 100% річних), але ще приходить % на % і умовні штрафи «У Галичині — свідчить *Пілат на* 1873.—74. р. — дуже часто боржник зобовязується платити по 2 крейцари тижнево за кожний ґульден капиталу, себто — 104%, і це звичайна відсоткова стопа талицького села, але не рідко трапляються ще вищі відсотки; при тім приватні боргодавці виговорюють додаткові доплатки чи сплатки, між ними також і в формі натуралій або одробітку, а зокрема — конвенційні покути за неплатіж у речинець. Для часткових виплат боргу кредитодавця, як сказано, часто «немає дома». Але через 6 місяців він буде «дома», щоб зробити «розрахунок»: відсотки ввести в капитальну суму борга й по ній призначити знову високий відсоток. Приблизно через рік роблять новий розрахунок, за якого відсотки знову включаються в «стовп». Нова сума боргу на цей раз перевищує первісну утричі й більше (иноді вдесятеро) разів і, само собою, оформлюється писаним документом. «В такий спосіб» — каже *Пляттер* — «позика в 50 фл. за два роки дуже легко обертається у 300 фл., чому можна би навести багацько прикладів». А вже фантастичних розмірів набірає борг з додатком

умовленого штрафу. По одному судовому едикту було: позики — 100 фл., 45% від 15. XI. 1875. р. — 115 фл., а обумовленного штрафу по 2 фл. за кожний просрочений день від той же дати — 1.880 фл., разом на 12. VII. 1878. р. — 2.095 фл., себто — за позичених 100 фл. бігом 2 років і 8 місяців боржник став винен 2.095 фл., у 21 раз більше! Через судову екзекуцію борг зростає ще більше; на 1877. р. при однорічних боргах для боржників до 50 фл. проти первісної позики (стовпа) він зріс на 84,68%, для ґрупи боржників від 50—100 фл. на 42,46%, від 100—500 фл. на 15,09%, від 500—1000 фл. на 6,07%. «Ця нечуваність» — каже *Пляттер* — «ще далека від дійсности і те нещастя спадає на найбідніщих і найдрібніщих боржників»...; додаймо, що в разі обумовленої покути вона також зростає й за час ліцитації. Обєкт, на якого обертається екзекуційний позив, все має вищу цінність у порівнянні а) зі стовпом, б) %, в) судовими й екзекуційними коштами, бо лихвар все боргує тим, хто має реальність і найбільш ґарантій дає дрібний боржник: його дрібні парцели як-найлегче піддаються реалізації в гроші. Для заборгувань до 50 фл. ліцитаційний обєкт мав у 10,6 разів вищу цінність супроти згаданих трьох складників, від 50—100 фл. у 5,4 разів, від 100—500 фл. у 4,8 разів, від 500—1000 фл. в 3,6 разів. А проте, як та цінність реалізується в продажі? Ліцитаційні реальности, у багацько разів дорожчі супроти боргу, збуваються при ліцитації в Галичині за смішно низькі ціни: за великої маси виставлених на продаж реальностей набувців є все обмаль. Те ж і на Буковині. «При першім і другім речинці (ліцитації) ніхто не приходить, хто би міг запропонувати більш од оцінки чи в розмірі оцінки реальности; за третього речинця на торг зявляються тільки лихварі, що оден одному руку миють. Хоче боргодавець — і це є звичайний випадок — земельний участок боржника, то візьме його за яку завгодно ціну..., звичайно без порівняння низчу від позички. Не схоче — візьме його инший лихавр. Так «капіталіст» свої гроші від всієї тої лихви подвоїть, почетверить, подесятерить»... Хто купує продавані на ліцитації реальности на Буковині? ставить собі питання *Пляттер* і зясувалося: «Виключно жиди!» Отже, через лихву від селянства переходять землі «саме в руки жидів»; иноді й од поміщиків: серед великих земельних власників на підставі виборчого списку на 1876. р. вже було 10% жидів. «Жид у ролі земельного власника» — каже *Пляттер* — «виступає тільки, як спекулянт, на землю він дивиться лише як на товар..., її купує для спекуляції..., вона для нього немає иншої цінности, як грошевої. Він є коширним манчестерманом... Він постійно ненавидить фізичну працю... і тому ніколи він не буде селянином... Фізичну роботу він відступає... виекспропріованому селянинові, якого обертає в свого кнехта... Жиди держать всіх у своїй кишені» — каже *Пляттер* у кінці свого високоцінного досліду[73]).

Його характеристика лихварства на Буковині відповідає й відносинам у Галичині, «клясичній країні лихви» *(Пляттер)*, як також і на Угорській Русі, — тому ми відвели їй пропорційно більше уваги. Як вище зазначено, про лихву в Галичині написав спеціяльну статистичну розвідку *проф. Пілат*, вона дає подібні ж висновки, що й розвідка Пляттера. Роблячи підсумки своєї роботи, *Пілат* між иншим говорить: «Від багатьох років чути в Галичині дуже часто, що лихвар жахливим способом підриває екзистенцію людности сіл і малих міст. Офіційні звіти подають числені випадки, коли селянин, що позичив незначну суму, скоро потім опиниться безрятунково заборженим, почасти через незносність відсотка, почасти наслідком умовленої покути і через прольонґацію борга. З того неминуче слідує, що боржник у короткий чи довший речинець позбудеться свого скоту, хатньої обстанови, теж земельної власности чи з вільної руки чи в дорозі судової екзекуції, в останнім випадкові звичайно бракує купців на землю і за третім речинцем (ліцитації) боргодавець перебірає земельний участок на себе за смішну ціну (Spottpreis). Цього роду відчуження не мають значіння лише як зміни особи посідача, бо земля переходить не з рук одного хліборобa до иншого, але потрапляє до лихварських спекулянтів, які не мають ні бажання ані знань, щоб її самім обробляти, але на нове посідання задивляються тільки як на операційну базу, що допоможе їм підступом прибрати до своїх рук рухоме й нерухоме майно сусідів з їх нуждою..., дуже часто даючи роботу попередньому власникові, яко кнехтові, за скупу платню...; повстає новий рід кріпацтва»[74])... З виходом закону проти лихви 19. VII. 1877. р. лихва зникає з поверху, ховається під спід, її не можна

[73]) Dr. I. Platter, Der Wucher in der Bukovina, Jena, 1878, стор. 14—20, 22, 25, 27, 44—47; Пляттер був професором політичної економії на Черновецькім університеті, коли писав цю працю; на цю книжку Пляттера була рецензія О. Навроцького в «Молоті» десь у кінці 70. р. р.

[74]) Th. Pilat, «Exekutive Feilbietungen»..., Statistische Monatschrift, Wien, I Jahrg., 1875, S. 506.

статистично дослідити, лише при уважнім спостереганні, виявляється, як одначе лихва широко процвітає; ми те побачимо ще на прикладі Угорської Русі.

Та вертаємо знова до Правобережної України. За торгівлею там і ввесь кредит був у руках жидів, вони позичали й дідичам, і заводчикам, і городянам, і селянам. Були окремі осібняки, що на тім спеціялізувалися; в кожнім селі були жиди, що давали позики селянам, коли їх спіткає лихо. Помимо того лихварювали (як побічний заробіток) і торгівець, і ремесник, і книгар, і навіть адвокат, розуміється, позичаючи приватно й під варварські відсотки. Брали (за даними *Чубинського)* по 3% на тиждень (понад 150% річних) грішми, господарськими продуктами чи працею. *Житецький* наводить приклади — 400% річних (майбутнім урожаєм), а то й до 500% (перебіраючи за відсоток селянські наділи). Окремим способом лихварства були розмінні операції на міняльних столах, коли відчислювано 2—6 коп. з кожного розміняного карбованця, тут уже прибуток був на тисячі відсотків. Майже ввесь хлібний оборот Правобережжя, на зовнішній і внутрішній ринок, був у руках жидів-скупщиків і перекупців. Жиди купували ліса на зруб, і лісова торгівля Волині була виключно в руках жидів, а рівно-ж у значній мірі і Київщини та Поділля; збут всієї смоли був у їх руках. Жиди єдині арендарі почтових стацій по гужевих трактах; у їхніх руках постоялі двори; вони єдині поставщі казні; вони постачають значну частину матеріялів на всі цукроварні; ще більше — на цілу низку заводів вони постачають робітників і баришують за рахунок їх зарібної платні. Жидівське посередництво створило темну факторську професію, що її й монополізували жиди. Фактори пропонують послуги посередництва в усіх, які тільки стрічаються в житті, операціях, аж до зводництва по гостинницях включно — між приїзджими й повіями. Фактор для великих операцій — зветься комісіонером, що одержує від сторін й коли пособить операції, й коли їй не перешкодить. Фактор у ролі ходячого цінника всього того, що може цікавити покупця, зветься маклером; ціла черта осілости оплутана сіткою маклерів, що проструюються у всі найтаємніщі економічні справи. Останній рід факторів — це аґенти, що наймають робітників для цукроварень, економій, залізничого будівництва й т. д. З початком залізничого будівництва на Україні жидівські капіталісти виступають і в ньому доставниками, підрядчиками. Жид «Варшавський», — пише спостерігач Полтавщини на 1880. р., — «розжившися на залізничім будівництві, понабудовував маґазинів і домів у Полтаві; він «комерції совєтнік» кавалєр Почесного леґіону, права рука міністра фінансів»...[75]). Залізничі концесії, банківське ґрюндерство, біржева спекуляція з вчерашнього фактора чи взагалі з осібняка, що далі дворянської передньої не мав ходу, плодили жидівських фінансових тузів, новоспечених буржуа, які «избытком скромности не отличались»... Така була позиція жидівства в усебічних посередництвах.

Та капіталісти-жиди перебірали до своїх рук і виробництво Правобережжя. На той самий 1871. р. з 105 цукроварень Правобережжя 27 було в жидівських руках; із 712 винокурень — 619; із того числа 30 у власности; з 148 пивоварів і медоварів було 119 у жидівських руках, із того числа 25 у власности; з 6.353 млинів — 5.700, із того числа 186 на праві власности; всього ж на Правобережжі було в жидівських руках — 12 тисяч родин, капіталістичних промислових підприємств 649 на праві власности і 6.216 на праві аренди, а разом — 6.825. Мав підстави писати цареві київський ґенерал-ґубернатор *Дундуков-Корсаков,* що «жиди стають поважною економічною силою в краї: вони купують чи арендують маєтки, запановують у фабрично-заводській промисловости, у хлібній, лісовій і корчемній торгівлі, чим викликають на себе реакцію населення». В ґубернії молодшої жидівської кольонізації, Херсонській, на 1880. р. у жидівських руках було: 90% усіх трактирів і питтєвих закладів, 96% ґуртових спиртових склепів, 82% усього числа лісових складищ, 78% хлібних маґазинів, 71% торговельних лавок. На Чернігівщині з винних склепів жидам належало 87%, а з 3.071 питтєвих заведень у жидівських руках було 2.386, та безпатентних шинків до 1.389. На Полтавщині на 1881. р. із 78 винокурень 48 було в жидівських руках; із 146 ґуртових склепів горілки 140 в жидівських руках, а з 4.870 шинків половина в їх руках[76]). В дописові з Полтавщини до «*Громади*» 1876.—77. р. читаємо: «...Жиди-рендарі завелися у нас не дуже давно — років 8 назад, тепер розплодилося їх сила. Де тільки є винниця або броварня — скрізь орендують жиди». Щодо питтєвого артикула,

[75]) «Труды»..., там таки, ст. 190 і 199. Житецький, там таки, ст. 28—30. «Громада», там таки, ст. 1—3.

[76]) «Труды»..., там таки, ст. 190—196; «Записка»... Дунд. Корсакова; «Южный Край», 1881, № 311; Житецкий, «Кіевская Старина», іюль-август 1901, ст. 20—21; «Громада», Женева, 1878. р., № 2, ст. 63—64.

то скрізь, де жиди мали можливість проживати, вони стреміли довести до монополізації його не лише у продажу, але й у виробництві.

Трудове ремесництво, яким на Правобережжі на 1871. р. було зайнято 21.584 жидів, ще з середньовіччя жидівська суспільна опінія мала за щось принизливе; ремесник серед жидівських верств є низчою клясою. На даний період часу відомне становище жидівської опінії, що «коснѣетъ въ талмудическомъ фанатизмѣ и жидовскомъ невѣжествѣ» *(Дундуков-Корсаков)*, до ремесництва можна зясувати тим, що життєвий режим ремесника не може витримати національно-релігійного тавра. Не зайвим буде ще додати, що між жидівськими і християнськими ремесниками Правобережжя спостерігався такий розподіл праці, що всі легші виробництва й ліпше оплачувані перебували в руках ремесників-жидів.

Непошана до праці і відсутність чорноробів серед жидів вела до того, що такої трудойомкої культури, як городництво, в жидів, як правило, не бувало; крім того, городництво в значній мірі діло жінок, а жидівська жінка традиційно, крім готівлі їжі й торгівлі, нічим иншим не займається. «Взагалі в жидів обох статей», — констатує дослідних Правобережжя *Чубинський*, — «природня огида до фізичної праці. Вони вважають, що це — діло мужика, якого можна найняти за гроші, а він жид, як розумніщий, зуміє придбати засоби иншим шляхом».

Наш стислий перебіг аґрарної й позааґрарної сфери діяльности жидівства, виказавши кольосальну експанзію й захоплення жидами «командних» економічних позицій на Україні, пересвідчує нас, яку видатну ролю в тім відограла орґанізованність жидівства типу «хазакізму», яка власне передалася і на цілий капіталістичні світ у формах синдикатів, трестів та картелів (до речі «відкритих» наукою в 1870. р. р.). Тій орґанізованости з залізною-підсанкцією херіму — дисципліною протистояла економічно розпорошена маса не-жидів, і тому слаба в опорі. Сила жидівства полягала й у не орґанізованости нежидівської людности, яку, де не було жидів, не менше використовували й пявки-християне. Напр., на Кубанській Україні, що не входила в «черту», жидів не було, а що виробляли скупщики сирівців од селян і на роздріб — рядова челядь, «шабаї» — і гуртом — тузи? Спостерігач їхнього ґешефту характеризує їх, як «надував», «архібестій», «обдирал», «павуків», «ворів, справжніх ворів і розбійників», що не мали «ні сумління, ні чести, ні сорому, ні найменшого поняття про підлість і нечесність того, що виробляли», щоб нажитися коштом дрібного хлібороба шляхом виключно торговельно-мошеницьких хитрощів, обмірів, обвісів — тощо[77]). Початок економічної орґанізованости нашого народу датується 1858 р., коли в с. Цибульові, Ольгоп. пов. на Поділлі повстало кредитове товариство, в 1860. р. таке ж т-во заложено в с. Олешині, Проскур. пов. а 20. І. 1872. р. відчинено «Сокиринське позичкове товариство» Прилуцького пов. на Полтавщині. Так виникли орґанізації самого селянства в цілях здобуття здорового кредиту; за ним пішли земства, закладаючи такі самі товариства — Чернігівське й инші. Зародилася нова сила намість безсилля й кооперація ріжних типів стала повільно розвиватися. З приводу перших років існування Сокиринського товариства *Чубинський* писав: «Кожна установа, що сприяє піднесенню економічного добробуту сільського населення, є в той самий час одним із засобів боротьби з жидівським (а ми добавимо — з усяким. О. М.) визиском.

За цієї ліберальної доби, що її ми розглядаємо, жидівське питання обговорювали в літературі московські й українські автори так широко й одверто, як ніколи пізніш. Його торкалися: письменники, дослідники й соціялісти, спочатку в площині академічній, а по траґічному 1881. р. і з додатком злободневно-практичної.

1862. р. відомий словянофіл *Іван Аксаков* вказував на «непримиренність жидівства з християнською цивілізацією» й висловлювався за те, що «не про емансипацію жидів слід балакати, а про емансипацію росіян од жидів», — росіян у розумінні взагалі підданих Росії не-жидів.

В російськім краснім письменстві *Некрасов* чимало місця відводить жидівським «воротілам» і «тузам», які для нього закривали собою все жидівство. Ще гостріше писав про них *Салтиков-Щедрін*, виводячи, здебільшого, жидів-фінансістів, біржевиків, спекулянтів, лихварів, перекупців та наділяючи їх рисами «алчности, наглости, пронирливости, юркости» вкупі з лякливістю. Для нього між буржуа «русским» і жидівським нема істотної ріжниці: один каже: — «Дурака сосу», а другий — «дурака

---

[77]) Ф. Щербина, «Шабаи и Шабайство», місячник «Дѣло», 1883, № 5, ст. 279—280; також його «Экспортъ и нажива», там же, 1883, № 12, ст. 147—156.

шашу»...[78]). Він каже також, що є й такі жидівські шари, що й нікого «не сцуть». *Достоевський* у своєму творі «Дневнік писателя» (1876—77 р. р.), а потім у статті «Еврейский вопрос» (1877), за висловом *Дубнова*, «змішав із багном душу жидівства». В нього між иншим читаємо: «Ознаки жидівського status in statu такі: відчужденність на ступні релігійного догмата, нездібність до злиття (несліянность), віра в те, що існує у світі одна лише народня особистість — жид, а инші коли й є, то треба вважати, що ніби їх і не існувало. Вийди з народів і склади свою особистість (особь) і знай, що ти один у Бога, останніх знищи чи оберни в рабів, чи визискуй. Вір у перемогу над усім світом; «строго всѣмъ гнушайся и ни съ кѣмъ въ быту своемъ не сообщайся».

Український славянофіл, найвидатніщий із членів Кирило-Методіївського брацтва, відомий проф. історії *Костомаров*, що виступав проти переслідування жидів і стояв за їх рівноправність, мусів був одбивати напади на «Основу», а в полеміці між иншим висловив і свої погляди. Коли «Основа», додержуючися багатовікового словника багатомільонової маси українського народу почала вживати терміну «жид», то редактор одержав листа, де писалося: «Як сміють називати евреїв жидами, коли це імя зробилося «наріцательним» словом узагалі «плута и мошенника» — однаково, чи був він еврей, католик чи православного визнання»; автор листа вимагав не вживати «гнусныхъ выраженій». — Що ж нам робити»? відповідає *Костомаров*. «Тим гірше для жидів, але пособити тому не в нашій силі», — і сам, пишучи навіть російською мовою, вживав терміну «іудеи»[79]). «Щоб там не казали іудейські патріоти про гуманність і загальнолюдськість жидів» — говорить при тім *Костомаров* — «іудеї за всіх часів доки лишалися правдивими жидами, мусіли були перебувати ізольованими від инших племен, уважати себе за єдино обраний Богом народ... Вони жили й живуть надією відродження і приходу Месії; а та доба малюється в їх уяві добою влади й могутности над всіми земними племенами... Всю діяльність справжній іудей повинен присвячувати виключно вигодам свого племени..., хоч би ті вигоди звязані були з невигодами чужого для них населення. Іудей для українця не милий не з релігійних мотивів, а тому, що він має жида за здібного його обдурити, скористатися його скрутою для своїх вигод, притиснути його, коли трапиться нагода; в жидові українець чує холодність і нечуственність, мов на чолі жида є напис: «Я сам по собі, ти сам по собі». «Говорити речі, неприємні іудеям, ми примушені», каже наприкінці *Костомаров*, «бо історична правда нас до того зобовязує»[80]). *Хвольсон* видав брошуру: «Употребляютъ-ли евреи христіанскую кровь?» (1879). *Костомаров* мав мужність подати в тогочасній ліберальній газеті «Новое Время» докази того, що такі ритуальні факти в жидів мали місце. Йому ж довелося, яко експертові, відповісти на питання судового слідчого: — чи дає історія докази на те, щоб можна було припускати можливість існування між жидами якоїнебудь кровожадної секти? По кількох місяцях праці над джерелами, *Костомаров* дав слідчому висновок, що існування такої секти є можливим[81]).

Дослідник жидівського побуту Правобережної України українець *Чубинський* стверджує, що «еврейскій вопросъ рѣдко обсуждается безъ раздраженія», а на вказівку, що всі соціяльні хороби жидівства, зроджені історією, можна вилікувати негайним даруванням жидам повної рівноправности в усіх галузях життя, він каже: «Ми думаємо, що вилікування б досягли, але це мало б сумнівні наслідки: Сильні солідарністю і грошевими засобами, вони (жиди) остаточно подавили б у Західнім краї тубільну людність. Маса поземельної власности зараз же перейде до їх рук. Вони міцно осядуть у краї..., і той шкідливий вплив, який створює жидівсвто — як маса посередників — узакониться назавжди»... «Не треба забувати, що призирство, переслідування й обмеження прав — були причиною деморалізації жидівської маси, а деморалізація навряд чи зникне з проголошенням рівноправности... Тут треба перевиховання, яке можливе тільки за розрідіння маси». «Ми бачимо» — продовжує він далі — «жидів у Галичині, де вони мають рівноправність, і не помічаємо, щоб вони занадто відріжнялися від наших... Не можна ігнорувати інтересів християнської працівної людности, що її визискують жиди... Слід іти до повної рівноправности жидів,

[78]) Порівн. Д. Заславский, «Евреи в русской литературе», «Еврейская Летопись», сборн. I, 1923, ст. 76.

[79]) Цікаво, що за большевицької влади слово «жид» зникло з української літератури на Радянській Україні, а уживають тільки «еврей».

[80]) Н. Костомаровъ, «Іудеямъ», «Основа», 1862, січень, ст. 38 і слід.

[81]) «Письмо Костомарова къ издателю Колокола», див. «Политическія сочиненія Драгоманова», т. II, 1906. Париж, ст. 754.

але в тім має бути певна поступливість... Не треба забувати а) тих ворожих почувань, які населення має до жидів, б) тих сумних явищ народньої помсти, які мали місця у другій половині XVIII. в., в) що переслідуваний жид діяв у відношенні до селянина вкупі з паном, г) що селянин ще тільки перше десятиліття користується волею, — а цілі віки переносив куди більші лиха, ніж жид»[82]).

Цього всього не треба забувати, — згоджується великий український мисленник і соціяліст *М. П. Драгоманів*, який із усіх сучасників найглибше підійшов до розуміння жидівської справи, — «але є умовини, казав він, для того, щоб селянство кимось визискувалося». «Усуньте «жидків» і «жидів» — евреїв, будуть «жидки» і «жиди» иншого визнання. Оскільки ми розуміємо, — писав *Драгоманів* у 1876. р., — суть жидівського питання в Західнім краї містить у собі такі боки: а) жиди являють собою там елемент, що не продукує цінностей; більш менш усіх їх можна підвести під категорію купців; б) цих купців занадто багацько, а тому утримання їх занадто дорого коштує робочі кляси; в) ці купці виділяються з маси, як більш одокремлена й більш солідарна корпорація, завдяки тому, що вони разом і стан, і нація, і віросповідне суспільство, а тому щодо жидів ми замічаємо таке явище, що чим їх десь більше, тим дорожче коштує та послуга, яку вони достарчають, як купці й посередники; це явище суперечить законові конкуренції, але зясовується тим, що вони примушені охороняти своє існування тим більше, чим їх більше; вони цупко тримаються один одного й роблять страйк; г) жиди, крім того, творять особливу громаду, де своєю чергою є експльотовані й експльоататори, а тому що це суспільство звязане відсталою реліґійною цивілізацією, то в ньому способи для експльоатації одних другими легші; д) жиди, нарешті, творять клясу людей, що визнають реліґію, яка, на основі давніх понять про відношення церкви й держави, вважалася й уважається за нижчу, ледви терпиму, чим і зясовуються первісні обмеження їх прав. Всі ці боки жидівського питання є у звязку з собою; так, наприклад, довгочасне призирство до жидів збоку християн підсилило солідарність їх між собою, відокремленність їх до инших породила в них переконання в повній правоті всякого роду визиску християн і т. п... Захисники жидівської емансипації, наприклад, готові цілком неґувати ті боки питання, які ми позначили літерами а, б, в, г. Наша так звана «ліберальна жидівська преса», орґани «освічених жидів», «поступовців» — продовжує *Драгоманів* — «являють собою в цім відношенні дуже цікаве явище: вона тільки й балакає про утиску жидів збоку християн і зовсім не критикує своїх, вилючаючи тільки скарги, й то посередні, на своїх «старовірів», запеклих виконавців назверхніх обрядів. — ...Дивним дивом поступова жидівська партія не говорить навіть про те, що ввесь нинішній паразитарний побут жидів не веде навіть до добробуту жидівської маси, яка в суті речі страшенно бідує і служить знаряддям для збагачення «жидівських тузів»... І нині є ціла низка обмежень жидівських прав, яка зовсім не зменшує визиску жидами християнських мас... Так, наприклад, заборона їм жити в певних місцях, у певних краях, корисна тільки великоруським купцям, спадкоємцям тих «торгових людей», які не хотіли допуску до московського царства не тільки жидів, але й анґлійців, голянців і т. п.»...[83]).

Вдруге, в уста пропаґандиста, *Драгоманов* укладає такі слова: «...А на жидів я нарікаю не на тих, що, як і ми, працюють... Коли б тільки вони чесно робили, нас не обдурювали, та держали руку з нами, простими людьми, робітниками, а не з своїм мошенницьким кагалом, де жидівські багатирі та рабини наказують, як кожний жид мусить один за другого стояти, щоб ліпше нас обдирати. Я на тих нарікаю, на купців та на шинкарів, арендарів та факторів жидівських, що за ними нашому братові повернуться нікуди... З чесної праці жиє з них у нас ¼, инші з ґандля та з шахрайства..., тільки тим живуть і багатіют, що з нас кров ссуть!»[84]). «В нових українських піснях» — пише *Драгоманів* у иншій праці — «жиди знов споминаються подібно тому, як споминалися в піснях з часу козацьких повстань..., але в них ніде нема виразу «невірний» жид; це доказ, що «в тій неприхильности, з котрою говорять про жидів нові українські пісні, — віра ні при чому»[85]). В редагованій Драго-

---

[82]) «Труды»..., там таки, ст. 5—7.

[83]) Його стаття «Евреи и поляки въ Юго-Западномъ Краѣ», 1875. р. «Политическія сочиненія М. Драгоманова», подъ редакц. Гревса и Кистяковскаго, т. I, 1908, ст. 223 і наст.

[84]) «Про те, як наша земля стала не нашою», 1877 р., ст. 55—57. Що цю популярно-наукову книжку написав Драгоманов, ми показали в нашій праці: «Громадівство Драгоманова».

[85]) Драгоманов, «Нові українські пісні про громадські справи». (1764—1880) ст. 111 і наст.

мановим «*Громаді*» численні дописи змальовували зростливий визиск трудового люду України жидівською буржуазією, жидами- арендарями, корчмарями, лихварями...; в тих дописах передбачалося, що коли так ітиме справа далі, то невдовзі всі дворянські маєтки, звязані з ними цукрові, винокурні й инші заводи і млини перейдуть до рук жидів. *Драгоманів* з ґеніяльною прозорливістю передбачив за рік до 1881. р. можливість антижидівського руху в народі. «За теперішніх відносин між українським людом і жидами», — писав він, — «можна сказати, що кожний рух першого проти теперішніх економічних порядків, буде супроводитись крівавими сценами жидівського побиття»... Майбутня сутичка селянства з аристократією й буржуазією неминуче мусіла стати сутичкою й із жидами, з яких од $^3/_4$ до $^2/_3$ належало до визискувачів. А перехід клясової зненависти в національну потяглоб за собою невинні жертви й серед працівного люда жидівства — ремесників, робітників, учителів.

Думаючи, як тому запобігти, він пробував зорґанізувати жидівську соціялістичну ґрупу, якаб не одриваючися від свого народа, збуджувала б його трудову верству та вела до відриву від шару жидів-визискувачів і по шляху солідарности з трудовими масами України. Ці засади лягли в основу жидівської соціялістичної течії через 10—15 літ, що привело до появи «Бунда» (його перший з'їзд у 1897. р.), але виявлену Драгомановим ініціятиву в тім напрямку й появу під його впливом окремої ґрупи соціялістів-жидів у 1880. р. російські й зросійщені жидівські соціялісти зустріли з такою злобою, що, за його словами, й «енерґійним людям довелося опустити руки». Досі навіть жидівські історики (наприклад — *Дубнов, Фрумкін)* невдячно замовчують ролю українця Драгоманова, що вказав раніще на півтора десятка літ на такі явища в житті жидівської людности й на такі способи її перевихови, які самій жидівській інтеліґенції стали ясними лише згодом.

Тим часом одбулося те, що передбачав Драгоманов. Поминаючи сепаратний вибух проти жидів, що трапився в Одесі на великдень 1871. р., проведений місцевими греками, масові стихійні вибухи припадають на першу половину літа 1881. р. «Од Києва до Тавриди буяла пожежа нової гайдамаччини»... — пише жидівський історик *Дубнов*. «Українець бив (?) жида, близького до нього, що зіштовхувався з ним на економічнім ґрунті»...[86]). Одначе не в жидівських авторів знайдемо обективний опис тих подій. Їм вважається все у кривім дзеркалі, що рух той не був стихійно-народнім а штучно викликаним аґентами уряду, що били (?) жидів і тільки жидів і що грабували тільки їх[87]). На ділі справа виглядає складніще. Після досвіду, що його дала революційна практика на загально-російськім ґрунті, тільки хитруни та наївняки можуть дурити себе й инших, що масовий рух та ще по цілій Україні проти кого б то не було могли штучно підняти якісь аґенти; гайдамаччини не «робляться» на замовлення, а вибухають самі. Так було й буває й у випадках, коли й жидам дістається, а потім: «Руйнування жидів... у своїй підставі ні реліґійної, ні національної ненависти» — писав про ті події *Драгоманів* — «майже немає... Не тільки *не побито* жидів (підкреслення наше. О. М.), але й бажання такого не зявлялося, й це велика диковина при тому стані, якого тримаються жиди. Потім зачепили також і «русских» дукачів — економії ґрафа Ґорчакова, Кочубея, Терещенка». «За руйнування жидів чулися розмови», — пише далі Драгоманів — «розруйнуємо жидів, а далі доберемося й до «рясників» (попів. О. М.) та «сюртучників» (панів. О. М.). Значить, повстання вийшло майже з самої економічної зненависти. Руйнували будинки, розбивали дорогі речі, кришталь, дзеркала, фортепяни — тощо, рвали паперові гроші і з особливою радістю кожний папір, лічучи його за вексель, і подібні жидівські документи. Але грабувати активні діячі руху не тільки не зважувалися, а й иншим не давали: вони нищили. Грабував же усякий «зброд». Од активних діячів руху навіть чути було такі слова, що гидко користуватися так грішми або крамом... Сами ж вони й не крали, й не били жидів і дивилися на своє повстання, як на діло чисте і правдиве... (Так задивлялися на своє діло — додамо ми — й провідники руху в с. Веремійовці на Полтавщині, що відбувся в 1905. р.[88]). Прихильні жидам часописи галасували, що це не економічне повстання, а просто розбій пяного народу..., але це брехня, каже Драгоманов. Діло було чистісенько економічне...; щоби в нього своєчасно вмішалися революціонери, орґанізували його і перед повели, то все повстання було б більш розум-

---

[86]) Дубновъ, «Новѣйшая исторія еврейскаго народа», т. III (1881—1914), 1923, ст. 125.

[87]) Див. хоч би статтю «Антиеврейское движеніе 1881—82 р.» в «Еврейской Старинѣ», январь, 1909; в «Еврейской Старинѣ» подаються матеріяли до зовнішньої історії жидівства і майже нічого про економіку жидівства!

[88]) Див. нашу брошуру: «Веремійовська буча», Львів, 1911 р.

ним, навряд чи нарід допустився би звірських вчинків і не розбивав би вбогих жидів, хоч без подібних хиб і не можна в такім (розмірно) великім ділі»[89]). Руїнницька хвиля діткнула й деякі жидівські кольонії: 6.—8. травня 1881. р. підпали розгрому кол. Трудолюбівка, Нечаївка, Ґрафська й Межиріч, без особистих жертв, але рухоме майно розібрано, а скот занятий. В тім таки травні 1881. р. була «рознесена» роскішна садиба багатющого дідича жида Катеринославщини Островського; при тім селяне вигукували: «Не треба жиду паном бути!»[90]).

Через місяць по розрухах, коли поліція й козаки хлостали активних учасників розрухів, на підтримку народньої стихії соціялісти-народники в імені «Исполнительнаго Комитета» випустили в серпні 1881. р. проклямацію до «українського народу», де закликувано його продовжувати той рух. Народники додержувалися погляду, що «народъ не пропагандируется, а агитируется на почвѣ его требованій». Виходячи з такої засади «значна частина революційних кол у Росії» — за словами *Драгоманова* — «задивлялася з симпатією на розгроми жидів і покладала на них великі надії, як на початок близького широкого народнього революційного руху». Цей погляд на антижидівський рух і відбився ось у якій проклямації (написаній *Г. Романенком* при участи *Дегаева),* яку наводимо з задержанням оригінального правопису.

«Тяжко стало людям жити на Україні, та чім далі все тяжче стає. Ніхто нігде правди не находить Бьють васъ скажені врядники, їдять вас поїдом пани, граблять жиди-Іуди непотрібні.

Одъ жидівъ гірше всего терплять люде на Україні. — Хто забрав у свої рукі землі, ліса, та корчми? — Жиди. — У кого мужикъ, часом, крізь слезы, просить доступиться до свого лану, до своєї царини? — У жидів. — Куди ні глянеш, до чого ні приступишъ, — жиди усюди. Жид чоловіка лае, вінъ его обманює, пъе его кровь. — Не має у селі житья од жида.

Покидає чоловік рідне село, та рідну хату; почина, по світі блукаючи, долі шукати, — скрізь недолю найде, бо скризь грабить его ледаче зілле.

У городі ще гірше, як у селі. Тут усі хвабрики, усі базари, усе начальство ихъ грішми закуплене.

Стогне сіромаха мужик, кляне часомъ той часъ та годину, коли породила его на світ рідна мати, а панам зъ жидами, та цареві з начальниками байдуже...

Не то діялось на Україні перше, за наших дідівъ, та прадідівъ. Уся земля була тоді мужицька: не було ні панівъ, ні жідівъ. Люде були вольні козакі й слухали лишъ своіхъ выборныхъ старшинъ та отаманівъ. Так було, поки не приходили на Вкраіну русскі царі.

А як прийшли воні — засумував край веселий. Відобрали воні отъ народа усю землю, де яку роздали своім панкамъ, де яку роспродали жидкам, а вольнихъ людей повіддавали імъ у наймити. — Не досталь того. Щобъ було більше грошей на богаті обіді, на дворці, та палати, на пьянство, на курварство, царь и досі збирає зъ мужиківъ податі собі у кишеню. Хоть вмри мужик, а ту подать що року ему подай.

А як не маешъ грошей — піди до жида: він душа щира, дасть тобі копійку, а сдере потім за копійку карбованця. Де сам здерти не зможе, там попросить станового, або судью, — воні здеруть. Бо царь усіх начальниківъ поклавъ, усі закони видавъ — собі на користь, панам та жидам на поміч».

Цю прокламацію (а була вона не одинока!), що виявляє погляд певної ґрупи революціонерів, по випуску її в світ під тиском инших революційних кол припинено розповсюджувати, а тим, що вона зявилася в друку, ми зобовязані Драгоманову. «Прокламація ця»... — говорить він — « у суті речі вірно передає status quo» відносин жидів і українського народа»; вона, на його думку, має ще ту особливість, «що зачіпає, хоч і не повно й не виразно, тісний звязок жидівського визиску на Україні з російською державою», чим одріжняється «підклад протижидівського руху на Україні од клерикально-консервативно-монархічного антисемітизму в Німеччині». «Але як у цьому пункті, так і взагалі в питанні про жидівський визиск, ця проклямація не піднеслася вище від конкретної вказівки на факт, себто, вище від рівня розуміння й самої чорноробочої маси». «Крім того, автори проклямації цілком забули, що серед потерпілих є не тільки бідняки, але й бідняки, зайняті продукційною чорною працею»...[91]).

---

[89]) М. Драгоманов, «Українські селяне в неспокійні роки (1880—1882)», «Громада» № 5, 1882, ст. 254—257.

[90]) Никитинъ, там таки, ст. 666.

[91]) Драгомановъ, «Еврейскій вопросъ на Украинѣ».

Як зясовували той рух? Жидівський історик *Дубнов* каже, що для зясування погромів 1881. р. уряд «видумав теорію експльоатації тубільної людности жидами»; — так пишуться «історії», — ніби визиску не існувало! Урядове обслідування причин погромів (ґрафа *Кутайсова* в липні 1881. р.) прийшло до висновку, що причина в жидах, які викликають зненависть народа тим, що захопили у свої руки всю торгівлю і промисел і є великою громадською одиницею; на півдні «жиди на очах одного покоління з простих факторів поставали міліонерами, фабрикантами чи земельними власниками, вони ставали що-раз нахабніщими, вимагаючи, щоб тубільне населення ставилося з повагою до грошевої аристократії»... Міністер *Ігнатєв*, одержавши звіт про те обслідування, в докладі новому цареві, Олександрові III., вказував, що причини розгромів жидів полягають виключно в економічних умовах, що жиди, дякуючи своїй згуртованости й солідарности, за невеликими виїмками скермовують всі свої зусилля не на зростання продукційних сил, а на визиск тубільців, переважно бідніщих кляс, що й викликає з їх боку протест, який прибрав форм ґвалту; з того він зробив висновок про помилковість попередньої ліберальної політики щодо жидівства[92]); її і справді змінено. Повстало було також питання за міністра Ігнатєва про широке переселення жидів до Азії, до місцевостей, деб жидівська кольонізація не шкодила автохтонам; адміністрація зупинилася була на новозавойованій гарній оазі Ахал-Теке в Туркестані, але жидівство поставилося до тої пропозиції як до «заслання». Натомісць почався досить сильний еміґраційний рух жидів Наддніпрянщини до сусідніх країн — Угорської Русі, Буковини, Румунії й за море — до Палестини, а ще більше до Америки. До 1881. р. жиди західніх земель був. Росії еміґрували переважно в південно-східнім напрямку Европи, себто, на Лівобережну й Степову Україну; антижидівські рухи 1881. р. зробили перелім у механічній міґрації жидівства й започаткували масову еміґрацію з України в західнім напрямку; еміґрація в південно-східнім порядку продовжувалася до кінця XIX. в., але відступила на другий плян у порівнянні з західнім.

По погромах 1881. року «небагацько жидів в Ялисаветі, що, зложили з себе біблійне братство, видали листа, в котрому писали до жидів, що їм випало таке лихо за те, що не хотять взятись за чесну працю»[93]).

З наведеної вище проклямації ми знаємо вже, як задивлялися певні кола народовольців на антижидівські рухи; послухаємо як трактовано їх у другій тогочасній революційній ґрупі, що її називано «чорнопередельцами». В дописі з Лисаветського повіту на Херсонщині, писанім під враженням антижидівського руху, що прокотився по тім повіті влітку 1881. року, автор так задивляється на причини того руху[94]): За даного ладу існує «незадоволення», що знаходить вияв у проявах «фізичної сили». В антижидівськім рухові автор добачає протест людности «супроти свого ненормального становища». «Чому одначе той протест проти експльоататорів скермований на жидів, не-жиди експлоататори зосталися (? О. М.) на боці?» — ставить він питання й так на нього відповідає: «Жид на бенкеті життя, коли можна так висловитися, занадто «развязный гость», і тому він різче виділяється, впадає, так би мовити, в око всім иншим гостям. Поставте поруч купця жида й купця «русскаго». І один, і другий орудує, припустимо, певним однаковим капіталом; — виявиться в більшости випадків, що в першого справи йдуть «бойчѣе», в нього карбованець робить швидчий оборот; а поза тим, будучи своєю вдачею жвавіщим і меткіщим, він більше галасує. А через те й виділяється різче. Потім, у силу певних історичних умовин, без сумніву існує національно-реліґійна (?) ненависть «русских» до жидів, — це факт безперечний. Таким чином жид-експльоататор різко виділяючися зпоміж инших експльоататорів, ясне діло, мусів був першим стати «козліщем отпущенія». Адже жида взагалі недолюблюють»...

Драгоманов знав про таке й йому подібне поверхове зясування розрухів 1881. р. й дорікав російським соціялістам, що вони, «особливо їх преса, просто не захотіли приступити до досліду над жидівським питанням — одні задовольнялися абстрактними положеннями, а другі ухилялися від того, побоюючися зачепити для багатьох «щекотливое» питання — за що й були... покарані подіями, які пройшли над ними й поставили їх у незручне становище». Національний і реліґійний момент Драгоманов теж узяв під увагу, тільки в одмінній од чорнопередільської площині... «Коли на-

---

[92]) Наводжу за Дубновим, там таки, ст. 116—118; порівн. з циркул. М. В. Справ за 25. VIII. 1881 р., друкований у «Еврейской Старинѣ» за січень 1909.

[93]) Драгоманов, «Громада», № 5, 1882, ст. 258.

[94]) «Черный Передѣлъ», 1881, № 5, декабрь; у ґрупі чорнопередільців були: Плеханов, Дейч, Стефанович, Аксельрод та Засуліч.

перед не засліпляти себе абстрактними формулами», — писав він, — то не можна не бачити, що загально-людське глитайство в глитаїв-жидів на Україні ускладняється їх жидівством, себто, їх національністю й тим звязком між глитаями-жидами, який натурально випливає зі звязків, властивих національности, як біольоґічному явищу, й який, будучи підсилений ще й національною реліґійю, дає жидам таку страшну своєю силою орґанізацію задля осягнення їх цілей. У додачу гострота глитайських відносин жидів до нежидівських мас підсилюється тим розлюченням, яке повинні були полишити в душі жида й середньовічні переслідування, й виїмковість законодавства, й, нарешті, на Україні — спогад про масову реакцію проти жидів за часів козацьких і гайдамацьких... І справді — робоче жидівське населення всетаки не тільки тримається осторонь од робочого українського населення, але навіть почуває себе куди близчим до експльоататорів із своєї нації, ніж до експльоатованого українського населення, й постійно мріє перейти до лав жидів-експльоататорів, а за першого зручного випадку й переходить до цих лав, хоч, розуміється, окремими тільки одиницями». «Нарешті», — каже *Драгоманов,* — «є ще одна риса, яка грала помітну ролю в низці безпосередніх причин жидівських погромів... Сумна доля народа жидівського... розвинула в ньому хоробливе самолюбство, чвань і страсть до почестей, які при першій нагоді виявляються назверх і часто дуже безтактним і навіть нахабним способом». І він наводить за ґазетними відомостями, яд «розбогатілі жиди змушують українських селян скидати перед ними шапки, називати себе «Ваше Високоблагородіє», цілувати собі руки й т. п., иноді дозволяють собі бити селян, коли ті щось їм не догоджають. Крім того, «всі жиди на Україні вважають себе за стан, вищий од мужиків-українців. «Мужик (хлоп чи хохол) — дурак, хлоп-гадюка, свиня!» — нам — каже *Драгоманів* — «траплялося чути від найбідніщих жидів, рівно ж, як і вирази, які свідчили, що жиди числять себе в числі панських кляс, укупі з дворянами... І цю обставину слід памятати за обмірковування того, що підчас останніх погромів селяне і християнський пролетаріят по городах України не щадили й бідних жидів, навіть ремесників. Це, розуміється, дуже сумно..., але не можна ж бути однобічним, слід спитати себе, чим же бідні жиди, і навіть ремесники на Україні, — не в окремих, рідких індивідуумах, а в масі... виявили колинебудь свою несолідарність із жидами-капиталістами і свою солідарність із українцями-селянами й міщанами». «Перед українським християнським бідняком», — каже *Драгоманів,* розвиваючи ту думку ширше, — «і жид бідняк, здебільш солідарний із жидом «кулаком», і що навіть часто злидні зовсім не перешкоджають жидові бути «кулаком» (глитаєм), особливо в початку глитайської карєри»[95]). Зрозуміло, що українська трудова людність виступила проти жидів, не роблячи ріжниці, від чого головним чином потерпіли бідніщі, а зпоміж них і жиди продукційної праці. Російська державна політика примушувала жидівство годуватися з обмеженого терену, з черти осілости, й жидівство, за *Драгомановим,* «у переважливій частині було причиною злиденного положення української людности», та рух проти жидів 1881. року був, на його думку «хоч і не прямо, а все таки був протидержавним, бо жиди на Україні, майже що збірщики податків для державного скарбу не тільки тим, що власне збірають акциз за горілку, як продають її, а й тим, що вони одні купують мужицьке збіжжя, як поліція збіра недоїмки, і вони дають мужикам за одробіток та за проценти гроші на податі в казну і акцизи (наприклад з табаку). Так протижидівський рух безпремінно мусить повернутися в прямішний протидержавний рух»...[96]) Жиди відограють на Україні — каже той самий автор на иншому місці, — «ролю посередніх фіскальних аґентів, без яких, за всіх теперішніх умовин життя в країні, не було б державі можливости переводити збір податків, який неминуче супроводиться позичками, заставами, аукціонами — тощо. Лисаветські баби, позбавлені корів за посередництвом жидівських скупщиків (що уміють улаштовувати аукціонні справи вкупі з становими), баби, що вказували дітям на зруйновані жидівські житла, щоб і діти памятали день помсти воротам жіночого господарства й дитячого молока, інстинктовно розуміли цей звязок жидівського й царського питання на Україні»...[97])

Як бачимо, українець Драгоманов не пройшов мовчки повз антижидівські рухи, як це зробили таки світила російської літератури як, наприклад, Л. Толстой, Турґенєв, Салтиков-Щедрін;[98]) і в обговорюванні їх зумів зайняти в жидівському питанні власну

---

[95]) Драгомановъ, «Еврейскій вопросъ на Украинѣ», «Вольное Слово», 1882, ст. 41—45.

[96]) «Громада», № 5, 1882, ст. 253.

[97]) «Еврейскій вопросъ на Украинѣ».

[98]) Вихрест-жид Соркін у 1882. р. звертався з проханням до Турґенєва, щоб той «заступился за гонимых евреев», але Турґенєв отповів «уклончиво». Тоді Соркін звернувся з тою самою просьбою до Салтикова-Щедріна. Довідавшися про що його про-

оригінальну позицію, чимало проливши світла на жидівське питання взагалі. Він із цікавістю стежив за розвитком «антисемітського соціялізму« 1880. років по деяких країнах, наприклад, на Угорщині (під проводом Іштоці), але не міг його поділяти. Його самого, послідовного соціяліста, в деяких жидівських колах, вважали за антисеміта. Але це доля всіх авторів, що мають мужність задивлятися на складну жидівську проблему так, як вона є. Замісць стихійного і руйнівницького руху, Драгоманов рекомендував селянам у боротьбі з жидівським лихварством і торгівлею вживати кредитової кооперації, економічного бойкоту й видалення з сіл. Того вже було досить, щоб почислили його юдофобом, адже й за новіщим жидівським істориком Дубновим — навіть заведення сільських і мійських кооперативів є нічим иншим, як тільки антижидівськими заходами.[99])

Жидівська справа підпала обговоренню і деяких земств. В 1881. р. Полтавське Губ. Земство обрало спеціяльну комісію, яка мала запропонувати заходи супроти експльоатації селянства з боку жидів. Комісія прийшла до такого висновку: «треба заборонити жидам держати по селах шинки а по піврічнім прожитті в селі їх доконечно треба приписувати до сільської громади: заборонити жидам купувати земельні наділи селян і обмежити права жидів купувати инші землі». В час обміркування цеї доповіді в Ґуб. Зем. Зібранні одні прямо стояли на тім, щоб заборонити жидам жити по селах, шинкувати і купувати землі; другі не лише згоджувалися з тим, але щоб вирвати селян з жидівських рук уважали, що треба вигнати жидів з сел. Ліберали уважали шинкарів жидів у селах за діло «зловредное и мошенническое»..., але обвинувачували й казну, яка зацікавлена в тім, щоб більше горілки було викурено і випито[100]).

V. Жидівська економіка на Україні за доби реакції (1882—1917).

1. Обмежуюче законодавство. 2. Що вязало кольоністів до землі. 3. Кольонії та господарство — на Херсонщині, Правобережжі та Катеринославщині. 4. Жидівське сільське господарство по перепису 1897. р. і поправки J. C. A. 5. Жидівські кольонії в Америці і Палестині. 6. Жидівське приватне землеволодіння і аренди земель. 7. Професії жидів Наддніпрянщини по перепису 1897. р. 8. Жидівське посередництво на Наддніпрянщині, в Галичині, Буковині та Угорській Руси. 9. Жидівське питання і російська література. 10. Характер погромів. 11. Нові явища в житті жидівства.

Добу з 1882. р. і аж до революції 1917. р., за царів Олександра III. й далі Миколи II., можна загалом охарактеризувати як добу політичної реакції; революція кінця 1905. й початку 1906. р. була короткотривалим епізодом, який приніс «куцу конституцію», що суттєво не міняла характеру режиму.

Низка приговорів сільських громад про виселення з них жидів, як, напр., на Київщині в кінці 60. р. р., постанови дворянства (напр. — Бесарабії) й земських зібрань (напр. — Полтавського) проти жидівства та хвиля масових антижидівських розрухів 1881. р., поруч із науково-літературним висвітленням визиску простої людности більшою частиною жидівства, дали підставу російському урядові обмежити в ріжних напрямках права жидів, набуті ними за попередньої ліберальної доби. Під оглядом аґраризації центральне місце серед обмежуючого законодавства належить указові від 3. травня 1882. р. По ньому, «як тимчасовий захід і до загального перегляду... законів про жидів» рішено: 1) заборонити надалі жидам наново селитися поза містами й містечками, з допущенням в цім відношенні виїмків тільки щодо істнуючих на той час жидівських кольоній, що займаються хліборобством, і 2) припинити, тимчасово, складання купчих кріпостей і заставних на імя жидів, а рівно й засвідчення, на імя жидів, арендних договорів на нерухомі маєтки, що розташовані поза «чертою» городів і містечок, і довіреностей на управління й порядкування цими маєтностями»[1])... Аргументами за § 2. цього указу, між иншим, були: а) нехіть жидів до хліборобства

сять, Салт.-Щедрін закричав: «Какое вы имѣете право обращаться ко мнѣ» і, загрозуючи схопленим стільцем, вигнав Соркіна з свого помешкання. (А. Кауфманъ, «За много лѣтъ», «Еврейская Старина», 1913, іюль-сентябрь, ст. 337).

[99]) С. Дубновъ, «Новѣйшая исторія еврейскаго народа», т. III, 1923, ст. 71.

[100]) С. Жук, Листи з Полтавщини, щоденник «Дѣло» (львівське) 1 (14) марта 1884 р.; протоколів Полтав. Губ. Зем. Зібрання я не міг дістати.

[1]) «Полное Собраніе Законовъ...», Собраніе III, т. II, № 834.

й невдача жидівських хліборобських кольоній та б) малоземелля селян европейської Росії, що тягне за собою переселення тубільної людности[2]). Маєтки, що припалиб жидам у спадщину, на основі додатку до згаданого указу, вони зобовязувалися збути протягом півроку. Жиди могли бути по маєтках лише винокурами й арендарями корчем, доки ті існували, теж арендарями чи управителями таких закладів по маєтках, як млини, гути, цукроварні, винокурні й инш. заводи, що для кермування потребували технічних знань і певного оборотового капіталу. Жидам, що вже жили по селах, з кінцем 1887. р., заборонено переселення з села до села, хочаб і до сусіднього. З 1886. р. встановлено норму допуску жидівської молоді до школи: у «черті осілости» приймано їх 10% од вступаючих туда християн, поза чертою 5%, у столицях 3%; з 1887. р. цю норму встановлено й щодо гімназій та високих шкіл. У Німеччині, де такого обмеження не було, кількість жидівської молоді у школах значно переважала відсоток жидівства щодо загальної кількости населення, як і відсоток школярів-німців. По хлопячих школах вищого порядку на 10.000 загальної людности в Прусах (1905. р.) начислювано християнських учнів 61, жидівських 385, у Берліні — 102 і 430[3]). Земським Положенієм 1890. р. жидів зовсім усунено від участи в земських установах, в мійському самоврядуванні також обмежено їх участь. Було обмежено й зачислення жидів-правників в адвокатуру. На державну службу жидів не приймали ні в загальній адміністрації, ні в удержавлених галузях народнього господарства, як от державні залізниці, державні ліси, горільчана монополія — тощо. Всі щойно наведені обмеження, здебільшого видавані як тимчасові, в дійсности зоставалися й діяли аж до останньої революції, ставлячи жидівство в положення пригніченої національности та породжуючи серед жидівської молоді революційні настрої. Ті обмеження скермовували жидів до їх традиційних зайнять, головне — до посередництва.

Указ 1882. р. не перешкоджав поповненню зовні вже істнуючих жидівських хліборобських кольоній, одначе, так не сталося. Переведена чистка і видалення непідхожих елєментів поліпшила земельне забезпечення тих жидів-кольоністів, що зосталися на землі, наділення землею й без того було значнішим, ніж пересічне забезпечення землею місцевого селянства, більшим навіть од найвище наділених б. державних селян, не кажучи вже про б. поміщицьких. Одночасно в міру відходу від всеевропейської аґрарної депресії 1870.—80. р. р. й сільське хазяйство країни вступило в підйомну фазу його конюнктури, збіжжя мало добрий збут, ціни пішли вгору, а з тим подорожчали землі; розвиток риночности сільського господарства і подорожчання земель тісніще вязали кольоністів до землі.

Новоросійський край став за «обітовану землю жидів», писав у 1850. р. *Скальковський;* 1844. р., за його даними, у трьох ґуберніях Степової України начислено «слишком» 46.312 душ, з яких, за виїмком кольоністів, «вся инша маса жила тортівлею, ремеслами, маклерством, а головне горільчаним і всяким иншим питтевим продажом; з деяких пір жиди перебрали й удержування почтових станцій, навіть брали підряди на будову морських кораблів»[4]). 1883. р. у трьох Новоросійських ґуберніях (з ґрадоначальствами) начислювано вже 265.938 душ жид. людности, себто — за 40 тільки років її збільшилося майже в шестеро; їх притягало туда «покойное а, главное, весьма прибыльное убѣжище» *(Скальєський).* 1883. р. на Херсонщині (без Одеси) на 1.479.303 душ загальної людности було 140.122 жидів (9,5%). 1885. року на казенних землях Херсонщини існувало 22 жид. кольоній, у них 1.393 родини чи 19.419 душ обох статей (поміж ними німецьких взірцевих господарств-родин було 136). У Херсонському пов.: В. Сейдеменуха, М. Сейдеменуха, В. Нагартов, М. Нагартов, Бобровий Кут, Ефенґар, Інґулець, Камянка, Ізлучиста, Новий Беріслав, Львово, Ново-Полтавка, Романовка, Ново-Вітебськ, Ново-Подольск, Ново-Ковно, Ново-Житомир, Добре; в Єлисаветському пов.: Ізраїлівка, Сагайдак та Громоклея; в Тираспольському — Вольна чи Бердина[5]). На наявну душу обох статей припадало землі minimum 3¼, а maximum — 10 дес., про таке забезпечення землею українське селянство тих років могло хіба що мріяти. Під усіма 22 кольоніями жидів, разом зі взірцевими господарствами німців між ними, у 1895. р. було надільної землі 48.855 дес., у 1902. р. — 50.595 дес., у 1913. р. — 64.351 дес.; опріч того, жиди-кольоністи Тираспільського пов. мали ще прикуплених, очевидячки перед 1882. р., 486 дес.[6]). На 1893. р. орної площі було

---

[2]) «Еврейская Старина», 1909, январь, «Антиеврейское движеніе 1881—82 г.».

[3]) W. Sombart, «Die Zukunft der Juden», 1912, S. 35.

[4]) А. Скальковскій, «Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края», ч. I, Одеса, 1850. р., ст. 308 і 313.

[5]) Нікітін, там таки, ст. 686.

[6]) «Статистическо-экономическіе обзоры Херсонской губ.» за р. р. 1895—1913; изд. Херсонск. Губ. Земства.

29.550,5 дес., де посіяно: пшениці озимої 1.375 дес., зібрано 7.398 четверт.; пшениці ярової 11.608 дес., зібрано 90.548 четв.; жита 6.060 дес., зібрано 45.617 четв.; ячменю 8.162 дес., зібрано 116.448 четв.; вівса 332 дес., зібрано 4.786 четв.; проса 1.475 дес., зібрано 6.730 четв.; кукурудзи 286 дес., зібрано 2.068 четв.; льону 96 дес., зібрано 312 четв.; картоплі й буряку 125 дес., зібрано 3.200; та, нарешті, під сінокосами було неорної землі 2.674 дес. і знято кіп 13.973. В порівнянні з селянськими господарствами жиди-кольоністи Херсонщини не сіяли гречки, гороху, бобів, квасолі, сочевиці й майже ігнорували рапс, свиріпу, коноплю та соняшник[7]).

Про три Елисаветські жидівські кольонії ми розпоряджаємо деякими даними земської статистики, що, як відомо, своєю досконалістю стояла поза сумнівами. З них довідуємося, що на 1886. р. ті три кольонії мали 4.758 дес. землі, яка належала 159 жид. господарствам, пересічно по 29,9 дес., тоді як у б. поміщицьких селян припадало на господарство пересічно по 4,99 дес. Серед кольоністів жидів налічувалося й безземельних 55 родин-дворів. Та й між тими, які мали землю, сконстатовано значне розшарування, що виявилося й у факті приорендовування земель, чому, видко, закон 1882. р. не ставив перешкод. Богатші жиди-кольоністи, числом — 33 господарства, тримали в довготерміновій аренді ще 3.872 дес., або пересічно на господарство по 117 дес. Що то не були трудові аренди видко вже з пересічного їх розміру, та про те свідчить і статистичний опис, вказуючи, що їх господар «знаходить собі й другі заняття, крім хліборобства». Були ще й однорічні виарендовування землі жидами-кольоністами, пересічно по 13,1 дес., очевидячки, теж не з метою трудової обрібки, а ради спекулятивного виужиткування[8]). З усіх жидів-кольоністів повіту самі вони, за подвірних земських статистичних переписів 1883.—5. р., з 214 (загальне число) господарств своїм основним заняттям показали: хліборобство тільки для 141; хліборобство й торгівлю разом — 6, хліборобство й ремесло — 47, тільки торгівлю — 3, державну і громадську службу — 5, приватну — 12. Згаданий подвірний перепис охопив також і всі господарства жидів Елисаветчини. Жидів некольоністів загалом налічено 4.117 господарств, з того числа основним заняттям показали: хліборобство 211, хліборобство й торгівлю 133, хліборобство й ремесло 15 господарств. Всього ж у повіті з кольоністами було 4.331 жидівських господарств, з яких до хліборобства, як основного заняття, призналися 352 господарства (8,1%) та до хліборобства разом із торгівлею 139, а разом із ремеслом 62. Для останніх двох ґруп хліборобство було здебільшого підсобним чи побічним заняттям[9]). В багатьох випадках за переписів жиди, що шинкарювали, показували себе «земледѣльцами», що брали на увагу при оброблюванні зібраних даних. Зробивши поправки на подібні випадки, статистичний огляд подає ось який висновок: «З усіх ґруп господарств, себто, дворян, духівництва, купців, міщан, німців і т. д. — найменший нахил до хліборобства взагалі виявили жиди»[10])... Статистичні дані збірали на місцях розпитуючи самих господарів, при тім виявилося, що жиди-кольоністи часто давали невірні відомости про своє хазяїнування й добробут, тим то статистики навіть мусіли відверто писати, що вони «скептично» дивляться на числа, здобуті подвірними переписом щодо «сійби й узагалі всіх даних про хліборобство жидів-кольоністів»[11]). Зрозуміло, що статистичне обслідування не могло виявити й, напр., такої делікатної справи, яка саме доля праці в господарствах жидів-кольоністів припадає на них із їх родинами, а яка на чужі руки; в цю внутрішню суть господарства жидів-кольоністів статистика не змогла протлянути. Тільки деякі риси кольоністського господарства можна вважати правдиво охопленими, бо їх не можна було укрити від очей реґістратора. Ось вони: двори неогорожені; в порівнянні з иншими господарськими ґрупами повіту жиди-кольоністи займали останнє місце щодо забезпечення мертвим реманентом (плугами, ралами, боронами), таксамо й живим (кіньми, волами); більша частина їх господарств орала землю не своїм мертвим реманентом, і аж $^2/_3$ всіх господарств провадило ту обробку чужою робочою худобою, — і те й друге виявило хазяйську несамостійність. Неробочої худоби знайдено аж надто обмаль, а свиней і зовсім не тримали. Ця характеристика хазяйнування жидів-кольо-

---

[7]) «Сборникъ Херсонскаго Земства 1893», Херсон, 1894, ст. 8—17 і 18—27 «приложенія».

[8]) Матеріалы для оцѣнки земель Херсонской губ., томъ III. Елисаветградскій уѣздъ (Статистико-экономическое описаніе уѣзда). Составлено Статистическимъ Отдѣломъ при Херсонской Губ. Земской Управѣ. Херсон, 1886, ст. 143, 218, 224, 226, 227 і 229.

[9]) Результаты подворной переписи Елисаветградскаго уѣзда 1883—5 г. Приложеніе къ II тому «Матеріаловъ для оцѣнки земель Херсонской губ.», Изд. Елисаветградской Земской Управы. Херсон, 1886, ст. 157.

[10]) Вже цитов. «Матеріалы для оцѣнки земель...», лише т. II, ст. 161.

[11]) Там таки, ст. 260.

ністів Елисаветчини може репрезентувати собою і господарський стан инших жидівських кольоній Херсонщини на 1885. р.

Не могли статистичні земські обслідування висвітлити й ще однієї сторінки побуту. Все жидівство черти осілости взагалі мало далеку вищу судимість, ніж український нарід; теж саме і з кольоністами. На 90. р. р. херсонські жиди-кольоністи, особливо кольоній, заснованих на приватних землях, масово перебували в конфлікті з карним кодексом: одсижували по вязницях за конокрадство, передержування краденого скоту, за недозволене винокурення — тощо.

На початку 80. років «в Елисаветі жив жид Ґордін, відомий пропаґатор нової віри — сполучення християнства з іудейством. Він ширив серед жидів думку, що їм треба стати близче до землі, не обмежуватися самим торгом та ремесництвом, а також вчитися обробляти землю, і для прикладу він сам заарендував клапоть землі й обробляв ту землю власними руками. Час од часу він промовляв у мійській синагозі, закликаючи жидів зректися всякої експльоатації, перейнятися християнським братерством і взятися за плуг замісць терезів»[12]). Певно, що з того нічого не вийшло.

Про одну з жидівських кольоній знаходимо характеристику в українськім краснім письменстві, яка припадає на холерний 1891. рік, зроблену від імені земського лікаря, що побував у ній із летючим медичним персоналом; характеристика, очевидячки, списана з натури. «Гм!.. колонія евреєв-земледѣльцев — дивується оповідач — «хоч на цілу кольонію з усіх 125 родин ні в одної нема хоч би тобі аби якого плуга, чи рала, чи иншого хліборобського знарядля..., нема там ні одного жида, щоб умів пройти плугом по ниві... А проте «хлібороби»... В цілому селі нема ні одного робочого чоловіка! самі тільки каліки, спорохнілі старики, підлітки та жіноцтво з дітворою. А де ж робочі чоловіки? — Ба! де!..., розлізлися по всій Україні: одні фурманують, другі крамарюють; треті по великих містах ремесникують; а в Кисілівку — так названо жидівську кольонію — навідуються ряди в-годи... До хліборобства у Кисілівці ніхто з «землевладѣльцев» не береться; землі свої вони наймають сусіднім християнам. І дивно і прикро!.. Тубольці-українці придбали землю кровю і стали наймитами зайдів. А хто ж веде у них господарку? Яка ж там у них господарка? Такого гольцем голого села я з роду-вік не бачив!.. Ну, нехай би воно було убоге, та не таке неохайне, брудне, смердюче!... Хатки там кривобокі, коряві, пооблуплювані; шибки з-дебільша повибивані; дворів нема; халупчини навіть не обворьовані, а стоять чисто обіходчасто: немов чабанські куріні в степу. Замісць улиць — самісінький смітник з одного краю села до другого... Гидота!» «Може комора у кого є? питають старосту. — «Комори у нас ні в кого нема..., на що нам комора, коли ховать нічого». «Ну клуня?» — «Ай вай!»... які у нас клуні? нащо вони нам? «Бездітні може у вас є?» — «Як то!?... бездітні!... Святий Єгова не покарав з нас нікого неплодієм»... В кольонії, продовжує оповідач, «злидні, крий Боже, які! А до того і покірливість жидів тим злидням і вмілість жити кілька день без хліба, самою картоплею та цибулею. Була така бідота, що по місяцю борошна в вічі не бачили»[13])... Зроблена Конiським характеристика де в чім — як от плодючість, відсутність дворів і господарських будівель, неохайність, нечепурний і негосподарський витляд хат — може відноситися до більшости жидівських кольоній на той час, але в цілому, на наш погляд, вона відповідала стану більшости «кольоній» Правобережної України.

На казенних землях Катеринославщини в 1885. р. існувало 17 жидівських кольоній: а) в Маріупільськім повіті сім: Графска, Зелене Поле, Надежна, Солодководна, Затишшя, Рівнопіль, Хлібодарівка і б) в Олександрівськім десять: Новий Златопіль, Весела, Красносілка, Межиріч, Трудолюбівка, Нечаївка, Приютна, Роскішна, Богодарівка і Горька; в них між жидами оселено для прикладу 65 господарств німців-кольоністів. Під усіма жид. кольоніями, осадовленими на казенних землях Херсонщини й Катеринославщини, на 1885. р. числилося 61.469 дес. землі, на ній жило жидів 13.153 д. чоловічої статі і 13.580 жіночої, разом 26.733; між ними оселено 201 німецьких господарств[14]); а на 1916. р. існувало 38 жид. кольоній, у них 6.980 господарств та 39.025 д. обох статей. Про всі жидівські кольонії, осадовлені на державних землях Херсонщини й Катеринославщини, зустрічаємо на даний період часу такі судження. Приблизно у 80-х р. р. приглянувся до жидівських кольоній в Степах ан-

---

[12]) С. Русова, Спогади, «За сто літ», Д. В. Укр., 1928, кн. 3, ст. 156.

[13]) Твори О. Я. Конiського-Перебенді, т. III., 1900, опов. «Сестра-жалібниця», ст. 113—120. В укр. краснім письменстві нам пригадується ще одно оповідання з жидівського життя, а власне Р. Лащенка — «Лейба Шмераль», видруковане приблизно в 1903 р. Там подано психольоґічні переживання молодого жида-ортодокса, взятого до одбування військової служби, якого силоміць примушують їсти «трефне».

[14]) Нікітін, там таки, 687—8.

глієць *Валляс*. Він тої думки, що з усіх кольоністів жиди вийшли як найгірше й що спроба навернути їх до продукційних зайнять взагалі не вдалася. «Досить тільки подивитися на цих людей..., — каже він, — щоб зрозуміти, що вони тут не в своїй сфері. Їх хати в надзвичайно розваленім стані, їх посілки нагадують мерзоту спустошіння, про котру говорив пророк Данило. Більша частина їхньої землі залишена необробленою, або виарендована кольоністами ріжних національностей. Коли вони мають деякий прибуток, то походить він здебільшого од більш менш сумнівної (lichtscheuem) торгівлі»[15]). На жаль, автор не назвав тих кольоній, од яких у нього склалася така негативна думка. Натомісць *В. Нікітін*, простеживши їх історію з 1807.—1887. р., не відкидає того, що жиди завинили, коли «протягом 80. літ порівнююче мала кількість їх зробилася хліборобами»..., одначе вказує й на низку несприятливих обставин; останніми роками — писав він 1887. р. — кольоністи-жиди «серйозно віддавалися хліборобству»..., «в кольоніях лишилися тільки кольоністи твердо переконані, що хліборобство справді є для них єдиним забезпеченням»[16])... Міністер Державних Маєтків *Островський* на 1892. р. стверджував, що жиди-кольоністи заможніщі, ніж селяне (це зрозуміло, коли пригадаємо, що їх наділено землею в кілька разів ліпше, ніж селян); але, продовжує міністер, кольонії не являють собою хліборобських оселень, подібних до селянських посілків чи оселень німців-кольоністів. Назверхній вигляд кольоній робить далеко не відрадне враження. «Домовитости» ніде не видно». На 1899. р. маємо прихильну оцінку жидівських кольоній і з боку фахівця Міністерства Хліборобства й Державних Маєтків *Єлачіча*, і з боку херсонського ґубернатора; за їх словами друге і третє покоління, що родилося й виросло в кольоніях, звикло до землі й до сільського господарства і «склало ядро дійсних хліборобів» *(Єлачіч)*; «в кожній з жид. кольоній склалася певна доля людности, що і справді любить землю і яка в силу умов свого побуту нічим особливо не відріжняється від сусідніх хліборобів», не жидів[17]). На час між двома революціями відхід жидів із херсонсько-катеринославських кольоній майже спинився; вони дожили до останньої революції.

Катеринославські кольонії, витвір турбот Кісільова, на підставі всіх даних стояли вище за решту. Про них зявилася література трьох авторів. Перший, хронольоґічно беручи, обслідував їх з доручення жидівських громадських орґанізацій та видав про них книжку у 1891. р. *Улейніков*. У ній, між иншим стверджує, що 70% жидів-кольоністів працюють на землі самі, без наймитів[18]). У відповідь на захоплення Улейніковим жидівськими кольоніями у 1893. р. випустив свою працю *Канкрін*, заявивши себе противником кольоній[19]). Він звернув увагу й на побутові риси й ознаки, що дають фізіономію господарству. Табельні дані в нього супроводяться ще й індивідуальними характеристиками, яких не захоплюють масові статистичні переписи, переписи, що реґіструють обрахункові одиниці без огляду на ступінь їх придатности: однаково — доброго коня і горбату стару шкапу, хрому чи й сліпу, але такі прикмети переписових обєктів дають відємну фізіономію господарству. Подібних неґативних рис Канкрін призбірав досить: робочий скот у жидів кольоністів калікуватий, хліборобські знаряддя — плуги, віялки, борони — не виужитковувано через їх непридатність. Жиди-кольоністи майже не працюють особисто, а коли що й роблять, то недотепно — хліб вимолочують нечисто, солому складають дуже кепсько, почуваючи до хліборобської праці «фізіольоґічну огиду». Жиди-кольоністи неохоче дають відомости про стан своїх господарств і ніколи не дають їх правдиво. «Не можливо перечислити, — каже *Канкрін*, — всі способи обманів, безперестанної брехні, яких уживають жиди, щоб укрити справжній стан своїх господарств і земельних оборотів».

Ми надаємо першорядне значіння побутовим рисам хазяйнування, бо на основі їх можна встановити — чи справжній хлібороб перед нами, чи ще тільки переходові виховні ступні. Під цим оглядом цікавим є таке посвідчення на 1905. р. про жидів-кольоністів Маріюпільщини. «Протягом багатьох віків, майже тисячоліть, одірвані від землі, культивуючи ввесь час у боротьбі з виключно життєвою обстановкою спеціяльні властивости, вони раптом були кинені в чуже їм хліборобське оточення, приставлені до цілковито незнайомої для них справи, що вимагає особливого звику і спеціяльної любови; в новій обстанові вони являють собою багатий матеріял для спостережень, і економічних, і, особливо, психольоґічних. Через те особливо тяжко характеризувати

---

[15]) Sir Donald M. Wallace, «Russland», I B., IV німец. видання, 1906, ст. 271—272.

[16]) Там таки, XIV.

[17]) Наводжу за працею М. Е. Земцова. — «Еврейскіе крестьяне». Краткій очеркъ экономическаго положенія евреевъ-земледѣльцевъ Екатеринославской губ., 1908, ст. 8—9.

[18]) Л. Улейниковъ, «Еврейскія земледѣльческія колоніи Екатеринославской губерніи» 1891.

[19]) И. В. Канкринъ, «Еврейскія земледѣльч. колоніи Александровскаго уѣзда». 1893.

цю ґрупу без спеціяльного довготривалого спостереження. Одмітимо тільки, що новий промисел без сумніву позначився вже на їх характері, хоч все ще в їх життю почуваєтся переходова доба»[20]). Того «спеціяльного довготривалого спостереження» ніхто не зробив, як ніхто не переводив спеціяльних анкетно-побутових обслідувань ріжних типів господарства у жидівських кольоніях. Є тільки загальні статистичні обслідування, що захопили й жидівські кольонії, хоч зібрані про них дані, як показала практика херсонської статистики й як слушно це зауважив Канкрін, потребують певної обережности. Виключно на загальних статистичних подворних переписах і спирається *М. Земцов*[21]) у своїй праці.

Катеринославські жидівські кольонії розташовані вузькою смугою завдовшки яких 70 верст. На 1904. р. під ними було 22.823 дес., у тім запасних — 5.153. Район маловодяний, доводиться копати керниці; для деяких кольоній вода є такою цінністю, що її крадуть. Землею користувалися на общиннім праві, а що переділи не практиковано, то фактично на подвірно-спадковім. Земля жидів-кольоністів переходила у спадщину до синів. У німців же кольоністів практиковано minorat, себто, земля переходила меншому синові, а решта синів одержували відступне від спадкоємця; крім того, в них був спеціяльний капітал на купівлю землі для своїх безземельних, чого в жидів-кольоністів не було. Продавати землю кольоніст не мав права навіть і своєму односельцеві. Переміщення нив (переверстки) бували, а що переділи не практиковано, то в жидівських кольоніях все наростали певні кадри незабезпечених, безземельних. На 1898. р. земська статистика начислювала на Катеринославщині 1.277 господарств жидів-кольоністів, а в них землі: в Олександрівському пов. 4.837 д., а в Маріупільському 3.457. На 1905. р. між жидами-кольоністами Катеринославщини вже зустрічалися типи селян хліборобів-здоровил, так само фізично сильних і вайлуватих, як і решта селян. Одят старожидівський (польські лапсердаки) вже вийшов із ужитку. Головною повсякденною стравою було молоко. Кольонії звичайно розташовані в одну пряму лінію, понад дорогою, що була й вулицею; по боках поставлено хати, що виходили на вулицю; двори мали до 1 дес. садиби. Хати звичайно в одну світлицю з сінями й конюшнею під однією стріхою, виставлені з цегли-самана, з невеликими вікнами і земляними долівками та покриті звичайно соломою. Житлова світлиця простора, але низька. Службові господарські будови багатші кольоністи робили на взірець сусідніх німецьких кольоній; але в бідних господарствах їх зовсім не було. На сто десятин землі пересічно було: під оранкою 49,7 дес., садибою 5,6 дес., пастівником 42,5 дес. і сінокосом та лісом 2,2 дес. Забезпечення землею жидів-кольоністів у порівнянні з селянськими ґрупами було значно вищим. Тим і зясовується, що вони мали релятивно менше оранки, 49,7% проти пересічної площі оранки в селян — 72,4% (Олександр. пов.) і 63,3% (Маріупільський), а натомість більша площа в них перебувала під пастівником — 42,5, тоді як у селян 21,3 і 29,8. Виужиткування орної землі відбувалося на індивідуальнім праві; експлуатація ж толок і сінокосів мала общинний характер, з переділами, теж було і з залишеними неподільними запасними землями (5.153 дес.). Безземельних дворів налічувано 11,5% (супроти 4,6% і 1,9% у селян), а ґрупа від 25—50 дес. — 20% (супроти 7,6% і 5,1%), — отже в жидівських кольоніях розшарування було більшим, ніж у селян. Ґрупа понад 50 дес. не існувала через заборону жидам купівлі землі; поширення землекористування понад 50 дес. можливо було тільки шляхом аренди. На початку існування кольоній скотарство було основним джерелом прожиття: тримали свій скот, приймали чужий на випас, мали отари овець. На 1908. р. основою стало хліборобство, таке саме як і в селян — зернове господарство, лише з перевагою ячменю над пшеницею. На час коло 1908. р. звичайно $^2/_3$ землі уживали під оранку, а одну третину під толоку. На тім самім місці сіяли хліб 3—4 роки підряд а потім запускали під толоку. Близчі поля почали загноювати, обробляючи їх тими самими способами, що й селяне. В 51,2% жидівських господарств були свої плуги; жаток вони більше уживають, ніж пересічно по повіті. Як і німці, жиди-кольоністи волів зовсім не держали, а тільки коней. За даними земської статистики обробляли землю виключно своєю працею 20% господарств, наймом чи при помочі найманої праці 24,2%, спрягаючися 40,3%, і не обробляли своїх наділів 15,5%. Статистика не подає даних про здачу землі в обробку за частину врожаю, що в сільськім господарстві взагалі, а надто степових ґуберній, було дуже поширеним. В програмі перепису не було навіть ґрафи — здача наділної землі кольоністами в аренду, що її практиковано навіть і в селян під назвою внутрі-наділних

[20]) М. Земцовъ, «Краткій обзоръ экономическаго положенія населенія Маріупольскаго уѣзда». Оборникъ статей Екатеринославскаго научнаго общества по изученію края. Изданъ къ XIII археологическому съѣзду въ гор. Екатеринославѣ, 1905, ст. 6—7.

[21]) Вже цитов. «Еврейскіе крестьяне», 1908.

аренд; була тіьки ґрафа — «перездача» з виарендованої. Цей дефект закриває світло на нетрудове виужиткування наділів жидами-кольоністами, бо супряги звичайно практиковано тільки при оранках, і їх можна відносити як до всього наділу, так і до незначної його частини. Корови у жидів-кольоністів були більш поширені, ніж у инших господарствах. Розведено 65 дес. лісу і 4 дес. садів. Ремесники були у 29,7% господарствах. Зпочатку вони відходили до міст на заробітки, але в міру того, як хліборобство ставало дедалі більш рентовним, рух ремесників до міст почав спадати наполовину; лише безземельні відходили. В 1905. р. по всіх 17 кольоніях видано 339 паспортів, а в 1904. р. — 984; починаючи з 1897. р. почали найбільше одержувати річні паспорти, в 1904. р. їх видано 847, піврічних 92 і на менший термін 45. Річні паспорти свідчать про повний одрив од кольоній.

По Маріупольському пов. одбувся повторний подвірний перепис через пятьнадцять літ після першого і завдяки тому можна мати уяву про динамічні зміни й у житті жидівських кольоній між 1886. і 1900. р. р. За згадані 15 р. людність 7 жидівських кольоній Маріупільщини зросла з 2.396 д. на 3.457, себто, на 44%, що дає майже по 3% річно. В 1886. р. було разом 354 господарства і на 1901. р. стало 535; чоловіків у робітнім віці було 474, а стало 758. На 1901. р. на оден двір жидів-кольоністів Маріупільщини припадало володіння землею пересічно по 18,6 дес., тоді як у 6. поміщицьких селян 9,6; по ґрупах володіння було: безземельних 8,6%; що мали до 1 дес. — 2,6%; від 1 до 3 дес. — 0,7%; від 3 до 5 дес. — 7,5%; 5—10 дес. — 26,2%; 10—15 дес. — 20,7%; 15—25 дес. — 15%; від 25 до 50 дес. — 18,7%. Арендувало землі 41% дворів, пересічно по 6 дес. на двір. Кількість таких, що не сіяли, зросла з 9,9% на 15% дворів, мало сівби до 5 дес. — 12,9%, до 10 дес. — 26,5%, до 20 дес. — 28,2%, ґрупа від 20—50 дес. підняла сійбу з 5,4% (1886. р.) на 16,3%, поверх 50 дес. — 1,1%. Загалом площа сійби зросла з 39,5% на 51,6% всеї придатної землі; а площа під пшеницею та ячменем зросла з 75,3% на 87,2%. Одноманітне виужиткування орної землі потягло за собою виснаження її й, як протидію, зріст сійби пропашних ростин з 1,3% на 6%; а збільшене розорювання землі взагалі дало скорочення кількости гульового скоту й майже повне усунення овець, а натомісць — збільшення робочого скоту й корів, що означало вихід хліборобства на перший плян у порівнянні зі скотарством. Всього в 7 кольоніях було робочих коней у 1886. р. 740, а в 1900. р. стало їх 1.226, по ґрупах це розподілялося так: не мало робочого скоту 26% дворів; мало 1 шт. — 7,9%; від 1 до 2 — 33,8%; від 2 до 3 — 8%; від 3 до 5 — 12,7%; ґрупа поверх 5 шт. зросла по забезпеченню кіньми з 1,1% на 11,6%. Корів було 633, а стало 1.133: не мало корів 11,4% дворів; мало 1 шт. — 23,4%; 2 — 35,5%; понад 2 — 29,2%. Отже, з володіння землею, сійби й забезпеченості робочим скотом та коровами видко, що виділилася ґрупа багатих жидів-кольоністів, напів-трудова й напів-капиталистична. Не мало своїх власних хат 7,7% родин.

З мертвого ременанту по 7 кольоніях налічено на 1901. р.: бричок та возів 472; плугів і букерів було в 1886. р. 99, а стало 484, причім помітно, що замісць букерів, які підіймають землю всього лише на 2 вершки, починають уживати плугів, себто, розпочалася інтензивніща обрібка землі; борін було 565, котків 491, жаток 152 (в 1886. р. одна жатка припадала на 33 двори, а через 15 літ на 3), віялок 182, сортовок 75. За переписом 1886. р. обробляло землю своїм ременантом 28,5% дворів, а на 1901. р. — 48,8%; супрягою на 1901. р. орало землю — 27,5% дворів і наймом 8,8%. Про експльоатацію землі здачею її з частини і про наймані робочі руки нема задовольняючих даних, і ми, на жаль, не можемо мати уяви, в якій мірі жиди-кольоністи Маріупільщини провадили власними руками своє господарство, але що понад половину з них стали трудовими сельськими господарями — це безсумнівно, инші частинно прикладали своїх робочих рук до господарювання. За час між тими двома переписами настали вигідні зміни й у назверхньому витлядові Маріупільських кольоній. «Раніш то були села на витляд гірші від решти степових посілків (крім обідраних хат, нічого там не можна було побачити), тепер же кольонії роблять відрадне враження; з ранньої весни й до осени вони достоменно потопають у зелені від насаджених по вулицях і палісадниках дерев, а по садибах садків. Серед кольонії... коло школи... гарний фруктовий садок, огороджений добрим деревляним парканом, понад кольонією смуга лісу, окопаного канавами; подекуди є хати під залізними і черепичними дахами, по вулицях здебільшого деревляні паркани — маєте враження німецьких кольоній» *(Хлевінський*[22]*)*. «В жидівських кольоніях (Катеринославщини) ми бачимо», пише *Земцев* на 1908. р., «звичайні селянські посілки, в кольоністських господарствах — все ті самі селянські господарства... і бідні..., і цілком забезпечені, добре поставлені...; поруч із такими, що ледви-ледви животіють, є подостатком середніх родин

[22]) Наводжу за Земцовим — «Еврейскіе крестьяне»...

із безбідним існуванням. Головна маса, так само, як і скрізь у хліборобів, здобуває свої засоби для існування саме з хліборобства й тільки від нього...; воно для неї стало єдиним зайняттям, до якого жиди-кольоністи вже звикли і пристосувалися так, що не знають ніяких инших зайнять. З умовами селянської праці вони зріднилися до такого ступня, що перехід до иншого рода зайнять для них означав би таку саму ломку, як для їх батьків і дідів перехід од ремесництва до хліборобства... З кожним роком кольонії кріпшають... Зявився... инший тип людей, що виріс серед селян, із звичайними думами і стремліннями справжніх хліборобів». А поставивши загальне питання: чи здібні жиди взагалі до хліборобської праці і чи можуть із них вийти справжні хлібороби? — автор на нього відповідає так: «Приклад хліборобських кольоній не придатний для доказу такого положення, треба досвіду, цілком иншого масштабу й инакше обставленого, щоб робити якінебудь у цім відношенню висновки»[23]).

В 1899. р. селянство зробило виступ против жидівської кольонії Нагартов, руйнуючи її; були спроби напасти кольоністів і по инших місцях. Цим означується відношення рядової селянської маси до жидівських кольоній...

З перепису 1897. р. виходить, що з сільсько-господарської професії в б. Росії жило разом 179.400 душ жид. людности; за деякими обрахунками навіть 192.721 д. Жидівське кольонізаційне товариство (J. C. A.) внесло корректив до тих статистичних данних. Воно встановило, що на 1898.—9. р. у 13 ґуберніях б. Росії існувала 301 жид. сіл.-госп. кольонія, з 10.721 родиною чи 68.959 душ., які володіли 100.107 дес. землі. Одкинувши безземельних, що хоч і жили в кольоніях, але займалися ремесництвом і торгівлею, власне кольоністської людности вийшло за J. C. A. 58.881 душ, себто, втричі менше, ніж дав офіційний статистичний перепис. Розуміється, основна маса жидівської хліборобської людности припала на Херсонщину (24.295 д.) та на Катеринославщину (8.389 д.), а потім вже йшли Бесарабія, Волинь, Мінська, Могилівська губ. й т. д. Розходження в числах зясовується тим, що J. C. A. не вважала можливим полічити за селян такі жидівські родини-господарства, що здебільшого не були селянськими, хоч свою экзистенцію цілком чи почасти звязали з сільським господарством і власне з побічними його галузями. Не почислено хліборобами звітом J. C. A. за 1899. р.: 11.894 жид. родини, що підчас перепису показали себе причетними до садівництва, і 7.185 родин до молочарства, — обидві ґрупи жили переважно на периферіях міст та містечок по білоруських, литовських та польських ґуберніях; так само не почислено 1.746 родин, що жили на Бесарабщині и були причетні до тютюнництва, та 655 — до виноградарства; та ще 177 родин, що мали бджільництво. Деякі займалися ще сійбою кормових-фуражних ростин. Поруч із перечисленими статтями зиску — від садів, молочарства, тютюну, винограду й пасік — цей рід мійських чи підмійських «кольоністів» здобував ще прибуток чи зарібок з гандлю, транспорту, ремесництва — тощо. З багатьох зайнять вони, як можуть, видобувають засоби для свого існування, даючи такий мішаний тип господарств, що справді переписчикам, як відомо волонтьорам, мобілізованим на оден день, не легко було правильно визначити їх професію, яку до того ж звичайно означають самі ті, кого переписувано. Крім того, J. C. A. не признала за сіл.-госп. діяльність, включених у цей рід професії офіційною статистикою, жидів лісових розрібок, бо в дійсности то були власники чи арендарі лісів, або ж зайняті в процесах рубки і розрібки ліса та транспорту дерева[24]).

Для повноти пригадуємо тут, що головне з жидів-засланців до Сибіру повстала там, особливо в Красноярській окрузі, деяка кількість поодиноких жидівських дворів, розпорошених між рештою селянських дворів; про них є відомости, що ніби вони, крім релігії, нічим иншим від останньої маси селянства не відріжнялися.

За доби між революцією 1905. р. й початком світової війни, коли в Росії відбувалося величезне землевлаштування, жидівство не виявило тяги до землі, а ні кількосно кольоній, а ні нових новоселенців не прибавилося. Колиб було правдою, як запевняють деякі жидівські автори (напр., *Я. Кантор),* що жидівство ніби «постійно мало здорове і природне стремління сісти на землю», — воноб добу столипінського землевлаштування моглоб для себе відповідно й широко використати, — цього одначе не трапилося.

Розпочата по 1881. р. масова жидівська еміґрація з б. Росії привела між иншим до появи жидівських кольоній і в заморських країнах. В 1882.—3. р., за щедрою матеріяльною підтримкою бар. Гірша, засновано в південних і південно-західніх штатах Північної Америки 9 жид. хліборобських кольоній, але вдержалося з них тільки три; на 1890. р. начислювано там яких 1.035 жид. родин. В 1889. р. еміґранти з Поділля за-

[23]) Земцов, там таки, ст. 53—56.

[24]) Dr. A. Ruppin, «Die jüdische landwirtschaftliche Kolonisation in Russland» (Separatabdruck aus der Zeitschr. «Palestina», Wien). Berlin, 1928, ст. 3—4.

снували пару кольоній в Аргентині. В 1891. р. (голодний) рік еміграція з Росії досягла найбільшого напруження й бар. Гірш, заснувавши «JCA»[25]), придбав для емігрантів в Аргентині великі земельні простори і відказав заповітом на те спеціяльні кошти. Думали в перший же рік вирядити на ті землі 25 тисяч душ; коли справа дійшла до відїзду, замість тої кількости, ледви знайшлося 2.500 душ. За 1892.—94. р. до Аргентини загалом переселилося щось із 6.000 душ, із яких на землю пішло половина, — в 1893. р. було пять жидівських хліборобських кольоній; друга ж половина імміґрантів-жидів полишилася у столиці республики — Буенос-Айресі, взявшися за традиційні роди зайнять. На 1917. р. придбана на кошти «JCA» площа в Аргентині сягала 590 тисяч гектарів, із них 370 тисяч придатних під с.-г. культури.

Таксамо в Бразилії «JCA» придбала під кольонізацію жидів у 1904. р. — 5.500 гект., а в 1910. р. ще 33 тис. гект., із яких 40 тис. гект. було під лісом.

Палестинська кольонізація, розпочата по 1881. р. й ведена за матеріяльною підтримкою бар. Ротшільда, на 1889. р. мала 7 кольоній, заснованих еміґрантами з б. Росії, а 2 — з Румунії; в них начислювано 3.500 душ. Це, власне, був перший реальний кадр сіоністів. Як ідеольоґічна течія сіонізм набрав форм на першім конґресі, що одбувся в 1897. р. Він поставив собі за мету відродження жидівського народу, як нормальної нації, на своїй стародавній батьківщині...

Переходимо до другого способу аґраризації — до приватнього жидівського землеволодіння, але знов, як і раніще, не претендуючи на вичерпливу повноту. По Наддніпрянщині за цю добу нам приступні подвірно-статистичні переписи земської статистики по Полтавщині та Херсонщині. По Полтавщині на 1882.—89. р. р. в повітах начислювано жидів землевласників 38 родин, а в них 200 душ. На 1885. р. в жидівськім землеволодінню Полтавщини було 40.920 дес., а за окладними книгами повітових земських управ на 1. І. 1896. р. належало жидам всього 27.103 дес. (або 0,6% од всієї площі ґубернії), отже зменшене на 13.817 дес. Ті 27.103 дес. розділялися між жидівськими станами так: 190 купцям належало 25.437 дес. і 479 міщанам — 1.666 дес. По ґрупах жидівське землеволодіння поділялося на: дрібне (1—50 дес.) — 4,9%, середнє (50—100 дес.) — 31,5% і велике (поверх 100 дес.) — 63,6%; в останній ґрупі від 100 до 1.000 дес. було 38 власників, що мали 12.088,2 дес., і поверх 1.000 дес. мали 5 осіб площею 12.817 дес. За переписами 80. р. р. начислювано 121 землевласницьке жидівське господарство, з них тільки 38 мали власну сійбу, останні здавали свою землю в аренду цілим маєтком чи частинами. Як провадилася власна сійба — наймитами чи за скопщину — немає відомостей[26]). Перехід великого дворянського землеволодіння до рук инших станів обумовлювався фінансовою підпорядкованністю його банковим установам, головне жидівським, що повстали за перших десятиліть по 1861. р. «В 60-х і з початку 70-х р. р. — пише сучасник-спостерігач *С. Жук* — почали заводити приватні акційні банки, котрі видавали позики на 43—47 р. р. під заставу земель... Нашу Полтавщину опанували нараз три банки: Харківський, Полтавський і Київський. В голові всіх трьох банків стояли жиди і православні і мойсеєвої віри... Пани опинилися в такому крепацтві у банкирів, котре навряд чи легче крепацтва, знесеного 19 лютого 1861. р. Одна дорога була здихатися «дешевого кредиту» жидівських банків — спродувати свої маєтки кулакам і жидам і т. чин. вже чимала сила панських земель перейшла в руки жидів і кулаків. Одно слово, вийшло так, що за підпомогою «дешевого кредиту» кулаки, жиди й банкири за останні 15 літ закрепостили не тільки простий народ, але и панів»[27]). Для врятування від тої фінансової кабали уряд завів: у 1882. р. Крестьянський позем. банк, а з 1885. р. Дворянський.

Який розмір жидівського землеволодіння був на час виходу закону 1882. р. по Херсонщині, як і по инших ґуберніях, невідомо. По одному Елисаветському повіті ми знаємо, що у 1886. р. у 59 жидів приватних землевласників було 40.687 дес., що по окремих одиницях від садиб сягало й до лятифундій. В ґрупі від 1—100 дес. було 12 власників із 442,9 дес.; від 100—1.000 дес. — 37 власників із 16.829 дес.; поверх 1.000 — 10 власників із 23.415 дес. Остання ґрупа, що посідала 57,8% всієї площі жидівських земель у повіті, мала підґрупу від 1.000—2.500 дес. з вісьмох володінь площею 13.893 дес., ще одно володіння в 3.693 і, зрештою, найбільше в 5.829 дес. На землях приватної власности жидів налічувано 400 господарств, у яких було під оранкою 34.259 дес., яким способом — не сказано. Великі жидівські землевласники сами не кермували господарством, вони проживали закордоном чи по великих містах,

---

[25]) Jewish Colonisation Association.

[26]) Вище цитований «Сводный сборникъ по... Полт. губ..., ст. 30—61.

[27]) «Дѣло» (львівське), 1 (13) марта 1884. «Листи з Полтавщини» Семена Жука.

а управителем запрошували до себе поляка[28]). І ніби іронія долі — ролі перемінилися: колись польський маґнат, щоб ліпше визискувати селян, брав собі управителем жида, а тепер жид-маґнат з тою ціллю закликав чужого місцевій людности поляка... Приватне жидівське землеволодіння на Херсонщині з року на рік зменшувалося. Торгівля землею мала для жидів одну лише сторону — продаж, купувати землю заборонено. В пятіліття з 1895.—1899. р. жидівське приватне землеволодіння по цілій Херсонщині зійшло на 18.281 дес., з 1900.—1904. на 5.397 дес., з 1905.—9. на 3.612 дес. і за рік 1910. тільки на 1.382,5 дес.[29]). Закон 1882. р. зробив своє діло.

Точною статистикою жидівського землеволодіння в Галичині ми не розпоряджаємо. Посередні ж дані свідчать про його зріст, головне, наслідком лихви. Після закону 18. II. 1860. р., що дозволив жидам набувати земельні дібра, опинилося в руках жидів земельних володінь, оплачуваних податком понад 100 зр.: в 1861. р. — 49, 1876. р. — 289, 1889. р. — 513; одержало право виборчого голосу в курії великих посілостей: у 1861. р. — 38 жидів, 1870. р. — 68, 1889. р. — 305 (чи 13% од загальної кількости голосів по курії великих землевласників). Приблизно на 1889. р. в Галичині перейшло до рук жидів домінікальної (поміщицької. О. М.) землі — 349 тисяч моргів, а рустикальної (селянської) коло 100 тисяч моргів. «На 1890. р. опинилося в руках жидів 577 домінікальних посілостей (чи 13%), разом 591.694 моргів, це значило, що кожний 8. шляхтич (obywatel) «пишається пейсами» (вираз *Будзіновського)* й розпоряджає 1.025 морґ. домінік. ґрунтів»[30]).

За даним російської конституційно-демократичної партії на час світової війни «жиди в Галичині становлять коло 10% од всієї людности і в тій самій приблизно пропорції є жидівське землеволодіння до загального землеволодіння. До складу жидівських землевласників належать і дрібні, і великі власники, є й жиди арендарі, й жиди наймити. Лятифундій жидівських немає. Все жидівське землеволодіння, взяте докупи, площею своєю дорівнює, чи майже рівняється площі земельного володіння пятьох місцевих нежидівських маґнатів — ґр. Потоцького, ерцґерц. Стефана, Поппера, Лібіґа і Шмідта. Про те, сама наявність жидів-поміщиків особливо неприємно вразила не стільки нашу армію, скільки наше урядництво... На голову жидів звалено, між иншим, установлене віками, значно раніше, ніж зявилося жидівське землеволодіння, принижене положення українського селянського населення, що має свій вираз, між иншим, у дуже принизливім і образливім звичаї цілування рук у поміщика. Звичай цей не притягував до себе нічиєї уваги, поскільки він примінявся до поляків, але викликав і викликає досі гостре почуття образи, поскільки він примінюється до жидів»[31]).

Так само не маємо точної статистики жидівського землеволодіння й на Буковині та Угорській Русі. На Угорській Русі, де бігом історії не повстав середньо селянський стан, жиди виступають власниками як великих дібр, так і малих. В XVIII. в. були то поодинокі випадки. Ще в першім десятилітті XIX. в. в Ціпському комітаті барон Іозеф Палошай (Palochay) одному жидові всипав 24 ударів палкою тільки за те, що той насмілився запитати: чи може він за ліцитації аренди виступити як конкурент? А вже на кінець 50. р. р. прийшло до того, що саме дібра баронів Палошай опинилися в жидівських руках і саме того арендаря: Мошко Ґейґер став видніщим і могутніщим, як останній із баронів тої фамилії[32]). Як повстало там жидівське землеволодіння? Мадярський публіцист *Барта* розмовляв з 74-літнім жидом, якого, за його велике збагачення, в околиці с. Гукливого називали «бароном». «Скільки маєте поля?» — Мало — одповідає «барон». «Лише стільки, скільки мусів перебрати від боржника». «По ліцитації?» «Так». «Не купували поля з вільної руки?» — «А що мене до того приваблювалоб? Поле є злий ґешефт. Мусить людина працювати на великій площі за малий зиск. Та ще й привязується до одного місяця. З грішми, з корчмою, з торґом можу йти куди хочу. Але поля не можу віднести ані на спині, ані накласти на віз». «Скільки маєте рогатой худоби?» — «Маю тільки коні; ними довожу спирт та инший крам». «А орете ними поле?» — «Не орю, не господарю. Поле винаймаю в аренду чи здаю за частину. Тут не виплатиться займатися хліборобством». «Був у війську?» — «Тоді то не

[28]) Вже цитовані «Матеріалы...», т. II, Елисаветградскій уѣздъ..., ст. 145, 147, 148 та 161.

[29]) Херсонская губернія. Сводъ цыфровыхъ данныхъ. Вып. II. Частное землевладѣніе: мобилизація..., изд. Херс. Губ. Зем. Управы, Херсон, 1912, ст. 68—83.

[30]) В. Будзіновський, «Аґрарні відносини в Галичині», Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. IV, 1894, ст. 105.

[31]) Докладъ по еврейскому вопросу Центральнаго Комитета партіи К.-Д. (від 6—8 червня 1915 р.), ст. 24—25, вид. Загр. Комитета Бунда, январь, 1916.

[32]) Bidermann, вже цитов. «Die ungarischen Ruthenen...», S. 131.

бралося так серйозно». «Так хоч у гонведах служив?» — «Ні. Вояком стане людина тільки коли мусить. Як і всі одновірці в веречанськім просмику займався я тоді постачанням». «Для росіян?» — «Так». «Платили добре?» — «Так, таких брилянтових ґешефтів ніколи не мали». Я не продовжував розмови далі, — говорить *Барту*, — бо не знайшов у співбесідникові ані найменшого почуття державности. Йому все одно. Російська інвазія, австрійська панування, мадярська влада — все одно... Його борода зросла і посивіла, тіло огрубіло, кишеня наповнилася. Дітей оженив і повіддавав, цілий край використав... Провадив контрабанду спиртом, лихву грішми, збіжжям, скотиною. Так жив. Всі так живуть. Роблять ґешефт та діти. Фальшиво присягають. Хозар часто є палієм. Калічить скот свого неприятеля. Дасть хабаря, де можна. В пятницю викупається в ритуальній «лазні», а вечером розсвітить свічки. На голос молиться а сам собі замислює ошуканство. З землі стятне врожайний шар, а з людей шкіру. Є плідний, як крілик, грабівничий, як польова миша, все знищує, яко криса»[33]). Пропорцію жидів до тубільців на 70 р. р. в Угорській Русі вважав комісар *Еґан* за небезпечну. Жидівства там збільшувалося, бо воно знаходило для себе «пригідний ґрунт»: там жив економічно підірваний, отже й слабий нарід, який можна було всебічно визискувати. «Як паразити», — каже *Еґан*, — «кидаються на слабші організми, так і жиди лихварі кинулися на ціле русинське Підкарпаття грубою масою, бо там добачили для себе добре поле для визиску»[34])... До посідання землею жиди доходили способами, які сьогодні там, скваліфіковано, як нелеґальні. «По деяких околицях» — констатує *Еґан* у своїм меморіялі, поданім 1899. р. міністрові хліборобства Мадярщини, — «посіли вже ті «торговельники» (так називає він жидів) понад 50% хлопських земель... У селі треба роздивитися й розслідити, — каже він, — маєткові відносини селян, та аж тоді виявиться, що третина, половина, або й більша половина селян немає вже ніякої земельної власности, бо вся їх земля перейшла до рук 2—3 «торговельників». Селяне живуть лише в комірнім, а землю віднаймають від «торговельників». Ні худоба, ні збіжжя, ні сіно не належать до них, хоч вони коло того всього ходять... Ввесь господарський інвентар такого «торговельника» складається в селі з одної великої шопи, де зложена кукурудза. З величини такої шопи можна пізнати, скільки селянських ґрунтів проковтнув уже сей «торговельник». Сам він цілий рік не береться до ніякої польової роботи. Його робота лежить у тім, що в осени розкаже «своїм» селянам: «Тепер звезіть «мою» кукурудзу»!... «Земля (селянська) до половини в руках чужинців (жидів), що не є й не будуть хліборобами, що ссуть лише землю, а ніколи її не справляють, що уважають цю землю за предмет торгівлі і покинуть її скоро земля опустаруватіє. Жителі сих околиць мусять згинути»[35])...

Подібно ж ширилося жидівське землеволодіння й на всіх гуцульських теренах за рахунок гуцульських «розлогих полонин, лісів та царин». «Які при тім діялися на-

---

[33]) M. Bartha, V zemi chazarů, přoležil J. Matyas, Mukačevo, 1927, str. 57—59.

[34]) «Мовимо про племя», — каже публіцист Барта, — «яке прокралося до нас, а напало на наших верховинців, як на безборонний орґанізм»... «Верховинський люд, ослабленний панством, був нападений хозарами, як здихаюче звіря, темним а уїдливим роєм мух». (Там таки, 59).

[35]) Є. Еґан, «Економичне положення руських селян в Угорщині». Вид. Центр. Союзу хлібороб. кооперативів Чехо-Слов. Респ. Прага. 1922, ст. 54, 84, 86. Це дослівний переклад меморіяла Еґана, що першим укр. виданням вийшов у Львові в 1901. р., яко ч. 21 Літер.-Наук. Бібліотеки. Еґан, походженням ірляндець, натуралізованний на Угорщині; він мав вищу сіл.-госп. освіту і видатну практику в провадженні великих сіл.-госп. маєтків; з 1897.—1901. р. був урядовим комісаром для піднесення добробуту угорських русинів-українців, коли й подав отой меморіял міністрові рільництва Угорщини, чим і зробив собі багацько ворогів. «Кажу з чистою совістю», — писав оден із фахових літераторів і політиків угорських (не реакціонер), «що в життю не мав я лектури, яка зворушилаб мене більше, ніж те Еґанове справоздання, хоч справоздавець і держав його зовсім обєктивно й холодно... Він оповідав лише, а факти сами за себе промовляли і обвинувачували. Хто прочитав те справоздання, той плакав і йому мусіла кров ударити до голови. Він мусів згоріти зі злости». «На те справоздання Еґана... кинулася північно-угорська жидівська мафія з цілою лютістю...», воно стало «причиною інтерпеляції в соймі і предметом дисциплінарки проти Еґана». Еґан переміг і його полишили комісаром і надалі. Одначе не довго. Швидко потім (20. IX. 1901 р.) його знайдено було під Ужгородом біля с. Дравці застріленим невідомо ким. Ожебрачений верховинський люд склався і поставив йому на місці смерти памятник. Досі той люд з вдячністю згадує це імя, яко найліпшого свого приятеля та добродія. Меморіял же його назавжди зостався незбитим документом часу, яким послуговуються і вчені в наукових працях.

дужиття... устні оповідання, що ходять між гуцулами»..., — каже знавець краю, відомий укр. учений *В. Гнатюк*, — «і представляють конкретні факти надужить, зібрані разом і опубліковані, дали б інтеліґентному читачеві таку лектуру, від якої ставало б йому волосся на голові. З тої лектури лише можна б також зрозуміти їх (гуцулів) ненависть до гуцульських визискувачів, в першій мірі жидів, що опутали гуцульське племя освоїми сітями»[36]). Епічно розповідає про жидівське засилля новостворена пісня:

«Подивім си, люди добрі, бай на тоти села,
Ек жидівська ужей віра все поприсідала!...
...вже стали полонини жидам продавати.
Давно ґазди ґаздували, доїли на міру,
Тепер пішли полонини під жидівську віру.
А ще Господь, брате, знає тай що буде з нами,
Більше жидів ек у місті вже полонинами»[37])...

«А полонини, це головне багацтво гуцула!» — говорить укр. письменник *Хоткевич*, що прожив якийсь час серед гуцулів приблизно в 1906—7. р. р. «Адже без полонини він ніщо, в дослівнім змислі слова. Живе тільки скотарством, і коли у нього не буде місця, де пасти худобу, що робить тоді гуцулу? І ось *всі* за незначними одиночними винятками полонини є вже в руках жидів. Купувалися за безцін, а нині коштують сотні тисяч. А як набувалися, — й говорити не хочеться. От, напр., гуцул укладає таку умову з жидом: «Давай мені горілки що дня, скільки я забажаю і то аж до моєї смерти, а я за те по заповіту одказую тобі полонину». Робиться умова, що стверджується нотарьом, жид починає «ухаживать» за гуцулом. Офіційно було стверджено низку фактів, коли корчмар підсипав у горілку повільно діючої отрути, гуцул вмирав через 1½—2 роки, і жид ставав законним власником величезного майна. І це не одиничний випадок, відома ціла низка подібних передач полонин; оден час це набрало характеру просто якоїсь істеричної епідемії, так що на боротьбу мусіли виступити священники, і тільки завдяки їх культурним зусиллям якось вдалося припинити це лихо»[38])...

Переходимо до останнього способу аґраризації — до виарендування земель жидами. На Полтавщині в 1882.—89. р. р. було 68 родин-арендарів, а в них 459 душ. Позамійські жидівські господарства всіх родів виуживали наймитської праці впятеро більше, ніж інші неупривілейовані ґрупи людности; особливо сильно використовували наймитську працю жиди-землевласники й арендарі. В аренді жидів перебувало на Полтавщині в 1887. р. 172.379 дес., а службовців і працівників у сільському господарстві на той час земскі переписи занотували: в містах 841 душ, у повітах 495, разом 1.336[39]). Як оцінювали ті аренди сучасники? «Для сільського господарства у нас на Полтавщині» — пише с. *Жук* — «нема більшого ворога, як жиди і кулаки арендарі. Беручи в аренду великі маєтности, вони самі не господарюють, а роздають від себе землю меншими частками другим і, звісно, на короткі строки. Через короткість строків арендарі не мають потреби підтоювати землю, вертати їй ту силу, яку беруть з неї рослини, а силкуються при меншій праці і затраті — вибирать з землі, яко мога більше»[40]). На Херсонщині жиди не-кольоністи виарендовували поміщицькі й казенні землі; цілої статистики їх ми не знайшли. По одному Елисаветському пов. земський подвірний перепис 1883.—5. р. викрив, що 167 жидів виарендовувало 81.850 дес. (пересічно по 459 дес. на господарство) в довготерміновій аренді; до того ще приходять однорічні аренди, розмір яких не вказаний. Казенні землі виарендовувало: 33 жида і 47 осіб инших; дехто з них держав по два й навіть по кілька казенних участків (оброчних статей), що розташовані в ріжних кінцях повіту. Нетрудові, капиталистичні аренди жидів казенних земель земською статистикою представлено так. «Економії (фільварки, О. М.), особливо жидівські..., часом не мають будьякого «устройства», тому що тут все хазяйнування виявляється в спекуляції шляхом передачі

[36]) В. Гнатюк, «Пісенні новотвори в укр.-руській народній словесности», Зап. Н. Т. ім. Шевченка, т. L, ст. 16.

[37]) Та сама праця Гнатюка, відбитка, ст. 59—60; «доїти на міру» технічний вираз верховинських чередників і значить доїти на спробу.

[38]) И. Хоткевичъ, «Гуцулы и Гуцульщина», «Укр. Жизнь», 1913, № 10, ст. 75—76.

[39]) Вже цитов. «Сводный Сборникъ по... Полт. губ..., 1903, ст. 30—61; також «Памятная книжка Полтавской губ. за 1888 г.» Трощинскаго. На жаль, у статистичних виданнях по Полтавщині і Херсонщині, якими ми користуємося, не зустріли ми пояснення, як під дією закона 1882 р. могли практикуватися аренди земель жидами та ще й однорічні.

[40]) «Дѣло» (львівське), **там таки.**

землі в другі руки «з процентом»: вся економія в таких хазяйствах складається з землянки, де живе не то приказчик, не то плутатирь, не то обїздчик, чи те й друге вкупі. Ні робітників, ні плугів, ні скота, «ні кола, ні двора» коло тієї землянки ви не побачите, а тим часом у ній роздаються сотні десятин землі й одержуються прибутки тисячами рублів за випас скоту, за землю, сінокоси й т. п.». Щодо жидів, то вони після того статистичного опису «виступаючи арендарями, особливо казенних земель, як що й не виснажують останніх через величезність участків, які беруть в аренду, то своєю господаркою дають матеріял для практики судових установ, бо експльоатують не стільки землю, скільки окружне населення, втягуючи останнє в цивільні позви й підюджуючи його проти іхньої національности. Щоб слова наші не були голословними — пишеться там — приведемо приклади із наших записів про хазяйнування жидів на знятих в аренду казенно-оброчних статтях. Передавши в червні 1883. р. товариству селян заарендовану ним статтю на основі контракту, якого термін зачинався тільки з 1. січня 1884. р., оден купець-жид виговорив собі у селян право в рахунок тої суми, що йому мають платити, літувати й зімувати на перезданій їм землі 10 штук скотини. Уклавши контракта, селяне зявилися на переарендовану ними оброчну статтю з Київщини й почали орати під озиму сійбу. Жид, що їм здав землю, заявив їм, що сійба ця належатиме цілковито йому, бо термін контракту наступає лише з 1. січня. Таксамо не дозволив він їм орати і на зяб. Селяне, бачучи, що їм тут покищо нічого робити, повернулися з усім ремонентом до себе на Київщину. І. січня вони приїхали до свого патрона-жида до Новомиргороду, і внесли йому всі гроші за рік вперед, при чім жид пригостив їх, поздоровив з новим роком і новим господарством. Заплативши гроші, селяне почали переселятися на це нове господарство. Але тільки що успіли вони переселитися самі і пригнати свій скот, як уже одержали судову повістку, що на все їх майно наложено заборону на підставі позову жида-здатчика землі за порушення контракту, себто, за те, що вони 1. січня згідно з договором, не взяли на випас 10 шт. скоту. Не бажаючи платити 1000 р. неустойки чи одповідати всім майном (як обумовлено це в контракті), селяне згодилися дати «одступного» скільки вимагав жид-здатчик (здається, 450 р.). Або ось другий приклад. Брат попереднього жида перездатчика оброчної статті, теж Златопільський купець, передаючи другому т-ву селян зняту ним казенну оброчну статтю, в контракті означив термін, коли мали бути плачені гроші і арендну платню від десятини; загальну ж кількість десятин землі, що здавалася, поставив у залежність од майбутнього обміру зданих участків. Кілька участків було обмірено своєчасно, а оден лишився необмірений. За два тижні до терміну платіжа селяне підарендарі були в жида-здавця і він обіцяв приїхати для виміру останнього участку. За два дні до терміну він і справді прибув, але без землеміра, з яким обіцяв приїхати на другий день. Але ні на другий, ні на третій (себто, в день внеску платіжа) селяне його не могли ніде знайти, а за тиждень зявився судовий пристав і на позов жида-арендаря в сумі 10.879 р. (вся сума контракту за повне число літ субаренди) наложено арешт на майно селян. Коли ж селяне субарендарі, нарешті, розшукали жида-здавця, то він їм сказав, що згоджується помиритися і скасувати позов, якщо вони по — 1) згодяться повернути йому збитки за ведення проти них справи і по 2) прибавлять по одному рублю арендної платні на кожну десятину і по 3) в новий контракт впишуть зобовязання — літувати і зімувати 10 шт. скоту. Не маючи можливости заплатити 10 тисяч руб., колиб суд рішив справу не на їх користь і бажаючи уникнути судового процесу, селяне згодилися укласти новий контракт зі змінами й заплатили жидові-здатчикові 863 р. за ведення позову проти них. Коли жид-здатчик прислав потім на випас не 10, а 15 штук скота, селяне, памятаючи й вчинок його брата з їх сусідами, не посміли ані писнути проти таких його розпоряджень... Способи призбірування зисків, змальовані в наведених прикладах (їх можнаб привести десятки), настільки відомі в повіті, — каже статистичний опис, — що досвідчені люде знають, як треба виконувати терміни платіжа на підставі контрактів, уложених із жидамі і при тім із неустойкою. Коли контраґент ухиляється чомусь приняти в речинець гроші і навіть за кілька днів до речинця, то боржник умоляє його взяти гроші і вживає ріжних заходів, щоб кредитор не відмовився й не втік кудись: инакше бо в самий день речинця контрагента звичайно не можна знайти дома, а на другий день він подає прохання до суду про позискання з боржника суми з неустойкою за неплатіж у речинець. Кажучи про це, — говорить статистичний опис, — ми не станемо стверджувати, що такі випадки тільки й можливі серед господарів-жидів. Багацько їх буває й серед селян і серед осіб инших станів і національностей, але останні ще не досягли такої віртуозности, як перші, і не практикують тих способів у таких ґрандіозних розмірах, як жиди»[41]).

[41]) Вже цитов. «Матеріалы для оцѣнки...», т. II, ст. 167, 168, 181, 182 і 183.

Про ті ж таки аренди жидами-капиталистами казенних оброчних статей — орних земель, лугів, лісу, казенних будов і инш. — подібні посвідчення зустрічаємо і в *Житецького* на 1901. р. «Жиди в цій области», — пише він, — «між иншими кулаками займають найвидніще місце, завдяки своєму вмінню обіходити всякі перепони. Дотепність жидів у цім відношенні невловима своєю різноманітністю: насамперед страйк..., у ньому вони майстри..., бо «кагально-солідарні». Потім — усякі обходи, як от: жиди на торгах на Херсонщині піднесли ціну до такой цифри, що німці-поселяне, їх конкуренти, відступили. Жид бере, платить за землю за півроку вперед і зараз же здає її по участках за низчу ціну..., на рік, при чім бере з селян всі гроші наперед, сам же через півроку оголошує себе «несостоятельним» і відступає від аренди. Призначують нові торги і оброчна стаття здається за низьку ціну тому самому жидові за посередництвом підставної особи, бо ніодного конкурента на цей раз не зявилося». Взяті в аренду казенні оброчні статті по 2—3 тисячі десятин в однім участку, жиди перездають селянам вроздріб по кілька десятин, беручи ціну вдвічі а то й більше разів[42]).

Нерухомости, що побули в аренді у жидів, звичайно, верталися власникові в неможливім стані. «Головне лихо, — пише статистик *Ф. Щербина* про Наддніпрянщину, — уявляють з себе жидівські аренди. Земля, ліс, вода, млини, ґуральні, тощо, коли потрапляють до рук жида, будуть не підтримані, а в кінець зруйновані. Землю жид остаточно виснажить, ліс препогано сплюндрує, воду ставка спустить, бо не дбає про підсипку греблі, млин обдере і розладнить, а на ґуральні прихитрить тридцять разів обійти інтереси державного скарбу. І тут, як і скрізь, жид дбає про одне — щоб принашити собі можливо більше вироба..., без огляду на вимоги господарства, на інтереси держави, на насущні потреби людей»[43]).

Й на Бесарабії чимало жидів арендувало на 1903. р. маєтки обходячи закон і під охороною поміщиків, що показували їх своїми приказчиками, пригнічувало... поселян[44]). В сусідній Румунії, де за даної доби арендні відносини зоставалися нерегульованими законодавством, частим явищем було, що великі поміщики здавали в аренду свої маєтки великим арендарям. «Серед великих арендарів», — читаємо у *д-ра Бауэберґера*, — «ми зустрічаємо не тільки великий відсоток (18%) чужоземців, особливо греків і вірмен, але також порівнююче дуже великий відсоток місцевих жидів (19%). Цим зясовують у значній мірі антисемитизм, що лютує серед румунського селянства. Великі арендарі часто обєднуються в «трести» для того, щоби виключити цим способом будьяку конкуренцію. Арендарські «трести» могли накидати селянам найтяжчі умови аренди й праці, бо селянин мав дуже обмежені можливости шукати якихось зайнять на стороні. Так, напр., у 1905. р. компанія братів Фішер арендувала в Молдавії майже чверть міліона гектарів. З 1912. р. арендарські «трести» заборонено законом; одначе великі аренди продовжують існувати в обход закону. Ще й у 1914. р. «на селі поміщик і великий арендар — єдиний закон»[45]).

Виарендовували жиди землі й у Галичині, на Буковині та Угорській Русі. «В Галичині й Буковині в 1890. р. р... жиди, як і за давніх часів», — каже *Дубнов*, — «займають у соціяльнім відношенні середнє місце між великим і дрібним хліборобом, паном і селянином, становлячи ґущу міської торговельно-промислової людности і ґрупу дрібних сільських господарів (? О. М.) — посесорів чи арендарів»[46]). «По Галичині на 1908. р. з 3.483 двірських обшарів майже половина (1.620) була в аренді. А серед арендарів, як пише *Буяк* у своїй «Галіції», 783 аренди припадало на жидів (було це 54% арендованої площі)... Серед двірських офіціялістів находилося поважно число жидів, як напр. ґоральників, рахмістрів а навіть економів»[47]).

На Угорській Русі жиди винаймали в аренду велику фідеїкомісову посілість та державні землі, полонини й сіножаті, а потім перездавали їх селянам дрібними клаптями за подвійну чи потрійну ціну. Малоземельний русин для свого прожитку й годівлі скоту міг винаймати потрібні йому вгіддя виключно через жида-посередника, що забірав йому ввесь зиск для себе. «Ні приватну велику земельну власність, ані державні землі не здають упрост русинові — клопітно! Замісць мати діло з багатьома

---

[42]) Житецкій, «Евреи въ Южной Россіи», «Кіевская Старина», 1901, сентябрь, ст. 37.

[43]) Ф. Щербина, «Еврейскій торговый корпоратизмъ», журналъ «Дѣло», 1884, кн. 2, ст. 20.

[44]) «Бессарабія», сборникъ, Москва, 1903, ст. 187.

[45]) Збірник «Атрарная революція в Европѣ», під ред. проф. М. Зерінґа. Берлін, 1925, ст. 30—31 і слід.

[46]) С. Дубновъ, «Новѣйшая исторія еврейскаго народа», т. III (1881—1914), 1923, ст. 69.

[47]) Інж. Ю. Павліковський, «В обороні рідної землі», Львів, 1925, ст. 63.

дрібними арендарями, що знялиб по 2—3 ютра (ютро — приблизно пів гектара), простійще з одним жидом. А той, знявши певний участок, скаже в селі «вибубнити, що ті а ті полонини в його найму. За хвильку в нього зійдетсься люд, оголосить кількість скоту, вмовиться про виплат, коло свого імени кожний притисне палець і пункта. За ту то працю одержить хозар (жид) рівно сто відсотків. Не платить русин, тим ліпше... Хозар ніколи не стратить, бо, на підставі наємної умови, заставою за незаплачену аренду є скот. Полонини в руках хозарів є цілком таким самим збіжжям, як горілка, мука — тощо. Зиск його, а страту несе русин». Міністерство хліборобства Угорщини спробувало 1897. р. виарендувати від фідеїкоміса за ту саму ціну, що платили й жиди, 12.622 юрт землі і здати їх безпосередньо русинам, усуваючи тим лихву землею, а для вироблення пляну зужиткування тої площі притягло одного священика, який мав зясувати — скільки селяне можуть платити, скільки мають скоту — тощо. Пан-отець ходив од села до села, дуже сумлінно склавши плян. «Як тільки він вернувся з окружньої подорожі, прийшли до нього два заступники хозарів, і порадили, щоб він свою працю полишив, бо вона загроджує пошкодити їх одновірців, міжи якими є добрі люде, але є й злі. Якби приміром ціле забудування священника (фара) вигоріло, міністерство хліборобства нового не поставить. Під тою погрозою, пан-отець полишив свою співпрацю з міністерством... І хай ніхто не дивується — говорить *Барта* — що погроза мала такий наслідок. У тім краї добре памятають, що в однім випадку зважився вербовецький фарар (священик) взяти участь у торгах на частину пастівнику на Бескідах. Хозари здивовано дивилися на «легкодумного», що зважився порушити їх давний монополь. По винаймленню протягом трьох літ невідомі злочинці двічі запалили фару. Парох у Ніжніх Верецках таксамо зважився виторгувати луку, яку раніш винаймали хозари. Проти вогню був забезпечений. Фару йому ніхто не підпалив. Але мав він пару орлівських коней, що були гордістю його господарства. Сподівався, що за них одержить добрі гроші. Тим цінним коням невідомі злочинці вирізали вночі язики. Згадані 12.622 ютра вже розділяв сам Еґан, здаючи кожному пастівника пропорційно до його скоту. З тою ціллю він звернувся й до рабіна в Верецках, щоб той вказав, комуб із жидів мав бути приділений пастівник; той одповів, що його одновірці не мають бажання одержати пастівник. Саботаж рабіна не вдався, «одержало пастівник 86 хозар для 308 штук скоту». В піднайму орної площі того фонду взяло участь 11 жидів, більше не зголосилося, одначе «богатші хозари протестували кажучи, що держава не ставиться до всіх однаково». Тоді Еґан рішив виарендувати від двох місцевих жидів досить дорого 95 юрт і повідомив рабіна, що віддасть у піднайм жидам таксамо дешево, як одержали русини зі зазначеного фонду. Рабін відповів, що не рефлектує на ту площу, бо вона дуже виснажена, не є така добра, як та, що вже розділена урядом. Тоді Еґан запропонував йому ту площу задарма з умовою, що при помочі багатих одновірців субарендарі вивезуть на поодинокі парцелі гній, нагромаджений у державнім дворі. Одночасно всім запропонував задурно потрібний висівний матеріял та пообіцяв на державний кошт огородити ті поля від диких звірів. На такі умови пристало 37 бідних жидів і площу між них розділено. «Другого дня вечером, прийшли до Еґана всі 37 хозарів і зріклися задарма їм приділеного поля і висіву... Є зрозумілим, що тут рабін програмово приготував саботаж..., щоб потім могли писати по деяких часописах тенденційні статті про Еґана..., що до добродійної державної акції припускає тільки селян, а що кожного ранку сніда на тщесерце — жида»[48]).

[48]) M. Bartha, «V zemi chazarů»..., ст. 90—92, 102—104. Автор — мадярський видатний публіцист, що підчас діяльности на Угорській Руси Єґана, провів там літо, був свідком праці Еґана й написав названу книту, строго документального характеру. В оригіналі вона зразу по виході з друкарні була жидами скуплена і знищена; від тої інквизиції не спасла ту працю обставина, що автор, щоб не ображати будапештських жидів і поляків, називає польських жидів, які живуть серед русинського люду, хозарами, а Угорську Русь — землею Хозарів (себто — жидів!). На цю книту звернули мою увагу літом 1931. р. автохтони соц.-дем., рекомендуючи її, як обєктивний документ на час 1899.—1900. р. р. Чому ж одначе Барту назвав жидів хозарами? Діло в тім, що на Сході Европи понад Волгою десь у VII.—VIII. в. по Христі існувало Хозарське царство тюркської раси, туди з VII. в. стали напливати жиди, головним чином з магометанських країн Малої Азії, вигнані арабським царем Омаром. У VIII. в. прийняв жидівську віру сам хаґан хозарський, його придворний почет і більша частина пануючої кляси, але не простий народ. Факт, що жидівська віра стала вірою верхів суспільства уможливила асиміляцію зайдів жидів із хозарами. Хозари поширені були якийсь час й на Наддніпрянщині і займали Крим; таким чином жиди, що пробували там, вигнані з Візантії коло 723. р., опинилися під владою одновірців. Велике переселення народів покінчило з Хозарським царством. (Шишперъ, Раннія стадіи еврейской колонизаціи въ Польшѣ... «Евр. Старина», 1911, вип. 1.).

Переходячи до инших родів жидівських занять, приймемо на увагу дані першого загально-російського перепису 1897. р. Приблизно на 1905. р. на земній кулі налічувано 12 міліонів жидів. З того числа було в Европі — на час 1897. — 1910. рр. — 9 міл., а саме: в Европ. Росії, за переписом 1897. р., жило 5,1 міл., в Австрії (на 1910. р.) — 1,3 міл., Угорщині (1910. р.) — 0,9 міл., Німеччині (1905. р.) — 0,6 міл.,... Жидівство Европи поділяють на західньо й східньо-европейське. До останнього відносять жидів бувш. Росії, Галичини (коло 1 міл.), Румунії (коло ¼ міл.), та половини Угорщини (коло ½ міл.), що жило серед славянської людности (друга, будапештські жиди, відносяться до західньо-европейських). На 1910. р. східньо-европейського жидівства загалом начислювано 6½—7 міл.

З тих 5,1 міл. жидів, що жили в европейській Росії, припадало на 25 ґуберній «черти осілости» 4.899 тисяч (96%); з них жило: по білорусько-литовських ґуберніях — Гродненщині, Ковенщині, Мінщині та Могилівщині — 1.422,4 тис. (14,14% од цілої людности краю)[49]); на правім березі Дніпра — Київщина, Волинь, Поділля, Херсонщина (з Одесою) й Бесарабія — 1.768,6 тис.; на лівім — Чернігівщина, Полтавщина, Катеринославщина, Таврія (з Керчем і Севастополем) — 387,2 тис. В цілій «черті» начислено жидів: по містах 48,8%, містечках (що мали поверх 500 душ) і посадах — 33,1% (цифра дещо зменшена), по сільських місцевостях 18,1%. Отже поверх 81,9% жидівства «черти» було мійською людністю. Жиди виступають як мійська народність; по містах же й містечках скупчувалися й головні кадри жидівської бідноти. Коли взяти девять основних ґуберній України в межах Росії, то по них людність розподілювалася так, що в самих містах (без містечек) жило коло 13,2% від цілої людности України, в тім числі (приблизно) — українців — 4%, великоросів — 4,5%, жидів — 3,5%. Звертаючи увагу на слабу участь українців у мійському життю рідного краю, російській економіст С. Прокоповіч каже: «не наша (великорусів) вина, що самі українці не люблять мійського життя»[50]). Але ж, великороси не пускали жидів до себе і до своїх міст. Колиб жидівство не було російською політикою зкупчене в «черті» і власне в містах та містечках, звичайно захопивши і осередні вулиці та не витиснуло би наш «третій стан», якого нащадки або вийшли на села, або почасти заховалися, омужичені, на периферіях, очевидячки, відсоток українців по українських містах був багацько вищим.

Поміж українською людністю гущавина жидівства спадає в напрямку його історичної кольонізації — з північного заходу на південний схід. На Київщині, Волині та Поділлю жиди становили 12,5% од усієї людности. По степових ґуберніях майже тогож самого відсотку — 12,44% — досягло жидівство в пізніш заселюваній, але понадчорноморській Херсонщині, головним чином через Одесу. В чотирьох ґуберніях Лівобережжя — Чернігівщині, Полтавщині, Катеринославщині та Таврії — 4,45%. А по всій Наддніпрянській Україні переписом 1897. р. налічено 2,16 міл. жидівської людности. Поза «чертою» жиди становили зовсім незначний відсоток од всієї людности, а саме: в Европейській Росії — 0,35% на Кавказі — 0,61%, в Сибіру — 0,60%, в Середній Азії — 0,18%. Зрозуміла річ, що люде зпоза «черти», — а це насамперед відноситься до великоросів — не були знайомі з жидівським питанням; воно було і зостається питанням передусім українським.

На Лівобережжя й в південно-східнім напрямку України йшла кольонізаційна хвиля жидівства аж до кінця XIX. віку, яка, правда, мала й відворотню течію — в заокеанській еміґрації, наприкл., із Поділля. Але та течія з України, порівнюючи, була незначною, хоч із меж Росії, головне з Польщі, Литви та Білоруси, за час од 1881. по 1908. р., загалом виеміґрувало до 1,545 тис. душ жидівства. З того числа перебралося до Зед. Держав Америки 1,250 тисяч, Канади — 30 тис., Арґентини — 20 тис., Західньої Европи (в тім числі й до Угорської Руси) — 200 тис., Африки — 25 тис., *Палестини* лише 20 тис. Еміґрація, розуміється, розріднювала перелюднення «черти» і міст та містечек, лише головним чином не-українських.

За переписом 1897. р. жидівство Правобережної України розподілялося на стани: почесних громадян та купців — 1,1%, міщан — 96,8% і селян (кольоністів) — 2,1%; цей становий розподіл можна загалом приняти за характеристичний і для инших районів: основна маса жидів значилася в міщанах.

[49]) В ґуберніях Царства Польського жиди становили 14,05%.

[50]) Дивись його «Об экономических основах національного вопроса», Рус. Экон. Сборник, IX. 1927., Прага.

Перепис 1897. р. мав демографічне значіння, але мимоходом збірано відомости й про роди заняття. Певно, що вони не є вичерпливі, але все-ж таки дещо дають і ними можна користуватися.

На основі їх жидівської людности працювало на землі: самостійних 2,4%, а з членами родин 3,55% од всеї жидівської людности. В промисловости: самостійних 559 тис. чи 36,3% од всіх самостійних, а з родинами 1.794 тис. — чи 35,43% од всеї жидівської людности; тут мова майже про саме ремесництво та хатню систему великого виробництва, де налічувано до півміліона самостійних працівників, які опанували кравецтво, чоботарство, ковальство — тощо. Цей рід підприємств одночасно в більшій чи меншій мірі супроводився й власним збутом, торгівлею. Звичайним типом ремесницького закладу був: господар-ремесник, при ньому 1—2 підмайстри й 1—2 учня. Власне з ремесницьких підмайстрів і працівників хатньої системи насамперед литовсько-білоруського району вийшов із кінцем 1880. років новий серед жидівства соціялістичний робітничий рух. У великім фабрично-заводськім виробництві жиди виступали як капіталісти й підприємці, але не як промисловий пролєтаріят. В механічне виробництво — металюргію, цукроварство, мануфактурне, — відколи вони почали функціонувати, жидівський робітник не йшов з мотивів релігійних — не можна додержати суботнього свята, поруч із неділею, святом робітників-християн. Коли ж по такого рода підприємствах у поодиноких випадках і зустрічався жид-працівник, то тільки на високо кваліфікованій, отже, добре оплачуваній праці; між чорноробочим людом фабрик і заводів жидів майже не бувало. Лише в тютюновім, сірниковім і тутково-цигарковім виробництві «черти осілости», за типом — мануфактурного характеру, можна було зустрінути більше жидів, ніж християн. Напр., із 10.331 робітників тютюнового виробництва жидів було 7.597, — але тютюнове, сірникове й тутково-цигаркове виробництва були другорядними. Лише по Польських ґуберніях конкуренція великих підприємств із дрібними стала з початком XX. в. дещо збільшувати кількість робітників-жидів і в великім механічнім виробництві. За прислугу й поденщиків (переноска тягарів, вивозка й навантажування пшениці на Україні, розпилювання та сплав ліса на Литві й Білорусі...) працювало самостійних 11,5%, а з родинами 6,61%. На державній та громадській службі й у вільних професіях начислювано самостійних 4,7%, а з родинами 5,22%; незначне заняття цими професіями зясовується тим, що на державну й муніципальну службу доступ їм був дуже обмежений, а поширення державного та муніципального господарства означало звуження відповідних сфер жидівської діяльности; вільні ж професії — адвокатура, лікарство — обмежені були вже відсотком прийому жидів-студентів на високі школи. В транспорті й комунікації — 3% і 3,98%; врешті від непродукційних і неозначених професій жило 7,6% і 5,49%.

Найбільше жидів начислено в торгівлі: самостійних 478.980 чи 31,8% всіх самостійних, а жило від неї з родинами — 1.956,8 тис. чи 38,65% од всієї жидівської людности.[51]) Ці дані обіймають патентну торгівлю, торгівлю, як основний засіб до прожиття, але ж жидівська торгівля була й безпатентною, як підсобне заняття, і були такі роди посередницько торговельної діяльности, яких ні в яку статистичну номенклятуру не можна вкласти. Дані, за якими тільки $^2/_5$ жидівства займалося торгівлею, очевидно, дуже зменшені. В Німеччині на 1907. р. торгувало 55,2% всіх жидів, що мали професію, та рантє було 14,3%. На Правобережній Україні, за переписом 1897. р., від торгівлі й засобів пересування жило 47,5% всієї людности (а українців — 0,9%)[52]). У Київі в 1901. р. з 440 свідоцтв купців І. ґільдії аж 400 одержано жидами-купцями. Подворні статистичні переписи 1882.—1889. р. на Полтавщині виявили, що від торгівлі жило 62,5% всієї жидівської людности; від торгівлі й транспорту по містах — 50,88%, а повітах 69,01%; за даними Казенної Палати на 1895. р. на Полтавщині жиди-купці, як стан, становили 65,8% всього купецтва, а в загальній сумі оборотів усіх торговельних закладів на той же рік на долю жидівського купецтва припадало 57%[53]). В Елисаветському повіті в 1883.—5. р. з 4.117 жид. господарств (без кольоністів) торгувало 1.999 та шинкарювало 322, тобто жило з торгівлі 2.321 господарство або 54%[54]). На 1910. р. на Херсонщині (без Одеси) було заняте в торгівлі 41,9% всієї жидівської людности[55]). Жидів торгівців у відношенню до всіх торгівців на 1897. р.

[51]) Бруцкус, «Евреи» в Нов. Энцикл. Словарѣ Брокгауза и Ефрона, т. XVII.

[52]) Личков у «Кіевск. Стар.», 1905, сентябрь, ст. 338 і 362.

[53]) Вже цитований «Сводный Сборникъ по... Полтавской губ.», вып. 2., 1903, ст. 30—61.

[54]) Вже цитов. «Результаты подворной переписи Елизавет. уѣзда», 1886, ст. 157.

[55]) «Херсонская губернія. Сводъ цифровыхъ данныхъ», изд. Херсонск. Губ. Зем. Управы, вып. I, 1910 г., ст. 44.

начислювано: на Віленщині — 78,3%, на Петроківщині — 64,1%, Херсонщині — 54,4%[56]).

З 1895. р. в Росії поступнево почали вводити державну горільчану монополію, на 1904. р. вже числиться 28.749 казенних крамниць для продажу горілки, що, нарешті, усунуло жидів од історичного корчмарства. Поза тим жиди захопили до своїх рук торгівлю з місцевим споживачем, скупку для гуртовика, експорт таких найголовніших предметів збуту, як майже всього українського хліба, недбайливо сортованого і тому, звичайно, такого, що підпадав під арбітраж, майже всього білоруського лісу — вздовж західнього кордону й із чорноморських портів, а в значній мірі й імпорт, захопили приблизно в напрямку розвитку їхньої міґрації.

Українських людей жило від торгівлі й транспорту тим більше, чим меншою була гущавина жидівської людности. Загалом, за переписом 1897. р., на Правобережжі — 0,9%, Лівобережжі й Степовій Україні — 1,8%, на Харківщині, Кубані й українських повітах Курщини, Вороніжчини, Донщини та Ставропільщини — 2,1% од всієї української людности. Можна це явище детальніще ілюстровати так: українців Люблінщини занято торгівлею — 0,3%, Гроденщини 0.4%, Поділля 0,7%. Київщини — 1,3%, Полтавщини 1,6%, Катеринославщини 2,2%, Харківщини — 2,3%, Кубанщини 2,4%, Донщини 2,6%[57]). Чим рідча жидівська кольонізація, тим більший відсоток української людности занятий у торгівлі.

Головна ріжниця професійного нахилу між українцями й жидами, виявлена переписом 1897. р., полягає в тім, що з українців усіх 19 ґуберній (де живе українців не менше від $^1/_{10}$ всієї людности) «від праці по здобуванню матеріялів для їжи» жило 87,5% (*Русов*), тоді як жидів — 3,55% (*Бруцкус*); від торгівлі жидів — 38,65% (*Бруцкус*) і українців — 0,8% (*Русов*).

Переходимо до характеристики жидівської торгівлі на даний період. «Скупка сільських продуктів по селах і мійських ринках», — пише жидівський історик *Дубнов* — «а також виміна їх на мійський крам робилася в Західній Росії переважно жидами... Неминучі сутички між дрібним продуцентом-хліборобом і торгівцем-посередником набували особливо гострого характеру, коли орудки між ними вкладалися по шинках, що їх держали жиди, і селянський хліб обмінювався на жидівську горілку — ганебна спадщина польського панства й російського піяцтва»[58]). Жидівство виробило — пише найвпливовіщий член старої укр. громади *Житецький* на 1901. р. про Наддніпрянську Україну — й особливий тип торгівлі... Крім гуртових торгівців, торговець-жид рідко займався якоюбудь спеціяльною торгівлею: навпаки, він охоче береться за всякого роду торговельні справи, немає товару, якогоб він не купував, нема орудки, що хоч трохи обіцяє вигоди, за якуб він не взявся. У своїх торговельних справах жид чимало розраховує на прудкість обороту рубля й на «оплошність» покупця чи торгівця, — звідци настирливість жида, щоб продати чи купити, запрошування в три рази більше, ніж коштує річ, обмірювання, обвішування, недоброї якости товар і всілякого роду обман — властивости майже нероздільні з жидівською торгівлею, і в цім відношенню жиди свою торговельну діяльність доводять до бридкого торга-

[56]) «Еврейская Жизнь», 1905, VI книга.

[57]) О. Русов, «Про заняття українців по перепису 1897. р.» Зап. Укр. Наук. т-ва в Київі, книга V. 1909., ст. 108. Русов брав тільки українську людність скрізь, то значить і в ґуберніях, де вони були меншістю.

[58]) С. М. Дубнов, «Новейшая история еврейск. народа», т. III. (1881—1917), 1923., стор. 99.

шества. Здебільша торговельні операції жидів одбувалися при помочі незаконних засобів: годі вказати на одну контрабанду, що майже виключно йде через руки жидів і оті фальсифікації товарів, які одбувалися по льохах Бердичева... Але силу жидівської торгівлі робить сплоченість і єдинство в торговельних операціях жидівських кол і обширність і орґанізованість кредиту. Торговельна діяльність жидів... сягає й за кордон, до Австрії й Прусії, так що жиди лівого берега Дніпра, Новоросії, Західнього краю, Польщі й згаданих держав складають ніби одну величезну громаду, скріплену, крім одности віри й мови, ще й одністю торговельних підприємств. Такий самий звязок існує поміж гуртовими торгівцями, припустимо хлібом, і скупщиком уроздріб того самого предмету — по селах шинкарями, крамарями, арендарями — тощо, Живим звязком між ними є всякі комісіонери, фактори й маклери, так що, нарешті, країна як сіткою охоплена жидівською торговельною спекуляцією. Між жидівськими торгівцями існує нерідко ще тісніщий звязок, із характером стрейку (трест—О. М.), попередньої змови. Перед ярмарками в Харкові й Полтаві кожний жид виряжався до Бердичева — біржи асоціяції жидівських торгівців — і там укупі з иншими торгівцями й банкирами складав і приймав до кермування певну торговельну інструкцію, забезпечував собі кредит, входив у торговельне товариство, яке на кожній ярмарці повинно звязувати нерозривною солідарністю жидівських торгівців. Після ярмарки Бердичевська торговельна асоціяція заслухує звіти оборотів і вироблює дальші правила поступовання... Особливу ролю відіграє жидівська питєва торгівля: жиди монополізують трактири, корчми, шинки по глухих загородніх вулицях, по пригородах, містечках, селах. І справді цього роду «заведеніями» головним чином володіють жиди на цілім просторі України. Жидівський кабак, корчма — це прихована банкирська контора й місце всіляких орудок жида з селянами й иншим простим людом; вона догідливо відчиняла свої двері кожному, хто потребує гроші, видавала грошеві позики під заставу особистої праці, з зобовязанням сплачувати відсотки особистою працею чи продуктами труда. Нерідко жидівська корчма була по селах пристановищем конокрадів, злодіїв, гніздом роспусти й маєткової руйнації бідаків і завжди — комісіонерство щодо скупки в окружних селян, частіще з нагоди й зі злиднів: хліба, прядива, кур, гусей — тощо... Вказані умовини орґанізації й способи жидівської торгівлі роблять із жидів таку величезну силу, що конкурувати з ними місцевим торгівцям рішучо не можливо. Ця сила тим більше непоборна, чим густіш жидівське населення, при чім по таких місцях помітно явище, суперечне до закону конкуренції, чим де більше жидів торгівців при відсутности торгівців не-жидів, тим дорожче коштує та послуга, яку вони виконують як купці й посередники»[59]).

Наведена характеристика відноситься головне до Правобережжя, почасти до суміжніх з ним Полтавщини і Чернігівщини. Межитериторіяльний і позадержавний звязок межи жидівськими торгівцями прегарно характеризує польська пословиця: «Коли жид чхне у Варшаві, то краківські жиди негайно одвічають — на здоровля!» З внутрітериторіяльних способів торгівлі і посередництва належить згадати ще раз уживання, і в цей період, «хазуки» чи «хазака». Під зверхнім авторитетом кагала, иноді й за певні внески, жиди розподіляли межи собою дану округу для виужиткування, щоб усунути обопільну конкуренцію. Під «хазуку» чи «хазак» піддавано і

[59]) Житецький, вже цитов. «Евреи въ Южной Россіи», «Кіев. Старина», ст. 21—25; див. також «Военно-Статистичный Сборникъ» (складений офіцерами ґен. штабу), відділ «Торговля».

скупку хліба, і аренду млинів, і контрабандне пачкування і поміщиків... Польська пословиця говорить: «Кожний пан мусить мати свого Менделя». Справа стояла навпаки. Кожний Мендель мав приділеного йому пана, до якого доступ иншим Менделям «хазукою» був заказаний.

Розповсюджуючися з північно-західніх країн у напрямку на південний схід, жидівство до своїх рук перебірало що-далі більше торговельні й посередницькі операції Степової України. «Десять літ тому назад» — пише кубанець *Ф. Щербина* в 1884. р. — «в Кубанській области, напр., про жида, як торгівця сирівцем, козаки не мали й поняття, а тепер сотня чи дві жидів, що прибули до цієї місцевости, починають господарювати по таких торговельних осередках, як Катеринодар і Темрюк»... «Головний торговельний осередок півдня — Одеса — являє собою» — за словами того таки автора — «головну арену жидівської торговельної діяльности. За виїмком кількох великих торговельних фірм... тамтешні торгівці виключно жиди. В їх руках концентруються всі роди торговельної діяльности: вони є тут експортерами, їм належать комісійні контори, в їх руках біржева гра цінними паперами, вони торгують готовим одягом, горілкою... і всім, що тільки міг придумати в цім відношенні гнучкий розум жида, включно до торгівлі дівчатками й жінками для константинопольских публичних домів. Ніхто тут не витримає конкуренції з жидом, як торгівцем»...

«В чім же полягає сила цього переможного ширення жида-торгаша?» — ставить *Ф. Щербина* запитання й відповідає: — «Виключно в його торговельному корпоратизмі». Вслід за цим дає про той корпоратизм своє уявління: «Жид ніколи не діє водиночку там, де відчиняється ціла торговельна галузь для наживи. Він веде свої торговельні діла завсігди «скопом», гуртом. Дрібна баришницька артіль, компанія, контора з її комісіонерами й маклерами, випадковий страйк (тресті — *О. М.*) кількох жидів, безперервні відносини між шинкарем, фактором і торгівцем — такі ті способи, які лежать в основі торговельних операцій жидів... Правда, каже автор, жид — торговець зі своєї природи..., але це тільки полегчує його торговельні асоціяційні дії. Не будь цих останніх, щоб жиди виступали одинцем, одокремлено, — вони ніколиб не досягли в торгівлі тих наслідків, якими багата їх теперішня діяльність. Жидівський корпоратизм являє собою в цім відношенні непереборну силу, бо густою сіткою оплутує всі галузі торговельних посередництв по ріжних місцях і напрямках». Так у збуті, так і в закупі сирівців, «додержуючись все тогож кругового корпоратизму, що не дає місця не-жидові»... Таким чином жидівський торговельний корпоратизм являє собою — на думку *Щербини* — природній союз торговельних ґруп і осіб, що переслідують одну й ту ж саму ціль — торговельно-посередницьку наживу»... «Характеристична риса жидівської корпоративної діяльности... полягає в визиску продуцента спільними силами, визиску орґанізованому, заснованому на збігу інтересів цілої ґрупи визискувачів. В цьому криється сила жидівського торговельного корпоратизму «і кагал є просто типом такого корпоратизму». «Нема сумніву», продовжує той самий автор, — «що в справі жидівського корпоратизму має свою частину і історія, і реліґія, і племенні особливости й національні риси, і все, чим у широких розмірах наукового обєктивізму можна зясувати те чи инше зявище. Але безперечно також і те, що з тих чи инших причин, а в економічнім житті Росії «еврей» є здебільша торгашем і визискувачем переважно (по преимуществу)»[60]). Той торговельний корпоратизм, ліпшеб сказати — картелізм, слушно вважає автор за «найдужчу підойму у справі первацького накупчення». Економічна роля жидів зводиться, на думку автора, виключно до наживи в найгіршім змісті цього слова. Жид бере не тільки за своє торговельне посередництво, але поверх того, й бере найбрудніщими шляхами й засобами. Збільшуючи капитал і розширюючи обороти його, жид є, розуміється, капиталістом, але не капиталістом-творцем, у розумінні організації продукційности країни, а навпаки, капиталістом-руїнником виробництва, що виснажує природні сили країни»... Щербина далі вказує, що «жидівський корпоратизм згубний, як для не-жида, так і для ждиа-бідака». «Жидівські маси і тепер стогнуть під тягарем жида-патрона. Нажива жидівських «воротил» гнітить і давить не тільки руського вирібника, але й жидівського пролєтаря... Це різко кидається в очі в таких місцях, як Одеса, і ще різче по кагалах глухих місцевостей»[61]).

По відношенню до посередництва, лісо- і земл користування все сказане Щербиною уважаємо за слушне, але все ж не можемо не означити, що бодай у поодиноких випадках починаючи з 60. і у 80. р. р. жидівськи капитал служив і розвиткові продукційних сил країни; в початку XX. в. це явище ставало частіщим. От хоча би

[60]) Ф. Щербина, «Еврейскій торговый корпоратизмъ», місячник «Дѣло», 1884, кн. 2, ст. 10, 14—17, 18.

[61]) Там таки, стор. 20—21.

з цукровим виробництвом. На початку 60. рр., як замінено одкупи на акциз, звільнилися чималі жидівські капітали інвестовані в одкупах, що почасти пійшли в цукрове виробництво на фінансування його й аренди. Перший жид, що в великому розмірові фінансував цукрово-бурякову промисловість на Україні був Ізраїль Бродський. Поруч з ним, яко видатних промисловців-жидів у цукроварській царині, можна потім назвати прізвища Зайцевих, Лазаря Бродського, Гальперіна, Закса, Балаховського — тощо. В статутах цукроварських паєвих товариств зустрічаються ще назви барона Ірі Гінзбурга, Вайнштейна, Рау, Енні, Вандермейлена та Рубінштейна. Повстають династії жидівських королів-цукроварів на Україні. Деякі жиди-капіталісти в 70. рр. не лише фінансують, але й будують заводи з власної ініціятиви і власним коштом. Так. чин. розростання цукроварської індустрії у нас поруч з чужоземними капіталами — французькими, пруськими, швайцарськими, німецькими, австрійськими і бельґійськими до певної міри — є й справою жидівських капіталістів. В 1865—70 рр. цукрові підприємства переходять від одноособової форми на акційну, у жидів — зпочатку родинну чи фамілійну, а потім і загально акційну. Є в високій мірі цікавим, що до думки орґанізувати синдикат цукровники прийшли з ініціятивою жида Бродського (1886); в тім було лише перенесення на нову царину тої форми орґанізації, яка між жидівством України широко практикувалася. Думку Бродського довів до реалізації граф Бобринський (1887 р.). «І той цукровий синдикат — за словами акад. Воблого — був першим щодо часу повстання синдикатом в історії світової цукрової промисловости»[62]). На початках XX. в. мабуть більшість цукроварів Правобережної України була в руках жидівського капіталу, але на тім виробництві вигравало і окружне селянство.

На Бесарабії, що взагалі подібна до укр. степових ґуберній, на 1882. р. числилося в деяких характеристичних заняттях жидів і православних (румун і українців):

	Жидів	Православних
Банкирів	7	1
Купців 1 ґільдії	12	2
Купців 2 ґільдії	595	253
Дрібних торгівців	6.428	1.621
Комісіонерів	1.374	51
Прикажчиків	2.281	970
Фабр. роб. і ремесників	5.468	14.455
Поденщиків	1.777	6.639

На Херсонщині жидів числилося (приблизно на той таки ж 1882. р.) поміж торгівців спиртом 96%, торгівців дровами — 82%, торгівців хлібом — 78%, між прикажчиками та факторами — 71%, між шинкарями й корчмарями — 77%.

Навівши ці дані про Бесарабію та Херсонщину, *Драгоманів* (у 1882. р.) каже: «з обох рядів чисел, сподіваємося, ясно видко, в який кляс населення прагнуть пролізти індивідууми, що складають жидівську націю на Україні. Є місцевости, особливо по селах, де жид і капіталіст-визискувач і його помічник стали синонімами для української людности (як для румунської, білоруської, польської), по таких місцевостях поняття визискувача й жида стали в народній мові синонімами»[63]).

Херсонська ґуберніяльна земська статистика в таких побутових рисах змальовує жидівське посередництво в ділянці кредиту й збуту на 1886. р. на Єлисаветщині: Тяжким визискувачем виступало жидівство за кредитування селян та за посередництва в збуті селянством свого врожаю (маклерство й маклацтво). Жидівство ріжних професій виступало в ролі лихварів, використовуючи слабий розвиток орґанізованого кредиту і майже повну на той час відсутність кредиту кооперативного. «Жиди місцеві і мійські» — читаємо далі в статистичнім описі — «роздають гроші селянам і дрібним власникам землі та арендарям, ще зімою, особливо ж перед Юрієм (23. квітня), коли доводиться вносити арендну платню за землю. Доки ще не знати який врожай, скупщик бере по 5—6 і навіть 7—8% місячних; колиж врожай означився, то, за позички на 100 пудів пшениці, господар за здачі хліба мусів скинути по 5 коп. на кожнім пуді з ціни, яка буде існувати, і довезти на станцію, часом за 10 верст. При тім, як що навіть не всі гроші видаються вперед, а тільки частини, то скидка все таки робиться з усієї кількости запроданого хліба». Перед нами своєманітне кредитування.

---

[62]) Акад. Воблий, Нариси з історії Російсько-Української цукрово-буракової промисловости. Т. II. ($186^1/_2$—$189^4/_5$), Київ, 1930, ст. 127, 132, 196.

[63]) Драгомановъ, «Еврейскій вопросъ на Украинѣ», Собраніе полит. сочиненій, т. II, Парижъ, 1906, ст. 536—537. Наведені статистичні дані Драгоманів взяв з «Independent Belge» за 21. VII. 1882. р.

За неврожаю то — кредит за 60—96% річних. За врожаю ж — то є озадаткування за закупку хліба, який боржник зобовязується продати в рахунок одержаних грошей за знижені ціни і з безплатною доставою на залізничу станцію. Розмір ошуку селянина тут міниться від випадку до випадку, але він загалом вищий за 60—96% річних, бо инакше жидові-лихвареві булоб вигідніщим обмежитися самим відсотком і не обертати позики в озадаткування.

За цими випадками йде посередництво жидів при закупці врожаю. Щодо поміщицьких економій, то жид-маклер звичайно тільки привозив до економії покупця й за те відбирав 25—50 руб. чи по ½—1 коп. з проданого пуда. Гірше було зі збутом хліба дрібним продуцентом... Йому доводилося чи продавати свій хліб на місці скупщику, що жив в однім із ним селі, чи везти його на ринок, де теж без посередників не обходилося... Не дивлячись на всі постанови, видані деякими мійськими думами з ціллю впорядкувати торгівлю на базарах і охоронити продавця-продукціонера від обману..., не дивлячись на велике число протоколів, складених торговельною поліцією, наприклад, у Елисаветі, маклаки всіма способами стараються обійти продавця. Вони поробили «ларі» для ссипки хліба скрізь, притулилися в кожнім провулку, що вів на базар. Ще вдосвіта виходять вони гуртками на дороги, що ведуть до міста, тут роблять закупки і ссипають зерно в нарочито пороблених для того маґазинах на краях міста. Нічого й казати, що ціна при тім призначається, яку схоче дати жид, при чім маклак запевняє продавця, що таку телєґраму одержано з Одеси... Як що до того додати, що маклак виходить на свій промисел часто з одним рублем у кишені і, заторгувавши в селянина хліб і віддавши той рубель йому в завдаток, водить його від одного маґазина до другого, доки не здасть хліба з найбільшим баришем для себе й з найбільшим збитком для виробника, то матимемо повну картину торговельних звичаїв, що практикуються на ринках Елисаветського повіту. Про ріжні прилади для зважування не доводиться й казати»[64]).

Жидівське посередництво мало тенденцію опанувати всі галузі господарської діяльности. «Поставивши мінові процеси — за осередок, за вихідний пункт для своєї діяльности», — пише *Ф. Щербина* — «жид потім приладнює до нього всі можливі роди наживи. В однім випадку він візьметься впорати хліб у поміщика (со «скопа» чи «в борг», на свої гроші)... і, по-перше, «для себе і для инших» він забере опісля в поміщика зібраний хліб за вигідну ціну, по-друге, візьме добрий відсоток за ризико, за відрочення, за вклад своїх грошей у діло — тощо, а по-третє, наймаючи робітників за готівку, жид дасть їм, таким чином, грошей, припустимо, на сотню «скопів», одержавши від поміщика дві сотні тих же самих «скопів», котрі раніш ішли селянинові. В другім випадку, жид змовиться з управителем великої поміщицької економії, і коли останній стане розплачуватися з робітниками сторублівками і 25-рублівками, вимагаючи здачі, жид запропонує робітникові, що попав у скруту, послуги міняйла-вивернувши за те на свою користь порядну винагороду. В третьому випадку він запросить селянина на весілля, пригостивши запрошеного чаркою горілки й кавалком жидівського пряника, умудриться одержати за те мірку пшениці. І це — не жарт, а факт, що увійшов, напр., в Ольгопільскім повіті на Поділлі, у свого роду звичай. В четвертім випадку: жид візьметься контувати семинаристів у семинарії й, коли ті семинаристи одержуть посади священиків, дияконів чи причетників, жид також, як і з селян, стане брати з них відсотки на капитал і повертати останній у формі добутого «требами» в селян сирівцю й т. д., й т. д.»[65])...

Той же самий характер має посередницька діяльність жидівства і серед української (та й польської) людности Галичини. «Довгі віки було так, — розповідає нам галицько-український учений *В. Будзіновський* — що селянин майже нічого не мав з торгом». З запотребуванням гроша, тобто, з переходом від натурального до грошового господарства, «торг той був би собі рільник скоро винайшов: що сего не зробив, завинили ті обставини, що в нашім суспільнім орґанизму розсівся і розвинувся рак. Се-родові шпекулянти і купці-жиди». Жидівський елємент «лишився одиноким купцем земельних плодів, що відгородив продуцента від консумента хинським муром. Продуцент знає нині тільки свого жидика і більше не знав, що з его збіжєм дієся. Куди воно йде..., що збіжжям грають на біржі..., о тім і не сниться нікому у нас. Раса, віра та історія кляси

[64]) Вже цитов., «Матеріалы для оцѣнки...», кн. II, 1886, ст. 292—295.
[65]) Ф. Щербина, вже цитов. «Дѣло», ст. 19—20.

галицьких перекупців, зробили з них солідарне сильно зорґанизоване тіло, котре супроти кляси продукуючої, не посідає соперничаючих з собою частин. Які би там сварні були між жидами-купцями, устає між ними всяка конкуренція, єсли стануть супроти своєї офіри. Нині посідають галицькі жиди, що оперують по селах і місточках, свої округи («хазука!» О. М.) і жаден жид з tacite (мовчазно. О. М.) признаним правом горожанства в одній окрузі, не влізе на територію другого, каламутити йому ґешефта... Попит на товар рільника знаходиться тогді, коли до того жиди допустять. До якої степені заволоділи жиди торгівлею доказують факти, що нині (1894. р. — О. М.) на ярмарку, рідко коли хлібороб від хлібороба купить безпосередньо корову», але через посередництво жида товгівця... «В торгівлі з хліборобом вижидають жиди пори критичної, коли хлібороб змущений продавати свої продукти в більшій масі. Дієся то найчастіше в часі стягання податків. В таких часах купують жиди все за безцінь... Як торгівля продуктами рільними — робить узагальнюючий підсумок автор, — так і торгівля всіма річами, котрі хлібороб потрібує, знаходиться в руках жидів»[66]). У цій характеристиці Будзіновського нам особливо цікаво, що й він сконстатував наявність, провадженої під «хазукою», монополії торгівлі в жидівських руках і присутність картельового менту в територіяльнім розподілі торговельної діяльности серед жидів, що усуває між ними конкуренцію на шкоду неторговельної людности.

За торгівлею наш автор розповідає про посередництво жидів за кредитування в Галичині. Вказавши на пансько-кулацьку лихву — «в порціях», він переходить до жидівської. Він стверджує, що приватними боргодавцями були переважно жиди, що при тім побирали відсотки від 52 до 260 річних, иноді сягаючи 400, 500 і 520 %. Чим менша була позика, тим більший відсоток оплачував боржник. Але кредит грошевий, каже *Будзіновський*, — то ще не повний образ галицької лихви. Є ще позички і сплата відсотків натуралїями, або почасти натуралїями, а почасти грішми. За цього кредиту виправляє лихва ще більші орґії, як при грошовім... Частіш одначе сплачується відсоток роботою: від 1 корця — 1—2 дні роботи. Иноді боргодавці замість відсотків брали ґрунт боржника в уживання. «Жид дає хліборобові певну малу, ніколи майже не перевишуючу 20 зр. квоту і за те за відсоток бере в уживання поле або сіножать на кілька або й довше літ», подекуди боржник мусів ще й ґрунт обробляти. «В перших місяцях 1894. р. було у Львові кількапайдцять процесів проти цілої банди лихварів..., одному з них — Іхелю Кляйну — доказали 94 случаї лихви..., він побирав від 200 до 400 %»[67]).

Лихва проклала собі шлях і до карпатських гір. Про неї говорять пісенні новотвори гуцулів, найбільш вільнолюбного з українських гірських племен, гуцулів, що в силу гірської природи були й досі є переважно народом скотарським. До цього людського примітиву, що жив серед гір і лісів по старовині, що инколи ще не вмів й рахувати, продерлася лихва, й гуцул так оспівує на кінці XIX. в. свій визиск, обдирання та пауперизацію:

«Піде в жида гроші зичит, не вмів рахувати.
Жидик сидить, довги пише, вдвоє загинає.
Ек овечьки так коровки за дурно займає.
Ек займив жид худобу, нема що робити,
Коби ми си газда трафив, йшов бис си наймити».

Гуцули почали собі усвідомлювати, що їх руйнує пиття горілки, що корчмарство переводить їх майно на жида, арендаря корчми, що нарешті колиб вони перестали пити, жид мусив би сам шукати праці у ґаздів. Ось як говориться про те в новоствореній пісні:

Жид-корчмарь постіль промітає тай просить сідати.
Тай й ми там, братє; з кумом гей зчьиста сідали.
Було трохи господарства та жиди забрали...

---

[66]) В. Будзіновський, «Аграрні відносини Галиччини», Записки Т-ва ім. Шевченка, 1894. р., т. IV., стор. 85—86.

[67]) Там таки, стор. 97—99.

Жидик дотив не ме їсти, доків не вшахрує.
Й жидок чим старенький, тим борода більша,
Доста же тот жидок шахрай, а жидівка гірша.
Ану лишім, господарі, всі горівку пити,
Аж тоди мут жидиньита дрантиві ходити»[68])...

В другій, з того самого циклю, гуцульсько-покутській пісні про це розповідається ще кольоритніше.

«Що ти пічнеш арендарю
Як не будем пити?
Перестанеш красно їсти
Хороше ходити;
Будеш у нас молотити,
Жінка шмаття прати
А жидики нехлюйники
Свині завертати;
Вже не будеш панувати,
Громаду голити,
Будеш ціпком вививати.
В шабаш воші бити.
Облізе ті бородище
За наші дорібки,
Бось нас збавив, щось ми мали,
Хліба тай худібки»[69]).

Але, розуміється, кинути пити, так і заставалося, здебільшого, самим тільки добрим побажанням. Пили гуцули й далі пють, пропивають «худобу, пацьорки, королі» — тощо, і хто міг, той мусів вибиратися з рідної хати до Америки:

«Щоб жидам, щоб панам, даром не робити».

Галицьке м. Борислав, після знайдення в його околицях нафти й земляного віску, стало осередком добування цих мінералів. Розуміється, до того раіону зараз же «вдерлася в особі жидів спекуляція, вмент обернувша українців-селян в пролетарів», працівників по тих гірничих підприємствах. Ось як українські заробітчане в новостворених піснях змальовують поводження з ними жидів, — на здобуванню віску:

«Ой, мовили Бориславці, що будуть панами,
А вже поле попродали та й пішли з торбами...
Ой, ви жиди бориславські, та майте сумління,
Уже воску нема в ямах, лиш саме каміння.
Ой уліз я та й до ями, взяв камень лупати.
А жид з гори вивойкує: киблики давати,
А я йому повідаю, що в ямі каменець,
А він міні повідає: пропав твій паперець...
Ой, ви жиди бориславські, стокроть вашій мамі,
Ой, що я ся набідував у тій вашій ямі!»[70]).

Гуцул, живучи в горах і лісах, є дуже відсталим, так би мовити, дорослою дитиною. «Світ здається йому ще повним дитячої невинности... Вірить в слово, в правду, не розуміє виключної важливости розписки і через те є надзвичайно вдячним елєментом для всілякого роду визискувачів... Що зробили з цим краєм і з цими людьми жиди — боляче згадати», каже відвідавши Гуцульщину, український письменник, *інж. Г. Хоткевич*. «Ось йде гуцул «у бутин» (на зрубку дерева) — розповідає той автор. Живе в лісі два три і більш місяців з обовязком брати харчові предмети з лавочки господаря-жида. І до якої степені доходить нахабство підприємця показують випадки, далеко не одиничні, коли гуцул, пропрацювавши, як віл 4—5 місяців, за розрахунку зостається *винен господарю*. Він, робітник! І так на кожнім кроці. Зрубані дерева сплавляють гуцули на плотах, що там звуться «дарабами». Як взяти на увагу шалений збіг горяних річок, легко собі уявити, що то за ремесло; і дійсно, не обходиться ані оден сезон без того, щоб кілька душ зі сплавщиків не втонуло. І ось саме тут, на цій роботі, що завжди гряничить зі смертю, визискувач витискує кожний гріш. Вже сама по собі платня в порівнанню з ризиком мізерна: адже у випадку смерти гуцула ніхто ні перед ким нічім не відповідає. Але й з цеї бідної платні однімається не частина й не половина навіть. Подумайте самі. Треба наловити дерева, треба 3—4 дні збивати цей плот, день провести на сплавлюванні, день вертаться пішки через гори півсотні верст... Загалом затратиться тиждень. Та ось дараба збито: приходить зі струментом довірений господаря, розуміється, теж жид. Довірений міряє, гуцул дивиться. Але що він там бачить? Адженж вичислення кубатури робить аґент дома

[68]) В. Гнатюк, там таки, стор. 61 та 59.
[69]) Kolberg, Pokucie, т. II, ст. 232.
[70]) «Світ», ілюстр. літ.-наук.-політ. часопис, Львів 1882; «киблики» — деревляна бодня чи цебро, «паперець» — паперовий гульден.

по таблиці, в котрій гуцул нічого не розуміє. І тому дараба, в котрій гуцул на око припускає сотні півтори кубіч. метрів, несподівано має 70. По тім гуцулові дають «фатуру», папірець, котрий він має виказать там внизу... В ній написано скільки й чого має гуцул на дарабі і скільки йому треба одержати.

Пливе гуцул «дарабов». Що це за подоріж, треба спробувати самому. Коли в скаженій плиганині по хвилях летить дараба просто на скелі і від одної десятої секунди, від одного повороту переднього стерна залежить все; коли врізується в піну водопаду й вода заливає «кермалича» попояс; коли наскочить на камінь і треба плигати в воду, грудьми здвигати величезний тягарь 30—40 великих колод... Та ось гуцул після цілого дня такої роботи, після десять разів уникнутої небезпеки втонути чи по меншій мірі стати калікою, стає нарешті перед другим жидом, десь там у Вижниці. Тут йому кажуть, що він замісць скажемо, 20 руб. мусить одержати всего 13. «Та якже? Адже сімдесять кубиків! Виходить»... — Але йому не дають договорити, кидають гроші на землю, а як що незадоволений, пропонують судитися. А як ти будеш судитися, коли сьогодня ще твого дарабу розібють на частини, роскидають чи поженуть далі? Хто там її буде міряти й встановляти, що було в ній не 70 а 150 куб. метрів і що треба одержати не 13, не 20 навіть, а вдвоє стільки рублів. А хоч би і дійшов до суду (це ніколи не було ,бо це *неможливо*), так же це діло буде розглядатися в суді купленім, перекупленім жидами ж»... А через це все приїздите ви в найбільше з гуцульських сіл Жаббє, їдете 12 верст вулицею і ні одної гуцульської хати. Все корчма, жидівські хати, шинки, крамнички. А гуцул де? Он на верхах гір, бачите точечки, роскидані то там то там — це гуцули. Рівне місце понад дорогою забрав жид, а гуцула вигнав високо, куди годі й верхом достатися, а на собі треба нести й муку і все що треба для життя. А як занесе иноді снігом в грудні, так тільки весною гуцул покажеться на село»[71]).

Загалом беручи, і галицькі українці та верховинські гуцули тямку «жид» і «визискувач» часто уживають як синоніми. Так само стоїть справа і з Буковинцями і на Угорській Русі. Можна навіть помітити певну правильність, що жидівський визиск там дошкульніщий, де темніщим і бідніщим є наш нарід. На початку XX. в. тягар того визиску зростав у напрямку зі Сходу на Захід, од Наддніпрянщини до Галичини, Буковини й доходив свого вершку на Угорській Русі. Жид-посередник, як капиталіст хижацкого первацького капиталонакупчення, був тим напорніщим пролєтаризатором і пауперизатором української людности, чим слабшею була її відпорна здібність.

На Буковині кількість жидів рапідно зростала: в 1850. р. їх було 14.581 д., в 1870 р. — 47.754, в 1910. р. — 181.340; отже за 60 літ кількість жидів зросла 12,4 раз. Жили вони головне з традиційного корчмарства та лихварства і чули себе не зле. Селяне спивалися і банкротували від їх лихварського боргування, а жиди посередники хвалили Бога і цісаря за те, що могли в той спосіб розживатися. В святочні дні по вікнах жидівських кватир у Чернівцях, аж до початку світової війни, иноді можна було побачити такий вираз патріотизму: виставляли подобизну Франца-Йосипа верхи на коні, а під копитом коня лежачого жида, з написом жарґоном: «Unter Deines Pferdes Hüfen ist den Jüden gut zu schliefen» (Під копитом твого коня добре спиться жидам).

Про визиск угорських русинів жидівством на полі посередницькім клясичний матеріял подає меморіял *Етана*, а ілюстрації до нього *Барта*. *Етан* задивлявся на угорських русинів кінця XIX. віку, як на «нарід, що вимирає»... бо тоді ще «не знайшлося бодай двох-трьох людей, що заходилися б коло направи долі тих пролєтарів. Не заходжувалися, бо й не могли, наколи зважимо, що той бідний та темний нарід, наскрізь лише хліборобський (точніще — скотарський. О. М,) опинився в руках найсильніщого й найпроворніщого торговельного елємента в Европі — жидів». *Етан* розповідає, що «нема ні одної оселі, хоч би вона складалася і з 8 хат, деб не жив уже хоч оден із цих екземплярів, посередників до всього. По центрах більшого руху, зявляються вони в значнішім числі», у Волівці 20 % од всеї людности, у Сваляві — 25%, у Верецьках — 42%, у Мукачеві — 60%; у цілім Свалявськім повіті — 16%. «Вони держуть у своїх руках» — розповідає *Етан* — «усі корчми, де розпоюють селян і тим підривають їх моральну й матеріяльну екзистенцію. Здеморалізований і зубожилий селянин стає опісля для них певною жертвою. Всі комунікаційні підводи, особливо підводи для вивозу панського лісового матеріялу чи збіжжя, є виключно

[71]) И. Хоткевичъ, «Гуцулы и Гуцульщина», «Укр. Жизнь», 1913., кн. 10., ст. 73-74.

в їх руках. Вони посередничають при всякого роду торгівлі, вони торгують... усім. Маючи всякий «ґешефт» у своїх руках, вони орудують цілим життям селянина, цілим річним його заробітком, цілою його будуччиною. Селянин став невільником тих «торговельників» у повнім значінню слова»[72]).

Як же це так, що навіть всі комунікаційні підводи в руках жидів — посередників? Послухаємо *Барту*: «По приїзді на Угорську Русь, вийшов я, на двір стації, щоб знайти якусь фіру. Оточили мене люде в каптанах, кажучи, що приставлять мені, повіз. Повози стояли переді мною. Осібняки в каптанах сопровожували мене з великим галасом од воза до воза... То не були власники фір, а ні арендарі, тільки посередники. Хотіли з мене гроші за працю, якої не виконували. Хотіли мені посередничати в такім торзі, який я й сам міг виконати безпосередньо з фірманом». Барту не міг скористатися фірою.« Колиб сів до того возу, то ризикував би небезпекою чуми. Той кінь, збруя, сідало, покрівля, крила, колеса, стремена, фірман... жах, то просто не можна описати». Чому все це в такім неможливім, обшарпанім і брудним стані? «Тому», оповідає *Барта*, «що тут процвітає хижацьке господарство. Все виужити до останньої можливости, людину й скотину до останньої снаги, поле до останнього буряну: то є принципом хозарського (жидівського — О. М.) господарства. Куди проструниться, чого діткнеться, все знищить»... «Життя хозара є ґешефт... Стало замислений..., як би з крейцара став злотий, зі злотого десятка, а з десятки сотка... Все є добрим, чим можна зискати гроші. Все, без виїмку все»...[73]). «Хозар імміґрував до нас» — пише далі *Барту* — «без засобів... Тут і там крав, одначе то не в його вдачі. Часто є переховувачем краденого — то вже певний рід ґешефту, але й його стало не провадить. Загальним заняттям хозарів є посередництво. На тім полі досягли неймовірного рекорду... Не можна собі взагалі уявити такого роду обміну, деб хозар не був посередником. Він є сіткою між рибою й рибарем... Русин із русином не може зробити просто нійкого обміну — корову за свиню, поле за луки... без посередництва хозара...; коли ж його посередництво не принято, він унеможливить кожний обмін. Не сміємо забувати — підкреслює *Барта*, — що хозар владне над людом у кожнім огляді вповні відсталим...», який «уважає хозар за неуникнену волю долі..., за кару божу... За посередництво забере хозар собі найбільшу частину зиску з обміну, прямо сподатковує публичний оборот. Люде платять хозарові модерну десятину»...

І далі *Барта* викликає в нас образки, змальовані *Варзером* для Чернігівщини,, а *Навроцьким* для Галичини, кажучи: «Хозар на селі знає до дрібниць кожну людину. Знає про кожного, скільки має поля, скільки боргів, його звики, чи лінивий, чи акуратний при платіжах, чи радо судиться й т. д.... Хозар спостерігає свого чоловіка, коли він є тверезим і коли п'яним..., коли відходить од сповіді й коли свариться з жінкою. Він є паном ситуації. Притисне русина, коли йому любо. Русин без хозарового торгу не обійдеться. Одержить там... сьогодні те, зранку друге. Доносить хозарові ввесь свій виріб. Не має виробу, тоді шкіру. Виріб — каже *Барту* — хозар одбере, а шкіру з нього стягне».

А в наступній характеристиці мадяр *Барта* щодо конкуренції каже те саме, що й українські автори, як *Волков*, *Драгоманів*, *Житецький*, *Щербина*, *Будзіновський*. «Торгівлі на селі є в відношенню до людности подостатком. Але *один із одним не конкурують*. Продають усі однаково, *ніби мають картель*. І міри по всіх крамницях однаково не справні. Ті крамниці треба собі уявляти як центральні помпи, звідки ведуть рури до русинського житла, до його города та поля... По них іде до русинського господарства крам, а звідти все, що там вродить..., так що русин працює завсігди тільки на хозара. Коли їсть, пє, купує чи продає, працює чи ховає худобу, завжди він робить на хозара. Процедура завжди однакова. Зачинається гарними словами, а кінчиться бубоном. Ось так русинська земля стала землею хозарів»[74]).

«Найнизча процентова стопа, яку я застав у цих сторонах, — розповідає про жидівське лихварство з боргування *Еґан*, — становила 3 зр. від 10 зр., отже 30 %... Але як тільки боржник трохи зубожіє, тутешній лихвар негайнож підтягає процентову струну на 1 зр. тижнево від 10 зр. (520 % річно — О. М.). Місцями процент цей зростає ще на 2 зр. тижнево (1040 % річно — О. М.)... В найновіших часах міністер справедливости зробив розпорядок переслідувати лихварство. Зпочатку був успіх. Лихварі наполохалися. Але тепер вони вже уміють видобутися з тої матні, і то терором. Боржник сам не звернеться до суду, бо тоді стратив би цілком кредит на будуче. А наколи на якого лихваря подасть скаргу який священик або урядовець, то лихварі враз його або спалять, або просто забють... Лихва процвітає тут і далі, лише під ин-

[72]) Еґан, там таки, ст. 52, 54, 56.
[73]) Bartha, там таки, ст. 22.—24.
[74]) Там таки, ст. 71—72 та 88—89.

шим виглядом і приховано. Селянин не признається перед судом, які проценти він платить лихвареві... А як прийде до ліцитації селянського ґрунту, тоді вже пізно»...[75]).

Посвідчення *Еґана* доповнює *Барта* низкою фактів. Візьмемо Еґера Герша з Буковця, 48 літ; проти нього «розпочато 52 судових процеси за лихву, та в більшости випадків його звільнено. Частину судових рішень припинено. Чи коли покарано його — не знаю. Ось декільки прикладів його лихварства. 1870 р.. позичив Е. Герш 10 золотих Василеві Попелічеві на 25%. Крім того, давав йому набір крам. Через чотири роки, в 1874. р., підрахували борг, і погодилися, що разом із відсотками він становить 100 золотих. Борг за крам міг бути найвище 15 зол... На виплату тих 100 зол. заплатив Василь до 1882. р. — за вісім літ — 200 зол. Та Е. Герш не був із того задоволений, а почав позивати його до суду за борг ще 150 зол. Знова погодилися, суму знижено на 145 зол. На сплату цих 145 зол. заплатив Василь 192 зол. Отже, одержав Е. Герш за ефективних 25 зол. 200 зол., по тім 192 зол., а цілком 392 зол. Не булоб неприроднім, — пояснює Барту, як би Еґер знову позивав Василя за борг 100 зол., а також не булоб неприроднім, як би Василя були присудили заплатити ту частку, бо Еґери й Герші озброєні фальшивими документами, брехливими свідками та кривою присягою. Суд пересвідчений, знає й певний того, що свідок криво присягає й що документи фальшиві, але він звязаний святими судовими приписами й святими параґрафами». Ось другий випадок, занотований *Барту*. «Василь Ряшко позичив 1875. р. від Е. Герша 5 зол., а мав їх заплатити з відсотками до кінця року. Та Ряшко не міг заплатити. Щоб уникнути суду й екзекуції, зобовязався заплатити до кінця 1876. р. 40 зол. Сплату почав лише частками 5, 10, 14 зол. Платив коли й як міг. Не мав грошей, приніс збіжжя. Коли Герш натиснув на нього, привів і коня. Потім ще пять корів та 15 овець. Коротко кажучи, Ряшкові стали випозичені 5 зол. на 600. Справа прийшла до суду. Герш одмовляється, що позичив тільки 5 зол., а також одкидає, що дістав 600 зол. Навпаки — не знає, скільки Ряшко позичив, та що від нього дістав». Ще один випадок, «1872. р. позичив Е. Герш 10 зол. Василеві Панкулічеві. З того часу боржник заплатив 168 зол. із відсотками, але всеж таки 10 зол. тим не були сплачені. Щоб уникнути суду, погодився заплатити ще 90 зол. З того Василь заплатив 47 зол. Але Еґер нині вимагає ще 77 зол. Таким чином Еґер одержав за 10 зол. цілком 168 зол. і 47 зол. — разом 215 зол. А як Бог дасть, дістане ще 77 зол. Та подібні явища, закінчує *Барту*, не є виїмкові. Таких Е. Гершів є в кожнім селі багацько»[76].)

Ще *Бідерман* на початок 60. років вказав, що горілка (коралка чи паленка) на Угорській Русі «рутенізована», єдино що стало монополією автохтона й то в питтю! На 1900. рік *Барта* стверджує, що «девять десятих здобутку русина обертається в коралку. Злидар пє, бо голодний, бо холодний; пє, аби міг ліпше працювати. Потім пє зі звички, з журби, а головне тому, що її хозар легче дає... Хозар *дає набір*. Русин пяніє. Хозар дає далі. За новішої доби кількість шинків залежить од кількости людности... Але коли не має дозволу, хозар одчиняє потайну корчму... Фінансовий урядовець... ніколи не бачить того. Та врешті законна точність тут йому не виплатиласяб, бо хозар не знає жарту, коли його інтерес загрожений... Досвідчений хозар, коли нема дозволу на шинок, одчиняє цукорню... а в неї напої червоні, зелені, жовті. І не дорожчі, як той безбарвний. Иноді тільки сильніщий... І русин, розуміється, ходить до цукорні не тому, «щоб купити морозиво, морожену каву чи паризькі бонбонєрки».

Барта талановито змальовує психольоґічний бік пристрасти русина до горілки, показує, чого русин поглядає з пошаною на хозара — «та ж має стільки коралки!» «Дістане русин коралку, думає, що дістав усе. Тому здібний дати за те *все*, також *все*, що *мав*». Ось ця пристрасть русина й заводить найчастіще в заборгованість лихвареві, а з тим і до руїни. Буднями лихва з коралкою трохи менша, ніж у нед лю... «Шинок то пастка... Хозар русина словом посилає геть, чином його одначе задержує. Коли його жене геть, робить при свідках, бо ж за судового процесу буде їх треба. Коли ж його задержує тим, що йому дає до рук пляшку з коралкою — свідків не має». Пяному русинові жид-корчмар каже, що той винен ось таку суму, навмисне перебільшену й навмисне при свідках, спянілому не сила перевірити названу жидом суму, визнає її, «лишень дай йому ще єдну чарку.»[77]) Справу зроблено, заборгований русин одповідатиме й за непите.

Особливо процвітала лихва худобою. Ось її форма. «Жид купець купує пару бичків за 70 зр. і віддає їх до «рівного поділу» селянинові за ціну 100 зр. По році продає жид ті воли на спілку з селянином ніби-то за 140 зр., хоч тихцем продав їх купцеві

[75]) Еґан, там таки, ст. 56—60.
[76]) Bartha, там таки, ст. 112—114.
[77]) Bartha, там таки, 78, 79, 84.

за 160 зр. Жид відтяг собі 100 зр. (фальшиву ціну купна), а останніми 40 зр. ділиться з селянином, що годував тих пару волів цілий рік своєю пашою на своїй оборі. При тім відтягає він селянинові припадковий борг із відсотками так, що спільник-селянин одержує звичайно чисте зеро (нуля). А що заробив жид? Він заробив: 30 зр. при передачі бичків селянинові, 20 зр. — як половицю зиску при продажі волів по однорічній годівлі, що найменше 10 зр. — процент від давнішого боргу селянина за ріжні віктуали — й инших 20 зр. при продажі волів, тому що він ці воли продав тихцем купцеві не за 140, а за 160 зр. Разом заробив проте той «торговельник» в однім році за 70 зр. капіталу — 80 зр., це значить — 115%. Подібне діється — пише далі в своїм меморіялі *Еґан* — і при вставлюванню селянам корови. Корова коштувала жида 35 зр., однакож він віддав її селянинові («вставив» до його стайні) за ціну 50 зр. За три роки отелилася корова тричі. По трьох роках веде жид чотири штуки на торг і продає їх знова за вищу ціну тихцем. Зарібок жида ще більший. За 4 штуки бере він такі гроші, що вкладений капітал (35 зр.) приніс йому чистого зиску що-найменше 125 зр. Селянин одержує лише кілька золотих, бо доїв три роки корови. В непашнім році мусить ще селянин купити у «свого» жида й добродія паші на прогодування отсих 4 штук, або винаймити в жида полонину. Инакше може худоба змарніти, або загинути, а тоді всю втрату винагороджує жидові селянин-спільник. Розуміється, що за «вигоду» (за вставлення корови) возить селянин свого добродія по всіх торгах і робить на його ґрунтах задурно. З таким селянином-невільником — каже *Еґан* — поводиться угорський «торговельник» деспотично, тиранськи. Він кланяється лише перед «горою», — «долину» давить немилосердно. Руський селянин дуже боїться «свого» жида і не наважиться навіть і зойкнути. А «свій» жид дере «свого» селянина до самої шкіри. Так, напр., платять у Долішних Верецьках усі земські власники женцеві денно 60—70 кр. і дають ще три чарки горівки й пачку тютюну. «Свому» жидові виходить селянин за 30 кр., а по ріжних сторонах, де не має дворів (економій — О. М.), діставав селянин за порізку й поруб стоса дров пачку тютюну вартістю 3 крейцари»[78]).

Як далеко жиди Угорської Руси посередничали в усьому й як просякнення до тої відсталої країни обміну й торговельного елєменту уярмлювало патріярхально-примітивний український люд, довершують дані *Барта* про ще один рід посередництва. Їхав він фірою й побачив, як у Колчина на залізничому насипі, вимінюючи шпали, працювали в голоді два босі на твердім гострім камені русини: «за кожним робітником стояв хозар». Той образ переслідував *Барта* й коли він ліг спати: над русинами, що ніби копали власну домовину, стояли оті «два хозари, суворі, холодні, бездушні, яко фатум; невблагані, яко зла доля». Другого дня їхав він до Зденова, а при переїзді чавунки побачив знов двох робітників. Теж вимінювали шпали. Були обдерті й босі. За ними знов стояли «два хозари». На цей раз Барта ближче придивився й розпитався залізничного сторожа докладно, що то таке. Це була одна з варіяцій задавання праці на Верховині. Інжинер секції зарядив виміну пошкоджених шпал. Кілька хозарів зголосилися за денну платню по 80 крейцарів. Кожний хозар має одначе в селі боржника. Один винен за муку, другий позичив грішми. Один із тих двох працівників позичив на купівлю свині 3 зол., а то вже досить давно... На основі умови боржник повинен за кожний 1 зол. працювати 1 ден у місяць яко відсоток. За 3 зол. що-місячно 3 дні. Від випозичення проминуло 4 місяці, отож боржник на відсоток за 3 зол. уже працював 12 днів задурно на хозара. А буде так довго працювати, доки не відробить випозиченого стовба з належними відсотками. Инакше — це відсоток 10 крейцарів із 1 зол. у тиждень. Це становить 520%. Отже хозар одержить працю, а русин її виконає. Коли русин винен, працює за відсотки, а не дістане нічого. Коли не заборжений, одержить половину платні, себто — 40 крейцарів. Хозар нічого не робив, а дістав також 40 крейцарів денно за комісіонерство. «Повстає мимоволі питання», — каже *Барта* — «чого власне русин не одержить праці безпосередньо з першої руки? Бо ж це здирство... Хозар стає між державою й її громадянами за рабовласника. Русин потиться, а хозар наповнює кишені... Русинові втома, хозарові зиск із неї. Праця русина — витрата сили; праця хозара — згромадження сили. При вимінюванні шпал русин віддає свою кров й мязи, хозар спокійненько подивиться на працю й зіжне її овочі»[79]).

Звільнитися й звільнити селянина зпід кріпацької залежности від жидів-лихварів було не так то й легко. «Наколи би хто відважився порушити ті відносини (невільництва) між руським селянином і клясою т. зв. «торговельників» (себто-жидів. — О. М.)», — пише *Еґан* — «то «торговельники» готові на все. Вони враз порозуміються з собою й не перебірають у способах». І далі *Еґан* розповідає про ті самі факти помсти,

[78]) Еґан, там таки, ст. 60—64.
[79]) Bartha, там таки, ст. 72—76.

що ми їх навели за даними *Барта*, про помсту і священикові с. Вербяжого, що виарендував частину полонини, яка досі була в жидівських руках, і священикові в Дол. Верецьках за участь у ліцитації сіножаті, коли «торговельники» з пімсти... в ночі повирізували чотирьом його коням язики. «З Галичини привозять багацько кльоців (колод) до тартаку в Волівці. Частина візників ставала на ночівлю не в жида-корчмаря, але в руського селянина в Ляториці на попас (сіно, овес). За те небавом спалили цього селянина». «Корчмар-хозар захищався проти тої «дерзості,» — пише про цей випадок *Барта* — «бо почував себе пошкодженим у своїм монополі. Селянин на те не звернув уваги. Невідомі злочинці йому запалили хату, хлів і стіг сіна». «В Мармарошськім комітаті», — наводимо далі факти з *Еґана*, — «засновано минулого року по деяких селах задаткові каси і споживчі крамниці на зразок галицьких... Про це дізналися «торговельники» й зараз же вислали двох своїх людей до руського священика в Долішній Бистрі (що станув на чолі цієї селянської орґанізації) з пропозицією, щоб він негайно залишив свою роботу». І коли той не послухав, «невдовзі потім підпалено обійстя цього священика з чотирьох кутів і він утратив увесь свій незабезпечений (назаасекурований О. М.) маєток». Нам відомий уже приклад, як священик під погрозою жидів зрікся співпрацювати з міністерством у справі розподілу 12622 ютрів пастівнику, аби усунути посередників. «Священик у Сускові... просив, аби його чим скорше перенесено до другої парафії, бо він непевний ні свого, ні своїх дітей життя: бо «доніс до суду про лихварів у своїм селі, а від кількох літ доставляв разом із громадою матеріяли для будови комітатської дороги. Можна би — закінчує *Еґан*, — навести ще багацько прикладів, де ті «торговельники» станули в простій суперечности з інтересами держави...»[80]).

* * *

За доби реакції російська література досягла найпишнішого всебічного розвитку. Та такого вільного відвертого поставлення до жидівства, яке було, напр., у Пушкіна, Лєрмонтова, Гоголя, Некрасова, Турґєнєва, Салтикова-Щедріна, вже в ній не зустрічаємо. За час між двома революціями зявилася українська періодична преса, але з тою самою особливістю, якої щодо жидівства набула й російська поступова література взагалі.

Той перелім у трактовці жидівської справи помітила вже редакція «*Основи*»... «Припустім, напр.», — писали в ній — «що в «*Основі*» розглядається питання про вплив жидів на розвиток народнього добробуту на Україні і доводиться, що вплив той шкідливий при тім розєднанні й неприхильности, як заховується жидівська громада до християнського простонароддя. Ми по досвіду, певні, що не оден «Сіон» (часопис — О. М.) напав би за це на «Основу» з жорстокістю.... Мовляв, чи ж можна так говорити про націю, що перебуває ще в такім мізернім стані в відношенню до громадянських прав своїх, але яку всіма силами слід тепер піднести, здобути їй рівноправність... Дорікалиб нам, в неповазі до чужої народности, та ще пригніченої»...[81]). А *Костомарів* просто вказував: «Жиди тепер «любимцы» сучасної передової Росії. Для передових кол при слові «еврей» існує абстрактна ідея рівноправности, історичного ґрунту зовсім нема..., а що — питає він — колиб на тих «евреїв» подав би скаргу літературі простий український нарід і представив би в усіх подробицях ту картину многовікових страждань, де жиди були вірними помічниками, слугами а часто й одкупщиками прав його ворогів? Російські журналісти, — продовжує *Костомаров* — що живуть у столицях, не бувши з іудеями в близьких стосунках, не знають їх і розмірковують про них тільки на підставі загальних гуманних ідей. Українці ж їх знають трохи близче..., питання про жидів занадто близьке до їх минулости й сучасности; вони не в силі стратити під собою історичного і сучасного ґрунту»...[82]).

В 80.—90. р. р. жиди стали відограватн помітну ролю серед інтеліґенських професій — в адвокатурі, серед лікарів, у літературних гуртках і редакціях; російські публіцисти і белєтристи — за виїмком *Чехова* — починають обходити жидівські теми. Обговорення тих тем монополізують жиди літератори, і воно, як зауважив уже *Драгоманів*, набірає «безумовно адвокатського характеру, часто з усіма адвокатськими со-

[80]) Еґан, там таки, 64—68; Bartha, там таки, ст. 91—93.
[81]) Основа, 1862, січень, ст. 83.
[82]) Основа, 1862, січень «Іудеям», ст. 55.

фістичними підходами», «только бы обѣлить евреевъ и очернить ихъ противниковъ и соперниковъ». В тих писаннях не могло бути й натяку, що: чесний народ і, особливо, передові його люде повинні відкидати «благополучіе, зіждущееся на злополучії других» (*Основа*). «Це пристрасне відношення жидівських націоналістів і народників до своїх одноплеменників» — писав *Драгоманів* 1882. р. — було одною з головних причин, що вони прогледіли зріст протижидівської реакції в масах народа на Україні і вчасно не застерегли своїх одноплеменників, і коли це відношення не заміниться об'єктивним, — пророчив він, — то є небезпека, що гіркі уроки останнього року (1881. О. М.) пройдуть для жидів задарма»[83]).

В першій половині 80. років ще деякі російські вчені хоч побіжно висловлювалися про жидівське питання. *Бершадський* між иншим казав: «Жидівське питання існує, бо жиди не бажають асимілюватися з рештою населення. Напруженість (натягнутость) відносин між жидами й не-жидами існує в силу жидівського визиску. Сила жидівства в його солідарности. Економічне панування — в безумовній підлеглости кагалові»[84]).

Закон 1884. р. тільки номінально скасував кагал, фактично — кагал, як певна жидівська громадська орґанізація, продовжував існувати й особливо різко кидався в вічі по глухих містечках. «Кагальна відокремленість (жидів)», — пише відомий земський статистик *Ф. Щербина* 1884. р.—«є фактом, що не підлягає жадному сумніву... Жиди... переважно зручні торгівці і «отличные експлуататори»... Виділяє жида з решти населення власне економічний інтерес, і це з особливою силою відбивається в кагалі, бо кагал являє собою цілу ґрупу осіб, звязаних між собою спільністю інтересів... Жиди инакше не могли діяти, як діють тепер... Їх девіз: узяти як-найбільше за посередництво. Тут не треба ні «херіма» ні «хазаки» (а коли вони існують, то тим гірше, розуміється), щоб влаштувати торговельний страйк і обібрати разом, як липку, трудівника, економічно залежного від торговельного посередника... Торговельна відокремленість жидів покривається з одокремленістю кагальною... Інтереси жида як посередника, й селянина, як продуцента, при цім різко розбіжні. Кагальний корпоратизм готов, і корпоратизм найбільш небажаний. Коли «кулак» діє одинцем, селянам — лихо, але коли на них накидається ціла зграя «кулаків», що діють в одно, тоді селянам доводиться переносити лихо, без порівнання більш тяжке»[85]).

Відомий історик права на Київськім університеті, *Владімірскій-Буданов*, принагідно висловив такий погляд: «Сила жидівства — полягає в економічнім безсиллі і невистачальній освіті инших (християнських) низчих шарів нашої людности»..., що «державі й громадянству належить скермувати свої зусилля.... не стільки на жидів..., скільки на инші кляси суспільства, а саме на мійський християнський і низчий сільський у Західнім краї Россії, заходитися коло піднесення їх розумового й економічного до того рівня, на якім вони булиб неприступні для визиску з будьякого боку, а моглиб самі вступати в економічну боротьбу не без надії на успіх.»[86]) Обізвався на початку 80. років і *Южаков* у дуже змістовній статті — «Еврейскій вопросъ въ Россіи» (*«Отечественныя Записки»*), розглядаючи жидівське питання в економічній площині і вбачаючи «причину народньої ненависти до жидів у визиску народу, який своєю дуже різкою формою, що кидається трудівникові в вічі, зобовязаний жидівському «союзові для експлоатації», який і собі держиться «на вигоді». Поза такими, здебільшого, побіжними думками поодиноких учених жидівську справу в цілому, приблизно з половини 80. років, критично не обговорювано: натомісць запанувала апольоґетика, що здебільшого й виходила зпід пер жидів-літераторів і була розрахована на осягнення рівноправности. Вказувати, напр., на страхіття жидівського посередницького лихварства «не дозволяв добрий поступовий тон»; з уроків жахливого 1881. року жиди нічому не навчилися, і все йшло, як передбачав Драгоманів.

Стихійні соціяльні вибухи народніх мас, скермовані проти визискувачів, вдаряють і по жидівству. Серед численних форм революційного руху 1905—1906. р. проти поміщиків, буржуазії й кулаків виступає й форма погромів жидівської людности.

---

[83]) Вже цитов. П. М. Драгоманов, т. II., Париж, 1906, ст. 532; перед смертю Драгоманов між иншим працював і над історією жидівської реліґії; на жаль, під час тої праці — помер.

[84]) С. А. Бершадскій, «Литовскіе евреи»..., Петербургъ, 1883., ст. У.

[85]) Ф. Щербина, «Еврейскій торговый корпоратизмъ», «Дѣло» (журнал), 1884. № 2, ст. 7—9.

[86]) «Журналъ Мин. Народ. Просвѣщенія», 1885. № 1, ст. 206.

Приблизно на час оголошення маніфесту 17. X. 1905. р. в черті осілости прокотилася хвиля масових погромів. За даними жидівських авторів вона охопила 660 пунктів (у *Черіковера* навіть 690), давши 810 забитих і 1770 ранених, із матеріяльними втратами на десятки міліонів рублів. Ці дані збирали жидівські орґанізації, що були раді компромітації царського режиму, а про погроми давали посвідчення самі потерпілі, зацікавлені допомогою закордонних жидівських орґанізацій, — тому вони не статистичні. В опису погромів жидівські автори сплутують мійські та містечкові вибухи з сільськими і так. чин. все відносять на карб українського народу, хоч добре знають, як дуже міста й містечка на Україні були, між инш. й за допомогою жидів, русифіковані. При тім той зрусифікований елємент у політичнім відношенні здебільша займав крайню праву позицію, ворожу жидам і українству.

Спеціяльно по містах і між інтеліґенцією серед причин, що викликали ворожнечу, була ще й специфічна поведінка жидів. От, напр., як писали про їх поводження в Одесі: «Кудиб ви не пішли, деб ви не перебували — скрізь зустрінете семіта (жида — *О. М.*), нахабного, зухвалого, настирливого. Він не посоромиться горлати, рейетувати, лаятися, не зважаючи на присутність публики й навіть дам. Він вас штовхає, наступає на ноги, зачіпає ціпком, дощевиком, і не вважає за потрібне навіть попрохати у вас вибачення»[87]). Пригадую собі, як будучи студентом Харківського університета, нас дратувало, що жиди здебільшого, напр., не рахуються з чергою: у залізничих чи театральних кас, при зайняттю місць у потягах, біля вішал то що. Жид, наражуючи опінію, — на що йому «наплевать»! — все гне забігти поза чергою, або через чужу голову, чіпляючи волосся, подасть чи дістане своє убрання і т. д., і т. д. З другого боку — замовчують, що антижидівські рухи були в значній мірі частиною ширшого революційного руху. Принявши на увагу денаціоналізацію міст і цю останню обставину, неможна робити таких «соціольоґічних» узагальнювань, як *Дубнов*, на думку якого, український «нарід» виконує «місію винищування жидівства», вказуючи «трьохвікову гайдамаччину», в ланцюзі якої стоять і 1881. і 1905. р. р.»[88]). Українські юдофоби моглиб із такого узагальнювання тішитися. Але марно. По-1) далеко не всі антижидівські вибухи на території України можна віднести на рахунок українців. По-2) порівняльна частість стихійних порахунків між українською переважною народньою масою і жидівством зясовується порівнюючи більшою абсолютною й відносною кількістю жидівства на Україні, або точніше — найбільшою у світі. Ось це не приходить на думку Дубнову. За даними *Лещінского* на 1900. р. на Україні з Бесарабією начислювано 2.200 тис. жидів, або 25% од всього жидівства Европи (на другім місці стоїть Литва і Білорусь, пораховані до купи). А ось в Анґлії (з Уельсом та Ірляндією), то там, за даними на той самий рік, жило лише 200 тис. жидів чи 2,3% од усієї жидівської людности Европи. Анґлійців, очевидячки, Дубнов не наділить лайливим для нього словом «гайдамак». Тим часом, коли вже на те пішло, й там одбувалося те, що й на Україні, та ще і не в рямцях загальної революції, як то було у нас. В Анґлії, — пише *В. Зомбарт*, теж наростає «соціяльний антисемітизм». Зосібна глибоко вкорінена зненависть до жидів в анґлійськім графстві Уельс, «де влітку 1911. р. жидівські крамниці поруйновано й пограбовано. Ексцеси були такі сильні, що говорилося про погроми». Побіжно той самий автор указує на подібне ж явище і в Америці: «Що сьогодні» — пише він — «уже цілком загально поширена нечувано сильна зненависть до жидів у Зєдн. Державах Америки, це знає кожна людина»... «Соціяльний антисемітизм там такий сильний, як ні в одній країні Европи». І він все дужче зростає, натурально в міру того, як число жидів і їх вплив зростає... «Під кожним оглядом можливо, — говорить *Зомбарт*, — що сильний соціяльний антисемітизм має певне економічне, а з тим і політичне забарвлення»[89]). Зі свого боку, ми моглиб, колиб схотіли, в самій Европі, крім Уельса, вказати и по инших культурних державах на вибухи проти жидів і не поодинокі. Отже, навязувати «місію винищування жидівства» українському народові — це в устах «історика» — не історично.

На українських, власне, селах, по даних такої безсторонньої орґанізації, як російське «*Вольно-економ. общество*», жидівські погроми відбулися в 1905. р. тільки на Чернігівщині та Полтавщині й то у складі ось яких аґрарних форм руху:[90]):

---

[87]) «Сынъ Отечества», 1890, № 184.

[88]) Чериковер, «Антисемитизм и погромы на Украине 1917—1918», вступна стаття Дубнова під назвою «Третья гайдамаччина», 1923, изд. Ostjud. Hist. Archiv.

[89]) W. Sombart, «Die Zukunft der Juden», 1912, S. 20 und 25.

[90]) О. Мицюк, «Аґрарна політика», т. II. 1925, ст. 7—8: дотичне місце взято з «Аграрного Движенія въ Россіи въ 1905—6 г.», изд. «Вольно-Эконом. Общества, 2 томи, 1908.

Форми руху:	1905. р. Полтавщина	1905. р. Чернігівщина	1906. р. Полтавщина	1906. р. Чернігівщина	Разом
1. Піднесений настрій і неплатіж податків	11	11	3	5	30
2. Розгром, підпали, грабунки поміщ. садиб	13	24	2	—	40
3. *Жидівські погроми*	8	10	—	—	18
4. Страйк, зняття з праці прийшлих і економ. робітників	20	8	10	10	48
5. Крадіж хліба й сіна	8	20	3	3	34
6. Спаші, заорання...	11	3	—	—	14
7. Лісопорубки	12	27	4	5	48
Разом					232

З 232 випадків революційного вибуху українського селянства в р. 1905. проти визискувачів — держави, поміщиків і великих арендарів — трапилося 18 (чи менше 8%) вибухів проти жидів. Що-правда наведені дані анкети не є вповні вичерпливі, але ж релятивне відношення 8% до загальних випадків руху все ж характеристичне. Після розгрому жидівських крамниць і будинків розгромна й грабункова акція звичайно вслід за тим, — як констатують анкетні дані «*Вольно-Економ. Общества*», — поширювалася й на поміщицькі економії; а проте за всіх тих форм руху, виразно українського селянства, і поміщики, і жиди особистих жертв не мали. Це підтверджує й жид *Черіковер*: «В період революційного піднесення, в 1902. — 1907. р. р.», — каже він — селянський рух не заплямував себе жидівською кровю»[91]). Але жид, «історик» *Дубнов*, усеж пише на адресу українського народу, що в 1905. р. «сухий погром вийшов із моди; більша частина погромів супроводилася різнею»... Додамо, що на селах Правобережжя — найбільш ожидовленого, — Степової України та Харківщини, серед ріжних форм селянських рухів на той час, жидівські погроми зовсім не траплялися, що теж побиває тезу *Дубнова* про «всеросійський масштаб» погромів 1905. р.

Один із таких сільських розрухів, що відбувся 29—30. VI. 1905. р. в Веремійовці, Золотоношського повіту на Полтавщині, мені довелося самому свого часу описати безпосередньо по гарячих слідах. Його вважали за погром, у дійсности ж, то був соціяльний вибух, за якого потерпіли: поліція (тільки фізично), поміщики, численні «дукарі» козаки (фізично, а почасти і маєтково), піп (тільки маєтково) і жиди-крамарі, та один і не жид крамар (тільки маєтково). Характерно, з чого почалася буча. Один селянин купив у жида-крамаря оселедця, а він смердів, як і инші. «Продавець і купець заходилися лаятися і діло дійшло до того, що селянин ударив жида по виду оселедцем». Коли поліція заарештувала селянина, то їх обступив натовп і став присікатися: «арештували дядька, а чом не заарештували продавця шахрая!». І вслід за тим спочатку намняли боки поліції, потім погромили волосне правління і т. д. Щож до крамниць, то розбито було понад 20 крамниць із усяким крамом. Одначе той гурт, який робив усю ту бучу, розкидав, рвав, топтав, але сам нічого не займав з чужого добра, опріч істівного та хіба ще дьогтю. Приходили красти вже ті, хто й без таких розрухів були нечисті на руку». В ніч підпалено було сім крамниць (арендованих крамарями від поміщиків) і два будинки. «При світлі цих огнищ, у глупу ніч голота танцювала в дьогтю, аби краще намазалися чоботи і при тім їли хліб і сало..., здійснюючи найблизчий ідеал селянських достатків». Перелякані жиди розбіглися й переховувалися *по селянах* того ж села. «У Веремійовці — писав я в 1913. р. — був розрух поперед усього на ґрунті клясового, потім торговельного і взагалі соціяльного противенства та ворожнечі, а не еврейський погром... Цей рух є вибух голодної бідноти... Тут коли народня помства й окошилася після других і на евреях,

[91]) Черіковер, там таки, ст. 12, 21.

то не як на окремій нації, а взагалі, як на крамарях-здирщиках»[92])... Скільки ж таких вибухів почисляється за звичайнісінькі жидівські погроми?

Неукраїнські мійські антижидівські вибухи на теренах України за дану добу теж в основі своїй мають стихійну ворожнечу до жидів; лише до соціяльних причин тут иноді приходять і політичні; ті вибухи виступають, як за революційних, так і контрреволюційних рухів. В останнім випадку певну ролю відогравало й нацьковування проти жидів з боку урядових і правих політичних кол, та всеж з того нічого б не виходило, як би серед більшої чи меншої частини мійської людности не було сталих антижидівських настроїв і то не безпідставно.

В часі між двома революціями «за жидівською буржуазією й буржуазною інтеліґенцією» — пише жид *Д. Заславський* — «потяглися до російської культури... середущі шари російського жидівства — дрібна буржуазія... Жиди доволі глибоко просякли до російського суспільства, стали в ньому яскравою і впливовою величиною... В деяких галузях своїх професій — *у періодичній пресі,* серед лікарів, в адвокатурі, жиди почали переважати. Сучасна російська *література абсолютно замовчала про жидів*... Вона *не дозволяла* собі уживати в друку слово «жид» чи змальовувати жида карикатурними рисами. Але вона *не зважується відверто сказати свою внутрішню інтимну правду про жидів*... Красномовна, розуміється, й ця мовчанка, — ніби по загальній умові... Завдяки тій мовчанці — закінчує *Заславський* — величезна й важлива смуга життя, не тільки жидівського, але й російського лишається *не відбитою* (неотраженной) у красному письменстві»[93]). Цьому висококомпетентному признанню не можна не надавати цінности. Жидівство поповнювало росіян; поповнювати українців поки що не рентабельно. Жидівство глибоко засягло в російську культуру; вона ставала не великоруською, і їй шлють докір в ненаціональности... Жидівство просякло російське суспільство і стало впливовим фактором опозиційних і революційних течій; дехто відливо каже «осідлало їх»... Почалю переважати в періодичній пресі, инші кажуть: «заволоділи» чи «захопили в свої руки російську пресу» і додають: «Часописна справа така важлива, що хто володіє пресою, в значній мірі володіє мозками читаючої, тоб то мислячої, тоб то керуючої життям людности». Своїм впливом осягли того, що могутня російська література не зважувалась говорити відверту правду про жидів. Вона абсолютно замовкала про жидів. Мовчання красномовне. З тої самої причини не знайшло собі вільної відбитки жидівське життя даної доби і в науковій, зокрема, економічній літературі, (що мені особисто довелося гостро відчувати, пишучи цей розділ). Силою фактів, що поява жидівської інтеліґенції в російськім суспільнім житті і зокрема в літературі й науці, усунула незалежне обговорення всіх боків жидівського життя в поступових колах, його трактовка скупчилася в реакційних орґанах преси, повних зненависти до жидівства, (через що користування ними, як матеріялами, таке утруднене, що ми, напр., з обережности те джерело просто оминаємо).

Література не могла належно служити оздоровленню жидівського життя в черті осілости, але воно всеж таки робило деякі кроки вперед наслідком причин зовнішніх для нього і внутрішніх. У низці перших причин величезна роля належить піднесенню загальної грамотности,

[92]) О. Мицюк, «Веремійовська Буча», Львів, 1913, ст. 17, 22 і инші; ми не маємо місця, щоб детальніще зреферувати перебіг подій; відсилаємо читача до самої книжечки.

[93]) Д. Заславский, «Евреи в русской литературе», «Еврейская Летопись», 1923. сборник I, ст. 59—86.

а тим і культурности того люду, серед якого жидівству судилося жити, тобто, в «черті осілости», появі й прудкому розвиткові серед нежидівської людности найріжноманітних форм низової кооперації й усуненню корчмарства. Грамотність збільшила шанси в життєвім суперництві, як також й орґанізована самодіяльність. Серед останньої на Наддніпрянській Україні перше місце зайняли споживчі (консумпційні) товариства: споживчих крамниць першого ступня на 1. І. 1917. р. налічувано 4.873. На другім місці стоять ощадно-позичкові й кредитові т-ва, цих низових орґанів кредитування в 1915. р. по 9 ґуб. України налічувано разом 2.772; частина їх не обмежувалася на самих операціях кредитування, але провадила й скупку сільсько-господарських продуктів на їх збут, як також і постачання селянству сільсько-господарського знаряддя. Розвинулася широка сітка орґанізованого кредиту й не кооперативного характеру. Кооперативні форми вияву економічної самодіяльности мали національно-український характер; жидівство в них не мало жадної участи. Кожний кооператив у більший чи меншій мірі є заступленням і витисненням посередників у своїм раіоні; посередники, щоб конкурувати мусіли дещо в своїй діяльности вирівнюватися на способи кредиту чи торгівлі кооперативів. Тож розвій грамотности і економ. самодіяльности корінної людности, як рівно й знищення корчмарства, мимо волі самого жидівства, оздоровлювало його економічну діяльність. На час світової війни на Наддніпрянщині по селах жид звичайно мав бакалійну крамницю та підзаробляв ще деякими родами комерційного посередництва.

З внутріжидівських причин поступу насамперед мусимо вказати на два нові явища: на сіонізм і появу робітничого руху. Сіонізм, як стремління до національного відродження на стародавній батьківщині, консеквентно веде до піднесення поваги до всіх родів праці, в тім числі й фізичної, яка традицією діяспорного життя все в жидів трактується як щось негідне для «вибраного народа». Жидівський робітничий рух у межах б. Росії, всупереч жидівським інтеліґентам-революціонерам, пійшов у напрямку не тому, який зазначений був жидами-соціялістами — К. Марксом і Ф. Лясалем, а в тому, на який кликав український соціяліст Драгоманів, чого жидівські автори досі не знають чи навмисне замовчують. Той рух почався і став розвиватися яко національний, з рідною жидівською мовою, в окремій од инших національній партії («Бунд»), з узглядненням своєманітного соціяльно-економічного становища тих мас, — одне слово — таким шляхом, про який казав і пророкував йому будучність Драгоманів. Робітники черти осілости поволі відокремлюються з однородної жидівської маси в осібну соціяльну клясу, що на місце Талмуда поставила за своє евангелія — «Капітал» Маркса. Заміну одної віри на другу їм улегчувала близкість у кількох істотних пунктах Талмуда з «Капіталом». Так месіянізм, звязуваний, за Талмудом, із народом жидівським, як вибраним народом Божим, у К. Маркса звязується з клясою пролєтаріяту теж вибраного, що покликана звільнити світ і спасти його. Жидівська реліґія пройнята сподіванням тисячилітнього, себто, вічного царства Божого на землі, коли зло буде переможене добром і припиняться страждання і несправедливости в поцейбічній долі людства; за Марксом — соціялізм це незмінний вічний соціяльний рай. У жидів судний день рішить боротьбу добра зі злом, у Маркса соціяльна революція. У них етика до ґоїв не обовязкова, а лише визнається при взаєминах поміж жидами; за Марксом — етика до непролєтаріяту не обовязкова, вона ли-

шається поміж пролєтаріятом. Одне слово — доктрина Маркса, що ззовні пориває з традиційною реліґійністю жидівства, на ділі пройнята реліґійним юдаїзмом. Маркс, зрікшися жидівства, все-ж залишився жидом. Жиди можуть пишатися; вони дали людству не лише евангеліє Христа, але й евангеліє марксівського соціялізму, — правда є й инші концепції й варіянти соціялізму. Зрозуміло, що жидівському робітникові перехід од Талмуда до Капитала не був тяжким; крім того, жидівство вважають і більш колєктивістичним, ніж арійські народи. З переходом частини жидівського робітництва до марксівського соціялізму, «диференціяція жидівства, — признає Фрумкін, — стала доконаним фактом. Однородність переможено. Енерґія, паралізована в союзі з ворожими елєментами, звільнилася й почала творити нове життя»... «Під впливом аґітації — говорить той самий автор — за одну ніч вчерашній «благодетель-хозяїн» (ремесник. *О. М.)* обертався (для підмайстрів. *О. М.)* «в кровопійца»... З такою самою легкістю відбувався й переворот од реліґійности до скрайнього атеїзму»[94]). Ну, це — зауважимо від себе — відгонить до певної міри пересадою — корінні духові переломи відбуваються не так уже феєрично!

Крім сіонізму і початків виділювання жидівського пролєтаріяту, «як є в Росії, — констатує жид, проф. Бруцкус, — почала витворюватися нова національна жидівська культура на загально-европейській підставі. Жиди Галичини, Східньої Угорщини (Угорської Руси. *О. М.)* були в їх господарському і духовнім житті, в порівнанні з російським жидівством трохи відсталі»[95]).

Зазначені вище безумовно позитивні нові явища внутрі жидівського життя, що виявили себе виразніще за часу між двома революціями, мають ріжну питому вагу, як кількісно, так і якісно. Нема можливости врахувати поширення тих ідей, а тим більше їх психольоґічного значіння, в розумінні відходу від талмудичних і тому подібних специфічних рис, що викликають на себе реакцію нежидівської людности. Ортодоксальне жидівство толєрує сіонізм, скоса задивляється на «нову жидівську національну культуру», а вже просто піддає прокляттю робітничий соціялістичний рух серед жидівських мас. На вдачу основного кадру пересічного жидівства України, ті нові внутріжидівські явища поки що не виказували помітного впливу; воно залишається при старому завіті. З ним увійшло воно в світову війну і вибухшу по ній небувалу в історії людства східньо-европейську революцію.

VI. Жидівство за доби історичного перелому (1917—1920 р. р.).

1. Характер перелому. 2. Статистика жидівства по частинах світу. 3. Як розташовано жидівство Америки? 4. Розміщення західньо-европейського жидівства. 5. Його характеристика за Зомбартом. 6. Оживлення німецького господарського й культурного життя. 7. Національна німецька супроти того реакція. 8. Дещо про жидів у Чехії. 9. Що нам дає порівнання західньо- й східньо-европейського жидівства, 10. Розміщення східньо-европейського жидівства. 11. Головний осередок жидівського скупчення й напрямки еміґрації. 12. Мійський характер жидівства у світі і а) черга ожидовлення міст земної кулі, б) міст української території, в) міста з вищим відсотком жидів проти українців і зясовування куріяльности, г) відсоток жидівства у столицях головніщих держав. 13. Зріст українських міст був імміґраційним зростом жидівства по них. 14. Процес міґрації і еміґрації в 1920—26 рр. 15. Роля сільського господарства в житті жи-

[94]) Б. Фрумкин, «Очерки изъ исторіи еврейскаго рабоч. движенія въ Россіи», 1885—1897». «Еврейск. Старина», 1913, IV—VI, ст. 263, I—III, ст. 110.

[95]) B. Brutzkus — Die wirtschaftliche u. sociale Lage der Juden in Russland... Archiv f. Sozialw. u. Sozialp., 61 B., 1929.

дівства на основі статистики. 16. Експансія жидівської молоді на високошкільську освіту: европеїзація жидів і ожидовлення нежидівства. 17. Жидівство в господарстві Польщі; жидівські підприемства й субота; жидівські погроми. 18. Жидівство в мадярській комуністичній революції 1919 р. 19. Три періоди самостійности України і жидівство: нові причини погромів. 20. Акція Добровольчої армії і жидівство; нові голоси щодо жидів у російських поступових колах. 22. Палестина: жидівська мрія і принцип самоозначення національностей, початки реалізації жидівського «національного дому», економічні перешкоди й межі хліборобської кольонізації, політично-національні трудноші і погром арабами 1929; висновки з того, араби оголошують війну жидівству; подвійність англійської політики, поразка сіонізму; що являв би собою палестинський жидівський дім у міжнародному відношенні?

Наслідком світової війни був великий історичний перелім у житті народів узагалі, а зокрема — жидівського народу. В тій загальній переломовій тенденції, до речі, спіткала жидівство особлива доля в східньоевропейській революції, радикально змінивши його політичне й соціяльно-економічне обличчя. З другого боку — в Палестині відродилася віками вимріяна Жидівська держава. В СССР і в Палестині жидівство стає правлячою національністю. Ото ж і зупинимося окремо на цій переломовій добі; від неї піде дальніший розвиток де в чому відмінним шляхом.

Почнемо з ґеоґрафічного розташування цілого жидівства у просторі й часі. По окремих частинах світу жидівська людність за останнє століття поділялася приблизно так (в тис. душ)[1]):

	1825 р. душ	1825 р. %	1880 р. душ	1880 р. %	1925 р. душ	1925 р. %
Европа . .	2.730,0	83,2	6.771,0	88,4	9.295,0	62,8
Америка . .	10,0	0,3	250,0	3,3	4.370,0	29,5
Азія . . .	300,0	9,1	350,0	4,6	662,0	4,5
Африка . .	240,0	7,3	280,0	3,7	448,0	3,0
Австралія .	1,0	—	12,0	0,2	25,0	0,2
Загалом . .	3.281	100	7.663	100	14.800	100

Отже насамперед маємо картину зросту жидівської людности в часі: на 1825 р. загалом її було 3,28 міл. душ, а на 1925 р. — 14,8 міл., себто, за сто літ жидівська людність земної кулі зросла впятеро. «Такого приросту» — каже *Лещінскі* — «ні за одної доби своєї історії жидівство не мало». Той приріст обігнав приріст людности в Европі в півтора рази.

З тої самої таблиці видко, що Европа на 1925 р. продовжує займати зпоміж инших частин світу перше місце щодо чисельности жидівства (62,8%). Друге місце зайняла Америка (29,5%). «Америка в усіх своїх частинах» — каже *Зомбарт* — «є жидівською країною»[2]). В самих Зед. Держ. Америки є 4 міл. жидів (27%). Від часу перших погромів у «черті осілости» б. Росії (1880 р.) і протягом наступних 45 літ до Америки іммігрувало коло 4.120 тис. жидів, що оселилися там компактно й головне по містах, викликавши невідоме раніш юдофобство ширших мас і, нарешті, білєм Барнета, на наш час, заборону вїзду (квоти!) жидам Сходу Европи. «Не треба нам більше жидів!» — кажуть американці.

[1]) Jakob Lestschinsky, Die Umsiedlung und Umschichtung des judischen Volkes im Laufe des letzten Jahrhunderts, Weltwirt. Archiv, B. 30, H. I, 1929, S. 132. Ці дані, як і наступні, що подають розподіл по країнах — на підставі слів самого автора, жидівського економіста — не можуть претендувати на точність, але все ж вони дають приблизно вірну картину. В них мова про «білих» жидів, крім того, є ще жидівські коліна кольорові: чорні — в Абісинії, жовті — в Туркестані; що правда їх кількість зовсім не значна

[2]) W. Sombart, Die Juden und das Wirtschaftsleben, 1922, ст. 31.

Хоч не будемо далі цікавитися американським жидівством, не від речі буде навести тут одну компетентну характеристику жидівського розташування і його економіки в Зєднаних Державах Америки. «Вже сама картина ґеоґрафічного розселення жидівських мас на поверхні нової батьківщини» — пише в 1931 р. на підставі особистих спостережень жид-евразієць і українофоб *Бромберґ* — «чимось нагадує добрі старі часи на старій батьківщині. Річ не в самому лише стихійному потягу до великих населених пунктів мійського типу. Є ще инша риса, ще більше вражає: скупчення основного етноґрафічного масива діяспори на північно-східньому Атлянтичному побережжі... Ще раз одбувається самодовільне зародження типової жидівської «черти» і при спостереженні цього своєрідного явища в нових умовинах мимохіть зникає багацько зі старого одіума й відновлюється правильна історична й правова перспектива... Знов перед нами отой особливий тип розселення — скупчення певного культурно-національного ядра на обмеженому просторі й переважно в межах «світового міста» (*Нюйорку — О. М.*)... Це величезне мілїонсве «ґетто» (*добровільне — О. М.*). А звернувши від способу розселення до господарських рис жидівства, той самий автор бачить: «Замісць дореформенних фір і патріярхальних балаґул, скрізь сновиґають і торохтять грузовики й авта, але зовнішність оманлива, і перебійний, шкутильгавий біг зужитого жидівського авта викликає давно знайому моторошність, видається містичним ґротеском жидівської упряжки на сумному фоні безкрайого степу, що потопає в осінній слоті»[3]).

В самій Европі на 1925 р., згідно з обрахунком *Лещінского*, начислювано коло 9.295 тис. жид. людности. З того числа на Західню Европу припадало 1.667 тис. душ чи 18%, а на Східню — 7.618 тис. чи 82%. Західньо-европейське жидівство по окремих країнах поділялося так:

	1825 р.		1880 р.		1925 р.		1931 р.	
	тис.	%	тис.	%	тис.	%	тис.	%
Німеччина	233	8,2	466	6,9	564	6,1	585	6,0
Чехо-Словаччина	—	—	—	—	—	—	380	3,9
Чехи, Морава та Ниж. Австрія	85	3,1	245	3,6	375	4,0	—	—
Австрія	—	—	—	—	—	—	220	2,2
Угорщина	—	—	—	—	—	—	473	4,9
Анґлія, Уельс та Ірляндія	20	0,7	90	1,3	300	3,2	300	3,1
Франція	50	1,8	100	1,5	165	1,8	160	1,7
Нідерлянди	45	1,7	82	1,2	120	1,3	120	1,2
Бельґія	2	0,1	5	0,1	60	0,6	45	0,5
Італія	25	0,9	36	0,5	46	0,5	45	0,5
Инші	8	0,3	20,5	0,3	47	0,5	—	—
	458		1.044,5		1.667	18,0		

На початку 1931 р., згідно з критично перевіреними даними жидів. статистика — *І. Коральника,* в Европі начислювано 9.785 тис. жидів. людности; ґрафу за 1931 р. в нашій табелі наведено за більш точними його обчисленнями[4]), що, врешті, не дає істотної ріжниці.

З наведеної табелі видко, що протягом століття в Західній Европі живе майже незмінно приблизно шоста частина жидівства; головний його кадр припадає на Східню Европу — коло $^5/_6$. З західньо-европейських держав щодо чисельности жидівства на першому місці була й є Німеччина, за нею йде Угорщина. В Чехо-Словаччині частина жидівства, а власне Закарпаття (території зв. Підкарпатською Русю) відноситься до східньо-европейського, хоч власне й жидів Словаччини чи не вірніше булоб віднести також до східньо-европейських. На останньому місці стоять Бельґія, Італія (по 0,5%), Нідерлянди (1,2%), Франція (1,7%)... Зрозуміло, що в таких країнах, як останні, жидівське питання не може існувати: чомуб воно було, напр., у Франції, де жидів всього тільки 160 тис.?

[3]) Я. Бромберг, Запад, Россія и Еврейство, Опыт пересмотра еврейского вопроса, изд. Евразійцев, 1931, ст. 180—182.

[4]) Zeitschr. f. Demogr. u. Statist. d. Juden, 1931, № 3, ст. 43.

Але те питання не може не існувати на Україні, де на самій лише Наддніпрянщині, приблизно на такій самій території, як Франція, є 2.150 тис. жидів!

Поділ жидів Европи на західніх і східніх має не тільки географічне значіння; йому надається й значіння культурно-соціяльно-психольоґічного. За переходовий тип, в якому змішані якости східні й західні, вважають галицько-буковинсько-закарпатських жидів; хоч нам жидівство згаданих раіонів здається тільки відсталими частками ціло-европейського та навіть світового жидівства.

Найліпшу уяву про господарську ролю жидівства в Европі дають праці відомого економіста проф. Зомбарта, в яких усе-ж він обмежується самим тільки західньо-европейським жидівством — переважно за останні три століття — і зовсім не наважується говорити про східньо-европейське, а значить насамперед про жидівство на територіях розселення українського народу. З деякими вислідами наукових студій Зомбарта про західньо-европейське жидівство треба тут ознайомитися. Коли в нашого жидівства, згідно зі словами *Бруцкуса,* почала витворюватися нова національна культура на загально-европейській підставі, що ми визнаємо за позитивне явище, — то в західньо-европейського вона ж мусить уже бути фактом. Тим цікавіше придивитися, чи не зустрінемо подібности з тим, що нам доводиться констатувати щодо східньо-европейської господарської ролі жидівства, і чи не проливають ті висліди світла на деякі неясні місця жидівської економіки й на наших землях?

Нам відомо*), що талмудистичне жидівство за докапиталістичної доби не змінило свого світотляду; наш Костомарів подібно вказував*), що протягом діяспорного життя ніщо й ніскільки не змінило жидів. *Зомбарт,* проробивши свій дослід, прийшов до подібного висновку: «Дуже ймовірно» — каже він — що антропольоґічний характер жидів, як рівно й їх духова істота, від багатьох тисяч літ лишається константною»[5])... Зомбартові, як і в нас, відомо, що жиди вважають себе за вищих од инших народів, «вибраним» народом. «Правда, є трохи комічним бачити» — каже він — «як заступники певної раси чи народу так себе вихваляють, мовляв, «ніби наречений свою каречену». Як виходить це і з нашого досліду, Зомбарт надає величезного значіння релігійним приписам жидівства, що містяться в Талмуді і Кодексах. «Талмуд стає основним посіданням жидівського народу, його диханням життя, його душею». «Зовнішній світ» — цитує він тут же *Гретца* — «природа й люде, насильства й події були для ґенерацій понад тисячеліття неважними, випадковими, голими фактами, справжньою дійсністю був талмуд». У талмуді божий наказ визначає мораль — це констатовано нами. «Моральний закон і божий припис» — каже *Зомбарт* вслід за *Г. Когеном* — «є для жидів цілковито нероздільним поняттям. Наслідком того в жидів зовсім не має самостійної етики»... Етика випливає з жидівської релігії подібно тому, «як виводять аксіому з математичного речення... Жидівське моральне вчення є ніщо инше, як жидівське релігійне вчення».

Зомбарт прийшов до висновку, що жиди відіграють дуже видатну ролю в утворенні капиталістичної системи господарства Західньої Европи й Америки, й зясовує це чотирьма обставинами: їх розпросторенням, відчуженістю, напів-громадянством та багацтвом.

Наслідком розсіяння частини тих самих родин поосідали по ріжних осередках господарського життя й створили великі світові доми з численними філіями. Втікши з якоїсь країни, жиди умисне скермовували рух торгівлі з країни, яку полишили, до країни, де їх гостинно приняли. Їх розсіяння тягло за собою інтернаціоналізацію кредиту та й торгівлі. Мов змовившися з авторами, що писали про орґанізованість жидівства в посередницькій діяльности *(Варзар, Житецький, Щербина* — тощо**)), *Зомбарт* цитує автора кінця XVIII. в., що в тій діяльности йде мова «ніколи» про жидів, «як про ізольованих індивідів, але тільки як про членів розповсюдженої торговельної компанії у світі». Тому поширенню в просторі вони завдячують велику частину їх успіхів у інтернаціональній торгівлі й кредиті. «Але чи не можна припускати подібного впливу обставини» — питає він — «що жиди, розпорошені по всіх країнах і по розсіянню залишаються злученими (zusammenhielten)?»[6]). Вони виступають яко

*) Гл. I., розділ V, ст. 11—12.

[5]) W. Sombart, там таки, ст. 384.

**) Наведеними в попередних розділах.

[6]) W. Sombart, Die Juden und das Wirtschaftsleben, 1922, S. 200, 204, 298.

єдність (Einheit), і це — на думку *Зомбарта* — «мусимо віднести як-найблизче на релігійну спільність, що їх обєднує».

Другою обставиною, на яку вказує *Зомбарт*, є відчуженість жидівства. Відчуженість, яко характеристичну рису східньо-европейського жидівства протягом цілого XIX. в., силкувався побороти російський уряд; вона виявлялася в неучасти жидів в українських економічних і культурно-просвітних виявах народньої самодіяльности й т. д. Відчуженість жидівства — згідно з твердженням *Зомбарта* — фактор цілком особливої ваги. Всі століття і в країнах нового світу, як і в країнах старої культури, жиди — каже *Зомбарт* — були скрізь кольоністами. Чужим був Ізраїль між народами ще й у, так би мовити, психольоґічно-соціяльному розумінні, в розумінні внутрішнього протиставлення до довкільної людности, в розумінні майже кастового відокремлення від народу-господаря. Жиди, почували себе чимось особливим; а народи-господарі й собі мали їх за таких. І тому всі свої торговельні способи й способи думання жиди вживали на розвиток того, що вважали за неминуче в обороті з чужинцями. Тут треба нагадати, що в середньовіччі, почасти і протягом нового часу, міновий оборот з чужинцями все вважався «не звертаючим ні на що уваги»; до сучасного поняття світового громадянина-торгівця було ще аж надто далеко. У народів-господарів таким оборотом з чужинцями займався хіба що один на сотню, в жидів — 99 на сотню. Загалом «оборот з чужинцями для жидівства» від часу розсіяння, а для східньо-европейського жидівства, можемо сказати й досі, був нормальним явищем, тоді як для инших національностей він є виїмком. То-ж і виходить, що й торговельно-посередницька діяльність жидівства та етика все залишалися «не звертаючими ні на що уваги». На думку *Зомбарта*, корня психольоґічно-соціяльного відчуження жидів «слід шукати в приписах їх релігії і що та сама релігія за всіх часів загострює й зміцнює відчуження жидів». «Жиди мусять жити відокремлено від гоїв» — каже *Зомбарт* далі — «коли хотят свій закон строго додержати: вони самі створили ґетто... І вони хотіли жити відокремлено, бо вважали себе за нарід вищий од їх оточенням, бо почували себе згори вибраним, святим народом. Рабіни цю гордість плекали. Від Ездри, який заборонив змішування, як опаскудження шляхетної жидівської крови, і до сьогодні, коли набожний жид молиться: «Живи Ти, о Боже, щоб ти мене не зробив ґоєм». І вони жили відокремлено протягом всіх століть із часу розсіяння, всупереч розсіянню й наслідком розсіяння. Відокремлено й тому спаяно, чи, коли хто хоче, спаяно й тому відокремлено». З того виходить, що ввесь оборот жидів, оскільки вони з ґетта виходять, став оборотом з чужинцями. За старим жидівським законом побирати відсотку зі своїх не сміли, а з чужих — дозволялося й, навіть, як дехто читає дотичне місце закону, мусіли. В Середньовіччі вони були вільні від тих заборон, які тяжили на християнському обороті. Той дозвіл брати відсотки з чужинців перетовмачувано в обовязок, і це ставало традицією. «В жидівському (божеському) праві чужинці все займали виїмкове місце, обовязки супроти них ніколи не були такими суворими, як до ближнього, й це — каже *Зомбарт* — може відкидати тільки незнання чи зла воля. Певно, право й передусім звичаї щодо роду й способу трактування чужинців у бігу століть підпали змінам. Але в основі — чужинцеві уділювано менше уваги, ніж землякові, товаришеві з племені, — і це, на основі тори, й донині ніскільки не змінене... Ріжно трактується про побірання чиншу з жидів і не жидів... Не-жиди менше мають прав, ніж жиди»[7]).

«Велике значіння жидівського чужого права для господарського життя вбачаю я, каже *Зомбарт*, у двох відношеннях. Насамперед у тому, що через ворожі для чужинців визначення жидівського промислового й торговельного обороту з чужинцями... ділова мораль, коли я це смію висловити, стає безпутньою... В визначеннях чужого права, напр., сказано: хто з чужинців сам зробить помилку в рахунку, то жид може це виужиткувати для своєї вигоди; він не має обовязку звернути на те увагу. Такого роду правна конституція, каже *Зомбарт*, мусить у набожному жидові збудити безоговірну віру: в обороті з чужинцями ти не мусиш бути точним. Він не має субєктивно ніякого неморального почуття чи думки (übervorteilte). «Чужинця можна ошукати, але ніколи свого брата» — ось про що йде при запиті цін. Другий, може ще значніщий, вплив відмінного трактування чужинців у жидівському праві, на думку *Зомбарта*, полягає, в тому, що жиди наслідком того виплекали засаду свободи промислу й торгівлі, стали батьками вільного господарського обороту. Як є в обороті з чужинцями основи норм, що звязують особу, змягшуються й заміняються вільно господарськими. І він, між иншим, показує це на прикладі з правом чи політикою цін. Згідно з тим правом ціноукладання, за Талмудом та Кодексом, при обороті зі своїми стоїть ще зовсім у колі ідеї про justum pretium (справедливої ціни), навязуючись на

[7]) W. Sombart, там таки, ст 205, 206, 282, 286, 288.

засаду прохарчування. Тим часом супроти не-жидів те justum pretium відпадає, натомість стає «новітнє» ціноукладання, як натуральне, стає ціноукладання на основі свобідної конкуренції: «Бог хоче свобідної торгівлі, Бог хоче свободи промислу»[8]).

В тісному звязку з відчуженістю жидівства стоїть їх відокремлене правне положення, в якому вони скрізь перебували. «Гадають, що правне положення (обмеження) відбивалося на матеріяльному стані жидів, але я думаю, каже *Зомбарт*, що вплив правового положення переоцінений. Навпаки, я міг би тим професійно-правним визначенням одмірити дуже незначну ролю, міг би просто сказати: вони не мають ніякого значіння для господарського розвитку жидівства». Більше значіння надає *Зомбарт* тій частині правних постанов, що обмежували, чи й обмежують, участь жидів у державній адміністрації, в самоврядуваннях, у парляменті, в війську і в університетах. Політичної рівноправности жиди набули в Зєднаних Штатах Америки з 1783 р.; у Франції з 1791 р.; в Голяндії — 1796 р.; в Анґлії — 1847 р. — коли першим послом до парляменту обрано Л. Ротшильда, з 1859 р. там настала цілковита рівноправність; у Німеччині початок із 1848 р., а загально — з 1869 р.; в Австрії з 1867 р.; в Італії — 1870 р. Та фактично рівноправність залишається незреалізованою в деяких галузях, як ось у судівництві, нотаріятах — тощо. Наслідком правних чи фактичних обмежень, «коли з инших шарів народу, пише *Зомбарт*, ліпші талани скермовано на суперництво за силу в державі, в жидівстві ті талани мусіли були віддаватися господарській діяльности». «Вони виховали власне те, що могло б бути названо політичною безцвітністю: повну байдужість супроти держави, в якій вони живуть, і ще більше супроти уряду, який є в цій державі... Через цю байдужість були вони більше, як хто инший, здібні стати носіями капіталістичного світового господарства»... Так «серед масової бідноти виділяються величезні багачі..., факт, що жиди все були багатші люде, — каже *Зомбарт*, проходить через століття незмінним аж до наших днів; лише на сьогодні той факт, на його думку, виступає, мабуть, ще виразніще й загальніще, як за попередніх часів». На основі уривкових відомостей *Зомбарт* змальовує фінансову силу жидівських домів, починаючи з середньовіччя. Торкаючися нових часів, він каже: «Ми б не могли собі добре уявити новочасного князя (короля) без жида (майже як Фауста без Мефіста). Рука в руку виступають вони протягом століть, які ми звемо Новим часом. Мова йде про їх (жидів) посередній вплив у державнотворчих процесах — їх, що у внутрішній суті є недержавним народом. Вони порадники королів у фінансових справах і їх кредитори». «Поширення ефектового ринку в 1800—1850 р. р., констатує *Зомбарт*, є поширенням дому Ротшильда... Імя Ротшильда означає більше, ніж фірму, яку воно криє. Воно означає ціле жидівство, оскільки жидівство виявляє свою діяльність на біржі. За його допомогою могли Ротшильди завоювати всі визначніщі позиції, самодержавя на фондовій біржі, яке вони протягом половини століття задержували. Мабуть не буде перебільшенням, коли скажемо — і це для деяких країн переходить і за першу половину (XIX.) століття, — що міністер фінансів, який тримається осторонь цього дому і з ним не пактує, просто мусів був зачинити свою крамничку»... «Є тільки одна сила в Европі — казали — й то є Ротшильд; його причетом дюжина инших банківських домів, його вояками, його збройносцями всі чесні купецькі люде й працівники, його меч — спекуляція». «Не тільки кількісно, але й якісно, за Зомбартом, новітня біржа є Ротшильдівською, отже — жидівською; перша прикмета, яку вона з часів Ротшильда носить..., це її інтернаціональність..., і інтернаціональність кредитового обороту; Ротшильди ж є й першими залізнично-будівельними королями»... і т. д.[9]).

Поростаючи в пірря, жидівство давить фінансовою силою на політичне життя держав і на зрівноправнення своїх земляків там, де тої рівноправности ще не було. В підтвердження сказаного наводимо оден приклад із життя б. Росії. По виході маніфесту 17. жовтня 1905 р. премєр-міністром і міністром фінансів став відомий Вітте. Треба було зробити закордонну позику; ліпшим тереном для того була союзна Франція, туда він і звернувся в січні 1906 р. «У Франці тоді», пише *Вітте* у своїх спотадах, «було дві найголовніщі ґрупи синдикатів-банкирів: одну називано жидівською, бо на чолі її стояв дім Ротшильда, а другу християнською (хоч головою й тут був Нейцлін). Я знав, пише *Вітте*, що з огляду на переслідування жидів у Росії..., вони (Ротшильди) не прийдуть на поміч Росії без умов щодо облехшення долі російських жидів... Я вважав за потрібне помацати ґрунт, як поставляться Ротшильди до позики»..., і одержав він ось яку відповідь: «З отляду на пошану Ротшильдів до особи ґр. Вітте, як державного діяча, вони охоче далиб повну підтримку позичці, але не можуть цього зробити, доки в Росії не ужиють заходів щодо більш ґуманного поводження з росій-

[8]) W. Sombart, там таки, ст. 289, 292.
[9]) W. Sombart, там таки, ст. 207, 50, 116, 122.

ськими жидами, себто, не будуть проведені закони, які облегчувалиб положення жидів у Росії[10])». А це було не здійсними за царату, й Вітте перевів позику без їх участи.

Зомбарт знаходить у жидів перевагу релігійних інтересів, змішування релігійних уявлінь із інтересами вигоди; знаходить істотною ідею оцінок і раціоналізацію свого життя; внутрішню аскезу й рахункове трактування всього на світі, починаючи з проблеми гріха. З усіх ріжниць серед самого жидівства і поруч з численими протиріччями серед поодиноких груп усе-ж *Зомбарт* вбачає можливість існування загально-жидівських властивостей і пробує вказати не всі, а тільки ті, що є конче-потрібними для зясування господарського життя. Тут насамперед висуває він інтелектуалізм жидів, як перевагу інтелекту над фізичним боком; вони у всі часи в своїй масі мають претензію на інтелектуальні заняття й навпаки — щодо фізичних. «Бог повинен забезпечити жидів мозками, а гоїв — фізичною силою», каже прислівя польських жидів. «Жид дивиться дуже гостро» — каже *Зомбарт* — «але він бачить не багацько. Він приймає передусім своє оточення не як живе... Людину саму він не бачить». Це телєольоґізм — друга властивість жидівства. Ціль йому світить і то стоїть над оточенням, над людиною. За тим іде й енергізмус жидів, потім мобілізмус (рухливість). До того ж — невтавність (Rastlos) і здібність пристосовуватися. «Незвичайна велика здібність пристосовування, каже *Зомбарт,* просто є суттю жидів, їх визначною особливістю». Жид є німцем, де хоче бути німцем, італійцем — коли то є ліпшим..., антисемітом у Франції. В Зєд. Держ. Америки жида від не-жида тяжко відріжнити»...[11]). Маємо німців, анґлійців, американців, французів, мадяр, а по світовій війні — поляків, чехів і т. д. жидівської віри; лишень невідомі українці мойсеєвого визнання. Має підставу *Юр. Милянич,* коли каже: «Україна не знала ніколи типу національно-українського жида, так як він витворився в німецькому чи анґлійському середовищі; навпаки, українське жидівство завсігди трималося осторонь, творячи націю в нації, відділюючись від населення не тільки вірою і звичаями, але й мовою, ношею і цілою зовнішньою культурою»...[12]). Але українці мойсеєвого визнання зявляться масово, як тільки стане то вигідним.

Перебравши основні властивости жидівства, *Зомбарт* стверджує, що вони з основними ідеями капіталізму надзвичайно покриваються; поміж жидівськими властивостями й релігією — з одного боку — й капіталізмом — з другого — він знаходить визначний паралелізм..., інтелектуальна праця й фізична розєднані, а рівночасно признається примат духово-ведучої діяльности. «Капіталізм, лібералізм, юдаїзм, одне з одним — каже *Зомбарт,* — споріднені». Абстрагування капіталістичного світу — в переводі всього на гроші. «Для капіталізму гроші є засобом до просякнення господарського життя чисто кількісним характером, це є для нього вихідний і кінцевий пункт усіх випадків. Для жидів мають, як і для капіталізму, гроші й їх збільшення стояти в середині інтересів..., вони є відбиттям їх абстрактности й телєольоґізму»... Жиди є добрими орґанізаторами капіталістичних підприємств, але ще ліпшими торгівцями. «Торгівець-жид у числах і числа стали елєментом жидівства. Калькуляція є його сила»[13])...

Спостерігач української дійсности, наш історик *Костомарів,* писав у 1862 р.: «Жид любить гроші, понад усе любить гроші жид, — повторюється з непамятних часів..., і... вічний жид виступає в складному образі европейського банкира. Цей вічний жид піймав слабу струнку світу й держиться за неї й водить світом, і світ був обманутий: світ думав, що жид у нього під пятою, а сам і не почув, як опинився у жида на припоні»... А великий німецький економіст *Зомбарт* у 1922 р. пише хіба не те саме? «Цей вічно неспокійний нарід, «вічний жид».. — каже він — «велику ролю в його долі відіграють гроші, бо... в грошах обєднуються одночасно обидва фактори, з яких складається жидівська істота: пустеля (Wüste) і мандрівка... Грошевим заняттям просякають жиди все знова й що-раз більше... Вони вмішають всі тайни, які включені в гроші, вони визнають всі дивовижні сили, які в них містяться. Вони (жиди) стануть панами грошей і через гроші, що їм вони улягають, панами світа»[14]).

За *Зомбартом* жиди «прийшли нарешті в свій Ханаан» — до країв, де той неспокійний нарід «хоче від своїх мандрівок одпочити: до північних країн (Европи)». *Зом-*

[10]) Гр. С. Витте, Воспоминанія, т. II., 1922, ст. 193—194. Про це також дивись «Отрывки из воспоминаній Лопухина» в «Еврейской Летописи», збір. III., 1924, ст. 38.

[11]) W. Sombart, там таки, 311, 313, 314, 318, 319—324, 327; його таки — Die Zukunft der Juden, 1912, ст. 41.

[12]) «Розбудова Нації», 1929, ч. 8—9, ст. 271.

[13]) W. Sombart, там таки, ст. 329, 330, 332

[14]) Н. Костомарів, Іудеям, Основа, 1862, січень, ст. 46; W. Sombart, там таки, ст. 415, 427.

барт показує в своїй роботі, якого великого впливу в розвитку капіталізму набуло жидівство в тих північних кранах, а саме в Голяндії, Анґлії, Німеччині, Австро-Угорщині. Для ілюстрації такої господарської позиції жидівства в названих країнах наведемо лише деякі його дані про саму Німеччину.

В фінансово-кредитово-торговельному житті Німеччини центральну ролю відіграє берлінська біржа І ось ця важливіща інституція країни вже з самого свого заснування виступила яко істотно жидівська: з чотирьох біржевих старост два були жиди, та ще в біржевому комітеті 8 жидів. Загалом на 23 члени було 10 жидів, що себе самі такими зголосили; а скільки опріч того було вихрестів і криптожидів зосталося невстановленим. Переважно жидівською інституцією залишається берлінська біржа й тепер.

Перегляд індустріяльного заснівництва 1871—73 рр., що його подає той самий *Зомбарт*, виказує дивовижно велику участь жидів у новоповсталих підприємствах: 1) з 25 великих приватних заснівницьких домів першої ранґи 16 носять жидівське імя, 2) у королівських і лавраплавільнях зпоміж 13 оснівників 5 жидів, 3) в континентальному т-ві залізничному на 6 оснівників 4 жидів, 4) у 12 берлінських поземельних т-вах з 80 надзірних радників 27 жидів, 5) в будівничому т-ві u. d. Linden на 8 оснівників 4 жидів, 6) у 9 будівничих банках зпоміж 104 оснівників 37 жидів, 7) у 20 північних машинових фабриках зпоміж 148 оснівників 47 жидів, 8) у 10 північно-німецьких механічних виробництвах зпоміж 49 оснівників 18 жидів, 9) у 20 паперових фабриках зпоміж 89 оснівників 22 жида, 10) на 12 північно-німецьких текстильних фабриках зпоміж 65 оснівників 27 жидів; між оснівниками Німецького банку (1870 р.) переважають жидівські елементи. Нині, через акційний характер тих підприємств, пізнати участь жидів не має можливости; але вона скорше зросла, ніж зменшилася. Про це свідчать дані про участь жидів серед директорів і членів надзірних рад у підприємствах головних галузей німецької індустрії приблизно на 1920 р. Серед директорів було:

Індустрія:	Всього	З того жидів	% жидів-директорів	Індустрія:	Всього	З того жидів	% жидів-директорів
1. Шкіряна й кавчукова	19	6	31,5	7. Гірнича	183	23	12,8
2. Металева	52	13	25,0	8 Машинова	90	11	12,2
3. Електрична . .	95	22	23,1	9. Калійна	36	4	11,1
4. Пивоварська . . .	71	11	15,7	10. Цемент, дерево, шкло, порцелян	57	4	7,0
5. Текстильна . . .	59	8	13,5				
6. Хемічна . . .	46	6	13,0		808	108	13,3

А число членів у надзірних радах акційних товариств було:

Індустрія:	Всього	З того жидів	% жидів-директорів	Індустрія:	Всього	З того жидів	% жидів-директорів
1. Пивоварська . . .	165	52	31,5	6. Електрична . . .	339	91	26,8
2. Металева	130	40	30,7	7. Гірницька	640	153	23,9
3. Цемент, дерево, шкло, порцелян	137	41	29,9	8. Хемічна	127	29	22,8
				9. Машинова	215	48	21,4
4. Калійна	156	46	29,4	10. Текстильна . . .	141	19	13,5
5. Шкіряна — тощо . .	42	12	28,6		2.092	511	24,4

Отже жидівство, яке, як національна ґрупа, в загальній кількости населення Німеччини складає всього лише соту частину, опанувало сему частину посад усіх директорів і майже четверту частину всіх місць радників головних галузей великої індустрії[15]). На жаль, не можемо поповнити тих відомостей подібними числовими даними щодо директорів і членів надзірних рад банків Німеччини, хоч відомо, що й там їх участь не менша, коли не більша. І це серед такої культурної національности, як німецька!

Та це ще не все: скрізь, де вдається зробити порівнання, жиди Ні-

[15]) W. Sombart, там таки, ст. 110, 124, 135.

меччини в кілька разів багатші за християн-німців. *Зомбарт* порівняв позисковий податок, що його платять жиди і не-жиди великих міст Німеччини — приблизно на 1920 р., і прийшов до висновку про велику, просто нечувану перевагу в відношенні маєткового стану жидівської людности над нежидівськиою. Жиди вцілому в численних місцях і багатьох випадках куди багатші, як їх оточення: в Берліні і Мангайму в 6—7 разів, в обершлеських містах і містах Познані в 6 разів: повчаюче, бо саме тут ходить про т. зв. «бідне» жидівство. (А проте це — додає він — спостерігається також у Росії й Галичині; хоч там живе дуже бідне жидівство, а все воно завжди в багацько разів богатше, ніж християнське населення, серед якого жиди живуть)...

На 1906—07 р., за даними *Зомбарта*, 1) відсоткова участь жидів у загальному числі населення і 2) відсоткова участь плаченого жидами податку в загальному прибутку була:

	%	%		%	%
Аахен . . .	1,16	7,79	Констанц . .	1,97	8,32
Бармен	0,37	1,75	Мангайм . . .	3,21	22,37
Берлін	5,06	30,77	Бреслау	4,3	20,3
Позен	4,21	24,02	Франкфурт на М. .	7,0	20,8
Вісбаден . . .	2,63	8,20			

Наводимо тільки частину дотичної табели[16]).

Взагалі жиди Західньої Европи та Америки, каже той самий автор у иншій праці, «завойовували провідне місце, а про злидні жидів у тих країнах не може бути й мови»[17]).

Роздумуючи над майбутністю жидівства, той самий автор зостановляється над тим, що сталосяб з народнім господарством Німеччини, колиб з неї видалити всіх жидів. Виселення жидів із Німеччини — каже він — булоб у царині народнього господарства певним крахом такого розміру, якого ми досі не переживали, крахом, від якого наше народнє господарство, можливо, ніколиб не оправилося. Ми втратилиб наших найбагатших, найбільш підприїмчивих громадян, як Франція їх втратила, коли вимандрували гуґеноти. Від того спустошення, що його тоді Франція зазнала, хоч і малим був той ексодус, французьке господарство й донині не оправилося»[18]).

Одначе господарська перевага жидів над німцями в Німеччині те ж ще не все. І по инших галузях культурного життя встигли жиди здобути значно більшу участь, як їх числове відношення до загальної кількости населення. Для того, розуміється, — каже *Зомбарт* — не все можна навести для пітвердження числа. А далі додає: «Не треба казати, що жиди наш ринок штуки, літератури, музики, наш театр, нашу велику пресу, коли не виключно мають у руках, то в значній мірі; мають, можна сказати, на все те рішаючий вплив. Також і в політичному житті, вони почали, за короткий час, протягом якого вони взагалі могли виявити свою діяльність, відогравати видатну ролю. В ґенезі лібералізму, а ще більше соціялізму, вони прийняли істотну участь. Дали видатних державних мужів, від д'Ізраелі (лорд Біконсфільд) й Ґамбети до Люцаті і Дернбурґа. У Франції з 84 префектур 21 в їх руках. У Німеччині вони їдять золотими ложками при королівському столі. І це тим дивніще, бо не так багацько минуло часу, що вони в Німеччині прийшли до свободи й рівноправности»[19])...

Додаймо до того, що в б. Росії й на Україні на початку XX. в. література і преса підпала впливу жидівства***). Преса опинилася просто в руках жидів. Коли зявилася Державна Дума, то льожа пресових дописувачів у ній остільки була обсаджена жидами, що депутати правого крила її продражнили «чертою осѣдлости». Російське красне письменство й публіцистика перестали незалежно поводитися в жидівському питанні, а ожидовлена ліберальна преса тільки те й робила, що, не критикуючи хибних боків жидівської національности, одно знала доводити, що жиди

[16]) W. Sobart, там таки, ст. 219—221.
[17]) W. Sombart, Die Zukunft der Juden, 1912, ст. 33.
[18]) W. Sombart, там таки, ст. 67—68.
[19]) W. Sombart, там таки, ст. 36.
***) Див. попередній розділ, ст. 101.

«как всѣ» і нічим од «всѣх» не відріжняються. Теж саме спостерігається і в Німеччині, Західній Европі та почасти і в Америці. Періодичні[20]) й неперіодичні видавництва настільки ожидовлені, що в них те чи инше може зявитися друком тільки тоді, коли видержить жидівську цензуру†). Як і в Росії та на Україні, так і в Німеччині, в Західній Европі, від опанування жидівством преси жидівство змальовується неприродніми колірами. Про це говорить між иншим і *Зомбарт* ось як: «Про жидівський ренесанс нам нічого не говорить ліберальна преса, ведена жидами. Світ буде одного дня здивований, коли він уздрить, що в жидівстві виявляються цілком инші сили, що жидівство переслідує цілком инші цілі, ніж то можна було припускати з того, що пише про них ліберальна преса»[21]).

Зомбарт, як німецький патріот, «хотів би, щоб ожидовленню таких широких царин німецького публичного й духового життя настав кінець — на добро німецької культури, але так само й жидівської». Він гадає, що «держава повинна дати жидівським співгромадянам повну рівноправність, але жиди повинні мати розсудливість і такт, щоб цю рівноправність не скрізь і не в повнім обширі вживатковувати». Чому? Та тому, й це безперечно, що «противенство між жидами й не-жидами — на його погляд — сьогодні в усіх колах населення й по всіх країнах виявляється сильніще, як раніще»[22]).

Зомбарт учений, а не політик. Тим часом у царині політичній час по світовій війні характеризується просто вибухом націоналізму, що само собою тягне за собою й те чи инше поставлення до жидів. В Німеччині, де жидівство досягло засилля в господарській і культурній царині, наростає антижидівська реакція сильніща, як раніш. Її реальним показчиком є між иншим розвій т. зв. народньо-соціялістичного руху, що в 1932 р. виставив свого кандидата (Гітлєра) на президента республіки. Ось програма Гітлєрівців у жидівській справі, як про неї довідуємося з преси. Для початку заведення окремого катастру для жидів і виключення з державного громадянства, а з тим позбавлення прав виборчих і права одержання посад у державних урядах. Це на початку й тому, що треба ж оглядатися на чужину; до дальшого прийде згодом: «віддалення не означає відмовлення». Нарешті, жидів — чуже племено — треба видалити з Німеччини. Про питому вагу течії, що стоїть на тій програмі, маємо покажчик статистичного значіння. За перших президенських виборів 1932 р. в Німеччині подано всього 37.889 тис. голосів, з того числа Гітлєр одержав 11.339 тис. голосів, чи 30%, за повторних у тому самому році виборів подано 36.584 тис., з того числа Гітлєр одержав 13.417 тис. чи 36,8%. Отже можна з достатньою ймовірністю признати, що протижидівські, гітлєрівські настрої охоплюють у сучасній Німеччині поверх третини людности. Та позиція народніх соціялістів зачинає вже давати й конкретні наслідки. З часописів довідуємося, що на початку квітня 1932 р. переселилося з Німеччини, втікаючи від переслідувань гакенкрайцлерів, до Бельґії численна ґрупа жидів; очікують, що за тою партією піде ширша еміґрація жидів, у тому числі й вельми сильних фінансово[23]).

Національна самосвідомість не хоче зносити чужонаціонального жидівського засилля — ось факт наших днів. Загострення питання лежить у тому, що жиди не мають «розсудливости й такту, щоб свою рівноправність не скрізь і не в повнім обширі використовувати». Вони в опанованій ними ліберальній пресі все доводять, що вони, «як усі», в щоденному житті дають часті докази протилежного, на що звичайно закриває очі жидівська чи ожидовлена преса.

«Сьогодні цілком строге жидівство є тільки ще на Сході Европи» — пише *Зомбарт*. Західньо-европейське жидівство уважають відмінним од східньо-европейського, бо воно більше просякнене вищою культурою, значить — далі відійшло від антисуспільних приписів Талмуда. В числових виразах цього ніхто не може представити.

---

[20]) Див. Josef Eberle, Grossmacht. Presse.

†) Говорю це між иншим і з власного досвіду з цією роботою. Я хотів видрукувати її німецькою мовою і для того засяг інформацій від осіб, що стоять близько до німецької журналістики, знають усі входи і виходи. Відповідь була така: «По редакціях сидить багато жидів, що тут дуже причетні до книжного діла; часом і не вгадаєш, хто там з жидів? Отже всі вони дуже чулі на те, що про жидів пишеться. Коли у вашій роботі є щось таке, що жидам не до смаку (приміром докір, що вони зазіхають на чужі землі для своїх хліборобських кольоній), то можуть її забракувати під яким хочете претекстом — і справжньої причини не скажуть. Тож майте це на увазі»...

[21]) W. Sombart, Die Zukunft der Juden, ст. 39.

[22]) Там таки, ст. 58, 72, 47.

[23]) «Večerní České slovo», 9. IV. 1932.

Тим часом зі здивованням зустрічаємося з фактами, що й столичне західньо-європейське жидівство лишається вірним Талмуду. Нам довелося на початку 1932 р. у Празі бути свідком сутички з жидівським ритуалом спілки охорони звірят. Спілка звернула увагу на кошерування, яке, як відомо, полягає в тому, що кошерак надріже живе звіря, при його повній свідомости, після чого цідить з нього кров до останньої краплі. Історично кошерування виникло в гарячій Палестині, як спосіб запобігти скорому псуванню мяса, що наставало, коли зі звірини не була перед забиттям виточена кров, — спосіб у холодніших країнах цілком зайвий, а тим часом він став ритуалом. Спілка, вважаючи той спосіб за жорстокість, запропонувала заборонити кошерування. Верхній рабінат Праги став на тому, що неможливо вважати ритуальний спосіб різництва за жорстокіший, ніж звичайний, і уважав би заборону його за насильство над високостоячою під моральним оглядом жидівською громадою. В иншому чеському провінціяльному місті, в Усті над Лабою, видано заборону кошерування, й жидівська громада оскаржила ту постанову в вищі інстанції. Для нас важливо в даних випадках строге додержання приписів Талмуда, що дає право припускати, що й усі инші приписи Талмуда так само строго додержуються і, значить, жидівство, хай не без виїмків, додержується своєманітної етики, що випливає з тих приписів: одної між своїми й иншої в відношенню до «чужинців»...

Зомбарт апелює до тактовности жидів. Нам, що знають східньо-европейське жидівство, відомо, як вміють навіть освічені жиди України иноді викликати до себе антипатію своєю нетактовною поведінкою в щоденному житті: і на вулиці, і в театрі, і біля каси, і в залізничному возі. Само собою зрозуміло, чим освіченіще суспільство, тим дошкульніше й гостріше відчувається той нетакт жидів. Але та нетактовність жидівства таксамо спостерігається й на Заході. Про один випадок у Чехії розповімо зараз, бо вважаємо його за типовий; подібні випадки ми часто самі спостерігали. «Празькі спортовці чехи-лижарі вертали 7. II. 1932 р. з прогульки до Корконоських гір. Коли вони вступили до приготованих для них залізничних возів на ст. Верхлабе й одразу їх заповнили, то побачили, що один переділ замкнений. За дверима переділу стояв якийсь чоловік-ізраїлит і не хотів одчинити переділу. Він розклав по всіх ослонах частини свого одягу на знак, що місця обсаджені, і так хотів залишитися в переділі насамоті аж до Праги. Закликано кондуктора, який переділ відчинив. Ізраїлит і потім ставив опір лижарям, що, війшовши до переділу, хотіли сісти, тому кондуктор мусів звернути його увагу, що коли не має квітка на всі вісім місць переділу, то може зайняти тільки одне місце. Розяснення кондуктора ізраїлит супроводив словами: Sauwirtschaft (свинське господарство), Schweinerei (свинство). Сперечався з рештою подорожніх, не хотів балакати чеською мовою під приводом, що не розуміє чеської мови. Коли знову вимагано, щоб звільнив місця, на яких мав свої куфри, то він лайнув присутніх: Tschechische pakáž (чеська сволота, або банда!). В возі серед чеських спортовців вибухло величезне обурення й тільки тому, що наспів кондуктор і став зясовувати імя провокатора, не дійшло до фізичної розправи за образу чеського народу. На близчій стації, Турнові, вступила до возу поліція і сконстатувала, що то був студент німецької техніки у Празі Г. Штерн[24]), який походить з дуже заможньої жидівської родини з Моравської Острави. Чеські лижарі подали до суду; на слідство Штерн не зявився, а тому його замкнено до вязниці. Хотів ліквідувати образу тим способом, що дарував би кілька тисяч корон на благодійну ціль, але ту пропозицію відкинено. В цьому випадку все є дуже типовим для певного роду жидівської поведінки, яку кожний, хто трохи пожив на світі, не раз спостерігав, а яка проти жидів підбурює людей инших національностей. Характеристичним у цій справі є ще одно. Чеська преса, розуміється, таксамо ожидовлена, як і німецька, і ось у більшости чеських орґанів роздмухувано обурення... проти *німецького* студента. Супроти німців сміє обурюватися чеська преса, проти жидів — не наважується...

Західньо-европейське жидівство цікаве для нас тільки під оглядом порівнання з східньо-европейським, яким ми головно в нашій праці займаємося. На підставі повищого в нас складається враження, що загалом беручи, східньо-европейське жидівство тільки етап у розвитку до західньо-европейського. В останньому, під впливом вищої культурности, безсумнівно мусить бути більше жидів, що відійшли від талмудівських норм і що просякнені загально-людською етикою й мораллю; на Сході таких значно менше, хоч такий тип жидів зустрічається й на Україні.

[24]) «Telegraf», 8. II. 1932.

Як указано вище, на Східню Европу в 1925 р. припадало коло 7.618 тисяч душ жидів. За даними *Лєщінского*, по окремих країнах і протягом століття воно поділялося приблизно так:

	1825 р. тисяч	%	1880 р. тисяч	%	1925 р. тисяч	%
Бувша Росія	1.600	58,6	3.980	58,8	5.285	56,9
В тому числі:						
а) Конґрес. Польща	400	14,7	1.005	14,9	1.475	15,9
б) Україна з Бесарабією	625	22,9	1.600	23,6	2.150	23,1
в) Литва та Білорусь	550	20,1	1.225	18,1	1.200	12,9
г)) Инші частини	25	0,9	150	2,2	460	5,0
Галичина	275	10,0	687	10,1	740	8,0
Угорщина	200	7,3	638	9,4	983	10,6
Румунія	80	2,9	200	3,0	300	3,2
Буковина	8	0,3	67,5	1,0	120	1,3
Болгарія	7	0,3	20	0,3	50	0,5
Познань	65	2,4	57	0,9	15	0,2
Инші східньо-европ. країни	37	1,4	77	1,1	125	1,3
	2.272	83,2	5.726	84,6	7.618	82,0

На початок 1931 р. по окремих державах Сходу Европи жидів, за обрахунками *Коральника*, начислювано: в Польщі — 3.125 тис.; у Радянському союзі (в европейській його частині) — 2.970 тис.; в Румунії — 800 тис.; Литві — 167; Латвії — 96 ; Юго-Славії — 67; Болгарії — 50.

Отже на 1925 р. з кожної сотки жидів цілої Европи жило в східній її частині 82. З національностей, що між ними живе жидівська людність протягом останнього століття, на першому місці стоїть українська: серед самих українців-наддніпрянців жило 23,1%, а коли додати Східню Галичину, Буковину й Закарпаття, то не менше 30% од всієї жидівської людности Европи. З держав, до останньої світової війни, найбільше (коло 57%) жило їх у Росії, а по війні, через приєднання до Польщі західньоукраїнських земель і частини білоруських та литовських, перше місце щодо чисельности жидів зайняла Польща, друге — Радянська Україна. За наведеними приблизними даними *Лєщінского* на Наддніпрянській Україні з Бесарабією в 1825 р. було жидів загалом 625 тис., а через сто літ стало 2.150 тис., себто, в $3^1/_2$ рази більше. Одначе є можливість, хоч таксамо приблизно, перевести порівнання з 1765 р. Як знаємо в той час, до указу Катерини II. від 1769 р., жидівство тільки й жило, що на Правобережжі — на Київщині, Волині, Поділлі, Брацлавщині, — до инших місцевостей його не допускали. За переписом 1765 р. на Правобережжі було 131.782 душ жидівської людности; цю кількість можемо прийняти й для цілої Наддніпрянщини на той самий час. У такому разі від 1765 р. по 1925 р. — за 160 літ — жидів зросло на Наддніпрянській Україні в шістнацять разів. Цей висновок ми піддержуємо, бо він спирається на більш тверді вихідні дані, тоді як вихідну чисельности Лєщінского для України з Бесарабією на 1825 р. — 625 тис. — ледви чи можна обстояти більш переконливо.

Його дані слушно виказують, що Литва, Білорусь, Конґресова Польща й Україна (Правобережна. О. М.) протягом останнього століття були й тепер продовжують бути головним гніздом для жидівства на цілий світ, звідки воно постійно відпливало..., лише не зовсім так, як уявляє це собі *Лєщінскі*. На його думку, є певна соціяльна правильність у розселенні жидів — з країн аґрарно-славянських до індустріяльно- анґльо-німецьких. «Це пересування — пише він — великої частини жи-

дівства з аґрарних держав до індустріяльних, з країн із низькою культурою до культурно найпоступовіщих держав, з політичних деспотій до демократичних країн, ця втеча з раіонів славянської культури до країн з анґльо-німецькою — означає можливо найбільш важливий вислід жидівської історії в останьому столітті... Цей процес був найвидатніщим для розвитку всіх сторін жидівського життя в XIX. столітті»[25]). Одначе зазначена правильність підривається даними насамперед про жидівську кольонізацію українських земель, характеру аґрарно-славянських, відсталих і т. д. Як є в XIX. в. жидівська кольонізація йшла на території, заселеній українським народом, широким вливом: з половини XIX. в., напр., тільки за 30 літ зросло жидів по селах Полтавщини в 8 разів, рівнож заплавили вони Буковину, Закарпаття. Вказана правильність побивається й даними про аґрарно-славянські Хорватію й Болгарію. В Хорватії на початку XIX. в. було 100 жидівських родин; в 1840 р. вийшло право жидам жити по всіх частинах Угорщини й Хорватії (за виїмком військових гряниць) і жидівство стало приливати, особливо по 1849 р. Перепис 1857 р. нарахував у Хорватії 5.253 душ жидівської людности, в 1880 р. вже 13.488, в 1910 — 21.231. В Болгарії у 1881 р. жило 14.342 душ жидів, в 1900 — 33.663, в 1910 — 40.067[26]). Такий швидкий зріст не можна зясувати натуральним приростом. Відкидаючи зазначену Лещінским правильність, можемо натомісць стверджувати, що жидівство зі свого гнізда відливало, як у західньому, головне, заокеанському напрямку, так рівнож і в східньо-південному славянському аґрарному, відсталому; що як є, та відсталість корінної людности була притягливою для жидів особливістю, даючи більшости жидівства можливість широко й безборонно практикувати свої непродукційні, посередницькі й хижацькі операції «первацького капитало-накопичування», в якім лихварський відсоток відогравав домінуючу ролю. Жидівський капиталізм на Україні і в східньо-славянських країнах є породженням насамперед лихви, а потім помічних до того посередницько-хижацьких операцій.

Важною обставиною є мійський характер жидівства України. Головним чином мійським було й є жидівство і взагалі на цілому світі. При тому ступінь ожидовлення міст сягає часом не тільки більшого відсотка городян инших народностей, але подекуди навіть і супроти городян усіх инших національностей укупі. Візьмемо міста ріжних країн, міста, де жиє поверх 15. тис. д. жид. людности, і пошикуємо їх в низку за висотою відсотку жидів до всього населення міст:

	Рік	%		Рік	%
1. Пинськ	1921	74,6	4. Яфа	1926	62,5
2. Рівно	1921	71,2	5. Бендін	1921	62,1
3. Бердичів	1923	64,9	6. Кішинів	1925	60,2
	1926	55,4	7. Єрусалим . . .	1926	60,0

З цієї табелі, що виявляє чергу ожидовлення міст на цілу земну кулю, бачимо, що, за часткою жидівства в загальній кількости населення, перше місце займає білоруський Пинськ, друге українське Рівне, третє Бердичів. Аж після того йде палестинська Яфа, а стара столиця новоповсталого жидівського царства. Єрусалим, стоїть на семому місці. Як бачимо, деякі міста білоруської та української території, що входили в

[25]) Lestschinsky, вже цит. «Die Umsiedlung...», ст. 139.

[26]) Zeitschr. f. Demogr. u. Statist. d. Juden, 1927, H. 7—8, S. 120; також, 1930, № 5, S. 79.

«чергу осілости», навіть на 1923 р. більш ожидовлені, ніж головні міста Палестини. За переписом 1897 р. співвідношення національностей у містах Правобережної України, що більш менш задержалося й на початок світової війни, виявляється у значно вищій пропорції жидів, ніж по перших роках революції. По містах Волині в 1897 р. налічувано 51% жидів, Поділля — 41%, Київщини і Херсонщини — 31%. Поокремих містах, а надто містечках, пропорція жидів була ще вищою. Наприклад, на Київщині в Бердичеві було 78%... На Волині, наприклад, Камінь-Каширське — 99%, Грицево — 98%... На Поділлі — Фельштин — 95%, у Бершаді — 85%, Тростянці — 55%... і т. д.

Звертаючися тепер до ступня ожидовлення самих тільки міст укр. території, ми за Рівним, Бердичевом та Кішиневом одержуємо таку чергу[27]):

	Рік	%		Рік	%
1. Умань	1923	53,8	12. Катеринослав (Дніпропетр.)	1923	38,8
	1926	49,5		1926	26,7
2. Кременчук	1923	53,8	13. Перемишль	1921	38,3
	1926	49,3	14. Єлисавет	1923	37,5
3. Чернівці	1919	47,6		1926	27,6
4. Могилів	1923	47,1	15. Львів	1921	35,0
	1926	41,9	16. Херсон	1923	33,1
5. Камінець-Подільський	1923	45,5		1926	25,4
	1926	39,9	17. Київ	1923	32,1
6. Станиславів	1921	45,2		1926	27,3
7. Біла Церква	1923	44,4	18. Чернигів	1823	33,4
	1926	36,3		1926	30,1
8. Житомір	1923	42,2	19. Миколаїв	1923	26,6
	1926	39,1		1926	21,0
9. Мукачів	1921	41,7[28])	20. Полтава	1923	22,3
10. Одеса	1923	41,1		1926	20,1
	1926	36,5	21. Харків	1923	20,2
11. Винниця	1923	39,4		1926	19,5
	1926	37,6			

Щоб наведену чергу виставляти для всіх країн, до неї булиб вкроплені кілька чужих міст, головне Польщі, Бесарабії та Палестини. Загалом можна сказати, що ніодні міста так не ожидовлені, як українські: за ними йдуть польсько-білорусько-литовські.

В цілій низці наддніпрянських міст ще й мійський перепис 1923 р. виявив вищий — до світової війни 1914 р. він був би ще вищим, — відсоток жидів, ніж українців: Балта на кожних 100 душ городян мала 46,9 жидів і 23,4 українців, Артемівськ (Бахмут) — 22,6 жидів і 21,5 українців, Бердичів — 64,9 і 15,4, Біла Церква — 44,4 і 45,1, Винниця — 39,4 і 35,5, Житомир — 42,1 і 23,7, Умань — 53,8 і 34,4, Елисавет (Зіновіївськ) — 37,5 і 20,1, Камянець — 45.5 і 37,5, Катеринослав — 38,8 і 16, Київ — 32,1 і 25,4, Коростень — 50 і 18, Кременчук — 53,8 і 35,7, Мелітопіль — 31,4 і 26,7, Миколаїв — 26,6 і 17,5, Могилів — 47.1 і 34.6, Одеса — 41,1 і 6,6, Проскурів — 50,9 і 20,3, Юзівка (Сталін) — 23,8 і 6,9, Тульчин — 56,2 і 28,6, Херсон — 33,1 і 13,5, Шепетівка — 43,8 і 14,8[29]). Поминаючи сильну зросійщеність українців тих міст, очевидячки, ко-

[27]) «Україна», Стат. щорічн., Харків, 1926, ст. 4; відсоток жидівської людности по містах Наддніпрянської України ліпше булоб брати на рік 1914, але такими даними ми не розпоряджаємо.

[28]) За мадяр. переписом 1910 р. ніодного жида в Мукачеві і взагалі на Угорськ. Русі не має... всіх жидів записувано мадярами жид. віри.

[29]) «Україна», там таки.

либи їх самоуправління формувати на демократичній засаді виборів загальним, рівним і потайним голосованням вони опинилися би в руках жидів. Цим зясовується куріяльність системи мійських виборів, що її заводив був російський уряд за часів Державної Думи.

Уряд Столипіна спочатку приклав куріяльну систему за заведення земств на Правобережній Україні і в Західньому краї, аби таким чином, не дати в земствах тих районів переваги полякам над «русским населенієм». Польське коло в Думі з великим обуренням протестувало против недемократичности виборів по куріях і було підтримане «кадетською» партією (Мілюкова). Та за тим уряд Столипіна пропонує в Думі завести тужсаму куріяльну систему в тих самих округах за організації й мійського самоуправління, на цей раз щоб не передати його до рук жидів: мійська дума навіть самої Варшави, де ще в 1917 р. начислювано 41% жидів, могла опинитися в руках жидів! Знов недемократичне внесення; «кадети» числять при поборюванні законопроєкта на польське коло. Але на цей раз воно голосує... за куріяльність виборів до мійського самоврядування, розриваючи з «кадетами». (Один із членів польського кола кинув фразу: «Была без радости любовь, разлука будет без печали»!).

Поглянемо ще на частку участи жидівства в головних, столичних, містах ріжних країн:

1. Ню-Йорк	1927 р.	29,8%	8. Париж	1925 р.	3,5%
2. Варшава	1925 р.	32,5%	9. Царгород . . .	1925 р.	3,9%
3. Будапешт . . .	1921 р.	22,9%	10. Прага	1920 р.	4,7%
4. Відень	1923 р.	10,8%	11. Александрія . .	1925 р.	6,5%
5. Льондон	1925 р.	2,7%	12. Ковно	1923 р.	27,1%
6. Берлін	1925 р.	4,3%	13. Брісель . . .	1925 р.	2,6%
7. Москва	1926 р.	6,5%	14. Київ	1923 р.	32,1%

В Нюйорку скупчилося 1.750 тис. душ жидівської людности чи 29,8% од всього його населення, скупчилося майже половина всього жидівства (4 міл.) Зєднаних Держав Америки. Той, власне, характер мійського скупчення жидів у Зєднаних Держав і призвів до впровадження еміґраційної квоти останніх років, що в суті скермована проти жидів, хоч формально цю суть замасковано. В Европі західньо-европейські столиці — Льондон, Париж, Брісель... — мають порівнюючи незначний відсоток жидівства, за виїмком Будапешту (22,6%), натомісць східньо-европейські мають до третини жидівства: Варшава, Київ, Ковно...

Загалом беручи, жидівська людність скрізь по світі була й зостається переважно мійською й, навіть, як слушно це стверджує *Лещінскі*, найбільш великомійською з усіх народів. За його обчисленням на 1925 р. по великих містах світу, що мають всього населення поверх міліона (крім пятьох таких міст Китаю, Японії та Індії, де — дуже ориґінальне явище! — жидів майже не має) жиди складали 23% од всієї людности. Коли брати міста з населенням поверх 100 тис., то жидів по них 45%. В 22 містах світу жиди становлять понад 50% од всеї людности.

Девятнацяте століття в історії Наддніпрянської України характеризується між иншим буйним зростом мійської людности. В тому процесі жидівській імміґрації належить першорядна роля.

Пригляньмося зростові жидівської людности в тисячах душ тих міст України, в яких на першу чверть XX. в. начислювано понад 10 тис. жидів (на жаль, не розпоряджаємо даними на 1914 р. чи 1917 р.):

	1847	1897	1926		1847	1897	1926
	р о к и				р о к и		
Правобережна Україна:							
1. Камянець-Подільськ. .	4,6	16,2	12,8	8. Біла Церква . . .	6,7	18,7	15,6
2. Проскурів . . .	3,1	11,4	13,4	9. Черкаси	1,6	11,0	10,9
3. Винниця	3,9	11,7	21,8	*Лівобережна Україна:*			
4. Житомир	9,5	30,7	30,0	10. Чернигів	2,8	8,8	10,6
5. Бердичів	23,2	41,6	30,8	11. Полтава	2,1	11,0	18,5
6. Київ	3,0	31,8	140,5	12. Ромни	0,8	6,4	8,6
7. Умань	4,3	17,9	22,2	13. Кременчук . . .	3,7	29,9	29,0

Степова і Слобідська Україна:

	1847	1897	1926		1847	1897	1926
	р о к и				р о к и		
14. Одеса	17,0	138,9	153,8	18. Катеринослав . .	3,4	40,0	62,2
15. Херсон	3,8	17,8	14,9	19. Бахмут (Артемівск) .	0,5	3,3	6,6
16. Миколаїв	0,8	20,1	22,0	20. Юзівка (Сталіно) . .	—	3,2	11,3
17. Єлисавет (Зіновіївск) .	8,1	24,0	18,3	21. Харків	0,1	11,0	81,4

З порівнання чисельности жидів по містах у 1847 р. і в 1897 р. наявно виступає перед нами картина не натурального — про такий можна говорити лише про Бердичів — а імміґраційного збільшення. За пятдесять літ жидівської людности зросло по містах Правобережжя пересічно в 3½ рази, при чому в Черкасах у 8, а в Київі навіть у 10 разів; на Лівобережжі — в 6 разів, при чому в Ромнах і Кременчузі в 8 разів; на Степовій Україні — в 7 разів, при чому в Одесі в 8 разів, Катеринославі в 12 разів, Миколаїві в 25 разів.

Слобожанщина не входила в черту осілости, в 1866 р. по всій Харківщині по містах і селах було разом тільки 1.226 жидів[30]), а на 1897 р. в самому Харкові жидів стало 11 тис., отже зросло супроти 1847 р. понад 110 разів! (На жаль, в ті порівнання ми не могли ввести рік 1914 чи хоч би 1917). Те наростання жидівської людности по містах України, їх ожидовлення, загалом, коли вилучити портові міста, йшло в напряму кольонізаційної хвилі — з північного заходу на південний схід.

По містах Східньої Галичини спостерігався більш натуральний приріст, без імміґрації, але з деякою еміґрацією, і тому в них за час з 1856 по 1897 р. зріст жидівської людности, подібно до Бердичева, йшов (за зводкою Лещінського) значно повільнішим темпом, ніж на Наддніпрянщині:

	1856 р.	1897 р.	1921 р.		1856 р.	1897 р.	1921 р.
Львів	26,7	44,3	76,9	Тернопіль . . .	10,8	13,3	13,8
Перемишль . . .	6,0	13,3	18,4	Дрогобич . .	15,7	8,7	11,8
Коломия . . .	9,0	16,4	14,5	Стрий	4,4	8,6	11,0
Станиславів . .	8,1	13,8	23,2				

Збільшилося пересічно за 41 рік в півтора рази, а за 65 літ — удвічі; виїмком був Дрогобич, що за 41 рік зазнав зменшення жидівства ледве що не вдвічі.

Останній період, 1920—26 рр., у житті Наддніпрянських міст позначився величезними міґраційними пертурбаціями. Небувала ще у світовій історії розмахом і глибиною східньо-европейська революція принесла жидам рівноправність, а з тим і знесення «черти осілости». Наслідком того насамперед перелюднені міста Правобережної України зазнали величезного одливу жидівської людности. В порівнанні з даними перепису 1897 р. — на жаль, немаємо даних на початок революції, — низка міст — Камянець-Подільський, Житомир, Бердичів, Біла-Церква і одне місто з Лівобережжя, Кременчук — на 1920—26 р. р. виказали зменшення жидів: в Бердичеві в 1897 р. жиди складали 78% од всієї людности, в 1923 р. — 64,9%, в 1926 р. — 55,4%; в Житомирі — 47%, 42,2%, 39,1%; ще деякі міста — Проскурів, Черкаси — хоч і виказали звишку, одначе низчу за натуральний приріст і, значить, фактично зменшили зріст жидівства. Напевно подібний процес зменшення відбувся й по багатьох з перелюднених жидівством містах і містечках Правобережжя з числом жидів менше від 10 тис. душ, як також ясно, що той єдиний і виключний своїм значінням у новітній історії жидів на Україні (і в Білорусі) стихійний процес розріднення на 1926 рік ще не закінчився, він продовжується й мабуть не скоро спиниться. Куда ж перебіраються жидівські виселенці з тих міст?

Міґрація з перелюднених міст Правобережжя повандрувала насамперед до міст України, до яких раніш, за існування «черти», приступ

[30]) Памятная книжка по Харьк. губ. на 1868, ст. 106.

жидам був обмежений — до Київа, Харкова й до центрів Донбасу — Бахмуту та Юзівки (Сталіно). Це, власне, більш рівномірне розсування по території України. Далеко більший інтерес являє собою еміґрація жидів із України (теж Білоруси) до инших міст Союзу С. С. Р., як наслідок знесення «черти осілости», яка тяжила з 1791 р.

По деяких важливіщих позаукраїнських містах зріст жидівства виявився в наступних даних:

	1847 р.	1897 р.	1920-26		1847 р.	1897 р.	1920-26
Москва	0,3	8,5	131,2	Баку	—	3,2	15,0
Ленінґрад	2,0	17,3	84,4	Саратов	—	1,5	15,0
Ростов	—	11,8	40,0	Смоленск	—	2,0	11,8
Тіфліс	0,1	3,7	20,0				

Проти перепису 1897 р. Москва набула жидів в 16 разів більше, Ленінград в 5 разів, Ростов у 4 рази, Тіфліс і Баку в 5 разів, Саратов у 10 разів, Смоленск у 6 разів! Очевидячки, розсунулося жидівство і по другорядних містах Союзу С. С. Р., але характерно, що найбільше його знов таки осідає по найголовніщих містах: Київ, Харків, Москва...

Статистичні дані 1897 р., мійського перепису України за 1923 р. й загально-совіцького 1926 р. показують нам, що мійська жидівська людність переживає великий міґраційний процес більш рівномірного розташування по Україні й поза межами її. Та помітно, що жиди не так то охоче розлучаються з «країною погромів», як вони иноді називають Україну: за час, відколи «черта» відпала, вони моглиб зробити значно більший екзодус із України до инших раніш заборонених їм округ і національних раіонів С. С. С. Р., ніж то ми досі бачили.

«Історично- мійській людности, жидам, завжди належала — за словами *Шермана* — специфічна роля в країнах їх розсіяння: їх стихією були й є торгівля, кредит, фінанси й тільки на Сході Европи ще ремесло. В орґанізації великої промисловости роля жидівства не значна; помітна їх роля тільки в утворенні концернів, явища неґативного. А сільське господарство майже не знає жидів»[31]).

За роки по світовій війні з сільського господарства (з лісництвом — тощо) живе, за статистичними даними, ось яка кількість: а) абсолютна і б) в відсотку до всієї жидівської людности країн:

	В рік перепису	Душ	%		В рік перепису	Душ	%
Союз СССР	1929	220.000	8,0	Німеччина	1907	5.772	0,9
Польща	1921	159.147	5,6	Палестина	1927	18.000	12,0
Румунія	1925	50.000	5,7	Зєднані Держ. Америки	1925	75.000	1,9
Чехословаччина	1921	43.261	12,2	Канада	1925	4.000	2,9
Угорщина	1921	20.804	4,4	Инша Америка	1927	2.000	2,8
Литва	1927	6.000	3,8	Разом		624.851	5,0
Латвія	1925	867	0,9				

Щоб вірно оцінити ці дані треба мати на увазі, що від сільського господарства живуть ті, що ним займаються, й такі, що ним не займаються. Статистичні переписи ж не на стільки ще тонке знаряддя, щоб той поділ проводити, а тому на таких даних можна спекулювати, перебільшуючи кількість хліборобської жидівської людности. Клясичним прикладом такого перебільшення є сучасна Підкарп. Русь, де за демоґрафічного перепису 1921 р. 26,92% жидівської людности (за визнанням) заявило про себе, що живе з «хліборобства, чи садівництва, чи скотарства, лісництва, чи полювання, чи — нарешті — з рибальства»[32]), тоді як справжніх хліборобів-жидів на

[31]) С. Шерман, Евреи и послѣвоенный капитализмъ, «Руль», № 2222.

[32]) Sčitanie l'udu v rep. Č.-S. zo dna 15. II. 1921, svazok 23, видання Центр. Статист. Уряду, Praha, 1925, ст. 149 і инші.

ділі, на основі наших спостережень на місцях, хто знає чи знайдеться й один відсоток; інші ж, як власники чи арендарі, чи корчмарі, спекулюють на землі, пастівниках, луках, лісах, хові скоту — тощо. Правда, за доби по світовій війні жидівство примушене все більше прийматися думкою про конечність «омужичення» певної його частини, про неминучість осідання на землю з ціллю обробки її власними руками, та цей свіжий психольоґічний зворот, здоровий, а тільки спізнений, не так то легко зреалізувати: перехід городянина та ще й жида на село й на землю й обернення його в хлібороба — це не легке завдання. Ми бачимо це на історії хліборобських кольоній на Україні й по инших країнах і побачимо ще те ж саме на новітніх заходах насадження нових кольоній на радянській Україні.

На другому боці бачимо, як жидівство в особі своєї молоді озброюється до боротьби за існування в тих національних осередках, що його оточують, як воно підготовляється до господарської, культурної й політичної конкуренції через здобуття вищої освіти, могутнього фактора! Воно постачає на високі школи більше студентів релятивно (иноді й абсолютно), ніж ті національности, серед яких живе.

Ось, напр., у літньому семестрі 1930 р. на 25 університетах Німеччини всього начислювано студентів і студенток 8.518, з того жидів і жидівок було 4.259 (50%), німців, громадян Німеччини — 3.368 (39,6%) та чужоземних студентів — 891. Себто, студентів(-ок)-жидів на університетах Німеччини студіювало більше (на 10,4%), ніж самих німців тої країни. Не йметься віри, та такий виказ робить німецька високошкільська статистика за 1930 р., а тут не може бути сумніву.

Маємо одначе на цю тему, кількостної переваги жидівського студенства над нежидівським, ще більш вражаючі дані для території сучасних девятьох держав Середньої й Східньої Европи, а саме: Польщі, Угорщини, Румунії, Литви, Латвії, Чехословаччини, Австрії, Німеччини й С. С. С. Р. Самої жидівської людности в порівнанню з передвоєнним часом (1914 р.) у них зменшилося на 5%, а студентів-жидів на 1927 р. кількісно більш ніж подвоїлося (було 20,4 тис., а стало 51,4 тис.), а релятивно майже потроїлося (було на сто тисяч людности 232, а стало 612); колиб одкинути С. С. С. Р., то всеж жид. студенства на 1927 р. буде — 467, себто, релятивно вдвічі проти 1914[33]).

Рік	Населення		Студентів		Кількість студентів на 100 тисяч людности	
	жидів	иншого	жидів	иншого	в жидів	в инших
1914 . .	8.787.114	218.097.300	20.443	187.188	232	86
1927 . .	8.395.000	276.402.024	51.391	350.817	612	127

Коли брати релятивні покажчики, на 100 тис. душ людности, то побачимо, що в 1914 р. на згаданому терені жидів вчилося на високих школах в 2,7 рази більше ніж не-жидів, а в 1927 р. в 5 разів! Перед нами певна експанзія — ліпша з усіх можливих — жидівської нації в царину високої освіти, де вони випереджають инші народи. Загостреному суперництву в життєвій боротьбі вони протиставлять і більшу озброєність академічно освіченими силами. Жидівство стимулює инші національности йти з ним на випередки в осягненні вищої освіти, не відставати. Одначе на наш час воно лишає позад себе навіть таку національність, як німецьку, що ж казати про славянські й надто пригнічену українську! Тим часом майбутність належить більш освіченим!

«Жиди за останній людський вік» — пише *Зомбарт* — «в усіх галузях культурного життя осягли таких великих наслідків, вони здобули такі широкі позиції в усіх країнах Західньої Европи й Америки, вони є таким важливим фактором у майбутности культурних націй. Поза тим їх вплив і їх значіння безсумнівно ще буде зростати в майбутньому»[34])... Вплив, очевидячки, не пейсатих носіїв жидівства, а освічених, озброєних здобутками людського ґенія в самих ріжноманітних ділянках знання.

Відомому соціольоґові жидові *Зіммелеві* довелося якось висловитися з приводу сіонізму, як акції врятування жидівства від національної смерти. «Я не можу вітати

[33]) Zeitschrift f. Demogr. u. St. d. Juden, 1930, № 5, ст. 79; те саме, № 1, ст. 7—9 (стаття Коральника).

[34]) W. Sombart, Die Zukunft der Juden, 1912, ст. 36.

сіоністичної ідеї» — писав він — «я не вірю в її успіх». А далі саме цікаве: «Мене дивує» — каже він — «страх смерти, що охопив жидів саме тоді, коли їх вплив на всі европейські народи що-раз більш і більш поширюється. Жидам» — на думку *Зіммеля* — «не тільки не загрожує небезпека занику, але, навпаки, вони в стадії ожидовлення Европи... Ожидовлення не-жидів буде йти паралельно европеїзації жидів»[35])... Експансія в високе шкільництво й є ходом подій у напрямку, який указує Зіммель.

Експансія супроводиться просто штурмом високих шкіл, авдиторій, лабораторій, кабінетів, місць у них. Нежидівське студенство країн свого громадянства відсувається напливом жидів від нормальної науки. Вибухають студенські розрухи проти студентів жидів; лише за 1931 р. ми їх спостерігали й у Польщі, й у Румунії, і в Австрії й навіть у демократичній Чехословаччині. Варшавські польські студенти-медики натиснули своїх колеґ-жидів на релігійний бік. Після жидівської віри труп не може підпадати анатомічному розрізуванню, отже студенти-медики-жиди мають вчитися на християнських трупах. Варшавські студенти-поляки домагаються, щоби жиди-студенти вчилися на жидівських трупах. По деяких східньо-европейських державах для жидів заводять numerus clausus, себто, відсоткову норму приступу до високих шкіл. Чехословацька республика не хоче стратити реноме демократизма й замісць того в 1932 р. підносить платню за прослухання курсів. Замір скермований проти жидів, але для захования марки демократичности й щоб не настроювати проти молодої республики жидівства — коли не хочуть наразити на себе жидів навіть Зєднані Держави Америки! — ту платню підіймають для всіх чужинців. Як наслідок — жидів досить продовжує вчитися по чеських високих школах, бо загалом багатші, а славяне чужинці майже всі виперті: напр., українське студенство з Галичини, що студіювало в Чехословаччині, мусіло масово переноситися на німецькі університети Австрії, до Відня й Ґрацу; трохи до Хорват, до Загребу. Ось зайва ілюстрація сили жидівства: в боротьбі з переповненням високих шкіл жидівською молоддю йдуть не прямою дорогою, а обхідною. Чеська преса навіть не писала, що в даному випадку йде річ про студентів-жидів; ні, писалося про студентів-поляків, румун і т. д. (за державною приналежністю!). Зі страху назвати справу власним іменем, з небезпеки наразити на себе жидівство, в країні славянського месіянізму жертвують ідеєю славянського зближення: піднесенням платні з чужинців і деякими иншими вимогами видаляють українців, юґославян, болгар...

З відходом основної території України під большевицький режим репрезентативною в відношенню до східньо-европейського жидівства стала сучасна капіталістична Польська держава, що склалася з ріжнонаціональних земель, віддавна густо заселених жидами і що наслідком того має їх нині найбільше зпоміж усіх держав світа. На основі перепису 1921 р. за своїм визнанням жиди Польщі поділяються так: мойсеєвого 2.771.949, християнського 1.954, без визнання 2.287. Що значать останні дві ґрупи — 0,15%? За національністю до жидівської народности призналося 2.048.878 душ (8% од всеї людности Польщі). Отже з опортунізму чи під тиском 24,8% всіх визнавців мойсеєвого закону заявило себе поляками, польською національністю (тільки 0,7% призналося до иншних національностей). Перед нами старе, добре відоме явище. Важко піддаючися релігійній асиміляції (апостазії) і національній, жидівство, не втрачаючи свого питомого, легко перефарбовується в захисний колір пануючої народности, збільшуючи її статистичний покажчик, на що грають і зловживають політики. Ось, напр., попередній підрахунок населення Львова з перепису 1931 р. виказує 65% поляків, яких за переписом 1921 р. числилося тільки 51, — ясно, що зріст польської народности на 14% за десять літ зясовується тим, що поважна кількість жидівства заявила себе приналежною до польської народности, затемнивши правдивий склад народности Львова! Напевно, в значній мірі від зросту «поляків мойсеєвого визнання» залежить і зменшення жидів, яко народности, в Варшаві, де вони становили: в 1917 р. — 41% од загальної людности міста, в 1920 р. — 34,6%, в 1925 р. — 32,5%, в 1928 р. — 30,4%.

За переписом 1921 р. на кожних 100 душ загальної людности Польської держави припадало жидів (коли брати визнання) — 10,5%. Жидівство Польщі є мійською людністю переважно: з кожної сотні жидів по містах живе 74,2%. Жидівська людність Польщі (самостійна чи активно-чинна й несамостійна докупи) живе з таких джерел існування: з торгівлі й асекурації — 41% (за підрахунками *Лещінского* — 62,6%), з промислу, головне — ремесництва — 33,8% (за *Лещінским* — 23,5%), з «сільського господарства, лісництва — тощо» — 5,8% (не-жидівська — 72,9%), з комунікації й транспорту — 3,4%, в війську — 0,6% (не-жидівська — 1,7%, себто втричі більше!) й т. д. Коли брати саму лише самостійну (активно-чинну) людність, то в жидів у

[35]) «Еврейская лѣтопись», сборн. III, 1924, ст. 217—218.

«торгівлі й асекурації» занято 35,1% (в не-жидів — 1,5%), в промисловости й ремеслі —32,2% (у не-жидів — 7,7%). З тих, що зайняті в торгу й асекурації, на кожних сто душ 88,9% провадить «товаровий» гандель. З жидівських робітників і службовців на кожну сотню зайнято в рільництві, лісництві й тому подібних працях — 4,6% (не-жидів — 48,2%)[36]). Наводячи ці дані перепису Польщі 1921 р., ми почуваємо обовязок вказати на трудноші охопити, звичайною для всього населення держави статистичною номенклятурою, надзвичайну ріжноманітність і многобічність занять часто в одній і тій самій особі жидівської людности. Жидівство треба булоб студіювати спеціяльними досліджуваннями. Це роблять иноді самі міжнародні жидівські орґанізації, даючи дуже цінний і справді характеристичний для жидів матеріял, чого не досягають загально-статистичні досліди всієї людности держави. Ось один із спеціяльно-жидівських дослідів, пророблений анкетним способом жидівською орґанізацією »J. D. C.»[37]) на першу чверть XX. в.

Як знаємо, історично жидівство в механізованому промисловому виробництві Европи не взяло участи через реліґійні свята. За наших часів серед жидів-робітників зростає вільнодумніще відношення до реліґійних приписів, одначе, як слушно вказує жид-економіст *Гліксман,* «не треба забувати, що субота є не тільки святом реліґійним, але й звичаєвим і що не тільки в минулому субота була поважною перешкодою для жидів при вступі на фабрики, але й нині ще святкування суботи дуже розповсюджене серед жидів». Доказ тому постачив згаданий анкетний дослід, переведений у воєвідствах Варшавському (з м. Варшавою), Лодзинському (з м. Лодзю), Білостоцькому (з м. Білостоком) і в м. Львові, що охопило собою 36.350 жидівських промислових підприємств, де працювало 52.609 жидівських робітників. Щодо святкування ті підприємства й робітники поділялися так:

День одпочинку	% підприємств	% робітників
Неділя	5,1	8,5
Субота	87,0	77,0
Субота й неділя . .	6,1	13,5
Ані субота, ані неділя	1,8	1,0

Отже з жидівських підприємств 5% святкують неділю, це більші підприємства; частина жидів-робітників, 8,5%, святкує неділю, не відмовляючися від праці в суботу. Але 87% підприємств жидів святкує суботу, а з жидів-робітників її святкують 77%. Щодо робітників, то їх суботній одпочинок здебільшого є в залежности від того, чи підприємець-жид замикає його на суботу. Помічено, що жиди-підприємці, яких підприємства чинні в суботу, иноді навмисне уникають приймати на роботу жидів-робітників, щоб не мати на сумлінні їх ґріха — праці в суботу[38]).

Повстала по світовій війні Польська держава являє собою видовище нестримно буяючого шовінізму в освічених і правлячих польських колах. Для не-поляків у ній жити досить тяжко; це відноситься й до жидів. В перші ж дні по проголошенню самостійности Польщі вибухає антижидівська погромна хвиля, й цікаво, що не в бувш. російській, але в б. австрійській частині, а саме в Західній Галичині, де за часу між. 28. X. і 5. XI. 1918 р. підпало погромам не менше, як 15 міст і сіл; незалежно від того відбулися ще погроми в м. Кельцях, Львові і Енджейовському повіті[39]). Так почалося життя жидів під вільною Польщею і в тому самому напрямі продовжується. Чуємо, що положення жидів в новоповсталих понадбалтійських державах — у Латвії, Естонії та Литві — «буквально траґічне». «Вчора ще пригнічені хутко війшли в ролю гнобителів»... — кажуть жидівські автори. Як це сталося? Про те малиб спитати вже другу сторону, але й ті самі жидівські автори дещо нам відкривають. Від них довідуємося, що об вільсонівське гасло самоозначення народів жидівство звернуло собі вязи: стало поділеним, роздробленим поміж новими, в тому числі й малими державами (латишів, литвинів і т. д.), які плекають свою національну культуру й мову, до якої, нової й чужої, примушують приладнюватися й жидів, які не вірять у тривалість новоповсталих карлуватих держав, згорда ставляться до народів-господарів, не хотять учити мови, що нею говорить всього один-два

[36]) I. Gliksman, Struktura zawodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce, Warsz., 1930, ст. 23, 19, 24, 44; теж I. Lestschinsky, Zeitschr. f. D. u. S. der Juden, 1931, № 1, ст. 3.

[37]) Joint. Distribution. Committee.

[38]) I. Gliksman, там таки, ст. 53—54.

[39]) Materijały w sprawie żydowskiej w Polsce, pod red. J. Grünbauma, seszyt I. Warszawa 1919. Огляд погромів зроблено на основі відомостей Бюра пресового при сіоністичній орґанізації.

міліони людей, продовжують триматися російської мови й культури, чекаючи коли велика єдина й з тенденцією все російщити Росія видужає з хороби й знову проковтне ті самоозначені народи та збере жидівство з розпаду знову під одну стріху в велике людське море, де не видко, хто що робить, як в отих державах-губерніях...

Жиди мріють про похорон шкідливого для них гасла й факта самоозначення малих народів, вони стоять за відновлення централізованої Росії. Тож як же можуть до них добре ставитися оті, що стали вільними, народности? Чуємо теж од жидівських авторів, що Німеччина, Польща, Угорщина, Румунія, Росія, Австрія й чимало инших держав «просякнено таким їдким антисемітизмом, що жидам тяжко там дихати»[40])... Чому?

Наприкінці світової війни в переможених центральних державах і в б. Росії вибухають соціяльні революції в комуністичному варіянті. Провідна роля в них — в Баварії, Угорщині, Росії — припадає жидівським революціонерам. В Баварії й Угорщині кількість жидів — учасників большевицького режиму — за признанням жидівського автора, *Левіна* — «величезна». Не завжди вдається розпізнати національність. Але ось той самий автор пізнає серед комісарів баварської большевицької диктатури, яка існувала від 7. IV. по 2. V. 1919 р., Левіне, Левіна, Аксельрода, Ляндавера, Ернста, Толлєра. *Зомбарт* розібрався в національній приналежности проводирів мадярського комуністичного руху, що опанував владу на Угорщині від 21. III. до початку серпня 1919 р., і сконстатував високу відсоткову участь серед них жидівських ватажків. «Всі головні проводирі, читаємо в нього, були жиди: Бела-Кун, Поґані, Самуелі, Корвін-Клайн, Кунфі, Люкац. Участь жидів на поодиноких адміністративних посадах була така: з 33 народніх комісарів (членів кермівничої державної ради) 24 були жиди: девять християн мали менш впливові призначення... Народній комісаріят війни: зпоміж 7 народніх комісарів 6 жидів, їх обидва заступники також жиди; зпоміж 52 секційних шефів 39 жидів. Народній комісаріят справ внутрішніх: обидва комісари, їх заступники, політичні вповноважені для доручень (Beauftragen) — жиди. Народній комісаріят хліборобства: комісари — один жидівський лікар, один пастух свиней — християнин, один муляр — християнин; з 26 політичних уповноважених для доручень 18 жидів. Народній комісаріят народньої освіти: всі пятеро комісарів жиди; з 10 нових завідуючих відділами тільки один не жид, з 27 секційних шефів 21 жид. Народньо-господарська рада: комісари — 4 жида й 2 робітника; з 1237 нових урядовців більшість жидів. Фінанси: всі три комісари жиди, їх заступники теж жиди. Для контролю найвищого рахункового уряду створено комітет, а в ньому з трьох членів два жиди. Житловий уряд: два керуючі — обидва жиди. Столичне управління: пять членів президії — жиди; з 16 старих секційних шефів було 2 жиди, за нового обсадження тих посад тільки 2 не-жиди»[41])... За даними відомого мадярського соціольога, жида *Оскара Яссі,* б. міністра в добольшевицькому революційному уряді Каролі і людини радикальних переконань, «кількість жидів керманичів большевицького руху на Угорщині 1919 р., доходила до 95%»[42]). Треба пригадати собі, що жидівство Угорщини перед світовою війною й революцією ніяких обмежень у правах не знало, в економічному відношенні, почасти й культурнім, його положення було добрим, у багатьох відносинах нагадуючи видатне положення жидівства супроти німців у Німеччині, — і всеж жидівська маса тої країни приняла на себе в незвичайних розмірах відповідальність за тамошню большевицьку революцію. Запамятаємо собі вищенаведену довідку з революції на Угорщині й перейдемо до революційних подій на Україні.

*
* *

З лютого 1917 р. також і в б. Росії розпочинається революція. З революцією Україна вступає на шлях національного самоозначення: розпочинає функціонувати її представницький орґан — Центральна Рада; вона проголошує автономію і створює Ґенеральний Секретаріят (кабінет міністрів). По приході до влади в б. Росії большевиків, через 12 днів, а саме 7. XI. 1917 р. проклямовано Українську Народню Республику. Коли большевики 6. I. 1918 р. розігнали Всеросійські Установчі Збори, то 9. I. 1918 р. Центральна Рада проголосила самостійність України; жидівські представники Ц. Ради при голосуванні питання самостійности, що розривала б. російське

[40]) Д. Пасманик в збірн. «Россія и евреи», 1924, ст. 219, теж Ниссон Руда, «Возрожденіе Еврейскаго государства», 1922.

[41]) W. Sombart, Der proletarische Sozialismus («Marxismus»). II. B. 1924. S. 299-300.

[42]) И. О. Левина стаття «Евреи в революціи» в збірн. «Россія и евреи», 1924, ст. 125—126.

жидівство на дві частини, повстримались чи голосували проти (Бунд). До 10. VI. 1917 р. на Україні переважала влада Тимчасового Уряду, хоч стала наростати й українська влада, а з нею конкурували большевицькі впливи. З 7. XI. 1917 р. українська влада зісилюється, але через її голову з півночі на Україну йдуть розпорядження большевицької влади й подекуди створюються її орґани, що не числяться з владою Центр. Ради, — отже цілий час Центр. Ради був добою конкуренції на Україні принаймні двох влад, що взаїмно поборювали свій авторитет і подекуди створювали стан безвладдя. Українська влада доби Центральної Ради приймає гасло революції про рівноправність всіх національностей: жидівської, польської, великоруської. Серед її міністерств (генерального секретаріяту) створено міністерства національних меншин, у тому числі — по-перше в історії взагалі — й міністерство жидівських національних справ; нарешті 9. I. 1928 Центральною Радою одноголосно прийнято закон про національно-персональну автономію жидівської людности України; акт, якого ще не знала ніодна країна у світі. Здійснилася «мрія нового національного жидівства» (*Дубнов*). Одно слово — молодий український парлямент у справі урівноправнення жидівства пішов так далеко, як ніхто, ніде й ніколи на світі! В Центральній Раді одержали заступництво ріжні жидівські партії; всі укр. партії, навіть соціялістичні, були чисто національні й у своєму складі зовсім жидів не мали (виїмок робила поміркована нечисленна і безвпливова партія соц.-федералістів, де були жиди, але й то в дуже незначній кількости). А проте за часів революції і в її процесі жиди приймали численну участь у російських і особливо соціялістичних партіях, стояли навіть на чолі загально-російських партій (у російських соц.-демократів — Абрамович, Мартов-Цедербаум), у большевиків — Троцький (Бронштейн), Зіновєв (Апфельбаум)..., як рівнож і на чолі філіялів тих партій на Україні (у с.-дем. — Балабанов, у с.-рів — Скловський...) «Не підлягає ніякому сумнівові — признає жидівський автор *И. Левін* — що число жидів учасників партії большевиків, а також по всіх инших партіях, що стільки доклали рук до т. зв. «поглиблення революції»: меншевиків, ес.-ерів. і т. д., як кількосно, так і щодо їх ролі в якости керманичів, не знаходиться ані в якій пропорції з відсотковим відношенням жидів до всієї людности Росії. Це факт безперечний, який треба зясувати, але який безглуздо й недоцільно відкидати»[43]). Жиди, як члени і проводирі російських партій, у своїй діяльности часто бували більш москалями, ніж москалі самі, що иноді породжувало певного рода зайве роздратовання між українцями і великоросами. Представники жидівських і укр. партій в Ц. Раді, забуваючи тяжке минуле в відносинах між українським і жидівським народом, здавалось, ніби зійшлися в одній складній і тяжкій творчій праці серед революційної стихії, над якою ніяка влада не могла мати реальної сили, а тим більше, коли ту владу України підривали паралєльні розпорядження, що йшли з Москівщини.

На основі опублікованих нині донесень комісарів Тимчасового Уряду за час від початку революції по 25. жовтня (по-жовтневий переворот на півночі) на селах вибухли чисельні й ріжноманітні прояви селянських форм соціяльної боротьби. По всій Европейській Росії поверх 3.297 випадків, в 9 ґуб. України поверх 596, на Правобережжі поверх 224: розгромів маєтків — 1, підпалів — 8, захвату — 39 і т. д.[44]). Був це, як хто хоче, погром, головне, поміщицького стану, що продовжувався й то засилюючися й після 25. жовтня. Серед ріжних випадків селянського руху поза містами й містечками жидівських погромів не було до 1917 р. Але по містах і містечках протижидівські настрої стали зростати з початком революції. «На ґрунті загострення анархії — продовольчих труднощів, гострого товарового голоду, прудко зростаючої дорожнечі, загальної політичної нервозности — слушно говорить *Чіріковер* — спантеличене мійське міщанство почало, по старому, шукати винного за всі лиха в жидові: в жидові-торґівцеві, в жидові-спекулянтові, в жидові-революційному діячеві, в жидові, який почав займати посади в мійському самоуправлінні чи міліції, міністерствах і комісаріятах. Взагалі — в жидові, який, на думку християнського «обивателя», більше всіх виграв на революції й одержав

[43]) И. О. Левин, Евреи и революція, Сборн. «Россія и евреи», 1924, Берлін, ст. 124.
[44]) «Крестьянское движение в 1917 году», Архив октябрьской революции, Москва 1927 года.

усі права, всю владу й володіє всіма товаровими й продовольчими засобами»[45]). Цього роду причини протижидівських настроїв передалися й багато мілїоновій російській армії, що саме перебувала процес розкладу, збольшевичення й початку демобілізації, а яка мала й свою причину незадоволення: жидівство вміло ліпше, ніж християнське населення, ухилятися від боєвого фронту й участи в дієвій армії. З вересня 1917 р. починаються й розгроми жидівства, що потім з невеликими перервами тягнуться приблизно три роки, иноді повторюючися в тих самих пунктах, даючи ріжні типи, які не завжди слушно підводити під термін «погром». Ми тої думки, що погромом слід би називати випадки, коли від самочинних насильницьких дій маєтково чи й особисто: 1) терплять виключно жиди, 2) за їх лише жидівство, як національність, 3) і за обставин, коли існує державна влада в правдивому значінні того слова, а не лише з імени, що ґарантує спокійне існування всім громадянам за виїмком жидівської людности. Тим часом під той утертий термін стали підводити найріжноманітні випадки розрухів, у яких так чи инакше зачеплено жидівство.

Виступи починаються в містах і містечках, при чому до кінця грудня того самого року налічено приблизно 60 «погромів». Вони були одним із проявів ріжноманітних форм тогочасного соціяльного й революційного руху на Україні, проявом, що не стрічався поза «чертою осілости», в Великоросії, де жидів не було, а який тоді — віримо, що не навмисне — ґіперболічно перебільшувано[46]). Жидівські автори, здебільшого, пишуть про тогочасні (1917 р.) жидівські погроми на Україні, як про щось одрубне, обстрагуючи від всеросійського характеру погромів заможніх кол, начебто погроми тільки й окошилися на самому жидівстві; рівнож поминають мовчанкою, що по містах попадало й не-жидам.

Приглядаючись до ґеоґрафічного розполоту міст і містечок, зачеплених погромами з вересня по грудень 1917 р., ми бачимо, що всі вони належать до прифронтової смуги Правобережжя, ініціятива погромів і виконання їх належить майже виключно солдатні загально-російської армії. Підчас відступу з Галичини армія розгромила Тернопіль і Калуш; почавши самочинну демобілізацію, здичавіла в війні солдатня громила поміщицькі маєтки[47]), громила й жидів по містах і містечках — за ухилення від участи в дієвій армії, дорожнечу й спекуляцію; солдатні подекуди допомогає міщанство, а з сіл иноді прибували селяне, розбірати розгромлене жидівське чи поміщицьке добро. Українська влада, скільки сягав її вплив і наскільки дозволяла сила, і українська інтеліґенція боролися з погромним рухом кого б він не зачіпав. Не позбавлений цікавости факт, що в цей час б. предсідник першого петербурзького «совєта» робітничих депутатів за революції 1905 г., соціяліст Хрустальов-Носар, зорганізувавши окрему, так зв. «Переяславську республику» на Полтавщині, й будучи дуже популярним, провадив між иншим одверто аґітацію проти жидів, закликаючи селянство до боротьби з ним....

Війна України з Великоросією, з большевицькими її арміями, коли Центральній Раді довелося перенестися з Київа, захопленого червоними під командою Муравйова, до Житомира, виказала, що коли жидівські політичні партії до певної межі (самостійність) йшли чи тяглися з концепцією Української Народньої Республики, то маси жидівства в тій акції

---

[45]) И. Чериковер, Антисемитизм и погромы на Украинѣ 1917—18, Берлін 1923, стор. 29.

[46]) Про це говорить і Чіріковер, там таки, ст. 53.

[47]) У вересні 1917 р., напр., солдати, вертаючи з фронту, зупинилися відпочити в Славуті і при тій нагоді розгромили садибу князя Сангушка, самого ж його «взяли на баґнети»...

були не на боці українців, і тут початок нової доби в погромницьких ексцесах. «Треба признатися, що українська ідея... — пише *Чіріковер* — не просякла в гущу жидівського населення... Жидівський «обиватель» почував до української справи виразне недовірря, в ліпшому випадку байдужість... Він боявся українства, воно було йому чужим»[48]). Українська Народня Республика, давши жидівській національній меншині права, які тільки можливо дати, проте не знайшла в жидівстві громадян, що не лишень правами але й обовязками звязали себе з нею. Складаючи переважну частину людности міст і містечок, особливо Правобережної України, і відограючи в них головну ролю, жидівство, взявши гору за виборів до мійських дум улітку 1917 р. — за словами *Винниченка* — «скрізь ще трималося російської орієтації»...

Де причини? Їх кілька. Насамперед це просякненість жидівства централістично-русифікаторською інерцією, прищепленою століттям старого режиму, яка зродила серед жидівської буржуазії, інтеліґенції й частини робітників, у більшій чи меншій мірі, прояви асиміляційного принатурювання. Поруч з тим діє нахил до матеріялізму, вже через основні жидівські заняття — торгівлю й, менше, промисловість. Український рух був і лишився ідеалістичним, своїм характером далеким од матеріялізму, але жидівство як є виявило протилежний нахил, що й знайшов своє продовження в матеріялістичних вченнях, насамперед у вченнях марксизма, глибоко централістичної доктрини. В повсталій українсько-большевицькій війні, що для Уркаїни була війною за національний ідеал самостійности, двомільонове жидівство було невтральним або на боці противника. Це показали всі міста, починаючи з самого Київа, за першого ще (муравйовський) приходу до нього червоної армії. До київського арсеналу, де зачинилися місцеві большевики, що повстали проти української влади, «з нарукавними знаками «Красного Креста», — пише редактор *Ніковський*, — прокрадалася жидівська молодь, яка там озброювалася рушницями проти українських козаків... Коли українці примушені були відійти (25. І. 1918 — О. М.), «Київ» стріляв їм у спину... Приглядаючись до пресональних і ґрупових ворогів своїх, українці добре розгледіли, що то була виключно жидівська молодь, студенти, ґімназисти, робітники»...

Під час боїв на вулицях Київа — пише инший українець, соц.-демократ, *Гр. Гетьманець* — «я мимоволі звернув увагу на велику кількість євреїв-красноармейців у Київі... Де се єврейський пролетаріят набрався такої любови до зброї? Де у нього взялася така відвага і хіть до збройної боротьби?» — питає він. 26. січня 1918 р., коли большевики вже зайняли Київ, наш автор пішов по Хрещатику. Аж ось «приступає до нього оден, обвішаний через плечі кулями на пасах, при рушниці. — «Документ!» То було «молоде хлопча, єврейчик, ще й з акцентом». Наш автор показав українську посвідку, того було досить: його заарештовано. Веде; приступила друга якась «рожа» «нахабна без краю», пропонує покінчить з ним на місці... «Сей другий... теж єврей..., з виразними рисами обличчя й вимови». Привели до «революційного комітета»; великоруські салдати — калужане, самарці, тобольці, рязанці, вятичі, які не знали, як випадають жиди, стрівають вигуками: «Небось жида поймали?» Той, до кого привели був «молодик, з симпатичними рисами семитського обличчя»... Ще одна зустріч з великоруськими салдатами і червоноармійці вигукують на адресу нашого автора: «Да он жидюга, товарищи! Жид кровопівць». От на другий раз його викликають в «рев-ком». В кімнаті його зустрічають п'ять юнаків і одна панночка — члени военно-революц. комітету, всі вони «видалися мені євреями». От його випущено зпід арешту, але коли він знов зайшов до того самого комітету за посвідкою, то «при столі в справочнім бюро сиділо дві панночки єврейки»[49]). Приблизно через місяць українська влада і армія

[48]) Чіріковер, там таки, ст. 115.

[49]) Гр. Гетьманець (Гр. Сьогобочній), До страшних днів у Київі, Еврейська соціялістична молодь і еврейське робітництво в сі дни, 1918, ст. 7, 10, 12 і 20. Названа брошура, одинока українська посвідка очевидця про ролю жидівських соціялістів підчас тих жахливих днів. Вона тим цінна, що вийшла зпід пера старого укр. соц.-демократа, який повсякчасну свою «льояльність» до жидівства виявив і тим, що навіть опублікував 1907 р. брошуру — «Чим шкодять нам євреї», за яку його продражнено «жидівським батьком». На цей раз виступ його з фактами в руках завдав йому чимало клопоту і зворушливих переживань. Отих, наведених нами, тільки правдивих фактів, краплі в морі, він ніяк не міг видрукувати. Зпочатку він поніс свій скрипт до своєї

знов вертають до Київа. «Козаки знову вернулися до Київа... А жиди? Вони мовчать..., вони мовчать про всі безчинства проти нас їх родичів і синів, а проте репетують з приводу самочинних арештів... Жидівство ховається за думу (м. Київа), за пресу, але просто нічого не сказало. Воно не реагує на ті обвинувачення, які йдуть із табору козаків і гуртків української інтеліґенції. А в київського жидівства є поверх 40 ріжних громадських орґанізацій. Чого ці орґанізації досі мовчать?» — запитує *Ніковський*... «Червоноармейці, складалися переважно з жидів, розстрілювали українців за те тільки, що вони є українці, а їх батьки й брати виказували, де хто з українців ховається, хто ким був під час «господства» українців»[50]). Цей компетентний голос редактора «Нової Ради» Ніковського (соціяліста-федераліста) освітлює нам причину перелому в відносинах між українцями й жидами, нову причину недовірря українців до жидів, що виявили себе, поза окремими буквально одиницями, не тільки чужорідним тілом на Україні, але в значній частині й відверто ворожим Україні. «Коли досі ніколи й ніде, ні серед української інтеліґенції, ні серед політично-активного селянства, ні, нарешті, між військом не помітно було ніяких проявів юдофобства, не існувало ані найменшого підозріння про ворожі до нас почуття жидівської нації, треба констатувати, що тепер — каже на підставі наведених фактів *Ніковський* 9. III. 1918 р. — ворожий і навіть небезпечний настрій проти жидів безсумнівно існує й що цей настрій наростає й приймає виразно гострі форми»[50]).

Те, що мусів був сказати Ніковський, було для українського друкованого слова новиною: вказано на неґативні боки жидівства. То ж було «не прийнято», бо це було проти літературної традиції. «Непристойним чи небезпечним вважалося говорити й про неґативні сторони життя та поводження народу єврейського — признається другий укр. автор, *Гр. Гетьманець*, — чи як нації в цілому, а чи про окремі єврейські кляси: осудять, ославлять, зроблять з тої людини чорносотенця погромщика. Одно слово — про євреїв, як про тих покійників, можна було говорити і писати тільки добре, або ж цілком мовчати. Такий стан річей... за часів царату..., говорить автор, був до певної міри цілком оправданий..., в першій мірі через безправність єврейського народу. Тепер, здається, часи радикально змінилися. На протязі цілого року ми живемо в обставинах повного рівноправія націй»... «Меншостям (полякам, євреям, великоросам, тощо) дано національно-персональну автономію..., і все ж і після такого акту «зостається у нас рот замазаним... Нам дозволяється говорити про неґативні сторони великоруської меншости, польської; про єврейську ж людність — ані-ні!»... Заговорив Ніковський, «найлойяльнійша до нудоти людина щодо єврейства» і «євреї» «не посоромились» прикласти до нього етикетку «погромного писателя». «Ми можемо поздоровити — «розвязно» писала жидівська «Рабочая Жизнь» у відповідь на вище цитовану статтю Ніковського — українську літературу з новим погромним письменником — Андрієм Ніковським», і далі: «стаття А. Ніковського ні в якій мірі до літератури не відноситься. Вона знаходиться по той бік літератури, по той бік культури, по той бік людськости». «І все це за те — слушно говорить *Гр. Гетьманець* — що людина піднесла краєчок завіси про поведінку єврейства у нас в Київі під час панування большевиків»... «От же тільки би що хтось написав якусь правду про жидівство, що йому не подобається, негайно: Coveant consules, і того хто написав охрестять «погромным писательом». Тільки ж таке поводження з людьми лояльними до єврейства — говорить на закінчення *Гр. Гетьманець* — призведе справді до народження в українстві чорносотенства і справжніх «погромницьких письменників»; тоді лишається сказати: «як дбаєш, так і маєш»[51]).

партійної «Робітн. Газети», двічі схвалювано видрукувати і все ж вкінці знайдено «непристойним» чи «небезпечним» оголосити його писання, бо річ ішла «про євреїв». Тоді автор виходить із партії, де пробув 15 літ, і, як безпартійний соціяліст, здає свій скрипт до друку в друкарню Корчак-Новицького у Київі. Коли складання було скінчене і мало йти на машину, «рабочіе» відмовилися те виконать і розсипали навіть склад. Уникнувши партійної цензури, наш автор не уник цензури робітників і от, відчаївшися провести свою брошуру через цю цензуру в своїй самостійній державі, він їде здійснити свободу слова в жидівському питанні закордон і видрукував, нарешті, її в Австро-Угорщині...». Пускаючи в світ цю брошуру — говорить автор — я свідомо наражуюся дістати від євреїв етикетку «погромнаго писателя»...

[50]) «Нова Рада», 9 березня 1918 р., «Евреи і українське військо», — навожу за Чіріковером, переклавши з російської мови.

[51]) Гр. Гетьманець (Гр. Сьогобочний), там таки, ст. 3, 4, 31. Цікаво, що з писаниною жидівської ґазетки «*Рабочая Жизнь*» заявила солідарність укр. часопис «*Боротьба*» (10. III. 1918, № 14), так сильні забобони «у своїх людей-плазунів» (за вира-

Приблизно в ті дні, коли писано оту статтю Ніковського і ту брошуру Гр. Гетьманця, жидівська делеґація м. Медвина з листом міністра для жидівських справ прийшла до київського ґуберніяльного комісара А. Саліковського, визначного діяча партії соц. федералістів, зі скаргою на погром, що відбувся 21.—24. січня в їх містечку. Саліковський «став кричати, тупати ногами, загрожувати кулаками й картати нас — переказує один із членів делеґації — що всі жиди-большевики і що 90% жидів приймало участь у большевицькім повстанні... Він нагадав, що Троцький і Каменів «головні керманичі большевиків» — жиди, а що в Київі, якийсь Лапідус, жидок 18 літ, сидів на його, комісара, місці. Потім взяв часопис і прочитав делеґації список жидів-большевиків»[52]).

Так писали Ніковський і Гр. Гетьманець і так говорив Саліковський; треба признати, що вони ніколи не бувши юдофобами, мали на те повну підставу. Але не вони самі й не тільки українські політики все те знали й не тільки те. Політики знали про «антиукраїнську позицію большевицької делеґації в Бересті, на чолі якої стояли два жиди — Л. Троцький і А. Йоффе»; бачили в Центральній Раді, як відставали її членижиди в етапах національного самоозначення України, і що від імени російських партій у ній проти суверенітету України виступали жиди (меншевик Балабанов і с.-р. Скловський), як і проти ратифікації мирового договору з центральними державами (від меншевиків Біск, від с-рів той самий Скловський); бачили, що в Централ. Раді жиди не виявили активности в українському національнім будівництві, а українській національній концентрації протиставили жидівську з частим тертям і боротьбою; за відступу на Житомир ніхто з жидів із Українським урядом не поїхав; опанувавша владу в місті Житомирі жидівська демократія зустріла Центральну Раду як непроханих гостей, даючи зрозуміти, щоб вони забіралися з міста; українські громадяне бачили, що в червоній армії були добровольці-жиди, а в українській їх не було, а нині стало відомим, що туди вступали й робітники — члени партій, які були репрезентовані в Централ. Раді, як також відомо, що певна частина членів тих партій (ліві крила) одночасно співробітничали з большевицькою партією[53]). Одне слово — жидівські партії були і з українцями і проти українців — «страховка» на обидва боки.

Отже до соціяльно-економічних причин антипатій наддніпрянських українців до жидівства, що на час революції стали поволі змягчуватися, додалася нова — національно політична, яка походила з ображеного національного почуття, з факту, що жидівство — внутрішній ворог. Найгостріше її відчували українські вояки: «нам стріляли в спину» — скаржилися вони; «при нагоді жиди знову нас предадуть» — говорилося серед них. Зрозуміло, що від них мусіли в певних випадках вийти й ті чи инші розрахунки з жидівством. В умовинах фронтового й кочевого способу війни з большевицькою армією, коли українська нереґулярна армія воювала серед безвладдя та безладдя й коли судово-адміністративний апарат не діяв, реакція на переступи жидівства проти української державности й армії натурально мусіла вибухати стихійно й вона вже підчас залишення території України подекуди почала виявлятися в лютому й березні 1918 р. в актах самочинної помсти ріжних українських військових частин.

Чисто селянських випадків погрому жидів за час до першого відвоювання української території (з німецькою армією) було три: в Медвині (на Київщині), потім в Анинополі (на ярмарку 30. XI. 1917 р. селяне засварилися з жидом підчас купівлі в нього шапки й потім розбили його крамницю, а за нею й инші) — та в Жабокричеві (гурт парубків на свято «Введення Богородиці» побив кількох жидів, що було звичайним хуліганством). Не робили жидам погромів українські селяне й по повороті української влади (з німцями) з Житомира до Київа, а проте подекуди селянство заняло до жидівства в суті речі позицію більш небезпечну, ніж вибух розгрома чи погрома.

Вже з весни 1917 р. серед ріжних форм селянського руху проти своїх соціяльно-клясових противників почали проявлятися й форми, скормовані на видалення жидів із сіл за приговорами сільських громад.

зом Гр. Гетманця). Для курйоза можу додати, що й в наші дні звертання до жидівської теми, щоб обговорювати її обективно, багатьом здається ризиковним. Ми, напр., чуємо з ріжних сторін дружні упередження: «Та ж вам жиди того не простять! Та ж вони вам щось зроблять!» Це, розуміється, наївно, але як воно поруч з тим характерно!

[52]) Лист до міністра жидівських справ, із документів наведених у Чіріковера, ст. 282.

[53]) Див. Чіріковер, там таки, ст. 116 і ин.

«В кількох селах Проскурівського повіту (Поділля) були вже дуже ранні (в квітні й травні) випадки, коли селяне відмовляли жидам, що віддавна жили на селі, винаймати надалі помешкання й жидам довелося виселитися». На квітень того самого року припадає постанова селян села Лукіянівки (на Київщині) про видалення жидів: «Селяне зібралися — написано в одній жидівській статті, — і заявили, що не хотять жидів». З осени 1917 р. факти видалення жидів із сіл стають частішими, особливо в Літинському і Брацлавському повітах (на Поділлі), й Таращанському (Київщина). «Селяне виразно заявляють: «не треба нам жидів на селі, нехай вони йдуть собі до міста»; виселення жидів зачепило майже всі села Літинського повіту. З початку 1918 р. число селянських заходів над виселенням жидів за приговорами сільських сходів, жидів, що иноді жили в селі 30, а навіть і 60 літ, і число фактичних видалень зростає. Ось, напр., у селі Скоморошки, Таращанського повіту на Київщині, сільський сход ухвалив «притовори» зпочатку (в січні), щоб 15 жидівських родин вибралися геть із села. З того числа 7 були службовці жидівської цукроварні, які перебралися на територію завода, останні ж мусили таки виїхати. Повторною постановою схода від 23. III. 1918 р. ухвалено негайно видалити й 4 жидівських родини заводських службовців. На сході селяне взагалі висловилися, щоб в кінці видалити всіх жидів, що в них поселилися, не виключаючи й власника цукроварні Гальперіна, і директора — жида Берга, та службовців заводу — жидів... «Про анальогічні настрої селян повідомлялося в пресі також і з кількох місцевостей Поділля: з Ладижина й низки сіл його району... Волосні комітети подекуди робили постанови про створення особливої «черти для жидів, виганяючи їх за грані сільського поселення»[54]). Ці, розуміється, неповні дані про легальні, масові стихійні виступи справжнього селянства проти сільського жидівства мають далеко більше значіння, ніж погромна хвиля. Це не підроблений голос народу, що у такому випадку де хто уважає за «голос Божий»!

Відхід з України деяких большевицьких частин у січні-квітні 1918 р. супроводився подекуди низкою жидівських розгромів. Червоноармейці-великороси, наприклад, громили жидів у Мглині, Суражі, Глухові, Новгороді-Сіверському, Середній Буді на Чернигівщині. Кількістю жертв і жорстокістю ці розгроми були найжахливіщими з усього, що було до цього часу на Україні: в Глухові забили 140 душ жидів, у Новгороді-Сіверському — 88, не кажучи вже про тяжко й легко раненних. У тих ексцесах, за словами *Чіріковера*, «виступають цілком нові учасники... їх принесла сила, чужа для краю, червоноармейці й матроси, що прийшли з півночі»...

За другої доби самостійности України, за доби гетьмансько-німецької, з 29. IV. 1918 г. національно-персональна автономія й міністерство жидівських справ скасовано, і хоч спеціяльно рівноправність жидів не відмінено, але тому, що гетьманський режим відкинув усе законодавство Тимчасового Уряду й Центр. Ради, само собою відкинено й жидівську рівноправність. Позатим одначе гетьманська влада вступила в тісне співробітництво з жидівською буржуазією, в ній був міністер-жид (напр., міністер торгу — одеський біржевик Гутник) і товариш міністра (напр., проф. Франкфурт), голова фінансового комітету державного банку, А. Бродський, великої ваги набув банкир-жид Добрий і т. д. Жидівська демократична людність, як бачили, перед тим помітно віддала свої симпатії большевізму, на цей раз жидівська буржуазія, дуже сильна по українських містах і в далекій мірі асимільована в російському дусі, схилилася на бік нового твердого курсу, що поворотом до політики економічного лібералізму обіцяв їй принадну участь у гонитьбі за наживою, спекуляцією й биржевим ажіотажем.

Але німецько-австрійська військова окупація не завжди виключала протижидівські ексцеси. Окупаційне командування німецьке й австрійське має свої причини негативного відношення до жидівства. Німецьке — в оголошеннях («Bekanntmachungen») звертає увагу, «що більша частина жидівської людности, особливо більшість торгівців... найганебніщим способом агітує проти українського уряду й німецької влади й силкується пересвідчити селян, що німці після врожаю відберуть у селян увесь хліб задурно»... По деяких стаціях команда вивісила плякати: «Стережіться жидівських міняйлів!» Австрійське командування видало обіжник до рабінів (25. VIII. 1918 р.), у якому читаємо: «Доведено, що поодинокі члени жидівської нації силкуються підюдити наших салдат на переступи й злочини в — а) політичному напрямку, і б) господарському відношенні, (на крадіжки, грабунки, заборонену торгівлю, торгівлю зброєю — тощо)». В обіжнику подано пересторогу, що, коли жидівство не буде вдоволятися «звичайними прибутками і не перешкодить відемним елементам у їх шкідливій і розкладовій діяльності», команда буде вважати його «за співучасника» з такими наслідками: контрибуції на жидівську людність і виключні проти неї заходи... Австрійський

[54]) З матеріялів Чіріковера, а зокрема див. сторінки 133—134. його публікації, вже нами цитованої.

комендант Катеринослава, викликавши до себе заступників жидівської людности, прочитав їм перелік провин; у ньому було й обвинувачення, що «Всесвітній жидівський Союз» шпигує на користь Анґлії та Франції, й що «жиди є ватажками крадіжок і шахрайств на Україні й що вони «не добре ставляться до німців»... Зрідка були одинокі випадки жидівських розгромів з боку українських військових частин, як ось у сл. Радуль, Городн. пов. на Чернигівщині (травень 1918 г.). Цивільна адміністрація гетьманської влади, відновивши кару різками, подекуди веліла давати й жидам, запідозреним у причетности до большевизму, різки (коло 25); компенсуючи поміщиків за розібране в попередніх аґрарних стихійних рухах майно контрибуціями, иноді ті контрибуції накладала й на жидів, виходячи з того, що подекуди частина розібраного майна за безцінок скуповали від селян жиди. Були випадки (наПоділлі), що жиди супроводили німецькі карні експедиції на села. Подекуди жиди арендарі маєтків, реставруючи свої права, приводили на розправу з селянами австрійські чи німецькі відділи, які провадили екзекуції, бючи людей та відбіраючи в селян для арендарів худобу й инше добро, При тій реставрації заднім числом уневажнювано купівлю від земельних комітетів. Напр., у с. Гуменцях «продав земельний комітет селянам дрова з лісу по 75 коп. за чвертку. Селяне заплатили добровільно аж по 2 руб. 50 коп., а тепер жид-арендар жадає від них по 20 крб. за чвертку уневажнюючи давнє купно»[55]). Коли почалися повстання селян проти режиму, що запанував, иноді місцеве жидівство виступало свідками проти повстанців. Одне слово — підливано масла до вогню напружених жидівсько-селянських відносин. І повсталий рух обрушився на жидівську людність цілої низки містечок, особливо кривавою була розправа на початку червня 1918 р. з Лисянкою на Звенитородщині. Гаслом повстанців здебільшого було: вигнати німців, скинути владу, перебити поміщиків і жидів; поки що попадало поміщикам, а особливо жидівству: на останнє покладено обовязок «постачання» повстанських залог... Розпочавшися за доби Гетьманства, повстанство продовжувалося протягом наступних 4—5 літ, особливо розвинувшися в 1920 р., коли число отаманів сягало до сотні: імена Махна, Григорева, Зеленого, Струка — тощо були грозою жидівської людности України.

В офіційнім орґані міністерства військових справ гетьманської влади, в «*Відродженні*», з під пера *М. Сріблянського* (відомого соц.-революціонера Микити Шаповала) з'явилася низка статтів про національні меншости по Україні, в тім числі й про жидів. В них схарактеризовано жидів під оглядом господарським, політичним і національним На думку автора жиди — «нарід, що скрізь накликав на себе величезну ненависть». «Експансивні, рухливі, жадібні, з лихорадочними руками і очами», жиди вибиваються в життєвій боротьбі, вони «ніколи не зійдуть на самий низ життя, не стануть свинопасами, трубочистами, дворниками, хліборобами..., а обов'язково стануть посередничать, чимсь торгувати, комісіонерствувать, заглядати в вічі кождому сильному цього світа, стануть потрібними, незамінимими, близькими до душі й тіла... Торгівля, посередництво, спекуляції фінансові, економичні — це їхнє мистецтво, професія, ремесло... Жиди економлять — продовжує він — все до надзвичайної міри, до «отказу»: де треба щось гвіздком забити, там матузком зав'яжуть, або деревяну цурку вкрутят, упростять і зведуть продукцію машини до minimuma, потім покинуть кучу сміття і перекинуться в инше місце, щоб там повторити теж саме, виявляючи вдачу добичника, хижака, мандрівника, не звиклого до осілости. Через те увесь світ йому знайомий, його рідний край, але разом з тим не має єврей дійсного рідного краю, безбатченко, «вічний жид», що ніде не зростається душею і тілом, не полюбить до кінця, до смерти, до самозабуття якогось одного куточка землі... Нарід-безбатченко живе скрізь ніби тимчасово і тому не має часу на довго окошиться, поважно розташуватись, навкого себе причепурити і вічною працею коло землі себе укріпити. Він ніби на вокзалі чи пристані..., заробить посередництвом, недовгою працею, щоб не застрять глибоко в тимчасовій обставині і поглядає на все, як не тутешній, байдужий до заскорузлого автохтона-дикаря, трохи до його призирливий... Скрізь вони фермент крітики, бунту, мікроби революції і її провідники. І не диво, що російський революційний рух йшов під їх проводом, в революції вони були попереду: і в оборончестві, і в большевизмі, в максималізмі... Ще в Центральній Раді вони заявляли про антісемитизм в демократії української... Послухайте гомін: Хто вів перед в змаганнях проти автономії України? Вони. Хто плив зверху на хвилях большевизму? Вони. Хто вважав себе вправі управлять Україною? Вони. Росією? Вони... Хто найбільший інтернаціоналіст, що намагається увесь світ звести до однієї орґанізації?... Їм глибоко несімпатична ідея національного відокремлення, бо це сила опіру проти них, це орґанізація, а значить їм доведеться тяжче її перемагати. Інстінкт самоохорони..., туга єдности, за утворенням всесвітньої

[55]) Відвертий лист Подільських громадян, Діло, 28. VIII. 1918 р.

єдиної національної організації єврейства увесь час змушує їх кликати всі народи до єдности. Коли держави обєднаються, зіллються — це значить, що тоді об'єднається, зіллється розмежоване чужими кордонами єврейство. Інстінкт націонала веде їх до утворення інтернаціонала. Через те вони органічно не можуть воспринять, проняться ідеєю Самостійної України, бо це є роздробленням українського і російського єврейства... Вони централісти, інтернаціоналісти — сюда кличе їх інстінкт і інтерес. Українська державність була для євреїв несподіваним феноменом: якось виникла вона відкілясь, євреї не передчували, не передбачали... Вони звикли пристосовуваться до сильного, а український нарід ніколи сильним їм не здавався..., і ось він підіймається на височінь державного істнування... Жиди ще не вийшли зі стану руско-державної інерції... Вони завзято ведуть агітацію проти Самостійности України..., ігнорують факт української державности... Жидівство веде перед в большевицькім наїзді на Україну..., за те ненависть до них зростає страшенно..., навіть соціялістичні елементи обхопив стихийний антісемитизм... Утворення Української державности проходить без підтримки євреїв... Де будується українська державність, там жидів, як активних робітників, нема; там же де її руйнують, — там жиди працюють дуже усердно... — в цьому факті джерело модерного антісемитизма... Живучи компактною масою на Україні жиди тримаються екстеріторіяльно, не відчувають ніякого звязку з українським народом... Екстеріторіяльність поведінки євреїв — ось що розділяє їх з автохтонами скрізь... Єврейство з'язує свою долю з нашими гнобителями і цей факт утворює той новий антісемитизм, який так нервує і дивує жидів»[56])...

Приблизно такого самого погляду на масове жидівство України дотримувалася й опозиція до гетьманства, організована в Український Національно-Державний Союз. Тому Союзові, в силу часових обставин, довелося звернутися з «відозвою» (від 30. V. 1918) «До німецького народу», якого армія була на Україні. В тій відозві «жидівську кольонізацію на Україні в політичнім відношені зараховано до «хатніх ворогів українського народу». «Жидівський нарід — читаємо там — буржуазія, якого вже цілком асимілювалася в мові з москалями, бачить у відокремлюванні України територіяльне скороченння своєї торговельно-промислової діяльности, а в національному й культурному відродженню українського селянина вбачає безпосередню загрозу свому звиклому способу життя торговельного посередника. Жидівський нарід прагне єдиної Росії і ненавидить українську самостійність»[57]); приймаючи участь і своєю демократією й аристократією в кампанії проти України і хоче пересварити український нарід із німецьким...

А проте хибним булоб думати, що жидівство хотіло би єдиної, неділимої Росії з якоїсь патріотичної, платонічної любови до неї. В суті своїй торговельний нарід все проти нових держав — Польщі, Чехословаччини, Латвії, Естонії, тощо, бо проти нових кордонів, що перешкоджають у його життєвих інтересах.

Торговельно-посередницька діяльність викликала в жидівстві психольогію космополітизму й інтернаціоналізму і зробила з них підготований матеріял і до інтернаціоналізму соціялістичного чи комуністичного! Останні роди інтернаціоналізму є лише продовженням торговельно-посередницького. І єдина, неділима Росія для нього теж свого роду інтернаціонал, якого межі бажано булоб розсунути на всі боки, аби менше кордонів, мит, контрабандних видатків та візових перепон. Все рівно як би центром, од якого посувалося б на всі боки єдинство терену, був і не російський, а підпорядковував і країни всієї Росії... Аби не бути розєднаними, бути під одною державною стріхою, з одною мовою, аби не вчити мов, отих малих народів, що повстали на основі засади, невигідного для жидів, «самоозначення» народів, яких державність, як з погордою каже жид. автор, кінчається «за мійською чертою, за сільською околицею», отих лімітрофів і їм подібних новотворів, які не мають а «ні величі в минулому, ані безконечної далені в майбутньому, ані богацтва, ані ріжноманітности

[56]) М. Сріблянський, стаття про національні меншости на Україні, «Відродження», 1918, за 22/8. V, число 44.

[57]) П. Христюк, «Замітки і матеріяли до історії української революції» 1917—20 р., кн. III, 1921, ст. 66—67.

культурних цінностей»[58])... отої Естонії, Латвії, та почасти й Польщі й Чехословаччини. Звідси жидівський патріотизм у відношенні до російської мови за межами сучасного С. С. С. Р., навіть у Польщі, патріотизм до німецької мови на землях Чехословаччини... Пристосування до певних національних комплексів жидівства є капітал, перепристосування є втратою цілого надбання й початком знову, — таке значіння соціяльної інерції.

За третьої доби укр. влади, доби Директорії (з кінця грудня 1918 р.), в жидівській справі вернули на позиції Центральної Ради, не дивлячись на все те, чому навчила українців свіжа історія. Та тут знову розпочав війну з Україною північний большевизм, для чого українській владі довелося творити нерегулярні військові частини під проводом ріжнородного отаманства, що в жидівським питанні поводилося як хотіло, не слухаючи влади, а з тим знова відновилися випадки, головне вояцьких, антижидівських розгромів. Безпосередня причина ексцесів полягала знова таки в тому, що значна частина жидівства не залишилася невтральною до боротьби української армії з большевицькою. Масове жидівство, рядове й інтеліґенція, не крили своїх симпатій до приходу большевицької влади й без роздуму, що буде далі, звичайно ставали на большевицький бік. «В силу особливостей національного складу населення України, Литви й Польщі — каже лідер жидівського «*Бунда*» на Україні, *М. Г. Рафес*, б. член Центральної Ради, що потім перейшов до большевиків — жидівські робітники відогравали й будуть відогравати видатніщу ролю в революційному русі». Він завчасно висловлював погляд, що «без підпори жидівських комуністичних орґанізацій у західній частині України совіцька влада не зможе налагодити свого апарату. Дальший хід подій — говорит *Рафес* — вповні оправдав наш погляд. І в Білорусії, і на Україні (в західній її частині) швидко виявилося, пише він у грудні 1919 р., що жидівські робітники, раз ступивши на шлях соціяльної революції, *становлять міцну опору* («прочний оплот») *совіцької влади* (підкреслення наше — *О. М.)*, що завдання втягнути жидівських робітників до червоної армії притягло увагу військово-політичної влади»[59]). З цього висококомпетентного свідоцтва маємо підтвердження усталених поміж українців відомостей — на чийому боці була пересічна жидівська маса на Україні («робітники»!).

Жидівська буржуазія за короткий час розібрала, що несе їй большевизм і заявилася за Деникінською концепцією. «Жиди були заступлені — свідчить унікум, український жид, *Арнольд Марголін*, — дуже значно в рядах большевиків і, спочатку, в рядах Денікінської армії. *З українським рухом із жидів пійшло лише кілька людей*» (підкреслення наше — *О. М.)*[60]). В українській армії жидів не було (за виїмком кількох людей — *О. М.*), а в большевицькій були, були навіть цілі частини; немало було жидів і на орґанізаторських ролях у большевицькому апараті, в тому числі й у червоній армії (політкоми, політруки), чимало ввійшло, а в черті осілости навіть переповнило, й большевицьку адміністрацію — і ревкоми, і поліцію, у тому числі й сумної слави «Чека».

[58]) І. М. Бікерман, Россія и русское еврейство, Сборник «Россія и евреи», 1924, стор. 88—89 і инші.

[59]) М. Г. Рафес, «Два года революции на Украине», Москва, 1920, ст. 164.

[60]) Марголин А., «Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина)», Берлин, 1921, ст. 314.

Колись, як стануть приступні історикам архиви «Чеки», людство довідається про всю жахливу ролю в них жидів. Досі всі про те знають, але ніхто не може подати статистики тої законспірованої інституції. Один випадок дав можливість виявити персональний склад ґуберніяльної «Чека» в м. Київі на весну 1920 р. Зясувалося ось що: 1) Предсідник — Блувштейн (прибране імя Сорін), жид; 2) його заступник, П. Дегтяренко, малорос; 3) Шуб — секретар комісії, жид; 4) завідуючий юридичним відділом, Самуїл Цвібак, жид; 5) Михаїл Цвібак, заст. завідуючого операційним відділом (завідуючий був Яків Лівшіц — жид), жид; 6) комендант Файфман (Михайлов), жид; 7) завідуючий тюремним підвідділом Кац, жид; 8) Завідуючий господарством Каган, жид; 9) завідуючий загальною канцелярією Ганіотський (Сутулін), жид чи поляк; 10) комендант особливого корпуса при чека, Фінкельштейн, жид; 11) завідуючий відділом спекуляції, Мотя Грінштейн, жид; 12) бухгальтер Рабічів, здається, жид; 13) казначей Савчук, з київських робітників; 14) заст. завідуючого секретним відділом, Шварцман, жид; 15) заст. завід. юридичним відділом Манькін, жид; 16) інспектор секретного відділа, Яковлєв (Демідов), общерос; 17) теж інспектор, Ковалів, українець; 18) теж інспектор, Лашкевич, росіянин; 19) секретар юрид. відділу, Наум Рубінштейн, жид; 20) завід. столом спекуляції, Мантейфель, жид. Отже на 21 учасника Київ. ґуб. «Чека» було безсумнівних 14 жидів, 4, здається, жиди і пятеро не-жидів[61]). Провідна роля жидів і їх чисельна перевага не залишає сумніву про те, члени якої національности несуть відповідальність за всі звірства ґуберніяльної «Чека». Ці дані про переважливу участь жидівства у складі Київ. ґуб. Чеки й майже відсутність українців, без ризика помилитися, можна вважати за характерні також і для київської мійської Чека і для всеукраїнської Чека, що теж була в Київі (на чолі з Лацісом) і для всіх «Чека» в черті осілости, себто, майже по всій Україні ,а насамперед і особливо на Правобережній, де мійські Чека мусіли були бути ще більше ожидовлені, що головне й була територією операцій української армії.

Вся ота зааґанжованість жидівства в боротьбі на боці противника не могла лишатися невідомою і булоб над силу людську, колиб вона не давала своїх наслідків: психіка нереґулярного українського вояцтва, не армії власне, а «вольниці», не все піддавалася силі наказів. Часом вона була сильніша за накази. Звичайно, большевицький режим не встановлювався відразу, українське військо знов одбивало заняту територию, ну й ставали знову віч-на-віч із фактом участи в большевизмі й ворожої поведінки певних жидівських кол за мовчазного співчуття й покриття більшости останнього жидівства. Звідси огірчення, обурення, погляд, що «всі жиди-комуністи», гасло «геть жидів і комуністів», аґітація чорносотенців, що «серед жидів є тільки самі комуністи», і зогляду на те, що доходити правди судовою дорогою не все був час, — подекуди самовільні розправи.

Типовим такого роду погромом був погром у Проскурові, де українські вояки, під командою Самосенка, заслуженого військового старшини, помстилися «за участь жидів у большевизмі, за спробу проскурівської жидівської молоді зробити большевицьке повстання зсередини» (*А. Марголин*). Щоб мати вірну уяву, притадаймо, що боротьба на Правобережжі, найтустіш заселеному жидівством, точилася приблизно три роки з переміннім успіхом і в тій кривавій «кадрілі», завдяки нетакту чи ворожости певних жидівських кол і нерозбірливости обуреного вояцтва, та тут розбіратися й судити про особисті провини й ніколи було, не раз терпіли напевно й невтральні елєменти жидівства. «Для повного зрозуміння погромної справи — пише б. предсідник Директорії, відомий укр. письменник, *В. Винниченко* — треба завважити, що головними виконавцями погромницької інспірації були вояцькі маси. Рідко коли місцеве населення села, містечка чи міста виступало ініціятором погромів. Навпаки, були випадки, коли селяне зі зброєю в руках захищали «своїх жидів» од зайшлої вояцької банди. Але вояцька маса, що отупіла за пять років війни, що звикла до орґанізованого вбивства, яке зветься війною, обідрана, одуріла від перевтоми, розлючена, ця маса з великими труд-

---

[61]) З матеріялів «Особой Слѣдственной Комиссіи на Югѣ Россіи», «Чекист о Ч. К.», сборник «На чужой сторонѣ», Прага, кн. IX, 1925, ст. 116—118. Цих данних і їм подібних Ostjudisches historisches Archiv і його «учені» співробітники — Черіковер, Шехтман — тощо, розуміється, не наводять у своїх «учених» публікаціях про погроми на Україні.

нощами підлягала дисципліні й легко піддавалася підбурюванню на ексцеси»[62]). Иноді погроми робили бандити, вбрані в військову уніформу. Селянство, загалом кажучи, не було ані ініціятором, ані виконавцем погромів, але, де той погром відбувався, частина його звичайно прибувала на місце подій, щоб скористати розгормленим крамом. Такий розбір бував завжди за погромів чи розрухів: 1880 років, 1905 р. 1817—19 р. р. В революції 1917—19 р. р. селянство стихійно захоплювало поміщицькі землі, ліси, сіножаті, з почуттям права, але перед розбором рухомостей, домового добра й покойових предметів застановлялося: брати ті речі йому здавалося крадіжкою. І розбір погромлених крамів міг бути або з боку не чистих на руку елєментів села, або з боку звичайного селянства свідомого того, як було надбане розбиване добро жидівських крамарів...

В кожному разі погроми жидів з боку українського вояцтва були випадками, а не чимось систематичним чи реґулярним. Українське командування постійно боролося з погромними настроями, видавало десятки наказів, що стримували від погромів[63]) і не один десяток винних в порушенні тих наказів віддало під надзвичайний військовий суд і розстріляло: напр., на ст. Христинівка розстріляно 83 погромщика, в Тальному — 5, в містечку Вахнівці — 4 і т. д. Наскільки уряд Укр. Нар. Республики був певний за своє нормальне поставлення до жидів на Україні видко з того, що з його доручення предсідник укр. дипльоматичної місії в Парижі, граф Тишкевич, 5. IX. 1919 р., передав запрошення видатніщим жидівським діячам Парижу (Л. Моцкінові, М. Усишкінові і А. Гольштейнові) і Льондона (Ахад-Гаамові і Йохельманові), щоб вони орґанізували слідчу комісію, яка малаб розслідити справу жидівських погромів на Україні. За порадою названих осіб запрошення переадресовано шістьом найбільш впливовим жидівським орґанізаціям Анґлії, Франції та Зед. Держ. Америки, і міжнародня жидівська комісія лише тому не побувала на Україні, що тим часом українську армію витиснено за Збруч. Ідея такої комісії сподобалася закордонному жидівству: вбачаючи в тому

[62]) В. Винниченко, Еврейське питання на Україні, «Нова Україна», Прага, VII—VIII, 1923, ст. 24.

[63]) Sur les pogromes en Ukraine etc., Paris. «Но какое погромное правительство их (тих документів) не издавало»? — іронізує *Чіріковер*. «Ostjüdisches Archiv» у Берліні видав уже два томи про погроми на Україні: а) за українського режиму, т. I, і б) за часів Денікінських, т. II. Обіцяє видавати далі... Досі опубліковані два томи — Чіріковера і Шехтмана — мають характер не обєктивного досліду, а прокурорського обвинувачення. Вони заносять укр. нарід «на чорну доску» (вступна передмова Дубнова до I. тома), вони «предявляют счет» (вступна передмова Чіріковера до II. тома). Вони й не подумали, що інспірують українців виставляти свій «чорний індекс» жидівству, росіян — подати жидам свій «контр рахунок»! Українці боролися, жиди ставили палки в колеса, а жидівські орґанізації... збірали документи... В тих документах не знайде читач, хоч це для жидівства було вповні приступним, напр., того, скільки жидівських «робітників» було в червоній армії за часи боротьби її з українською, скільки було жидів «політкомів», скільки «політруків», з кого складалися «ревкоми» Правобережної України, де головним чином тяглася боротьба, а з кого складалися «чрезвичайки» (ми показали вже вище з кого складалася Київська ґуберніяльна «чека»). Отже підбір документів однобічний, і тому тенденційний. Автори тих двох публикацій не признають України й на еміґрації: скрізь читаєш «петлюровськая» армія, тоді як їм відомо, що то була армія Української Народньої Республики. Одне слово — подібні діячі зроджували новий рід антисемитізму серед українців на Україні, вміють зроджувати його своїми нетактовностями й за кордоном. Найбільш гомеричною з нетактовностей цього роду була солідарність усього жидівства з кримінальним злочинцем Шварцбартом, що, як відомо, в Парижі застрілив С. В. Петлюру, ніби з пімсти за погроми. Автор цих рядків не є «петлюровцем», але мусить сказати: Страшно подумати яких би гекатомб зазналоб жидівство України, коли б «головний отаман» українських військ був тим, що йому причепили, себто, погромщиком! Жидівство імя Петлюри в очах українських мас оточило авреолею жертви «хатніх ворогів», створило леґенду, й добре коли вона не помститься її авторам.

засіб для боротьби з погромами, вона 7. XII. 1919. звернулося була до Добровольчої армії, питаючи згоди на приняття слідчої комісії щодо погромів, — відповіді від уряду Добр. армії не одержано[64]).

*
* *

Одночасно з боротьбою України за свою самостійність супроти большевицько-московської влади й її армій, провадила війну з большевицьким режимом т. зв. Добровольча армія. Її завдання було реставрувати дореволюційну єдину, неділиму монархічну Росію, з усіма її соціяльно-становими атрибутами, повернувши колесо історії до часів Столипіна. З Передкавказзя весною 1919 р. вона між иншим просувається на Донбас, в червні займає Харківщину й Катеринославщину, наступних місяців того самого року, вибиваючи большевиків і відтиснувши українську армію до Збруча, займає майже всю Україну. Жидівство приблизно за 7—8 місяців панування большевизма встигло його зрозуміти. Воно побачило, що за комунізму торгівлею йому вже не вільно займатися, що в буржуї зачисляють і «мішочника» — під назвою купця, а дрібного ремесника чи кустаря — під назвою фабриканта. Поворот до режиму старих царських часів, що його несла Добровольча армія, до режиму обмежень і черти осілости, здавався вже багатьом жидам далеко ліпшим; вони радо чекали на добровольців. Та ці останні відхиляють протягнену їм руку; відштовхують своїх «однодумців» ідеї єдиної неделімої Росії. На добровольців діяло «явное, бьющее в глаза засилье евреев во всѣх областях совѣтскаго управленія» (Денікін), починаючи з народнього комісаріята війни з Троцьким на чолі. «Жид озброював і безприкладною жорстокістю вдержував при купі червоні полки, що вогнем і мечем захищали «завоювання революції» — каже жидівський автор. І Бікерман — «на приказ того самого жида тисячі руських людей, старих і жінок, кидали в тюрми, щоб заставою їх життя примусити російських старшин стріляти в своїх братів»[65]). Команда добровольчої армії мала відомости, що в Москві провідні ролі перейшли до рук жидів: на 36 верховодів один (Ленін) великорос, а инші жиди[66]); мала спис окремих жидівських частин; добровольці зустрічалися з тим більшим виявом жидівського засилля, чим далі заглиблювалися на Україну зі Сходу на Захід. Знецінення людського життя взагалі в очах вояків наслідком ще світової війни, факти того засилля та агітація чорносотенних публицистів, що взяли на себе ідеольогічний провід Добровольчої армії, приводять до узагальнення, що «всі жиди — комуністи», в кожному разі, що всі жиди відвічальні за большевизм; звідси гасло «бей жидов — спасай Россію!». І жидів громили, приказуючи — «це вам за Троцького»; за час з червня 1919 р. і по вересень 1920 р. начислюють 267 погромлених пунктів, у 213 пунктах налічують забитих 5.325 душ. Жидівські погроми на Україні робили виключно регулярні частини Добровольчої армії, складені головно з зайшлих елементів — великоросів, козаків Дону, кавказців (найбільшими різунами були чеченці), які раніш не стикалися з жидами, їх не знали. На території української армії погроми були випадками, що йшли знизу, породженням безвладдя, на територіях денікінської армії погроми були системою, вони виходили згори, вони супроводять заведення ладу. Їх прояви бували остільки не мотивовані й немилосердні, що українські селяне й міське міщанство иноді вважали навіть за свій обовязок боронити й переховувати жидів[67]). Між иншим у колах нежидівського робітництва більших міст України факт, що большевицькі комісари були «з 15-тилітніх хлопчиків самої жидівської нації», викликало помітне незадоволення, яке знаходило свій вияв у спеціяльних заявах. Це було предвісником пізніщих, за доби большевизму, настроїв, про що скажемо згодом.

Для нас у найвищій мірі є цікавим, що й російські поступові, а навіть і деякі ліві кола, підпали щодо жидівства тому самому переходові від юдофільства до обективного відношення, а часом і юдофобського, що й українські. Російська кадетська

---

[64]) Щехтман, «Погромы добровольческой арміи на Украинѣ», Берлін, 1932, ст. 220—222.

[65]) І. М. Бікерман. Россія и русское еврейство, сборн. Россія и евреи, 1924, ст. 71.

[66]) И. М. Шехтман, Погромы добровольческой арміи на Украинѣ, Берлин, 1932, ст. 225 і 290; є характеристичним для «наукового» видання, що при наведенні дотичного документу, коли дійшло до переліку осіб тих 36, з якого з прізвищ можна би було й читачеві перевірити правдивість чи неправдивість того явища, то сказано тільки: 1. Ленін, 2. Троцький, а далі поставлено «многоточіе»....

[67]) Та сама публикація Шехтмана, ст. 71.

партія («Народної Свободи»), що приблизно відповідає укр. партії соц.-федералістів, на своїй нараді у Харкові на початку листопаду 1919 р. між иншим винесла таку ухвалу: «Свідомі і кермівничі кола жидівства повинні оповістити безпощадну війну тим елементам жидівства, які активно беруть участь у большевицькому русі, творять злочинне — лихе діло»[68])... В цій постанові є признання причини ворожого відношення добровольців до жидівства... На конференції ще лівіщої партії, народньо-соціялістичної, в вересні 1919 р. чулися голоси (Мякотін) за активну підтримку Добровольчої влади, не зважаючи «на деякі негативні її властивости».

В орґані тої самої партії «Свободная Рѣчь», що виходив у 1919 р. в Ростові-над-Доном, його близчий співробітник, «що ніколи не був антисемітом» і що називав себе «старим інтернаціоналістом», М. Наживін, містить симптоматичну статтю «К еврейской интеллигенции», що відбиває в собі переломовий настрій російського інтеліґента в жидівському питанні. В попередньому розділі нам довелося встановити, як російська література перед світовою війною, немов на дане тасло, не говорила про жидів нічого, не виявляла своєї внутрішньої інтимної правди щодо жидівства. Почасти було це наслідком широкого просякнення до літературних кол жидів літераторів і видавців, а в деяких колах і тому, що в багатьох відносинах жидівство було приґнічуване за царського режиму. «Памятаю я», — оповідає сучасник, І. Наживін, — «розмовляли ми в Ясній Поляні про жидівське питання. Один словак-інтеліґент здивувався, що російська преса так замовчує жидівське питання, всіма способами захищає й замовчує навіть те, що в жидах безперечно є лихим (заведомо дурно)». «Нічого дивного в тому не має — сказав Лев Ніколаєвіч (Толстой). Лежачого не бють. Таке відношення тільки шляхотне». Та ось революція усуває з жидівства б. Росії той ґніт, приносить йому повну рівноправність і поволі починають язики розвязуватися, хоч і з отляданням і з добровільною цензурою на цей раз вже від ліберальних і соціялістичних кол. Відверто заговорив і Наживін і розповів дещо несподіваного й про Толстого, це втілення світового сумління, і про інцидент в одній соціялістичній редакції: «У 1918 р. в редакції соціялістичної ґазети «Власть Народа» в Москві, згадує Наживін, один визначний, дуже темпераментний публіцист, меншевик, завзято вимагав од редакції собі повної свободи в жидівському питанні. — «Раніш, коли в них були скручені руки й ноги, ми мовчали»... казав він. «Але тепер я хочу говорити про них цілком вільно. Я не хочу, щоб жид був якимсь то табу, перед яким треба тільки «почтительно склоняться»[69])... Таким одвертим і свобідним голосом є й голос Наживіна. В згаданій статті «К еврейской интеллигенціи» ствердженується, що серед «русского народа» було й є почуття, коли не ненависти (до жидів), то певного «отталкиванія», і не лише в «темних масах», але й в високоінтеліґентних колах; автор свідчить, що, напр., Л. Толстой, який був проти того, щоб нападати чи «біть лежачого», віч-на-віч признався Наживіну, що він почуває «извѣстное отталкиваніе к еврейству». Раніш уважали — каже Наживін, — що погроми «влаштовує виключно через своїх аґентів уряд». То була помилка. Коли впала царська влада, погроми вибухли з особливою яростю». В чому причина цього факту? Знайти їх, на його думку, дуже легко, вони в усіх на очах. Це — «та гаряча участь, яку взяла жидівська інтеліґенція — я, каже він, настоюю на цьому, не широкі жидівські маси, а інтеліґенція й полуінтеліґенція — в нашій революції що все зруйнувала»... Те що в «авангарді» революції жидівські імена. Це безконечне багатство жидівських назв серед руїнників Росії, що віддали її нарузі, це «обіліе» жидів, чи, точніще, покидьків жидівства в «застѣнках» ріжних чрезвичайок, у всіх тих ганебних убивствах, починаючи з отидного вбивства царя й його родини, все це коле око, все це приводить до сказу «русску» людину, що боляче відчула ганьбу рідної землі». Він не закриває очей на жертви й жидівства в революції, але вказує, що «маси не числяться з цим і все таки громлять»... Аби не зростав антисемітизм, він радить, щоб жидівство стало осторонь од революції й большевицького апарату. «Ідіть геть звідтіль, де вас видко, — каже Наживін, — мовчіть, поховайтесь... дайте спокій»! Инакше «вам не буде пощади». Врешті, він схиляється до погляду, який на той час почало висловлювати багацько російських громадських діячів, що слід «визнати жидів за підданих чужоземної держави (Палестини) і звільнити їх від усяких обовязків до Росії, а з другого боку — обмежити їх права на втручання в російське життя». «Польща стала самостійною державою — аргументує Наживін — і всі поляки, що були в Росії, автоматично стають польськими громадянами, чужинцями. Палестина теж стала самостійною державою і жиди так само мусять автоматично стати чужоземними підданими»...

В передовиці того самого числа того самого ліберального «кадетського» орґану

---

[68]) Наводимо зі згад. книги Шехтмана, ст. 82.

[69]) И. Наживин, «К еврейской интеллигенціи», «Свободная Рѣчь», Ростов н/Д., 9. X. 1919, № 217.

подано колегіяльний погляд редакції, в багатьох відносинах згідний із тим, що сказав і Наживін. Редакція вважає, що по революції жиди більше «не лежачіе». «Безправія (жидів) больше нѣт, но привычное устремленіе мысли осталось, и над еврейским вопросом продолжает тяготѣть своеобразный запрет либеральной цензуры. Евреев можно только защищать, все остальное воспринимается кривым зеркалом демократической печати, как погромная проповѣдь, или, по крайней мѣрѣ, как безотвѣтственное ей попустительство». Редакція гадає, що настав час у жидівськім питанні висловлюватися без «попередньої щепетільності», казати всю правду. А та правда полягає в тому, що: 1) антісемітизм «неудержимо і прудко» росте, а це 2) зясовується тим, що «жиди приняли виключно видатну, якісно й кількісно, участь у зруйнуванню «русскаго» государства».

Редакція не приєднується до висліду Наживіна — оповістити всіх жидів чужинцями, хоч і визнає, що ця думка «завойовує популярність», а зі свого боку зважується говорити про ствердження верховенства національної культури та пропонує захват у національні руки, виключивши жидів, банків, кооперації, преси, пропонує купувати у своїх... Як кажуть, невдовзі перед своїм забиттям, російський премер-міністер Столипін мав на думці «націоналізацію капитала», себто, протеґування російським національним підприємствам. Казна створилаб особливий фонд, із якого підпомогалиб енергійних предприїмчивих «русских людей», що не могли роздобути кредитів, чим не терпіли жидівські підприємства[70]) через сильне ожидовлення кредитового ринку. І Лєв Толстой кажучи, що «испытывает извѣстное отталкиваніе к еврейству», при тому признався Наживінові: «Як треба мені купити шапку, а поруч є дві крамниці — Іванова і Зільбершатця; то я все ж піду обовязково до Іванова»[71]). Як бачимо, Толстой, Столипін і ліберальна редакція партії «Народной Свободи» зійшлися на конечности економічного націоналізму, якого одним із виявів є гасло «свій до свого»! Отже після урівноправнення жидів зазначилися нові позиції в жидівських справах навіть серед поступових російських кол. Більш праві кола ще дужче загострили своє неґативне відношення до жидів. Напр., партія Пурішкевіча стояла за категоричне протоголошення всіх жидів чужинцями, а правого напрямку газетка «В Москву» мала характеристичний у тому відношенні підзаголовок: «Бери хворостину и гони жида в Палестину»[72])...

По світовій війні проблєма аґраризації жидівської людности стала перед усесвітнім жидівством, як неминуча конечність насамперед у Палестині — з одного боку — і в СССР, головне на Україні, — з другого. Щодо жидівських хліборобських кольоній у Палестині, то насадження їх має особливу ціль. Хліборобська колонізація Палестини не стільки мета, скільки «засіб до збудування жидівської хати», від чого чекають впливу на духове життя цілого жидівства. «Без цієї дальшої цілі — каже жидівський автор Рюппін — кольонізація Палестини тратить будьякий зміст. Тож кольонізація в СССР і Палестині — дві системи: вони подібні під господарським і технічним оглядом але в корені відмінні під оглядом соціяльно-культурним і національним. Палестинська кольонізація є кроком до творення духового національного осередку для цілого жидівства»[73]).

Сіонізм, який поставив за ціль відродження жидівської держави в Палестині, є породженням головне протижидівських розрухів на Україні 1880 років. Як було вже зазначено попереду, його ініціятором був Т. Герцль, а початки реалізації сіоністичної ідеї підпер жидівський архимільонер бар. Ротшильд, уможливівши осідання на землях Палестини першим кадрам фактичних сіоністів-виселенців із Наддніпрянської України. На кошти Ротшильда набувано ґрунти й на них оселювано індивідуальні жидівські господарства на праві власности чи аренди. Але рот-

---

[70]) В. В. Шульгин, «Что нам в них не нравится», 1929, ст. 63.
[71]) И. Наживін, там таки.
[72]) Наводимо за книгою Шехтмана.
[73]) Dr. A. Ruppin, вже ціт. праця, ст. 28.

шильдівські кольонії не можна визнати вдалими. Жиди-кольоністи лишалися при набутій за діяспорного життя психольогії: фізичну працю на землі переклали на арабських наймитів, жидівська молодь дивилася, як би втікти з кольонії і при кожній можливости їх залишала.

Число жидів у Палестині до світової війни було впрост нікчемне: в 1874 р. їх там начислювано всего лише 74 тис., в 1907 р. — 55 тис., на 1909 р. — 95 тис., в тому числі в кольоніях жило 7.250 душ. Навівши ці дані, Зомбарт слушно питає: «що значать ці числа в порівнанні з мнотомільйоновою масою жидів самого лише Сходу Европи?» Поза тим, відгукуючися на сіоністичний рух, той самий автор у своїй праці за 1912 р. не вважає за утопію заснування жидівської держави в Палестині й існування такої держави, навіть без селянства чи бідної на селянство. «Адже історія — каже він — знає такі приклади — Фінікії, Венеції, Голяндії й старої жидівської держави», — і «коли то було можливо без селянського підшарку за ранніх часів, то оскільки ж є більше можливостей до того нині, за добу грошевого й кредитового господарства?»[74]). І він, здаючи собі справу, що Палестина, колиб навіть була голою площею, може вмістити не більше 3 міл., не виключає поширення жидів на Анатолію, Месопотамію й инші сусідні землі..., хоч все ж — на його думку — більша частина жидів на віки засуджена лишитися в діяспорі... Розгорненій Зомбартом широчезній перспективі бракує найосновнішого: Палестина не є пусткою. Великий німецький економіст, Зомбарт, зовсім забув про арабів, сучасних господарів Палестини... Його міркування мають кабінетний характер.

Через два роки по опублікованні наведеного погляду Зомбарта вибухла світова війна, що по трьох роках скінчилася поразкою середньо-европейських держав. Вільсон проголошує знамениті засади національного самоозначення народів, як підставу вищої міжнаціональної справедливости. Але міжнароднє жидівство йде врозріз з тими засадами і в напрямку здійснення сіоністичної мрії. За підтримку жидівської фінансієри Анґлії під час війни Бальфур у листі до Ротшильда 1916 р. обіцює створення в Палестині жидівської національної держави. За цим зявляється анґлійська декларація Бальфура з дня 2. XI. 1917 р., якою обіцяно жидам упривелійоване положення в Палестині. В одріжнення від Зомбарта великий український економіст, Туган-Барановський, услід за тим висловлює ось який погляд: «Збудування держави на національній підставі в багатьох випадках зовсім не здійснимо, бо ріжні національности територіяльно не відокремлені одна від одної і живуть на тій самій території... В цьому відношенні особливо наочним прикладом є... жиди. Щоб зорґанізувати національну державу, жиди повинні поперед зробити величезне переселення... до одної країни. Та якаб не була та країна — *хочаб Палестина* — вона не є пустелею і, значить, зорґанізування в ній жидівської держави порушило би засаду національного самоозначення»[75])...

Нам довелося вище вказати, що гасло самоозначення і його реалізація пійшли врозріз з інтересами жидівської національности. І в даному випадку, за відбудови своєї держави, проводирі міжнароднього жидівства цілком не хочуть знати і числитися з тою високоетичною засадою. Супроти неї вони ставлять своє бажання, спіраючи його на застаріле історичне «право» на Палестину. Коли наслідком перемоги Антанти став на чергу розділ «майна» «хорої людини», Туреччини, мирова конференція в Сан-Ремо постановила відновити жидівську державу в Палестині, а Ліга Націй приділює її під мандатне управління Анґлії, для якої, між иншим, той відновлюваний жидівський «національний дім» є важливою кольонією.

Та далеко лехше було впливовому й орґанізованому світовому жидівству здобути згадану декларацію Бальфура й добитися Сан-Ремської постанови та передачі мандату кому вони хотіли, ніж зреалізувати свою державу. Доки жидівство протягом двох тисячоліть мандрувало й жило в «розсіянні» чи «діяспорі», Палестина не зоставалася пусткою. За даними 1922 р.[76]) в Палестині жило 591 тис. душ мусульман, головне арабів, 73 тис. християн і 84 тис. жидів. За цих умовин «жидівський дім» міг будуватися тільки за рахунок нежидівських народностей краю. Тим часом араби вважають Па-

[74]) W. Sombart, Die Zukunft d. Juden, 1912, S. 32 і 64.
[75]) М. Туган-Барановський, Соціалізм как положительное ученіе, 1918, ст. 68.
[76]) The Statesman's year-book, 1930, ст. 187.

лестину своєю на основі права, що її вони заселяють протягом майже двох тисячоліть і донині. Арабська національність має велике і славне історичне минуле і за наших часів переживає своє відродження. Арабські націоналісти заявляються за звільненням Палестини від Туреччини так само, як і за звільненням инших васальних країн — Месопотамії, Іраки, Египту, — уважаючи відняття Палестини від Туреччини за звільнення арабів на основі проголошення Вільсоном гасла про самоозначення народів. Зрозуміло, що арабські націоналісти не могли помиритися з наміром заснувати жидівську державу в Палестині і з заходами сіоністів — досягти жидівської більшости в Палестині, поминаючи права арабів і з порушенням засад новітньої демократії. В останньому випадку річ іде про домагання сіоністів, щоб заборонено в Палестині утворення якихбудь законодавчих установ до того, доки не утвориться в країні жидівська більшість.

Жидам відразу треба було кинути великий кадр своєї людности до свого «національного дому», щоб підсилити в ньому жидівський елемент, для розбудування: і промисловости, і хліборобства, і нових міст. Але це не так то легко здійснити. Війна принесла жидівству Німеччини, Австрії і СССР урівнання в усіх правах з иншою людностю. Західньо-европейське жидівство й американське на переселення до Палестини не пішло. Іміграційні кадри давали тільки Східня Европа, здебільшого зі зруйнованого злиденного жидівства, що не розпоряджало ані власним капіталом, ані сільсько-господарським досвідом. Той капітал заходилися постачати жидівські орґанізації ріжних країн світа, а досвід мав прийти з часом.

На 30. VI. 1930 р. в Палестині вже начислюють: мусульман — 588,8 тис., жидів — 162,5 тис., христіян — 82,6 тис., инших — 9,2 тис. душ[77]); отже мусульмане трохи стратили, а жидів зросло вдвічі. Одначе за першим еміґраційним натиском стало зясовуватися, що Палестина, як аґрарна країна, не може прийняти багацько жидівського елементу, не може прогодувати нового населення. Її промислово-торговельні перспективи в потенціяльному стані. Вутілля і нафти вона не має, Мертве море, в шість разів солоніще за океанську воду, має в собі джерела багатьох промислових перспектив, зосібна по здобуттю високоцінних солей. Але поки що, негайно, в Палестині можна би виробляти текстиль, та то було би не в інтересах Анґлії, що довозить що-річно туди своєї текстілі на 800 тис. фунт. штерл. Торгувати ж поки що можна тільки між жидами та христіянами, торг з арабами наштовхується на непереборні труднощі. Будова нових осередків, як ось нової столиці, Теляві («гора надій»), є заняттям тимчасовим і, може, навіть передчасним.

Наслідком всіх тих причин вслід за новою іміґрацією розпочалося покидання й відїзд жидів із Палестини. Напр., за 1920—28 р. до Палестини прибуло 99794 жидів, а вибуло за той самий час 26261. З 1925 р. стає ясним, що жидівські перегони з арабами за здобуття більшости в краю програні; забалакали про «бінаціональність» Палестини, себто, що вона належить до двох націй — жидівської і арабської. В 1927 р. жидів покинуло й відїхало геть на 2.358 душ більше, ніж приїхало до неї. В 1928 р. прибуло 2.178 душ, а вимеґрувало 2168 душ жидівської людности[77a]). Дані офіційної статистики з головних нині країн жидівської еміґрації, Румунії та Польщі — еміґрацію з радянської України заборонено — показують, що з тих країн найменше еміґрує жидівства як є до Палестини, а з реемігрантів жидів на старі попелища найбільше вертає саме з Палестини.

За 1926—29 р. р. еміґрація і рееміграція випадають так[78]):

Рік	Румунія				Польща	
	вимеґрувало жидів		вернуло			
	разом	з того числа до Палестини	разом	з того числа з Палестини	вимеґрувало до Палестини	вернуло з Палестини
1926	2.631	817	260	140	6.840	1.886
1927	2.924	128	270	47	840	2.214
1928	3.020	47	407	57	383	754
1929	3.666[79])	150	374	14	1.833	563

[77]) The Statesman's year-book, 1931, ст. 186.

[77a]) Statistical Abstract of Palestine, 1929, ст. 40.

[78]) «Annuaire statistique de la Romanie», 1926, ст. 242—44; 1927, ст. 312—14; 1928, ст. 282—84; 1929, ст. 302—304. «Annuaire statistique de la république Polonaise», 1928, ст. 70; 1930, ст. 30.

[79]) З того числа до Зєдн. Держ. Америки 1096, Канади 256, Аргентини 621, Уругваю 533, Бразилії 330, Колюмбії 205, Венецуели 197; Перу 152, Чілі 39, Куби 26, Мексики 23, Єгипту 1, південної Африки 2; до инших европейських країн 18; цікаво що серед еміґрантів чоловіків більше, ніж жінок.

(На жаль не маємо ще статистичних даних за роки після 1929 р., коли араби розгромили палестинське жидівство). Розуміється, реемігранти приносять із собою й розносять серед земляків розчарування в ідеї сіонізму, мимо волі ставши живою пропаґандою проти еміґрації до «своєї держави».

Коли жидівська імміґрація загалом давала — з 1920 по 1928 р. на 73.533 д. — зріст жидів у Палестині, то в той самий час натуральний приріст нежидівської людности, головне арабів, зрівноважує, а часом перевищує імміґраційний зріст жидів. Отже завдання утворення національної держави, деб жиди мали більшість, не здійснювалося, ставши й взагалі ледви чи здійснимим.

Сіоністи розуміють, що базою жидівської держави в Палестині мали би бути жидівські хлібороби, що тільки за їх помічю можнаб було опанувати країну міцно й на завжди. Але з хліборобством тяжка справа. Природні умови Палестини несприятливі для сільського господарства: тільки половину землі, себто, коло міліона гектарів, можна вважати придатною, але підсоння Палестини таке, що влїту, яке там починається квітнем і кінчається жовтнем, дощі зовсім не падають. Кольоністи провадять зернове господарство під зімові дощі, плекають скот, дещо з городництва, що є здебільшого дефіцитним: врожай 40—50 пуд. з десятини. Скаржаться на злидні навіть і ті що мають 20—25 десятин. Земельні площі доводиться жидам купувати в арабів по добровільних цінах, які з післявоєнним політичним завданням жидівської кольонізації дуже зросли й не виправдуються рентовністю земель. Вихід із того в перебудові сільського господарства на полив (ірритацію) і на зміні культур, на померанчі та банани; розуміється, де це дозволяють природні умовини раіону й умови ринку збуту. До 1930 р. жидам в Палестині належало приблизно 100 тис. гектарів придатної землі, з якої було під обробкою тільки 14 тис. гект., та й то при найманій арабській праці, а 86 тис. гект. просто здавано в аренду арабам. На частині тих земель осаджено жидівські хліборобські кольонії. На 1930 р. вони ґруповані в 4 раіонах: в Іудеї 37 кольоній, в Самарії 13, в Долішній Галілеї 49 і в Горішній Галілеї 9, разом 108 кольоній. В них начислено всієї людности коло 32 тис. душ (коло 20% жидівської людности), а землі під кольоніями разом 1.200 тис. дунумів[80]) ($4^1/_2$ дунумів становить 1 акр., а 1 акр. рівняється 0,3704 десятини). Понад 30 з тих кольоній засновано на кошти Жидівського Національного Фонду, що за 30 років придбав 311 тис. дунумів земли.

Як сказано вище, ротшильдівські кольонії вели своє господарство руками арабів і з проголошенням державности в Палестині перед сіоністами стало питання, як примусити новоприбулих жидів повести роботу власними руками. Характеристичної для селян Східньої Европи «тяги до землі» серед жидів-прибульців, поминаючи те, що сіоністи їдуть до Палестини з великим національним запалом, все ж не спостерігається. З тих приблизно 80 тисяч жидів, що по війні по 1930 р. прибула до Палестини, тільки 12 тис. пішло на землю, а це не покоїть сіоністські кола. Проблєму розвязано колективним типом господарства по кольоніях, що повстали по світовій війні. На перших порах пробували робити колективи під кермою аґрономів; потім перейшли до колективів з виборним складом керманичів. Повстало якесь сполучення нашої артілі й великоруської «общини», і кооперації й комуни. Таким типом господарства й залишилися повсталі по світовій війні жидівські кольонії й досі. Американські жиди-жертводавці вбачають таку колективну орґанізацію кольоністського господарства, з умовою працювати власними руками, за неправильну й настоюють на індивідуальному господарстві, однаково — на своїй чи найманій праці. Але сіоністи продовжують стояти на свому й, треба визнати, осягли позитивних наслідків: зявився справжній тип хлібороба, що провадить сільське господарство своїми руками, як і тип жида, що став балакати стародавньою жидівською мовою, хоч частіше там можна чути з уст жидів все ще російську мову. Приплив пожертв на кольонізаційні цілі від жидів усіх країн світа цілий час зростає, але зростають і труднощі будування «жидівського дому».

Араби, нація в 62 міл. людности, розуміється, неприхильно ставляться до самої ідеї відбудови жидівської держави на їх теренах і ріжними способами тому перешкоджають. Вони повели протижидівський економічний бойкот, домагаються демократичного парляментаризму, що віддало би справу Палестини до їх рук, а жиди опинилисяб в положенні національної меншини; нарешті, провадять аґітацію й на реліґійнім ґрунті, вбачаючи в жидівському панованні загрозу святим місцям Ісляма. Можна було передбачати, що Палестині придеться бути свідком вибуху арабської людности проти жидів і він прийшов на кінці (з 20.) серпня 1929 р.

---

[80]) The Statesman's year-book, 1930, ст. 187.

Араби, місцеві й прийшлі з бездонного арабського людського резервуару, кінні бедуїни, почали збройно нападати жидів в Єрусалимі й по инших містах та кольоніях Палестини, розгромлюючи й підпалюючи жидівські селища, забиваючи та мордуючи жидівську людність: чоловіків, жінок та дітей. Християне на своїх домах ставили сині хрести, щоб їх не чіпали. Анґлійська влада, щоб втихомирити арабів, кинула до Палестину додаткові військові сили. Все ж, поки привернено спокій, чимало жидівської людности забито (коло 200) чи поранено (тяжко — 300), або побито, не кажучи вже про матеріяльні шкоди. Економічне життя завмерло; почалася масова втеча жидівства з Палестини. Цілу низку жидівських хліборобських кольоній араби спалили: в одній Єрусалимській околиці їх спалено сім. При тім гинув і скот.

Жиди, що вимігрували наслідком погромів у діяспорі, стали розгромлені в самій своїй «національній домівці», — чи ж може бути ще більша трагедія? Той факт примусив і анґлійську владу та суспільство і жидівство несіоністичних кол критично приглянутися до самої ідеї будування жидівської домівки на кратері вулкана. Ясно стало і однім, і другим, що мініятюрна оаза «жидівського дому», може вдержитися серед безмежної арабської стихії й супроти неї тільки на анґлійських багнетах.

Анґлія, коли й не відмовляється від палестинського мандату, то тільки тому, що він у її інтересах, бо охороняє Суец, мосульську нафту і є ключем до передньої Азії, Персії та Індії. Вона звязана обіцянкою, даною підчас світової війни, так би мовити, зі стратеґічною метою, створити в Палестині жидівський «національний дім», але тоді ж вона з тої самої мети давала обіцянки й арабам, обіцюючи їм незалежність. Ті обіцянки сіоністським і панарабським течіям привели до нерозвязного конфлікту. Арабство являє собою для Анґлії величезний інтерес, тим більше, що арабів підтримують їх одновірці, мусульмане Індії, на яких Анґлія спірається в її боротьбі з індусами, що прагнуть своєї незалежности. Звідси — компромісова анґлійська політика в Палестині: йти на зустріч арабським вимогам і не зрікатися обіцянки жидам.

Анґлійський уряд призначив парляменську комісію для розслідування справ Палестини, а тим часом припинив жидівську іміґрацію до «свого дому», доки не зясується чи є вільні землі для жидівських кольоністів. Сама постанова питання є вже неґацією ідеї сіонізму — будувати свою державу на витисканню нежидівського населення з Палестини. Парляменська комісія визнала, що кольонізація має продовжуватися, але з ураховуванням економічної місткости країни і без форсування. Завдяки масовим купівлям земель для жидів, спостеріґаємо в Палестині значний зріст цін на землю, а також зросла і кляса безземельних арабів, що є небезпекою для країни. Причина розрухів поперше — у ворожнечі арабів до жидів, бо національно-політичний ідеал жидів став урозріз з арабським, а подруге — в арабів, наслідок жидівської кольонізації, повстає побоювання за свою господарську майбутність.

Те, що визнала й сконстатувала парляменська комісія, не задовольняє ані жидів, ані арабів. Жидівство головних центрів світу прихильне до сіонізму підчас заворушень у Палестині і на постанову комісії відповіло протианґлійськими маніфестаціями. Одночасно проявили себе й антисіоністичні течії. Не кажемо вже про комуністичну, комуністи вітали «героїчну боротьбу арабів проти сіоністів», називаючи останніх аґентами анґлійського імперіялізму, але виступило по ріжних країнах і ліберальне жидівство. Воно стало на тому, що «жидам не слід спіратися на історичне право проти права живих людей, не слід одкидати принцип національного самоозначення, протистояти арабським вимогам, що засновані на демократичних ідеях»[81]). Німецькі жиди заявили... «наша батьківщина не Палестина, а Німеччина»; так само в імени всіх мадярських жидів заявлено: «Ми, мадяри, жидівського визнання, не тільки законом, але й внутрішнім почуттям є членами мадярської держави й мадярської нації»[82]).

Що ж до арабів, то вони стоять на тому, що Палестина є їхня, що з неї має бути як не складова частина всеарабської федерації, то принаймні домініон, але не жидівський, а арабський, який має управлятися парляментом, обраним на основі загального рівного голосування, себто, такого, яке дає репрезентацію відповідну до чисельности ріжнонаціонального населення, а значить, ставлячи жидівство в положення меншини. Всепалестинська конференція арабських купців ухвалила строгий бойкот жидівських підприємств при збуті їх виробів, крім того, на тій конференції араби поклялися не продавати землі жидам! На панісламському конґресі, що відбувся 7. XII. 1931 р., араби зацікавили цілий магометанський світ своєю національною боротьбою з палестинським жидівством, при тому конґрес, між иншим, ухвалив бойкотувати жидівські вироби, не продавати ані стопня землі жидам і всіма можливими засобами перешкоджати

[81]) «Руль», 15. XI., 1929.
[82]) «Руль», 10. VIII., 1929.

їх іміграції до Палестини. Одночасно виголошено прокляття тим арабам, які б не взяли участи в тому бойкоті, або й надалі продавали землю жидам. Що ця клятьба не лишиться без наслідків в арабів, щирих магометан, можна судити з того, що першим головою конґресу був «великий муфтій» Єрусалимський... Отже бій між жидами й арабами в Палестині обіцяє бути безугавним... Коли за жидами Палестини стоять їх впливові й орґанізовані земляки Европи й Америки, то за арабами — арабська стихія й цілий масульманський Схід, Мекка, Мадрас, Бомбей, Алжир... Ніхто не може поручитися, що антижидівське повстання чи погром з боку арабів, зупинений у серпні 1929 р., не вибухне згодом з ще більшою силою.

Тим часом опублікована (в кінці жовтня 1930 р.) робітничим урядом Анґлії декларація щодо палестинської політики нанесла сіонізмові впрост поразку. Влада лавірує між домаганнями жидів і арабів. В декларації сказано, що «в Палестині не має більше вільної землі для розселення нових кольоністів, за виїмком ще нерозроблених раіонів, які вже є в руках жидів», що «тільки пляномірна інтенсифікація сільського господарства дозволить допустити до країни нових поселенців». Влада висловилася проти необмеженої жидівської кольонізаці, чого хотіли би сіоністи, маючи на увазі створення жидівської держави, але вона не відкидає господарської кольонізації, без шкоди для арабської національности.

Так лавірує анґлійська політика між домаганнями сіоністів і панарабськими устремліннями, політика, що стверджує позиції Анґлії, а не жидівства в Палестині. Ясно, що тою декларацією в суті відміняється бальфурівська декларація, що Палестина зостанеться й надалі арабською країною. Жидівство це гостро відчуло, відчуло втрату своєї мрії. Нарікає на Анґлію, але чи не більше само воно винне, що так пізно надумало вертати на свою колишню батьківщину, посилаючися на історичне право й неґуючи право живої національности, що той край зробила своїм. Коли б політика Анґлії зосталася й надалі «бальфурівською», все-ж перебороти труднощі відвоювання Палестини від арабів, можна думати, не вдалосяб. Загалом мав рацію жидівський історик Дубнов, коли писав: «Ніякі світові сили не можуть зробити чуда «ісхода» з діяспори». На 1930 р. в Палестині живе приблизно 1% всього жидівства світу, 99% залишається в «ґалуті», себто, на витнанні.

В попередньому розділі ми визнали сіонізм за позитивну течію серед жидівства нашої батьківщини, а тепер бачимо, що він безсилий розвязати жидівське питання способом кольонізування Палестини. Можна припустити, що кількість жидівська в ній якимось чином зросте ще трохи, скажемо, до 2% чи хай навіть до 3% всієї кількости світового жидівства. Чи ж може така кількість удержати свою державу без анґлійських багнетів? Очевидячки, її найліпше хоронив би стан анґлійського домініона з правами на міжнародне представництво. То була б безприкладна держава з національности, якої більшість (98—97%) жилаб за кордоном у положенні національних меншин. Вонаб мала своїх послів і консулів по ріжних державах світу, якіб домагалися для своїх земляків меншинових ґарантій, підпіраючи свої домагання, очевидячки, не фізичною силою, а силою «інтернаціональної жидівської фінансієри». Коли що, «вона вам заштопорить кредит в Америці, наробить інтриг у Льондоні, піднесе на ноги міжнародню жовту пресу, почне цькувати й инше. І тільки цей може собі таку небезпеку ігнорувати — каже Юр. Милянич, — хто не знає модерної сили новітньої інтернаціональної пропаганди... Палестинська фікція робилаб своє»[83]). На наш погляд, Палестинська жидівська держава — лілілут, коли би вона й могла вдержатися, на що мало надії, до впливу, що існував і без неї, «інтернаціональної жидівської фінансієри» ледви би що прибавила, але саме психольоґічне значіння відбудови своєї рідної хати, де все треба робити, всяку роботу, в тому й фізичну, самому жидівству, для діяспори, просякненої посередництвом, не можна не признати позитивним.

VII. Аґраризація жидівства України за доби большевизму.

1. Характер жовтневої революції, яко причина нової аґраризації та нового розподілення жидівства у просторі і по професіях. 2. Стихійний рух жидів на землю і його підсумок. 3. Перехід до пляновой кольонізації в «плянетарному» мірилі; як він зустрінутий еміґрацією і заграничним жидівством; інтенції большевизму. 4. Обсяг пляновой акції і оцінка її а) заграничним жидівством, б) під кутом зору перелюднення України, в) українським селянством (його виступи проти жид. кольоній). 5. Кольонізаційне «вичерпання» України і приблизний кількісний підсумок аґраризації за большевизму:

[83]) Юр. Милянич, «Жиди, сіонізм і Україна», «Розбуд. Нац.», 1929, кн. 8—9 ст. 275.

старі кольонії, нові і підмійські. 6. Якісний стан кольоній. 7. В чому полягає криза жид. кольонізації? 8. Проблема майбутности аґраризації. 9. Питання кольонізації Біробірджана. 10. Жид. хлібороб. кольонії поза межами С. С. С. Р. і Палестини. 11. Стан аґрарности жидівства на инш. теренах заселення укр. народом: Підкарпатська Русь. 12. Позааґрарний стан жидівської економіки в С. С. С. Р. і на Україні: рядове жидівство і упривілейоване, участь останнього в «командних висотах», причини нового вибуху масового небувалого антисемітизму і чим він загрожує. 13. Позааґрарний стан жид. економіки в Галичині, Буковині і на Підкарп. Русі.

Другим головним місцем аґраризації жидівської людности по світовій війні, і то в ґеть більшому мірилі, ніж у Палестині, став Союз Соц. Сов. Республик і насамперед Радянська Україна. Цей новий одход на землю жидівства б. Росії вимушений специфічними обставинами, породженими революцією большевицького періоду.

З жовтневою революцією, коли прийшла до влади партія комуністів, впроваджується, з тимчасовим ваганням (період Непа), націоналізація не лише поземельних дібр, але й індустріяльного вирібництва, торгівлі, банківництва та транспорту, себто, й усіх тих галузей народнього господарства, з яких до революції жила основна маса жидівства. Націоналізація, завдавши рішучого удару приватній власности і виключивши зовсім приватну ініціятиву, позбавила жидівські маси звичайних джерел прожиття, що жиди вважають за «масовий тихий економічний погром», який відбувається ввесь час існування большевицького режиму.

Що мусіла робити жидівська людність, де шукати виходу?

Активні й пасивні, великі і менші жидівські капіталісти, завчасно чи з деяким запізненням, але покинули С. С. С. Р. й еміґрували зпід совіцького режиму закордон, головно до Америки — північної чи південної; Палестина для заможніх буржуазних кол жидівської суспільности не мала притягливости. За багатіями й небогаті шари жидівської людности при кожній спромозі виеміґровували закордон. Повторилося те саме явище, що його спостережено й за першої революції в Росії: підсилене виеміґрування в 1901—2 р. виеміґрувало з Росії жидів 37.846 д., в 1904—5 р. — 92.338, 1905/6 — 125.234, в 1906/7 р. — 114. 932, в 1907/8 — 71.970)[1]. Наслідком головним чином еміґраційного процесу в межах С. С. С. Р. приріст жидівської людности на якийсь час був спинився і за переписом 1897. р. налічувано 2.560 т. жидівської людности, на початок 1923. р. — 2.431 тис. а на кінець 1926. р. було всього 2.601 тис. Це значить, що одно з найбільших місць скупчення жидів трохи розрідилося. Поруч із одливом закордон одбувається процес більш рівномірного розселення жидів у межах старої «черти» і виселення жидів із раіонів «черти осілости» до инших місцевостей Союзу. Одначе Україна від тої внутрисоюзної міґрації не виграла: з початку 1923. р. і до кінця 1926. р. в ній жидівства зросло на 6,1%, очевидячки, не тільки від натурального приросту, але й од вселення; правда, то була імміґрація на наші терени жидів із Білорусі. Виграла на одливі жидів лише Білорусь, по якій за означений час кількість жидівства зменшилася на 3,8%. Головно з Білорусі, але почасти і з України, жидівство стало розливатися по Р. С. Ф. С. Р. і по инших частинах Союзу і дало там за той самий обрізок часу приріст на 18%.

Всесоюзний демоґрафічний перепис 1928. р. виказав ось яке розподілення жидівської людности по окремих республиках С. С. С. Р.[2]):

Республика	Жидів (у тисячах)	% розподіл жидів	% відношення жидів до загальної людности
Україна	1.574,4	60,4	5,4
Російська С. Ф. С. Р. . .	566,9	21,8	0,5
Білоруська	407,2	15,7	8,2
Инші республики	52,5	2,1	0,4
Разом . . .	2.601	100	1,8

[1]) З. Кузеля, Причинки до студії над нашою еміґрацією, Записки Н. Т. ім. Ш., т. СУ., ст. 179.

[2]) «Еврейское населеніе С. С. С. Р. в таблицах и діаграмах» Л. Зінґера і Б. Енґеля, під ред. Міндліна, Москва 1930, таб. I.

Як бачимо за абсолюною кількістю — 1.574,4 — Україна має найбільше жидівської людности; релятивнож (у %) на першому місті стоїть Білорусь, — 8,2%.

Той самий демоґрафічний перепис 1926. р. виказав, що жидівська людність С. С. С. Р. продовжує бути людністю мійською: на Україні мійської жидівської людности є 77,4% од всього жидівського її населення, на Білорусі 83,6% (в обох випадках дані применшені через адміністраційне перечислення містечок у села, чим штучним способом частина мійського жидівства почислена як сільське населення), в Р. С. Ф. С. Р. — 94,2%, в З. С. Ф. С. Р. — 96,7%, в Узб. С. С. Р. — 98,5% по Турк. С. С. С. Р. — 100%[3]). Як не тяжко в процесі революції бувало містам, а все ж жидівство принатурюється до обставин і лишається й надалі мійською людністю.

За професіями самодіяльне жидівське населення України розподілялося в 1926. р. так[4]):

Робітників	93.181	Осіб вільних професій	9.817
Службовців	126.518	Осіб без певного заняття	44.388
Кустарів	121.558	Безробітних	54.555
Селян	59.689	Инших	21.593
Торгівців	80.788	Разом	612.087

Т. ч. найбільше (20,7%) знайшли собі пристановище жиди як службовці державних інституцій і підприємств, заміщаючи нежидівську інтеліґенцію. В совіцькій адміністрації та бюрократії вони набули такого впливу, якого ніде й ніколи не мали, надавши радянській владі характеру в значній мірі жидівського; в Петербурзі 40,1% всього жидівського населення є службовцями, а в Москві, центрі всієї системи совітів, навіть — 50,1%. Службовці — найбільш залежний елемент од хлібодавців. На другому місці стоять кустарі — продовжувачі тої містечкової й мійської армії дрібних вирібників, що існувала й до революції. Лише третє місце належить робітникам-жидам; на Україні їх знайдено переписом 93 тис., а по цілому С. С. С. Р. — 153 тис. Щодо професії, то жидівського робітництва найбільше бачимо між металістами[5]) (14,2% од всіх жидівських робітників на Україні), на другому місці стоять шевці (9,8%), на третьому — гарбарі (9,2%), харчовики (8,5%), деревообрібники (5,3), в місцевому транспорті (5,3)... За галузями народнього господарства: найбільше занято в фабрично-заводській промисловости (43,0%), потім у кустарно-ремесн. (25,4%), в торгівлі (3,5%) і т. д. Очевидячки, щоб працювати в фабрично-заводській індустрії треба було відмовитися од суботніх свят. Далі йде торгівля, але природа торговельних занять на цей раз стала радикально відмінною від дореволюційної: тоді під заняттям у торгівлі розуміли самостійних чи автономних господарів торгівців, тепер здебільша йде мова про службовців у державних торговельних і кооперативних установах. У ґрупі селянства начислюється тільки 9,7% жид. людности України. Коли звернути увагу на зміни в розподіленні самодіяльного жидівства між галузями народнього господарства, то побачимо, що торгівля, яко звичайна торгівля, перестала існувати, а що на державній службі і в сільському господарстві участь жидівства супроти дореволюційного часу різко збільшилася. Придивимосяж тепер до того раптового зросту аґраризації жидівства в С. С. С. Р. підчас більшовицької революції і режиму.

З приходом большевизму, що дав різку зміну, просто переворот у економіці С. С. С. Р., як жидівство не принатурювалося до нових обставин, все полишався певний і то великий його кадр, що опинився позбавленим усіх засобів прожиття. Перед тим кадром стало питання: де подітися?

Одним із виходів було — осідати на землю. Городяне-жиди, які ніколи раніш і гадки не мали про хліборобство, які вважали його нежидівською справою, які не мали до нього природнього нахилу, які зрештою не посідали елєментарних сільсько-господарських знань і достаточної фізичної сили для важкої хліборобської роботи, — мусіли несподівано для себе податися господарити на землі.

Є вказівка, що ще в донеповський період большевизму зголодніле мійське і містечкове жидівство Правобережної України, щоби прохарчуватися, само стало пере-

[3]) Там таки, таб. II.
[4]) Там таки, таб. 8 і 7.
[5]) В совіцьких умовах металісти є упрівілейованою серед робітництва ґрупою.

ходити на землю, або братися за обрібку городів під містами. Точних даних про той стихійний процес ледви чи взагалі дасться десь і колись мати, але деякі автори вказують, що напр., на Київщині жидівська людність під такого рода обрібку заняла коло 11 тис. дес. землі, на Поділлю коло 6 тис., що жиди-кольоністи Одеського раіону займанним способом прибавили собі коло 18 тис. дес. з якихось, що стали «нічиїми», земель. В літературі стрічаємо вказівку, що таке поширення жидівського трудового землекористування мало місце й на Білорусі, на площі коло 13 тис. дес., а *Гольде* свідчить, що «в межах Гомельської ґуб. протягом 1917—20. р. повстало 128 жид. колективів, де налічувано до 20 тис. душ»; він називає їх «колективами споживчого характеру» і констатує, що з проголошенням Неп-а (15. III. 1921.), коли зявилася була надія на відновлення свобідної торгівлі, «коло половини членів тих жидівських колективів заразже покинуло хліборобство[6]). Але надії на вільну торгівлю швидко розвіялися, і рік 1922. під тим оглядом уважають за переломний.

Стихійний рух на землю поновився. З Поділля і Київщини той рух прямував до степового раіону між Одесою та Балтою і до деякої міри в раіон старих кольоній. Навесні 1923. р. жидівська загранична орґанізація О. Р. Т. перевела підряд обслідування всіх жидівських хліборобських осель С. С. С. Р., і на основі результатів його жидівське хліборобське населення і жидівське землекористування на 1923. р., порівнюючи з 1913., по окремим раіонам розподілялося так[7]):

Ґуберні.	Кількість душ		Землекористування 1923 р.			
	в 1913 р.	в 1923	в кольоніях	в колхозах	в один. господар	Разом (десят)
Гомельська . . .	2.324	5.611	2.116	4.708	164	6.988
Вітебська . . .	2.046	4.445	—	788	2.364	3.152
Смоленська . . .	1.735	4.033	1.512	746	1.142	3.400
Білорусь . . .	3.000	5.524	4.031	—	610	4.641
Київщина . . .	—	2.410	—	1.050	968	2.018
Волинь . . .	1.866	755	—	581	286	867
Поділля . . .	519	8.742	—	1.807	2.294	4.101
Чернігівщина .	—	501	—	45	320	365
Донеччина . . .	5.519	3.200	9.763	—	—	9.763
Катеринославщина .	13.350	10.485	30.457	—	—	30.457
Одещина[8]) . . .	22.399	30.205	57.084	11.083	6.336	74.503
	52.758	75.911	104.963	20.808	14.484	140.255

Ми полишаємо ці цікаві дані на відповідальність О. Р. Т.-а і з обережности приймаємо їх тільки за приблизні. З них виходить, що приріст жидівської людности в кольоніях не скрізь мав місце. Зосібна в Донецькій, Катеринославській і Волинській ґуберніях він навіть упав. У перших двох, степових ґуберніях причин зменшення людности в кольоніях слід шукати і в умовах громадської війни, коли Денікінська і Врангелівська акція, що засадничо мстилася на жидівстві, мала своїм пляцдармом степову Україну, і в умовах повстансько-партизанської боротьби (Махно тощо); але найголовнішою причиною, що катастрофально відбилася на стані хліборобської, а в тому числі і кольоністської, людности наших степів був голод 1921. р., коли дійшло не тільки до загину живого хліборібського реманенту, але навіть до людоїдства. З другого боку — Поділля і Одещина дали різкий зріст жидівської хліборобської людности. В цілому супроти 1913. р. на землі прибавилося 23 тисячі жид. їдців. Нажаль, не розпоряджаємо даними про те, скільки прибавилося землі в жидів-оселенців у порівнанні з 1913. р. В табелі показано тільки розмір землекористування на 1923. р. по окремих раіонах і формах: колхозна форма є новотвором революційної доби.

Обслідуванням О. Р. Т-а схоплено і, так би мовити, підсумовано стихійний перехід частин жидівства на землю до весни 1923. р. Той стихійний рух був складовою частиною загального для того часу явища кидання городянами міст, дезурбанізації, через нестерпні умовини політичні й економічні. Він скермовується по лінії найменшого опору, туди, де не стрічалося перешкод. Так сам собою цей рух протікає аж до 1924. р. Деякі автори, як напр. проф. *Бруцкус*, числить, що за 1922—24. р. з власної ініціятиви з малих міст північної України і Білорусі переселилося в степи України поверх 2.000 жидівських родин. Є дані, що за 1923. і 1924. р. під жидівські кольонії одійшло нових 35.542 дес.: в степах України 15.637 дес. (в раіони Одеси 10.270 і

[6]) Ю. Гольде, Земельное устройство трудящихся евреев. Москва, 1925, ст. 6—7.
[7]) Ю. Гольде, там таки, ст. 57 і 58.
[8]) Такої ґуберні до війни не існувало, була Херсонська ґуб.

Кривого рогу 5.367) та в Криму 19.905 гект. На тих землях осіло 1.720 родин, з того в раіоні Одеси — 662 род., Кривого Рогу — 435, Криму — 623[9]). З 1924. р. за справу осадження жидівської людности на землю береться вже сам большевицький уряд.

В липні місяці 1919. р. комісаріят жидівських національних справ подає, складену інж. «кольоніяльної» аґрономії *Ю. Гольде,* доповідь комісаріяту хліборобства «про поширення хліборобської праці серед жидівських мас...» Між иншим у цій доповіді і низці праць жидівських авторів про жидівські кольонії історію осаджування жидів на землі змалювано звичайно так, що жидівство, мовляв, завжди мало «тягу на землю», а що та тяга «подавлювалася з боку царського уряду», — твердження цілком суперечне тому, що в дійсности було. Ніколи «тяги» до праці на землі в жидівства не помічалося, але завжди була «тяга» до спекуляції землею. Царський уряд, який він там не був в инших відносинах, щодо осаджування жидів на землю для трудового господарювання ніколи не ставив перешкод, а навпаки всякими способами тому допомагав; у певні періоди, як ми знаємо, навіть у тій чи иншій формі примушував до того; він лише залобігав жидівській спекуляції землею. В згаданій доповіді *Гольде* висловлювано між иншим надію, що зворот жидів до хліборобства поліпшить відношення селян до жидів. В другій доповіді, зробленій 13. V. 1923. р. в ОРТ-у, той автор вбачає навіть певну перевагу жида городянина, коли він візьметься за обробку землі, перевагу над традиційними хліборобом-селянином. «Жиди, як городяне, — пише він — вільні од консервативної селянської традиції і тому легче переймають нові поліпшені способи хазяйнування»... І перша і друга доповідь дуже характеристичні під отлядом аргументації...

Справа фактичного осідання жидів на землю розвивалася поволі. Місцеві совітські земельні орґани України бачили, що переходячи на землю жиди здебільшого не мали ані конче-потрібного особистого нахилу, ані потрібних засобів, щоб серіозно займатися хліборобством і через те з недовіррям ставилися до нових спроб жидів взятися за хліборобство, відносили жидівську людність до третьої черги щодо права на наділення, иноді відмовляли жидам давати землі. Земельний комісаріят У. С. С. Р. мусів з приводу того видати пояснюяльний обіжник від 20. VIII. 1923. згадуючи в ньому, що згідно арт. 9. Земельного Кодексу «право на користування землею з ціллю ведення сільського господарства мають усі громадяне У. С. С. Р. без ріжниці статі, релігії і національности».

Та з 1924. р. совітська влада ставить справу жидівської хліборобської кольонізації в «плянетарному» мірилі. Приймається до здійснення «в ударнім порядкові» нечуваний своєю сміливістю і газардом проєкт *Абрама Браґіна,* кольонізувати побережжя українських чорноморських степів жидівством і, коли жидівські кольонії займуть визначені простори компактно, зробити з них, у противагу сіоністичній Палестині, «Еврейську соціялістичну сов. республику», яко нового члена совітської федерації. В тому проєкті вже не йшла мова про скромне завдання помогти тим, що бажають сісти на землі, про малі діла; тут ходило про єдине і раз назавжди розвязання нерозвязаного «жидівського питання», вбивши націоналістично-сіоністські стремління. Закордонна українська і російська преса одностайно поставилася до того проєкту неґативно, вважаючи, що з того кінець-кінцем нічого доброго не вийде, а лише цькування одної частини населення на другу. Право-есерівські «Дні» (за 20. II. 1924., у статті Соловейчика) зустріли той проєкт як «дурацкую і преступную затею», виниклу... «з абсолютним пренебреженіем к воле, правам и интересам местнаго населенія». Деякі праві російські часописи були в захопленні. На їх думку, колиб такого проєкту не було, його треба булоб видумати, щоб дати привід раз на завжди винищити «російське» жидівство, якому одному вони приписують цілу східньо-европейську революцію. Аґрарний економіст, жид *Бруцкус* у своїх виступах із приводу цього проєкту підкреслив, що він особисто далеко не є прихильником захвату чужої землі.

Поза цим усім проєкт *Браґіна,* підтримуваний і інтернаціональним жидівством,

[9]) Zeitschr. f. Demogr. u. Stat. d. Juden, 1930, № 4, ст. 59, стаття Ґерґеля.

почали реалізувати. Інтернаціональне жидівство під справу кольонізації підвело насамперед ідеольоґічний фундамент. «Предоставленія жидам землі — так виглядає та ідеольоґія — є актом не якогонебудь привілею, а заходом рівномірного предоставленія народностям С. С. С. Р. праці і засобів до існування». Однаковож, говорять у додачу, совітська влада пропонувала: італійцям в аренду землі Крима, а (на Льозанській конференції) вигнаним із Туреччини Вірменам розселитися на тому таки побережжі Чорного моря. За ідеольоґічним фундаментом пішов більш реальний, грошевий. Світове жидівство заходилося постачити матеріяльні засоби новим жидівським кольоніям у межах С. С. С. Р. До помочі тій справі стали дужі в фінансовому відношенні жидівські орґанізації, як от американська «Джойнт» чи «Аґроджойнт»[10]), французька Е. К. О.[11]), німецька О. Р. Т. (Общество Ремесничого труду). Між тими орґанізаціями раіони діяльности розподілено так: Херсонщина, Катеринославщина і Крим припали Аґроджойнту та Е. К. О., Одеський і Балтський раіони — О. Р. Т.-у; в межах С. С. С. Р. з кінця 1924. р. почала діяти подібнаж «громадська» орґанізація: «Обчество по земельному устрою працюючих жидів» (О. З. Е. Т.). З 1924. р. большевицький уряд заснував і спеціяльний комісаріят «Комзет», для цілів жидівської хліборобської кольонізації.

З приходом до влади большевики були здобули собі симпатії міжнароднього жидівства, задержавши за жидівством, принесену їм революцією, рівноправність і проголошуючи себе за спасителів жидів од масових фізичних погромів. Одначе ті симпатії швидко зачали розвіюватись наслідком не тільки економічного, але й безперестанних фізичних жидівських погромів, лише погромів поодинці, за повної беззахистности тих, що потерпіли. Тоді большевизм виступає з проєктом спасіння цілого жидівства, під чим заховано деякі инші мотиви. Большевики хотіли таким способом задобрити американське жидівство в надії виужиткувати його впливи для поліпшення відносин із Зєдн. Держ. Америки. Задумана кольонізація мала притягти закордонний жидівський капітал, насамперед американської валюти, бо капіталів то совітській владі завжди бракувало: грошей капіталістичний світ їй самій не хотів давати. Для большевицької влади перевод жидів на землю був ще й способом оборони реґуляційномонопольної системи націоналізованого сектора народнього господарства С. С. С. Р., де жидівська приватна ініціятива, посувана голодом, елястично, відливо й невловимо пророблювала і без НЕП-а «неповські» щілини. На той большевицький плян жидівство пристало. Певні жидівські, головно закордонні, кола повірили, що на півдні України понад чорноморським побережжям на «необмежених вільних земельних просторах» можливо утворити жидівську республику не більш не менш як «від Одеси до Абхазії». Доходило до таких куріозів: прибулий на московську конференцію «Озета» — в листопаді 1926. р. — делєґат льондонського комітету підтримки жидівської хліборобської кольонізації в С. С. С. Р. *Іохельман* звернувся до завідателя справою жидівської кольонізації при совітськім уряді Мережина з запитом, чи моглиби жиди, що не є громадянами совітського союзу, закладати свої хліборобські оселі на теренах утворюваної жидівської республики (себто, на українських теренах. *О. М.)*? На що одержав одповідь, що поки що немає перешкод до еміґрації окремих жидівських ґруп і оселення їх в уже існуючих, чи витворюваних жидівських хліборобських кольоніях (*Рулъ*, 28. XI. 1926., № 1822). Инші жидівські кола, маючи «соціяльний сором» з того, що жиди живуть головно з непродукційних занять, хотіли би частину жидівського населення перевести на продукційну працю на землі. Самим же масам містечкового і мійського жидівства «нікуди було дітися» і з голоду вони пішли би на яке вгодно заняття, аби тільки мати якийсь шматок хліба.

За наведених вище інтенцій, розвязати жидівське питання орґанізацією жидівського національного дому на півдні України, почалося т. зв. плянове переведення а) переселення і б) розселення жидівської людности. Під переселення одводилося земельні фонди на Україні в округах — Херсонській, Криворізькій, Запорозькій, Маріупільській та Мелітопільській — та в Криму, в округах — Джанкойській і Евпаторійській. Під розселення одводилося землі і на Україні (в округах Одеській, Першомайській, Могилівській, Зіновіївській і инш.), і на Білорусі, в західній частині Р. С. Ф. С. Р. (Брянська ґуб., Псковська, Смоленська), на Північному Кавказі, в Даґестанськ С. С. Р. і в Узбек. С. С. Р.[12]).

---

[10]) Joint Distribution Committee.

[11]) Jewisch Colonisation Association.

[12]) Отчет о деятельности Комзета (Комитета по земл. устр. трудящ. евреєв при президіи совета національностей Ц. И. К.) с 29. VIII. 1924. р. до 1. I. 1928., Москва, 1928., ст. 4, 5.

І за переселення, і за розселення, одвод землі до початку примусової колективізації 1929. р. роблено на підставах общинного чи подворно-спадкового користування безплатно. Норми наділення випадають так. На Україні на кожну родину з 5 осіб одводилося по 15 дес.; коли в родині більше як 5 осіб, то на кожну зайву душу додається 1,5 дес., але в кожному разі наділ на одну родину не міг переходити максимуму 22,5 дес.; навпаки — в родин, що мають менш 5 душ, на кожну недостаючу душу однімалося з 15 дес. по 1½ дес. В Криму на кожну родину одводилося по 8½ дес., але поверх того на кожного робочого члена родини, починаючи з самого кольоніста, додається по 4 десятини, а на кожну дитину неробочого віку ще по 1¼ дес. Хоч ці норми і називаються трудовими, однак в дійсности вони є вищими, ніж трудові норми. Кожні 12 літ має йти перевірка кількости членів родини оселенця і відповідно до зросту чи зменшення її має наступати добавка чи відняття площі наділу. В нових кольоніях звичайно селиться 50—150 родин на площі 1000—3000 дес. З боку держави ще дається за знижені ціни переїзд по залізницям до місця оселення, також дерево для забудовань, звільнення від податків і мілітарної служби бітом перших 3—5 літ; зрештою, державні позики. Одначасно жидівські орґанізації провадили велику й доцільну роботу щодо забезпечення спочатку старих і нових, а потім тільки нових кольоністів, усіма наймодерніщими засобами, сприятливими загосподарюванню і правильній постановці сільського господарства. Зі звітів *Е. К. О., О. Р. Т.* і *Джойнта* довідуємося, що при помочі цих орґанізацій і на їх засоби роблено землевлаштування з усуненням далекоземелля, аґрономічне інструктування, курси сільського господарства, кредитування, будування хат, риття колодязів і ставлення гребель; набувався живий і мертвий реманент, постачувано насіння, а для посадок чубуки винограду і живці садовини; заводилася перерібка молока і т. д. Одночасно звернено увагу й на задоволення загально культурних потреб, як от проведення в кольонії телефонів і радіо, заведення клюбів, шкіл, почтових контор і т. п.

Всю кольонізаційну акцію супроводило захоплення, галас та великий оптимізм певних жидівських кол. «Розпочалася і провадиться — можна було читати — ґіґантськими кроками ліквідація російського ґетта і, дякуючи большевицькій владі, міліони жидів, вічних мандрівників, відітхнули вільно, переживаючи цілющий процес повернення жидівства від паразитарної праці до соціяльно-продукційної на землі»... Один із представників ОРТ-а (Сінґалевскій), повернувшись із обізду С. С. С. Р., докладав у Берліні на прилюдних зборах, що він «на всьому просторі України, Криму і Білорусії міг спостерігати веселі і задоволені обличчя лише в жидівських кольоніях»... Хвалилися, що місцеве населення ставиться до жидівських кольоністів доброзичливо, бере воду з їх артезіянських колодязів, купує крам у їх кооперативах, слухає їх радіо..., одне слово — буцімто склалися цілком добросусідські відносини, бо, мовляв, «ні ступня землі не відчужено для жида від тих селян, які могли би з тих чи инших мотивів на той ступінь претендувати». Лише сіоністи були все послідовними противниками наділення жидів землею на «безземельній» Україні, побоюючись, що це «підійме селян проти жидів».

Незабарився большевицький уряд і з декретом про жидівську республику, конкурентку Палестині. На теренах Херсонщини в 1927. р. повстала жидівська республика, появилася вона і на мапах, з головним містом Каліндорфом (попередня Сейдеменуха). В неї включено 42 оселі, з яких 34 мають виключно жидівське населення, а в останніх 8 — мішане: у 5 здебільша українське, а у 3 гол. ч. німецьке. Ціле населення республики начислює 15.500 душ, з яких 80% жидів і 20% меншини — українці і німці. Офіційною мовою жидівська, шкільна — теж. Начальник поліції і поліціянти жиди. 1929. р. навколо старої жидівської кольонії Новий Златопіль, б. Олександрівського повіту, сформували другий за чергою жид. національний раіон, запорізько-маріупільський чи жовтневський, куди війшло 17 старих, 23 нових жидівських кольоній і 5 укр. осель, із населенням на 75% жидівським, а на 25% українським. А в 1930. р. навколо старої жид. кольонії Ізлучістая у Криворожчині, під назвою Сталіндорфського — ще й третій. В ньому 11 громадських рад: 9 тис. жид. людности і 4 тис. українців. У січні 1931. р. — четвертий Фрейдорфський, у Криму. В назвах стали скромніщі: звуться вони не республиками, а автономними раіонами. Все ніби йшло як не могло бути ліпше.

В степах б. Запоріжжя, колишнього пострахy жидів, стала реалізуватися мрія про новий Сіон...

Однак сувора дійсність незабаром розвіяла перебільшені надії і штучний оптимізм.

Насамперед, скільки треба було сміливости та навіть безцеремонности, щоб заходитися будувати ліпше майбутнє жидівства, навіть республику, на Україні, не питаючись волі Українського Народу, наділювати жидівське населення землею за рахунок українського селянства, не числячись з його настроями, а покладаючись на багнети червоно-армійських залог. *По 1927. р включно на Україні одведено жидівським кольоністам коло 130 тис. дес., а проектувалося одвести ще 1.710.000 приблизно на 89 тис. родин.* Чи тіж землі зайві для українського селянства?

Серед жидів є багато серіозних економістів, які не можуть не знати, що, завдяки загальному перелюдненню одних раіонів України і відносному малоземеллю других (Степової України), ще перед революцією терени України не вміщали всього українського селянства; воно мусіло кидати рідний край, щоб шукати собі земель у переселенні за Урал. По 9. губ. України за час лише з 1896 і по 1917. р. включно опустило рідний край 1,619.520 душ; у тому числі три степові губернії України — Херсонщина, Таврія та Катеринославщина, які почали заселювати жидами, — за той час вирядили по землю за Урал назавжди 482.157 душ. Чи на те ж, щоб у себе вдома відступити місця жидівським оселенцям?

Але може з революцією зникло на Україні перелюднення і немає зайвого населення, якому треба простувати старим шляхом за Урал? Навпаки, наочність перелюднення констатується всіма, хто знає справу, в один голос. Відомий ідеольог Р. К. П. *Бухарін,* якось говорив, що «аґрарне перенаселення всім тягарем навалилося на бідняцький шар села» і що воно є одною «з центральних проблем совітської економічної політики». В даному разі вірніш говорити не про аґрарне, а загальне перенаселення. Як є так і ставить справу наукова совітська інституція — Государственний Институт Землеустройства и Колонизаціи. В відношенню до засобів прожиття европейської частини С. С. С. Р. він на 1927. р. налічував зайвого (избиточного) населення приблизно (оріентіровочно) 20 міл., з того числа на радянській Україні 6,5 міл. душ. Це той контінґент, який за недостачею землі дома, очікує переселення в інші, головно зауральські, частини С. С. С. Р.; при чому в першу чергу, негайно, за тими таки даними, Україну слід розгрузити від 890 тис. душ її населення[13]). Такий обєктивний стан річей. І в той час, коли 6,5 міл. української людности через брак землі і загалом через кризу перелюднення силою річей назавжди призначені опустити рідний край, у той самий час на Україні... віддають землю... під жидівських кольоністів і під жидівську республику!

Один з захисників насадження жидівських кольоній на Україні, *Кантор,* шукає льоґіку такого поступування в тому, що, мовляв, усе одно «для задоволення потреб українського населення фонди півдня України однаково, що краплина в морі»[14]). Автор не помічає, що він власне аргументує проти одняття частини земель у народа, що має в ній невимовно велику потребу. Другий автор, співробітник О. Р. Т-а, *А. Сінґаловскій* аргументує за методою «робінзонади», так якби, напр., терени України не були історично обнашені, ніхто на них не жив і туда одночасно прийшли два народи — український і жидівський. Булоб справедливо, щоб вони поділилися землею пропорційно до їх людности... «Участь у землі є, за ним, ніяким особливим привілеєм жидів, а тільки заходом надання всій людности рівного положення в її можливостях життя і праці. Донині жиди ще не одержали й девятої частини тої землі, яка припадає їм відповідно до їх відношення до всієї людности. На Україні, напр., становлять жиди коло 6% од всієї людности. Хліборобська площа України становить 31 міл. дес. Отже, значить, на жидівську частину населення припадає 1.860 тис. дес., а одержали вони там донині ледви 200 тис. дес.»[15]). Очевидячки, таким робінзонадним аргументом можна протиставити ще більш робінзонадні і не на користь участи жидівства, принаймні, в землях України. Та соціяльно-економічна політика взагалі, а аґрарна зокрема за наших часів не робиться в напрямку таких абстрактних, одірваних од життя обчислень. Тут не помагає й гасло законодавств чи декретів про право на землю всіх без ріжниці національностей, бо воно ставить заразже питання — де має

---

[13]) «Сельско-хозяйственная жизнь», Москва, № 8, за 1927 р. статті: а) А. Смирнова і б) М. Больщакова.

[14]) Е. Кантор, «Еврейське хліборобство на Україні», Держвид. Укр.. 1929., ст. 20.

[15]) O. Singalowsky, Aufbau und Umbau..., 1928, Berlin, ст. 42.

бути реалізовано те право? і ким насамперед? І зіґнорувати потребу в землі 6½ міл. укр. людности в себе дома, а задовольнити претензію жидівства на укр. землі, це значить стати всупереч не тільки з льоґікою, але й з психольоґією, на цей уже раз, самої гущі трудової української сільської людности. Коли льоґіку можна насилувати, бо фразистика й папір все пришускають і терплять, то психольоґію мільонових мас безкарно не можна іґнорувати, а тим більше її ґвалтувати.

Окремі випадки стихійного осідання жидівства на землях України, що дали вихід із скрутного становища якійсь тисячі родин, можна гадати, не полишили би дратівничого простий люд сліду. Але чиж міг помиритися український нарід із проєктованим відняттям у нього коло двох мільонів дес. землі? На небезпеку зросту антисемітизму через здійснення проєкту Браґіна і йому подібних вказувано не раз. Керманичі насадження жидівських кольоній на вказівку, що їх праця сіє антисемітизм, або відповідали — «а де його нема?», або просто затуляли очі на дійсність, або ще й підфарбовували її в рожеві кольори. Напр., *Сінґаловскій* пише, що «жидівська кольонізація не тільки ніякої нової зненависти не викликає, але більш-менш до того приводить, що старі забобони викорінюються і створюються нормальні відносини між жидівським і нежидівським населенням»[16]).

Маємо підстави стверджувати саме противне. Не слід забувати, що справа земельна не є справою інтеліґенції. Проголошене революцією право всіх на землю є одним з таких прав, яке жидам самим тактичніше було би лишити без реалізації. В попередніх розділах нам доводилося наводити поодинокі факти виступів українського селянства проти жидівських кольоній, що займали землі, на які селяне претендували. З революцією стрічаємося з подібнимиж виступами селянства. Ось що читаємо ми на цю тему в кінці 1917. р. і на початку 1918. р.: «Особливо недружелюбно відносяться селяне (Київщини та Поділля, О. М.) до заняття жидів хліборобством. Вони не тільки знов не допускають їх до землі, але силкуються вигнати жидів поселенців із жидівських кольоній. От з Чеванської кольонії коло Фастова повідомляли, що «серед селян іде сильна аґітація про вигнання жидів з кольонії, аби одбити у них всяку охоту до хліборобства». В пресі повідомлялось також про ексцеси з боку селян у жидівських кольоніях Херсонщини — Новополтавці, Ефінґарі і инш.»[17]). Справа земельна з вибухом революції стала річчю селянською і селянство справді заговорило про нову жидівську кольонізацію так, як узагалі вміє в подібних випадках промовляти.

Редакції совітських часописів ,що виходять у Москві, в 1926. р. мусіли містити протестні листи навіть далекого од місць кольонізації московського селянства. В них, напр., між иншими писалося: ...«Ми десятки тисяч поклали під Перекопом синів і братів (у боротьбі з Вранґелівською армією. О. М.), щоб завоювати Крим, і коли просили про переселення туди, так нам вказують на Сибір. Чим же заслужили жиди на таку увагу, що їм дозволяють селитися в Криму? (За «*Рулем*», за 18. VII. 1926.). Згодом усеросійському старостові Калінінові довелося виступити з офіційним розясненням, що, мовляв, у Криму давано жидам такі кепські землі, про які ніби можна сказати: «На тобі небоже, що мені не гоже».

Ще більше, розуміється, закипіло українське селянство. Задля задоволення своєї вікової жадоби землі воно тільки що, в 1917—20. р. р., стихійно позднімало землі в «пана» і обрізало «куркуля», — хіба ж для того, щоб ті площі заселювали жиди? Правда, в степах України на 4—5. рік революції все ще вакувало поверх мільону дес. землі, так хіба селянство, а не большевицька держава і не її уряд винні в тому, що не дали українському безземельному селянству те, що міжнародне жидівство змогло дати своїм землякам, себто, матеріяльну підтримку переселенню і розселенню? Зрозуміло, що селяне подекуди принагідню почали виправляти шкідливу для них кольонізаційну політику і то в усіх місцевостях, де зявилися нові кольонії.

Не займаємося спеціяльно реґістрацією виступів укр. селянства проти жидівських кольоній; автім не всі вони розголошені; небагацько їх попадало до преси і вже зовсім обмаль до закордонної преси. А проте маємо можливість навести тут низку випадків, коли селянство не толєрувало жидів кольоністів і жидівських кольоній.

Під Кривим Рогом 8. II. 1926. р. селяне напали на новопоселених жидів, що жили в землянках, побили і пошкодили майно. В инших місцях кольонізації сутички з селянами доводили до підпалів майна жидів-кольоністів. На початку лютого 1928. р. («Руль» 8. II. 1928.) повідомлялося: «За останній час у Кривому Розі і на Кубані одбу-

---

[16]) A. Singalowsky, уже цітована праця, ст. 42.

[17]) Черіковер, Антисемитизм и погромы на Украинѣ, 1923., ст. 134. Була погромлена ще кольонія Равнопіль, Маріуп. повіту, залогами Деникінської армії (Шехтман, ст. 50., 118.) і налякана кольонія Кодлубицька на Київщині (тамже ст. 161.); а кольонію Рикунь на Київщині напали повстанці Струка (там таки, 184.).

лися селянські розрухи на ґрунті незадоволення місцевого населення з орґанізації нових жидівських хліборобських кольоній. В богатьох місцях одбулися криваві сутички між місцевим населенням та жидівськими кольоністами. Розрухи набрали такого характеру, що влада викликала військо, після чого заворушення приборкано з багатьома кривавими жертвами. Радянська влада, зважаючи на ворожий настрій місцевого населення, особливо кримських татар, була примушена припинити дальшу жидівську кольонізацію, і в Криму, і на Північному Кавказі». Однак в Криму не припинили.

«В жидівському переселенському районі в Криму відбулася сутичка між місцевими селянами і жидами кольоністами. Селяне розгромили культурні установи жидівських кольоній. Кілька кольоністів поранено. Погром припинила прибула залога Ґ. П. У. Винного в погромі селянина Пахомова потятнено до суду (*«Рулъ»*).

«На днях одбувся орґанізований напад на жидівську хліборобську кольонію «Надежная» в Маріупільській окрузі. Тамошнє селянство з суміжних сіл зявилося з косами і серпами, щоб заволодіти врожаєм кольонії. Кольоністи зробили спротив і відбулася серіозна сутичка. (*«Рулъ»* 20. VII. 1928.).

«Неврожай на Україні — пише *«Рулъ»* за 6. XII. 1928. — спричинився до загострення відносин між селянами і кольоністами-жидами. За словами комуністичної ґазети «Stern», у районі Покрівська (на Запоріжжі), в кольонії «Міхаїл Калінін» і «Успенская», серед білого дня ввірвався натовп селян, який погромив хати і забрав з собою весь живий і мертвий реманент. Узагалі в цьому районі жидівські кольоністи жиють під вічним страхом нападу на них». Цей розгром закінчився смертю кількох кольоністів, а инші розбіглися; вони довго не зважувалися повернути до розгромленої кольонії. З числа напасників пятеро селян засуджено на смертну кару.

В Ольті на Кавказі — читаємо в *«Рулі»* за 1929. р. — т. зв. «кулаки розгромили жидівське колєктивне господарство, орґанізоване на б. поміщицькій землі, і спалили 17 хат жидів-кольоністів. Двох учасників розгрому заарештовано».

«В 1924. р. совітська влада влаштувала в Брянській ґуб., під Клинцями, жидівську кольонію. З самого початку ця кольонія викликала до себе дуже вороже відношення з боку сусідніх сіл, гол. ч., Стругової Буди. Останнім часом селяне зовсім одверто почали орґанізовувати напади на жидівську кольонію... Цими днями ґрупа селян білого дня напала на кольонію і зробила жорстокий погром. Одну жінку звірськи забито... Другого дня, 11. X. 1919., після цього відбувся суд і одного селянина засуджено на смерть, а двох до вязниці на 6 і 8 років» (*«Рулъ»*, 15. X. 1929.).

«Напади на жидівські кольонії що-раз частішають. Цими днями коло Житомира на жидівську кольонію «Садиба» зроблено напад селян під проводом червоноармійця М. Байди; розгромили все майно і тяжко знущалися над кольоністами, не щадячи старих, жінок і дітей... Чотирьох жидів-кольоністів тяжко ранено». (*«Рулъ»*, 1. XI. 1929.).

«Красная Газєта» повідомляє з Маріуполя: «в селі Затиші встановлено факти масового побиття селянами жидів-кольоністів підчас виїзду їх на роботу. Ведеться слідство». (*«Рулъ»*, 25. III. 1930.).

Жид. телеґраф. аґенція повідомляє, що селяне напали на жидівську кольонію Інґулець у Криворізькому районі з помсти за те, що жидівські кольоністи залишилися в колєктиві і тим способом, на думку селян, підтримали місцеву владу в її намірі заховати колхози в цілому Криворізькому районі. Селяне хотіли палити кольонію і випасти її луки; відбулися сутички з жидівськими кольоністами. Дім одного кольоніста спалено вщент. (*«Рулъ»*, 8. VI. 1930.).

«Підчас жидівських свят у селі сусіднім із жидівської кольонією «Ларін», у Даґестані, знайдено мертвого 13. літнього хлопця. Поміж селянами поширилася чутка, що його забили жиди з ритуальними цілями, і коли ґрупи жидів-кольоністів привезли на «госмельницю» зерно для помола, на їх накинувся великий натовп селян з криками: це вбивці, бити жидів! і жорстоко їх побили. Голова сільради не тільки не вжив супроти того заходів, але кричав, що треба вирізати всіх жидів, щоб їх позбавитися»... (*«Рулъ»*, 1929.).

«На Україні верховний суд помилував двох погромщиків, що були засуджені на смертну кару за орґанізацію жидівського погрому. Таксамо помилувано і пущено на волю засудженого на смерть славетного бандита Б., якому закидувано вбивство кількох сот жидів. Навіть харківський часопис «Stern» наважився підкреслити підозрілу поблажливість совітської влади» (*«Рулъ»*, 14. XI. 1929.).

«Не можна також не зазначити — читаємо в одній статті в *«Рулі»* (24. X. 1929.) — що кампанія наруч жидівської хліборобської кольонізації сприяла зростові антисемітизму. Серед селянства поширилися чутки, що совітський уряд рішив одняти в мужиків — на Україні і в Криму — ліпші землі і віддати їх жидам. Спочатку, як відомо, думалося одвести землю для жидівської кольонізації і на північному Кавказі,

але цей проект довелося залишити, бо козаки прямо заявили, що, як тільки туди приїдуть жиди-кольоністи, вони всіх їх виріжуть»...

І тих кілька наведених випадків, показує, що хоч реальне співвідношення сил на верхах совітського апарату випадає на користь жидівства, в низах, на місцях кольонізації, те співвідношення на боці селянства. Селянство то своїми виступами на якийсь час було спинило масову жидівську кольонізацію на Україні. В пресі всі виступи селян проти кольоністів, розуміється, незмінно трактуються як погроми. Та коли ходить про «погромництво», то треба знати, що огнищем юдофобства і жидівських погромів у старій Росії було місто, а не село. І нині рафіноване юдофобство кублиться в місті і по фабриках. От, напр., у Дніпропетрівському на заводі Леніна комуністи й комсомольці побалакували про те, що «треба вигнати жидів до Палестини»; а прощальним вітанням стало: «будь здоров, бий жидов»! («*Рулъ*», 20. VI. 1928.). Для селян же характеристичним є, що вони уважаючи сусідні землі — на підставі права праці на них, чи права незавершенности наділювань 1861. р. — за свої, ставляться дуже вороже до *всяких* зайд, що отримують землю в їхнім районові: селян чи неселян. І те, що переселенець на його землю є жид, при тому протеґований і підтримуваний згори, є обставиною, що тільки побільшує той антаґонізм, але не рішає. Розуміється, цей додатковий момент, загострений політичним (створенням республик), використовують ворожі жидівству круги; а в даній ситуації є не без значіння факт, що антисовітський рух тісно звязується з антисемітизмом.

Внутрі С. С. С. Р. вільної громадськости і вільної преси нема. Коли видаваний у Харкові часопис «*Український Економіст*» вмістив був статтю, що закликала центральний уряд в інтересах спокою і безпеки пролетаріяту стриматися від дальшої жидівської кольонізації на півдні України, то часопис за те закрили, а цілий склад редакції заарештували[18]). За таких обставин само селянство було доведено до виступів проти жидівської кольонізації, що й потягло за собою, після деякого проволікання, на якийсь час припинення її на Україні; офіційно то мотивувалося вичерпанням земельного фонду. Коли згадуваний вже Абрам Браґін попробував дорікати за те совітському урядові, то заступники останнього одверто відповіли: не можна українців примусити давати землю жидам. Як анґлійському урядові в Палестині не вигідно вступати в конфлікт з арабами задля жидівської кольонізації, так совітському урядові і невигідно і небезпечно наражувати себе на конфлікт із українцями і укр. селянством задля жидівських проектів не лише господарського, а й політичного значіння. Отже Україна, як терен для жидівської кольонізації, приблизно на кінець 1929. р. ніби «вичерпалася». З тою кольонізацією ніби звернулися — і совітський уряд із своїми кольонізаційними пятилітками, і жидівські заграничні і внутрішні орґанізації, й окремі жиди патріоти[19]) — до инших країв, а насамперед до Криму.

Стає питання про кількісні і якісні підсумки большевицької доби аґраризації жидівства, хоч вона ще й не закінчена.

Подати кількісний стан не так то й легко. Підсумкового, вичерпливого й усебічного звіту самої совітської влади про наслідки жидівської кольонізації досі ми не зустрічали в публикаціях; очевидячки, вислідом не можна похвалитися. Заграничні жидівські громадські орґанізації, що працюють над кольонізацією, дають звіти, зрозуміло, насамперед про те, що вони зробили. Брошура (аґітаційна), що вийшла на Україні, про жидівське хліборобство на Україні (*Кантора*) — дивне діло! — базується не на совітських даних, а на пятирічному звіті про діяльність французького «Е. К. О.». Правда, є деякі і обєктивні перешкоди до виявлення в числах процесу кольонізації, це — власне певна плинність жидівського людського елєменту в кольоніях: поруч із прибуттям були й одходи від землі, і при тому масові; другою перешкодою є хронічне хорування совітської статистики від адміністраційного поневолення. Ось ті причини, які не дозволяють скласти точних статистичних вимірів процеса кольонізації. Звичайно дані ріжного часу і ріжних авторів розбіжні і суперечні, повстає така аритметична гра числами, що може мати лише надто приблизне орієнтаційне значіння.

Почнемо з старих кольоній, що виникли за «царських» часів. Скільки саме заховалося таких кольоній на б. приватних землях і скарбових помимо Херсонщини і Катеринославщини не відомо. Лише знаємо, що старі кольонії на державних землях

---

[18]) «Торгово-промышленная газета» за 5. II. 1928. р., а в ній наказ укр. комісаріяту господарства № 182.

[19]) З преси напр. довідуємося, що чіказький жид-мілїонер Ю. Розенвальд перед смертю одказав на осідлення жидів у Криму 5 міл. долярів.

Херсонщини і Катеринославщини заховалися в кількости 37, з них пороблено висілки (6), вони зазнали одходу старих і приходу нових оселенців та що на їх теренах засновано нових 5 кольоній. З тими змінами в окрузі: 1. Херсонській числиться старих кольоній 9, з них зроблено 3 висілки, 2. Миколаївській — 3 старих і 1 висілок, 3. Криворізькій — 7 старих, 2 висілки і 1 нова, 4. Зіновіївській — 3 старих і 3 нових, 5. Запорізькій — 8 старих і 1 нова, 6. Маріупільській — 7 старих. Перед світовою війною в 1913. р. херсонсько-катеринославських кольоній на скарбових землях було 38, в них 6.886 господарств, 41.962 душ обох статей (за иншими даними 52.758), поземельної площі 91.398 дес.; а на 1. І. 1928. р. стало 48 кольоній, в них 7.582 господарств, 35.503 душі, 91.971 дес.[20]). (За иншими даними — 100.248, а на кінець 1930. р. — 110.000 гект. і 45.000 душ). Звертає на себе увагу, що поруч зі зростом кількости кольоній зменшилася кількість людности в них, що повинно дати ліпше забезпечення землею на душу. Приймаючи площу в 91.971. д., матимемо пересічно на одно жидівське господарство в раіонах старої кольонізації по 12,1 дес., а на одну душу по 2,6 дес. Найліпше забезпечені землею Маріупільські кольонії: по 16 дес. на господарство і 3,4 на душу; найменше Зіновіївсько- Миколаївські: 9,2 та 9,7 на господарство і 2 дес. на душу, — всеж і це найменше забезпечення є вищим за пересічні селянські наділи по тих таки раіонах. На Білоруси начислюють 1600 родин старих кольоністів на площі коло 10.000 гект.

Переходимо тепер до заснування нових кольоній поза територією старих. За час з 1924. р. і по 1. І. 1928. засновано на Україні 161 нова жидівська кольонія[21]) в таких округах:

Назва округи	Кількість кольоній	Наділів	Площа в гектарах
Херсонська . . .	38	2.824	50.935
Криворізька . . .	74	3.907	53.980
Мелитопільська . .	3	462	17.806
Одеська	22	1.159	20.485
Запорізька . . .	16	1.381	16.072
Маріупільська . .	8		8.102
	161	9.733	167.380

На 1. І. 1930. р. налічують всього новозаснованих жид. кольоній на Україні 162 (одна кольонія прибавилася в Калініндорфському раіоні). З 48 кольоніями раіону старої кольонізації *це дає 210 кол.*, а в цілій Палестині на той самий час 108 кол., і при тому значно дрібніщих. У згаданих 162 кольоніях налічувано *9.526 господарств* (1 госпол. = 1 наділу), площею до появи Комзета 15.637 гект., через Комзет 184.087 гект., *разом 199.724 гект.* Та в степовій (головно українській) частині Криму одійшло під нові (поверх 40) жид. кольонії по 1. І. 1930. р.: до Комзета 19.905. г., а через Комзет 227.956 гек. (на 1. І. 1931. р. через Комзет *341.928 г.)*, далі в Білорусі — 28.942 (на 1. І. 1931. р. — 28.492), по Р. С. Ф. С. Р. (Гомельщина, Псковщина, Брянщина, Північний Кавказ, Даґестан) — 24.805, в Азербейджані — 1.725 гек. і, нарешті, в Узбекістані 1.640. По цілому С. С. С. Р. (без Біробірджану) до Комзета 35.542, через Комзет на 1. І. 1930. р. 468.714 гект., а на 1. І. 1931. через Комзет 568.714., а *всего на 1. І. 1931. коло 604.256 гект.*

На тих площах за час з 1925. р. по 1. І. 1930. р. осіло (себто, по прибутті на місце зробило озимий засів) до Комзета 1.720 род., за Комзета 14.248, а разом 15.968 род. (на 1. І. 1931. р. — 15.431 родина, а в них

[20]) «Пять лет работы ЕКО в С. С. С. Р. (1923—1927)», Москва 1928., ст. 6—9. Матеріяли про жидівську кольонізацію в большевицькі часи нам ласкаво постачив С. Л. Франфурт, — за що йому висловлюємо свою щиру подяку.

[21]) Про кількість кольоній: Е. Кантор, «Еврейське хліборобство на Україні», Держв. 1929, з нашою поправкою на Зап. і Маріуп. раіон; про наділи і площі в перших 4 раіонах з «Отчета о деятельности Комзета на 1. І. 1928», про Зап. і Маріуп. р. — «Два года работи ЕКО в области переселенія. Запор. і Мар. окр.». Москва, 1928.

77.155 душ): *на Україні 7.623 родини*, в Криму 3.186, Білорусі 3.406, в Р. С. Ф. С. Р. (без Біробірджану) 1.031, Узбекістану 581, Азербейджану 141.

Зріст одводу площ під нову кольонізацію і осаджень жид. родин випадає приблизно так[22]):

	1. I. 1925	1. I. 1926	1. I. 1927	1. I. 1928	1. I. 1929	1. I. 1930	1. I. 1931
По С. С. С. Р.: гект. .	35.592	107.658	212.425	325.183	344.170	468.714	604.256
родин .	1.720	4.755	8.837	10.897	13.474	15.968	15.431
По Україні: родин .	1.097	2.798	5.619	6.267	6.441	7.623	?
По Криму: родин .	623	943	1.637	2.312	3.254	3.186	?
По Білорусі: родин .	—	790	1.192	1.519	2.406	3.406	?

Приглядаючись до динаміки жид. кольонізаційної акції, ми бачимо, що 1926. р. привів на землю найбільше жидів, а саме — 4.082 родини. Неврожай 1928. р., низькі ціни на с.-г. продукти і, головно, заведення примусової колективізації загальмовує розвій: за рік 1928. площа зросла тільки на 19 т. гек., частина й старих кольоністів кидає землю. В 1928. р. перше місце в колективізації відограває Крим, за ним Білорусь. Видатний врожай 1929. р. вертає Україну знов на перше місце. Крим переживає катастрофальну втечу оселенців, що перевищила прихід, приблизно пята частина його жид. кольоністів 1925—28. р. р. вивтікала до міст; він відходить на задній плян; за Україною йде Білорусь. Спеціяльно по Україні динаміка жид. кольонізації зпочатку дає буйний зріст: в 1924. р. прийшло 1097 родин, в 1925. р. — 1701, в 1926. р. — 2821. Селянські рухи проти жидівської кольонізації і неврожай 1927. р. той рапідний зріст обривають: в 1927. р. прийшло 648 родин, в 1928. р. навіть лише 174. Видатний врожай на Україні 1929. р. жене жидівських оселенців на землю, не дивлячись на спротив селянства і заяву уряду, що Україна «вичерпана», в кількости 1.182 родин! По инших районах С. С. С. Р., в тому таки 1929. році жидівських кольоністів: в Криму одійшло більше, ніж прибуло на 68 родин, до Білорусі прибуло 1000 родин, по Р. С. Ф. С. Р. (без Біробірджану) — 200, до Узбекістану 180, Азербейджану — 141; разом по С. С. С. Р. — 2.494 родин.

Загалом беручи за 1924—30. р. р. під оглядом оселення родин поодинокі раіони С. С. С. Р. взяли таку участь: Степова Україна 47,7%, Крим 20,1% Білорусь 21,3%, Р. С. Ф. С. Р. 6,5%, Узбекістан 3,6%, Азербейджан 0,9%[23]). За одводу поземельних площ виразно проглядає тенденція, щоб новоселення разом з старими раіонами жид. кольонізації робили компактні, підряд заселені жидівською людністю території, з яких потім можна би було виділяти більші жидівські автономні одиниці. Пятирічний плян кольонізації, з 1931—1935. р., передбачає оселення на землі 52.775 жид. родин, з них все таки 5 тис. на «вичерпаній» Україні, инші головним чином в Криму. На Крим звернута вся енергія уряду, що задумує обводнити його дніпровською водою, і вся фінансова сила американського Аґроджойнту.

Крім того, масово зявилися підмійські сільські господарства жидів. Пересічний розмір тих участків: на Правобережній Україні — 2,6 дес., на Лівобережній — 2,3 дес., в Степовій — 7,5 дес., на Поліссі — 4,0 дес. Ці новотвори, що лише в зародках існували до світової війни, а які нагадують подібні робітничі огороди під великими містами в Західній Европі, своїми незначними площами і місцями (на Правобережжі і Лівобережжі) є тільки побічним джерелом прожиття і прохарчування мійської жидівської людности. Їх кількість на Україні і площа під ними по совітським даним, часто суперечними, зростали дуже швидко:

---

[22]) Про площі і родини гол. чин. по Гергелю, Zeitschr. f. Demogr. u. Stat. d. Juden, 1930, № 4, ст. 59.

[23]) Gergel, там таки.

Рік	Родин	Площа
на 1. І. 1927	8.433	42.154
» 1. І. 1929	10.000	54.000
» 1. І. 1930	12.500	72.000
(за даними Геллєра[24]) .	15.000	66.000)
на середину 1930 . . .	16.500	95.000
(за даними Геллєра .	19.500	84.000)
по Білорусії до 1925 . .	3.284	18.350
» » до 1931 . .	5.840	36.330

Одначе ця підмійська і містечкова кольонізація, що виявила певну життєздатність, не зустріла прихильного до себе відношення. В грудні 1930. р. московські «Комзет» (комуністична орґанізація) і «Озет» («громадська») одкинули пропозицію укр. «Комзета» про розвій поселення жид. родин в околицях містечок і одмовили в кредитуванні вже існуючих господарств-городів. Тимчасом по С. С. С. Р. начислювано на кінець 1930. р. таких підгородніх господарств коло 25. тис.

Коли б ходило про кількісний підсумок цілого процесу аґраризації жидівства, то годі подати точні дані; їх ледви чи має й сама совітська влада. Приблизнож можна подати ось які дані на 1. І. 1931.

І. По С. С. С. Р. (крім Біробірджана):

	Гект.	Родин	Душ
а) в царських кольоніях . . .	120.000	8.200	53.000
б) в большев. кольоніях . . .	604.000	15.431	77.155
в) в підмійських кольоніях . .	120.000	25.000	125.000
за нашим підрахунком . . .	844.000	48.631	255.000
за даними Геллєра	824.000	51.910	259.550

Наш приблизний підрахунок не включає розпорошених старих кольоній на б. приватних землях на Херсонщині та Катеринославщині, як також і кольоній на б. казенних і приватних землях Правобережжя. Коли би брати й їх на увагу хоч на око, наш підрахунок довелосяб підняти більш-менш до 1.000.000 гектарів, 55 тис. родин, 335 т. душ. (В цілій Палєстині приблизно на той самий час під хлібор. кольоніями 90,5 тис. гект., а в них коло 32 тис. душ).

ІІ. В тому числі по Україні:

	Гект.	Родин	Душ
а) в царських кольоніях . . .	110.000	7.600	45.000
б) в большевицьк. кольоніях . .	184.000	7.623	30.000
в) в підміських кольоніях . .	95.000	16.500	85.000
за нашими підрах.	389.000[25])	31.723	160.000
за даними Геллєра	379.000	33.580	167.900

Колиж зробити ту саму прикидку, що її ми обговорили щойно вище, наш підрахунок піднявся би до 540 тис. гект., 38.200 родин, 230 тис. душ всеї людности. В точних статистичних датах цілого процесу аґраризації жидівства ще не можна означити, але з приблизних дат загальна його картина виразна. На Україні до 1. І. 1931 р. жидівської людности перейшло в кольонії в сім разів і земель одійшло під кольонізацію в шість разів більше, ніж у самій Палєстині; роля «обітованої» землі належить Україні і власне нашим степам.

За переписом 1897. р. в б. Росії од сільського господарства жило 37.373 самостійних, а з родинами 179.400 душ жид. людности; на 1913. р. в сучасних межах С. С. С. Р. од сільськ. т-ва жило 41.962 (по другим даним 52.758) душ обох статей; за

[24]) Otto Heller, Der Untergang des Judentums, Wien.

[25]) Отже нових площ покищо забрано на Україні 279 тис. гект., проєктувалося взяти 1.840 тис.!

переписом 1926. р. начислено в С. С. С. Р. селян жидівської народности на Україні 97.994 обох статей, на Білорусії — 32.335... За переписом 1897. р. на кожні 100 душ жид. людности жило від сільськ. г-ва 3,5 душ; за переписом 1926. р. — 5,6; 1930. р. — 6,3; отже ніби жидівська сільсько-господарська людність приблизно подвоїлася.

Притлянемося тепер до якісного стану кольоній під час большевизму. Для того мусимо розріжняти три ґрупи кольоній: а) старі, б) нові і в) підмійські. А для всіх їх не забувати, що вони підпадають усім тим розпорядженням радянської влади, які поширювано і на инші сільські господарства, себто, що село і сільське господарство протягом досьогоднішньої економічної політики влади загально беручи визискувані на користь міста й індустрії. Зосібна для всього сільсько-господарського виробництва в С. С. С. Р. в тому числі і жидівських кольоній важливо мати на увазі два періоди: а) до загальної примусової колективізації і б) за примусової колективізації, що почалася на 1929. р.

Щодо старих, царських жид. кольоній, то, без огляду на всі переживання останньої революції і війни на теренах України, коли їх шарпано часом сильнійш, ніж инші селянські господарства, всеж на час большевицької революції вони являли собою більш-менш звичайні селянські господарства, що стояли на власних ногах. Правда, революція змінила титул власників землі на користівників, подекуди дала перерозподілення землі між самими жид. кольоніями і кольоністами, але площі не зменшила; навпаки, дещо збільшила, уможлививши прийняття певного кадру переселенців-одновірців. Коли площу під старими кольоніями визначати загалом на 91.971 дес., то з неї під оранкою було 73.380 дес. (розораність на 86,7%, яку треба признати надмірною), в тому числі під озиминою і яриною 86,7%, пропашними ростинами 12,8%, травами 0,5%. Матеріяльний стан жидівських кольоністів в раіоні царської кольонізації, за даними «ЕКО» на 1. І. 1928, виглядав так[26]):

	1916. р	1922. р.	1927. р.	% 1927. до 1916.
Кількість хат	6.014	4.869	6.651	110,6
Коней робочих	11.390	3.334	6.638	58,3
Корів дійних	9.106	4.408	7.897	86,7
Молодняка рогат.	6.220	418	4.614	74,2
Машин і знаряддя, оранки й сійби	9.840	5.745	7.325	74,4
Уборочн. машин	1.624	957	1.253	77,2
Зерночист. машин	1.673	989	1.087	65,0
Ходів і фурґонів	5.045	2.189	3.226	63,7

Господарств (7.582) більше, ніж хат (6.651) на 930, — безхатні, очевидячки, здебільшого були з новопереселенців. На різке зменшення живого реманенту особливо відбився голод 1921. і инших років; на зменшення мертвого — тол. чин., соціяльні обставини. Без огляду на підпомогу відбудовам господарства з боку закордонних жидів. громадських орґанізацій усеж на початок 1928. р. у кольоністів царського раіону кольонізації було аж 43,6% безкінних господарств. Безкінність зясовується з одного боку тим, що в кольоніях існувало 1.038 род. безпосівних, що жили з ремесництва і наймицтва, а з другого — що не всі вели польове господарство, а частина (вдови, старі, ремесники) обробляли свої землі найманими силами. Очевидячки, кількість родин, що вели господарства власними руками, не можна було вповні виявити, бо на основі большевицького законодавства аренди і наймицтва в сільському господарстві здебільшого переслідувано.

Новооселювані жиди-кольоністи були головно з жидівської бідноти. За звітом «Комзета» вона «приходить з міст і містечок на кольонізаційні (земельні) фонди майже з голими руками» і «не тільки не може зробити значного капіталовкладу в своє господарство, але здебільшого не може прохарчуватися і прогодувати скот до нового врожаю». Щоби продержатися до нового врожаю самим оселенцям, прогодувати а чи й набути живий та й мертвий реманент і зробити перший засів, мусіла прийти поміч й вона давалася якийсь час почасти ще й старим кольоністам і дається подекуди й підмійським жидівським загосподарюванням. Загалом по цілому С. С. С. Р. на всю акцію жидівської кольонізації видано 1) по 1. І. 1928. р. 13.909 тис. р. в тому числі: державою 2.783 т. р. чи 20,1%, жидівськими громадськими орґанізаціями 9.526 т. р.[27])

---

[26]) Вже цітов. «Пять лѣт работы...», ст. 9—10.

[27]) Гроші закорд. орґанізаціями переводяться в девізах, а совітський уряд їх показує в рублях за офіційним курсом, себто, приблизно в 7—10 р. обраховуючи кольоністів. З кожних 7—10 р.: віддавав уряд на кольонізацію лише 1, останнє йшло йому.

чи 68,3% коштів самих новоселенців приблизно 1.600 т. р. чи 11,6%; 2) а на 1. I. 1930. р. витрати зросли (без коштів самих новоселенців) до 27.205 т. р., в тому числі: державної 17,8%, закордонними жид. орґанізаціями 73,9%, сільсько-господарським банком 8,3%. Як бачимо львяча частка фінансової помочі (73,9%) припадає на саме інтернаціональне жидівство; воно лише на Біробірджанську кольонізацію не хоче нічого давати. Тільки завдяки тій помочі можна було братися за реалізацію кольонізації елементом, що так виїмково не приготований до фізичної праці на землі. «Розуміється, — признає жидівський аґрар. економіст *Бруцкус* — легче і дешевше осаджувати на землю селян; але тим не сказано, що трудність завдання є нерозвязаною. Досвід царського режиму... пересаджені надії розвіяв, але не лишився без наслідків. Витяги на наслідки нової кольонізації були ліпшими ніж раніше. Рішаючою є думка самих нових кольоністів, яка для кольонізації була прихильною... Жиди чужі хліборобству, але вони посідають орґанізаційні здібности, які для вибудови поступового господарства можна було б успішно використати»[28]). Однак, не встигло бути видруковане (в 1929. р.) це визнання витягів жидівської кольонізації за задовольняюче, як у повітрі повисло крилате слово про кризу жидівської кольонізації. В чому ж річ?

Підемо від фактичного матеріялу в хронольоґічному порядкові. В «*Рулі*» (20. V. 1928. р.) читаємо: «В жидівських кольоніях на півдні України становище стає все більше критичним. Кольоністи ходять за 30—40 верст у блищі міста, щоб виблагати кусок хліба». Але може це поодинокі випадки? Та от другі посвідчення. Американський дописувач «Chicago Tribune» побував у жидівській «республіці», одвідав кілька сіл і пише, що знайшов там «тяжке бідування. Люде ходять у лахміттю, живуть у неопалених і неосвітлених хатах, бо нема защо купити палива і світла, а в усіх схудлих обличчях відбивається голод: вони кілька літ не бачили пшеничного хліба та рижу». «Жидівські кольоністи вимирають і одною з їхніх могил — сказав дописувачеві тамошній жид-хлібороб — є наша кольонія» («Národní osvobození» 10. V. 1929). Инший подорожник одвідав жидівські оселі Одеської округи, поповнені в 1923. р. виселеннями з містечок Поділля. Оселі одержали деяку підтримку від «Джойнта» і «Орта», всеж вони не вистарчаюче устатковані будівлями й ремянентом, не могли витримати двох останніх неврожаїв, дуже бідують. Подорожник саме був у хвилі, коли кольоністи з кіньми виряжалися за кілька сот верст на лісові роботи. До тих робіт вони не звикли й їхали з острахом; їх провожали з плачем, як на війну» («Руль», 18. XII. 1928). Під Шепетівкою повстало коло 600 жидівських індивідуальних господарств по 1—6 дес. кожне. Коло 70% цих господарств не має ніякого ремянеиту, в 20% не вистарчає і лише в 10% з них є його подостатком. Господарства, не маючи ремянеиту, лишають землю необробленою. Через це і на підставі земельного законодавства в таких жидів землю, і підгородню, і по селах, одбирають. Останнім часом — пише московський часопис «*Емес*» (цитую з «*Руля*» за 9. XI. 1928. р.) — випадки позбавлення жидів-хліборобів землі почастіщали». Розуміється, тут ходить про псевдо-хліборобів — у таких набувців, без ріжниці національности, землю відбирають на основі цілої низки повоєнних аґрарних законів европейських держав. Подібні випадки одібрання земель мали місце і у жидівських кольоністів Крима в 1927. і 1928. р. Характеристично, що жидівські кола це підводять під антисемітизм. «Щодо того, що жидівські кольоністи в Совітській Росії користуються з самих широких привілеїв, — пише жидівський журнал ««*Разсвет*» ч. 8. за 1928. р. — не сумніваються в цьому ані приятелі, ані вороги жидівської кольонізації», але далі з обуренням він наводить розпорядження совітської влади, яким, коли жидівська родина, за якою зачислена земля, не прибуде на неї в призначений речинець, вона позбавляється свого права на землю. Так в 1927. р. під цю санкцію підпало понад 1000 жидівських родин, яким надано землю восени 1926. р., а які не прибули на призначені участки до 15. травня 1927. р.

Приблизно на 1929. р. прийшов черговий загострений похід совітської влади проти села, йому підпали й жиди-кольоністи. Почалося з «чистки» сільсько-господарських артілей од буржуазних елементів; під неї попали й родини, що кілька літ працювали в артілях, і новоселенці: їх зруйновано і видалено лише за те, що колись вони мали майно чи займалися торгівлею. За «чисткою» прийшло сталінське «разкулачіваніе». Потайки укладаються списки заможніших селян-«кулаків». За тим о півночі вдирається адміністрація в житла назначених жертв, конфіскують все майно, включаючи і цінніші річі одяту, і потім, хоч і взимі, виганяють родини з хат та навіть з сіл. Батьків родин у багатьох випадках ще й арештують і, коли не розстріляють, то в неопалених вагонах одсилають на лісові розрібки до північних лісів, де люде

[28]) B. Brutzkus, Die wirtschaftliche u. sociale Lage d. Juden in Russland vor und nach der Revolution. Archiv f. Socialw. u. Socialp., B. 61, 1929, S. 313—314.

гинуть від холоду та голоду. Це «розкулачування», діткнувши всякого селянства, знайшло саме широке приладнення в старих царських жид. кольоніях, де т. ч. знищено коло 10% найліпших жидівських хліборобських господарств.

За неврожаїв, звичайно, совітська влада безсила допомогти селянам, а за врожаїв її хлібозаготівці одбирають «лишки» «під віник», — що так само відноситься й до жидів-кольоністів. Весною 1930. р. жиди-кольоністи Крима і Калініндорфського раіону на Україні через «разверстку» не мали власного насіння на сівбу. Колиж хто заховував хліб від «разверстки» і це виявлялося, жидів-кольоністів, як і взагалі селянство, виганяли з кольоній, їх маєток конфіскували, самих їх оддавано під суд чи виряджувано на заслання в північні ліси адміністраційним способом. Одна «разверстка», напр., осени 1927. р. примусила коло 1000 родин кримських кольоністів, себто, майже третину всіх жид. кольоністів, покинути кольонії.

Пятилітка потягла за собою нові переживання кольоністів-жидів. Після всіх тих безжалісних чисток, розкулачувань та одбирання зерна по «разверстке» з 1929. р. заводиться примусове введення селянських господарств в сільсько-господарські колєктиви; ця колєктивізація в рівній мірі обовязкова і для жид. кольоній. В початку січня 1930. р. видано розпорядження, щоби всі жид. кольонії обернути в «колхози», причім дальша нова кольонізація можлива тільки в формі колхозного будівництва. Тих, що не хотіли би приймати колхозної форми хазяйнування, наказано трактувати як противників совітської влади, позбавляти їх землі і видалювати теть із кольоній. Як все селянство, так і жиди-кольоністи розпорядження про примусову колєктивізацію зустріли неприхильно. Становище жидів-кольоністів погіршувалося ще тим, що совітська влада, гол. чин. на Білорусі і Криму, виявила стремління примусово сполучати в колхозах жидів-кольоністів із селянством инших національностей і релігій. Вже знаний із попереднього жид.-комуніст *Гольде* затіяв, напр., в Евпаторійськім пов. в Криму заводити колєктиви-ґіганти, де мали бути обєднані жиди, українці, німці і болгари. Сама в собі колєктивізація, а в додачу інтернаціоналізація колєктивів, потягли за собою новий відход од землі значної частини поселенців жидів; зосібна то впрост зруйнувало дрібні жид. поселення на Білорусі, що через свою дрібність вже стали інтернаціоналізовані. Не числячись з нехіттю і спротивом кольоністів, усеж примусова колєктивізація вперто (сталінський курс) заводилася. Калініндорфський жид. автономний раіон оповіщено з 1. січня 1930. р. «колєктивізованим» на всі сто відсотків! Та сама доля сто відсоткової колєктивізації чекала й инші раіони. Та таку колєктивізацію в ударному порядку, що була викликала стогін у цілому селянстві і незадоволення навіть у червоній армії, приблизно на квітень 1930. р. визнано за «перетіб». Од неї не одмовилися, але примусовість змягчено. Того було досить, селянство заходилося знищувати колхози, кольоністи-жиди так само. Напр., у Калініндорфському раіоні в кінці березня 1930. р. кольоністи-жиди вступили в сутичку з комуністами; вони вимагали віддати їм назад взяті в колхозі корови, а як їх просьбу не задовольнили, заходилися розбивати замки коло хлівів і самовільно розібрали назад своїх корів; підчас сутички був ранений предсідник сільради і кілька совітських службовців. Ще більш поважні сутички відбулися в Ново-Златопільському раіоні (*«Рулъ»* 1. IV. 1930.). Колєктивізація тяжко відбилася на зменшенні живого і погіршенні мертвого реманенту. Калініндорфські кольоністи «в критичному стані. Трактори кольонії нікуди не годяться. Кожний день вибуває з роботи нова машина. Коні до того охляли, що працювати не в силі» (*«Рулъ»*, 8. IV. 1930.). На осінь 1930. р. положення в Калініндорфському раіоні зоставалося критичним, без огляду на врожай. Комуністична ґазета *«Емес»* жаліється на недостачу орґанізації і дисципліни та на злочинну разбещенність. Зжатий хліб лежить необмолочений на полі і гниє, а жінки та діти жидів-кольоністів зостаються «праздними», не бажають приймати участи в роботі» (*«Рулъ»*, 2. X. 1930.).

Остання риса, а власне неучасть жидівських жінок і дітей у сільсько-господарських роботах, що несподівано виринула на світ, розкриває нам одну важливу нєґативну рису жидівського сільського господарства й на 1930. р., яка істотною була ввесь час спроби насадження жидівського хліборобства, починаючи з 1804. р. Вона не перевелася, її тільки замовчували жидівські автори. Побутово-традиційна риса жидів, що жінка мусить бути майже тільки матіррю, виявила себе по всіх раіонах і за большевицької кольонізації; вона для хліборобства просто шкідлива; тим, очевидячки, зменшуються шанси на успішність сталого переходу жидів із міст на землю. Поруч із нею виявлена і ще одна побутова відємна сторона специфічно жидівських поглядів на господарство. Як відомо, годівля свиней у селянському господарстві України відіграє поважну ролю в ділі рентабельности господарювання. Тим часом жиди-кольоністи, з ритуальних міркувань, проти плекання свиней. «Жидівське населення в Борисові і другіх білоруських містах і містечках — читаємо донесення жид.

Тел. Аґенції — ставить рішучий спротив старанням адміністрації жидівських кольоній завести свинарство, як галузь жидівського сільського господарства. В звязку з переводом сільг.-госп. технікума в Борисові спеціяльно на свинарство, багато жидів учнів заявили, що не бажають займатися тим свинарством і висловили намір вийти з технікума. В других місцях керманичі жидівських колєктивів, — на вимогу ввести свинарство, подали прохання про одставку, чимало жидів-робітників заявили про свій вихід із колєктивів. У Кайдонській окрузі був орґанізований жидівський свиноводний колєктив, але показався цілком непродукційним: загинуло до 97% поросят. (*«Рулъ»*, 19. V. 1931).

От картинка з жидівського колхоза під Баку на Кавказі. Ґазета *«Бакінскій Рабочій»* так про нього розповідає: «В сімох верстах од залізниці в полі стоїть повітка (навес) крита соломою. Має вона три стіни зроблених з пруття, переплетеного соломою. Та хіба то стіни? В них величезні щілини, через які вдирається вітер і ворушить брудні ганчірки, що валяються на землі. Під таку повітку добрий господар коней не поставить, а тут живуть люде. І в холодну дощовиту осінь і сніжну зиму. Кучка людей, що трясуться від малярії, гордо зветься жидівським колхозом «Бакінській Рабочій». Всі участники кольонії б. «чульчі», себто, бідні розношики. З них 35 родин рішили осісти на землю. Восени 1929. р. їм одвели землю, а на реманент «О. З. Е. Т.,» дав по 200 р. На ті гроші купили 23 коняки, а на фураж для коней грошей вже не вистачило. Стали продавати дещо з своїх річей, з одягу, як могли годували коней і встигли зорати 82 гект. та посіяти пшеницю. Але вкінець засобів не вистачило і 20 коней здохло, лишилося тільки троє. З весни їм дано поніевечений фордзон. Сумні обличчя. Ніхто ані засміється, ані пожартує»... (*«Рулъ»*, 1929).

Відступ від категорично «примусової колєктивізації до відносно примусової подав знов надії на заробіток у містах, через те чимало нових кольоністів кинуло кольонії і вернуло до міст. З Калініндорфського — першого автономного жидівського раіону — втікла майже вся жидівська молодь. Серед жидівської молоді нехіть до кольоністського життя проявляється постійно і скрізь: і в Кримських кольоніях і в Білоруських. Жидівські комуністичні часописи з приводу того бють на сполох і вимагають «прикріпити» жид. молодь до села» (*«Рулъ»*, 23. IV. та 30. V. 7930).

Одночасно жидівська комуністична преса скаржиться на скорочення припливу жидівських поселенців до кримських жидівських кольоній, через що на весняних роботах 1930. р. не вистачило робочих сил: треба було 2.530, а прибуло всього лише 996 поселенців (*«Рулъ»*, 7. V. 1930). Тимчасом туди послано 300 нових тракторів. Трактори є, кольоністів невистачає. На половину 1931. р. факт невдачі кольонізаційного руху, особливо в Криму, констатує й большевицька *«Правда»*, зазначаючи, що маса кольоністів, зустрінувши тяжкі умови оселення, повернула назад і цей рух обернувся в справжню катастрофу (*«Рулъ»*, 2. VI. 1931). Автор проєкта спасіння жидівства кольонізацією на півдні України і в Криму, згадуваний нами Абрам Браґін, незадоволений, що територіяльного самовизначення жидам досі не дано, вказував на конференції «Озета», що такий цілі може служити лише Крим, а не Біробірджан (*«Рулъ»*, 18. XII. 1930). Але надії і на Крим не виправдуються: в 1930—31 р. р. продовжується втеча кольоністів до міст. Совітська влада мусіла вислати до Криму особливу комісію, яка мала б розслідувати стан річей у жидівських кольоніях. Представник «Озета» *Ґольде,* що брав участь у комісії, свідчить, що «серед кольоністів кримських і українських спостерігається масове втікання до міст: через неврожай 1930. р., відсутність засобів на будування домів і, нарешті, через примусову колєктивізацію. Положення кримських кольоній остільки тяжке, що в декотрих місцях коло 70% кольоністів утікло до міст. Таку саму масову втечу можна спостерітати з жидівського раіону Новий Златопіль на Україні, хоч тут урожай не був такий кепський, як у Криму: коло 38% кольоністів втікло з кольоній» (*«Рулъ»*, 20. XII. 1930).

На 1931. р. банкротство жидівської кольонізації стверджує й харківський жидівський щоденник *«Штерн»*: «Систематична пляновa акція переселення жидів на південь України й Крим — пишеться в ньому — ведена від сімох літ, себто, від 1924. року. У тому часі повинні булиби вже давно бути заселені на ту ціль виділені землі. Та проте жидівських кольоністів на жидівських оселях не тільки не більшає, але навпаки: протягом останніх декілька літ постійно маліє. У трьох округах жидівської кольонізації — Калініндорф, Сталіндорф і Ново-Златопіль — бракує ще 10.000 осіб до так званого кольонізаційного прелімінара. Причина такого стану лежить у реемігрaції, яка чисельно більша від емігрaції. Жидівські кольонії залишають не лише новоприбулі поселенці, які не вміють принатуритися до нових умовин життя, але навіть ті кольоністи, які вже від ряду літ працювали на рілі. Нерідко кидають землю навіть давні кольоністи, які на ній уродилися і виховалися. Намагання до втечі з кольоній дуже сильно розвинене серед молоді, що горнеться до техніки й куль-

тури, а це може вона найти лише в місті. Але коли вертаюча з кольоній молодь іде до фабрик і до варстатів, що треба вважати корисним явищем, то старше покоління втікачів вертає до малих містечок до нужденного і непродуктивного життя... Справа масової втечі жидівських кольоністів є в великій мірі дуже актуальною».

З наведених фактів видко, що як у силу обставин большевицького режиму, так з причин, що закладені в самому кольонізаційному людському матеріялі, включаючи і побутові забобони, життєздібність нових жидівських кольоній стоїть під поважним сумнівом. Жиди-кольоністи ті злидні, що їх український переселенець і хлібороб терпить мовчки, відчувають без порівнання гостріше і через рупор світової жидівської і жидофільської преси розносять свої скарги по всьому світу...

Наведені факти дають нам зрозуміти, чому заговорили про кризу жидівської кольонізації. Послухаймо, одначе, як саме про неї говорять у жидівських колах.

В лютому 1928. р. в Парижі орґанізація сіоністів-ревізіоністів піддала прилюдному обговоренню «*Кризу жидівської кольонізації в Росії*». Докладчик (сіоніст-ревізіоніст Трібус, родом із Таврії) зясовував кризу кольонізації тим, що вона не спасла від голоду жидів, як також і тим, що «все жидівство України і Білорусі в своїй масі є занадто консервативним, занадто національно-містичним; воно не могло так раптово приняти нових форм життя, нового побуту...». Один із промовців по доповіді (соц.-дем. Ст. Іванович) ту думку поглибив: «вважаю утопією, правдивим большевизмом — казав він — твердження, що дану соціяльну структуру народа можна переробити в другу; дещо правда можна зробити працею сильних людей, але для цього потрібний час» («*Нова Україна*», квітень-червень, 1928. р. ст. 137 та 143). Такі голоси чулися на початках 1928. р., коли ще ані розкулачування, в своїй останній фазі себе не виявило, ані спроби стовідсоткових примусових колективізацій. На 1930. р. до кольонізаційних плянів почали негативно ставитися вже й ширші жидівські кола. В квітні 1930. р. в «*Обединеній російськ. жидів заграницею*» зробив доклад жид Ландау про «*Погром жидівський і всеросійський*». В ньому між иншим говорив: «Такий, оточений гармидером, паліятив, як хліборобська кольонізація, не тільки нікчемний, але призвів уже до катастрофальної невдачі». Промовець по докладу жид *Біккерман* між иншим казав: «Зокрема ідея обернення жидів од їх історичних мійських завдань до буцім то єдиної продукційної сільсько-господарської праці знайшла собі прикладення. Але ніколи ще в історії мійське населення не верталося на землю. Цілий задум був пустим... Справдилися в усіх подробицях попередження про безплідність і шкідливість спроби створити сільсько-господарську кольонізацію жидів у совітських умовинах». Ще один із присутніх, *Ґерґель*, заявив, що «жиди пішли на землю, бо в них не було виходу» («*Руль*», квітень, 1930. № 2865).

Жидівський аґрар-економіст *Бруцкус* уважає, що жидівська кольонізація в 1927. р., коли совітська політика щодо селянства була порівнюючи сприятлива, могла мати рацію. З часуж, коли совітська влада оповістила одверту війну селянському господарству, кольонізація стратила будьякий сенс і що в даних умовинах вона з політичного погляду стала небезпечним підприємством (*«Руль»*, 4. V. 1930). Нарешті, час. «*Руль*» (жидофільський) у редакційних статтях, хоч і значно спізнено, теж почав був висловлюватися не на користь кольоній: справу насадження кольоній називає «шуміхою», не хоче згадувати «якими наслідками супроводиться кольонізація» (ми їх показали раніше — в формі розгромів кольоній сусіднім селянством. *О. М.)*, а уважає, що «мільони людей, викинені з колії, можна спасти повернувши їх у колію, а не переносячи в незвичну чужу»[29]) обстанову... А з приводу потляду Бруцкуса, що жидівська кольонізація спочатку мала сенс, а тільки за тих умовин, що створилися, той сенс стратила «і з політичного потляду стала небезпечним підприємством», редакція «*Руля*» (30. V. 1930.) висловилася так: «Чиж можна признати, що могла мати сенс справа, розрахована на довгі роки, і яка стратила його вже через пять літ і при тому, ще стаючи небезпечною з політичного погляду?» Отже в самих жидівських колах зазначився різкий поворот у справі аґраризації жидівства в умовах совітської дійсности.

Проф. Бруцкус якось поставив прогнозу, що «хліборобські жидівські кольонії мають будучність; хоч засновані большевиками — казав він — вони всеж зостануться». Щодо того оптимістичного приречення на майбутнє, для нас є питанням насамперед, чи зостануться самі жидівські кольоністи при сільському господарстві, коли зі зміною режиму — ані один політичний режим не є вічним — одчиниться їм можливість

[29]) «Руль», 20. XII. 1929.

повернутися до попередніх, звичних, мійських — за виразом Кантора — «паразитарних» занять. Простежена нами історія насадження старих жидівських кольоній і деякі факти з большевицького періоду, зосібна втеча жидівської молоді з кольоній, дозволяють з великою ймовірністю припускати, що з одкриттям старих можливостей прогодування, само жидівство почне масово кидати навязану йому «од нікуди подітися» ролю хліборобів і вертатися в міста і містечка до освячених традицією занять. Лишається одвертим ще одно питання, яке ніким із жидівських авторів чи діячів кольонізації не узгляднюється, а саме: а чиж Український Нарід, що прийде до порядкування своєю долею в своїй національній домівці, помириться з усім обємом, переведеної без його згоди, жидівської кольонізації большевицької доби, вобход його потреб на лоні своєї матері землі? В подібних випадках суверен-народ не знає ніякої давности. І проф. Бруцкусові певно добре відомо, що після світової війни, напр. Польща, ссятнувши суверенности, повикидала німецьких кольоністів, осаджених до війни Німеччиною на польських теренах Познані. Теж саме зробила Польща, та також і держави-лімітрофи Понадбалтики, і з кольоністами, оселеними російським урядом із русифікаційними цілями між двома російськими революціями на тодішніх польсько-литвинсько-латишсько-естонських окраїнах. Помислити про такі перспективи нікому не спадає на думку[30]).

**
*

Останньою фазою в новій аґраризації жидівства в С. С. С. Р. став проєкт одводу під жидівську республику Біробірджанського раіону на далеко-східньому Сибіру. Історія жидівської кольонізації XIX. віку знає подібні проєкти переселення жидів у степовий Киргізький край і до Туркестану. З них нічого не вийшло; з 1927. р. висувається новий проєкт, який зустрінуто в жидівських колах закордонних, як певний спосіб большевицького знущання з жидівства. Міжнародні жидівські орґанізації, що прийшли з широкою підтримкою кольонізації своїх земляків, серіозно йняли віру буфонадним запевненням таких прожекторів, як жид-комуніст Браґін, що на півдні Україні лежать величезні вільні земельні простори для жидівської кольонізації; і після того, коли стало питання про переселення жидів на Амур, його принято як черговий прояв антисемітизму.

Тимчасом ставити справу масового переводу жидівської людности на землю з самого початку можна було тільки в спосіб переселення за Урал. В той спосіб, як ішли за Урал селяне протягом останніх ста літ і як продовжують простувати й нині селяне тих раіонів, де заходилися одводить «вільні» землі для жидівської людности.

Хто цікавився історією переселення за Урал, той знає, що на початок світової війни переселенська акція на Далекому Сході уперлася в багнища, в Західньому Сибіру — в непроглядну тайґу, в степовому краю — в безводні з тонким шаром чорнозему степи; великих компактних просторів вільних і придатних під хліборобську кольонізацію нині за Уралом знайти не можна; можуть траплятися тільки поодинокі острівки на кільки родин, порозкидані на сотки верст один од одного і сучасна кольонізація тих клаптів землі може бути тільки спеціяльно підібраним кадром людей і як капітало-кольонізація; вкінці відомо, що місцеве зауральське населення до дальшого припливу переселенців будьякої национальности ставиться все вороже. Числячися з цими умовинами тільки й можна було накреслювати реальну перспективу осадження *поодиноких* жидівських кольоній за Урал. А як поставлена справа в даному випадку?

Знов мова була не більш ні менш, як про «обітовану землю», про жидівську республику з осередком у Хабаровську. Для республики треба

[30]) Цікавий такий факт: 1928. р. в Берліні вийшла книжка «Auf eigener Scholle. Das judische Siedlungswerk in der Sowiet-Union», де наведено анкету про жидівські кольонії в С. С. С. Р., зібрану від видатних учених та громадських діячів. Серед численних відповідей не стрічається думки ані одного українця; нікого з українських діячів не уважали потрібним поспитати про кольонізацію наших земель...

компактного, в одному пляні, терену, і його знайшли. Ухвалою совітського уряду з 28. III. 1928. р. для того призначено згаданий уже Біробірджанський раіон Бурейської округи, на березі ріки Амур, прорізаний великосибірською залізницею. Раіон має 3,895.748 гектарів, себто, більший за Палєстину в її історичних границях. За урядовими даними, з тої площі є 1,542.176 д. придатної для хліборобства, 508.424 д. багнистої і 1,875.149 д. тайги. Тубільного населення на цілий раіон тільки 27 тис. душ; воно ріжнонаціональне і відстале культурно; спротиву від нього чекати не доводиться. Гадають, що там можна оселити коло 35 тис. жидівських родин, де хто говорить навіть про міліон душ.

1928. р. датується початок фактичного переселення жидів до Біробірджану. Коло трьох тисяч родин заявило навесні 1928. р. бажання туди переселитися, і частина з них і справді вирушила. Подоріж на віддалення в девять тисяч кільометрів од «черти осілости» проходила з тимиж труднощами, що й для инших у той час переселенців; але з підкресленою увагою совітської преси. Та преса (*«Совєтска Сібір», «Тіхоокеанская Звезда»*) стала обвинувачувати залізничників, ніби вони навмисне затримують рух ешалонів жидівських переселенців, тим перешкоджаючи жидівській еміґрації на Далекий Схід. Таж таки преса вже констатує й протидію місцевого населення (*«Руль»*, 15. X. 1928).

Прибулі на місце перші партії жидівських переселенців побачили місцевість, з забагненими ґрунтами, з різким кліматом, коли найвища температура сягає 33° жари а найнизча 40° морозу, коротким вегетаційним періодом, холодними і безсніжними зимами, незручним розподілом дощових днів у році. Зустрілися з звичайним по тих місцевостях жахливим бездоріжжям; розуміється, ніяких житлових помешкань. Загалом знайшли первобутню обстанову, не зачеплену культурою, яка вимагала великого капіталовкладу і широкої та дорогої меліорації. На переселенців-жидів, як і взагалі на переселенців таких раіонів, упали всі «казні єгипетські»: і мошка (по сибірському «гнус»), од укусів якої людські обличчя страчують всяку людську подібність; і комарі, і ґедзі, і сібірка, од якої вмерло трое людей і загинуло двіста коней, і пійшов дощ, що лив ледви не «сорок днів і сорок ночей» — дальносхідній мусон. Головний аґроном Комзета *Брук*, який пробув довший час у Біробірджані, повідомляв, що повені 1928. р. примусили були тимчасово всіх жидів-кольоністів виселитися з раіону.

На перших переселенців-жидів Біробірджан зробив «потрясаюче» вражіння, і частина з них зараз же втікла ґеть, але вернутися на місця виходу не так то просто! Прийшлося розсіятися: одні переїхали до Хабаровська і до инших далекосхідніх міст, маючи намір проживати з ремесла чи торгівлі, инші «разсосались» по рибалках, по золотих розшуках, на сахалінській нафті і т. п. заробітках. Друга частина, одержавши продовольчу допомогу, по спаді води повернула до Біробірджану і в другій половині квітня зробила засіви, та жорстокі холоди знищили їх.Лишилося щось коло 500 душ, що тримаються вздовж залізничої лінії, щоб таким чином полегчити собі можливість додаткових заробітків. На початок 1930. р. в Біробірджані загалом лишається щонайбільше 300 родин, тоді як кольонізаційний плян передбачав лише в 1929. р. оселити там коло 1500 родин.

Цю спробу переселення жидів до Біробірджану навіть жидівський комуністичний часопис *«Октябрь»* визнав — за «цілковито невдалу»; часопис обвинувачує совітську владу, що та вирядила жидів із білоруських містечок і міст у сибірську тайґу, де можуть жити лише «винесливі» селяне, які з малолітства звикли до суворих умовин існування (*«Руль»*, 5. II. 1929.). Так само невдалою визнав цю спробу й директор Далеко-Східнього наукового інституту *проф. Савич;* на його думку, поселення жидів там не можна провадити без попередніх широких осушливих праць і взагалі без вклада величезних засобів[31]).

Але уряд їх не має, а жидівські громадські орґанізації на підтримку кольонізації Біробірджана не дають згоди: Аґроджойнт, що по 1. І. 1929. р. витратив на підтримку кольонізації на Україні і в Криму вісім міліонів долярів, прямо одмовився підтримувати переселення жидів до Біробірджану на тій підставі, що вибір місця зроблено без його участи. Без огляду на все це восени 1929. р. Біробірджану зроблено нове жидівське «вприскування». Виписано ще кілька сот чоловіка для зимових праць на лісозаготівках.

[31]) «Руль», 15. VI. 1929.

Умовини, в яких опиняються жиди-кольоністи в Біробірджані нічим не ріжняться від тих, в яких узагалі опинялися переселенці на Далекий Схід за добу межи двома революціями. Розливи річок навесні і початку літа, що є наслідком мусонів, більш чи менше, але завсіди дошкулюють тамошньому хліборобству. Переселенці-славяне — українці, білоруси й великороси — в переважній своїй більшости жиють не з сільського господарства. Ще менше можуть мати головним своїм заняттям хліборобство жиди, і тому, що воно там провадиться по трудоємкій китайській грядковій системі, так і тому, що жиди звичайно фахівці в ремесництві і торгівлі, у професіях, що на далекому Сході без порівнання ліпше виплачуються, ніж хліборобство. Задовго до світової війни офіційні заступники краю визнали, що в силу тамтешніх умовин загосподарювання конче-потрібний спеціяльний підбір кольоністів, звиклих боротися з лісом і багнищами. Вказували вони між инш., що найбільш підходячим кольонізаційним елементом булиб селяне з Полісся, але оселення селян без розбору, хочби навіть українських селян, є зовсім недоцільним. Колиж навіть український селянин, споконвічний хлібороб, для оселення на Амурщині і в Усурійськом краї не являв собою підходячого кольонізаційного елементу, то чогож можна було сподіватися від жидів із містечок і міст? Для нас фінал жидівської кольонізації Біробірджану не є аж нічим несподіваним.

А проте думки про Біробірджан уряд С. С. С. Р. не закинув. Правда, замовкли голоси про обернення Біробірджанської пустелі в національно-територіяльну жидівську державу; не чути вже й про оселення там міліона душ. Спустили були на 500 тис., а потім і це число знизили; — говорять тільки про 100 тис. душ. І це мабуть не вдасться. Коли навесні 1930. р. Комзет хотів завербувати тільки тисячку жидів для Біробірджана, навіть згоджуючися приняти і одіозні «деклясовані елементи» і попередніх торгівців, то всетаки ніодної душі завербувати не пощастило. В розпорядженя ріжних укр. міст в 1930. р. дано 825 дозволів на переселення до Біробірджану, з того жидівство виужитковало просто нікчемну кількість. А це вже ніщо инше, як провал ідеї заселення жидівською людністю Біробірджана. Без огляду на це совітська влада продовжує обстоювати Біробірджан як місце для жидівської кольонізації: 16. VIII. 1930. президія Ц. И. К. С. С. С. Р. ухвалила створити жидівський автономний раіон у Біробірджані з центром в Тіхоньком. В 1928—29 р. р. на кольонізацію Біробірджану витрачено 2.566 тис. руб. Протягом пятилітнього пляну кольонізації з 1931. р. мають на увазі переселити туди 12 тис. родин, — плян очевидячки не до здійснення.

Та на далекій чужині все ще иноді вірять у придатність Біробірджану. Жертвою цієї віри в 1932. р. стало 50 американських жидів-комуністів, які запалившися перспективою створення там жидівської республики, через Каліфорнію, Владивосток і Зелений Клин, прибули до Біробірджану. Але попавши до пекла, розчарувалися і повернули до Америки; московська комуністична «*Правда*» на своїх сторінках вилаяла і невдачників, і американських комуністів, що мовляв таких нікчем прислали. Цікаво, що того самого року приїзджав до Біробірджану палкий прихильник совітської системи, журналіст *В. Горовіц,* і нічого там відрадного не знайшов, натомість побачив там неволю, холод, голод, страшенний бруд, воші, блошиці й каракони. Розчарований — він описав то, що бачив у нюорському соціялістичному «*Форвертсі*»[32]).

Поза С. С. С. Р., як проминути Палєстину, про яку була мова і де кольонізація має инший характер, ніж деинде, — характер здобуття власної національної держави, — жидівські хліборобські кольонії, в незначній кількости, заховуються в Півд. Америці, Арґентині, Бразилії та ще Канаді.

В Арґентині на 1. І. 1925. р. було 7 жид. кольоній, до яких належить 542.240 гект. землі, в них було 3.461 родина кольоністів чи 19.746 душ; помимо того, в них жило 200 родин некольоністів, а в них 11.485 душ. Крім кольоній, там повстало малесеньке місто, в якому в 1925. р. на 14.660 осіб було 9.414 жидів. Кольонії мали під пшеницею 85.728 гект., леном 62.546, вівсом, ячменем, житом 27.758, кукурудзою 23.241, люцерною 5.397, кавою 526 і инш. — загалом 208,251 гект. У Бразилії на 1924. р. нараховують 49 кольоністів, що живуть у двох кольоніях — Філіпсон і Кватро Ірміос. В Канаді на 1924. р. існувало 9 кольоній із площею в 24.967 акрів[33]).

---

[32]) «Діло», 19. VIII. 1932.

[33]) Zeitschrift f. Demogr. u. Statist. d. Juden, 1926., № 1—3, ст. 92—94.

По світовій війни серед жидівства все дужче прищеплюється думка про неминучий перехід певної частини жидів на землю. Жиди т. зв. «Підкарпатської Руси» зверталися до уряду Чехо-Словацької Республики, прохаючи відвести їм деяку земельну площу за провадженої земельної реформи; покищо те прохання не зреалізовано. Геть ширше справу утворення жидівських хліборобських кольоній ставить жидівство Польщі.

В кінці січня 1932. р. відбулися у Варшаві наради представників жидівського кольонізаційного товариства «*Ікач. Сапап*», на якій голова, великий землевласник, жид *Енґельман*, референував про новий кольонізаційний плян. На основі його даних, у руках жидівських великих землевласників є нині на східньому пограниччю Польщі 600 тис. морґів землі, якою можуть розпоряджати під свою кольонізацію. Крім того, за сучасної хліборобської кризи можна дуже дешево закупити цілу низку великих маєтків, що марно чекають на купців. Енґельман розрахував, що видатки на заснування жид. селянської осілости, яка була би забезпечена 15 морґами орної площі, 5 морґами випасу, хатою з трьох покоїв, стодолою, стайнею, парою коней, трьома коровами і найпотрібніщим приладдям, за нинішніх відносин на одну родину вимагалиби 11.700 пол. злотих. За інтензивного господарства вистачилоб на одну родину 4 морґів, від чого видатки зменшилисяб до 7.700 зл. пол. На тих великих маєтках, що вже є в жидівських руках, можна осадити 30 тис. жидівських родин, себто, коло 200 тис. душ. Референт запропонував заснувати спеціяльний кольонізаційний фонд, до якого кожний польський жид повинен був би давати 20 ґрошів щомісяця. З того національного податку, на думку Енґельмана, призбірувалосяб що-року 600 тис. злотих. Крім того, він запропонував, щоб з тою метою розпочати збірки між американськими і англійськими жидами. Щодо кольоністів, то перед осадженням на землю вони малиб проходити спеціяльні хліборобські курси. По пятьох роках кольоністи почалиб сплачувати борг кооперативі, якаб ту кольонізацію провадила; сплатки булиб дуже низькі. Рівночасно булоб створене спеціяльне товариство для закупу липків продуктів од кольоністів, подібно, як це зробили в Палестині[34]). Як що здобудуть кольоністам довгоречинцевий кредит, то сучасну добу сільсько-господарської депресії, коли все устаткування можна набути дуже дешево, можна вважати справді за придатну для реалізації того проєкту. Инша річ, що заснування нових жидівських хліборобських кольоній у східних частинах Польщі означає відняття землі від українського селянства. Цього одначе під увагу не беруть.

Енґельман, говорючи про 600 тис. морґів землі, мав на увазі саме східне пограниччя Польщі. Всяж велика земельна власність жидів у Польщі разом із лісами, за даними *інж. Ю. Павликовського* на 1925. р., сягає 400 т. гект. (чи коло 800 тис. морґів) — з того числа в Ґаличині понад 300 тис. гек., на Поліссю понад 51 тис. гект., на Волині — 6,5 тис. Значна частина тих площ має лісовий характер. Жидівський клюб у варшавському соймі подбав, щоб жиди-арендарі й фільваркові службовці за переведення земельної реформи були забезпечені земельними наділами, очевидячки, за рахунок місцевого трудового селянського, насамперед українського, люду[35]). Наслідки того нам не відомі.

Велике землеволодіння і великі аренди земель жидами в краях, що одійшли по світовій війні до Румунії, Бесарабії та Буковини, зрізано радикальною земельною реформою, що одбулася там у перших десятиліттях по війні. Попереднім великим власникам позалишено площі розміром коло 100 гект. на родину; скільки таких площ у руках жидів — не відомо. На Буковині заховується також жидівське землеволодіння до 100 гек. ще зперед світової війни, здебільша майно, пропите селянами. Власними руками на землі жиди не працюють, скота не тримають. Лише подекуди дехто закуповує у селян за безцін худу скотину 10—60—100 шт., при помочі наймитів годують її 3—5 місяців бурачанкою і ґрисом, і потім, як погладшає, продають за добрі гроші за границю — до Австрії та Німеччини.

Угорську Русь по світовій війні прилучено до Чехословацької Республики під назвою «Підкарпатської Руси». В межах сучасної «Підкарп. Руси» є жидівське землеволодіння всіх розмірів. Великих маєтків понад 150 гект. чи 260 ютр налічувано на час запровадження земельної реформи, 1920. р., разом 43, а в них загалом площі 50.021 кат. ютр. (1 ютро = 1 йоху = 1 угру = 0,5754 гк.). В тому числі було в ґрупах:

---

[34]) «Pozemková Reforma», úřední věstník státního pozemkového úřadu. Praha. č. 1., 1932, ст. 24.

[35]) Інж. Ю. Павликовський, В обороні рідної землі, Львів 1925, ст. 63—64.

Групи	Маєтків	Ютрів всеї площі	Ютрів хліборобської площі	% од всіх маєтків	% од всеї площі	% од хліборобської площі
1. Від 260 ютр до 864 (150—500 гект.) . .	28	15.305	6.985	48,3	47,8	41,5
2. Від 864 ютр до 1.730 (500—1.000 гек.) .	8	9.752	3.137	34,8	34,0	25,2
3. Від 1.730 ютр до 3.460 (1.000—2.000 гек.)	5	12.190	3.396	45,4	48,9	35,0
4. Від 3.460 ютр і вище (2.000 гект. і вище)	2	12.774	244	20,0	3,94	5,0
Разом . .	43	50.021	13.762	42,1	12,0	31,3

Отже 43 великих жид. маєтків на П. Р. посідають 50.021 к. ютр землі, в тому числі 13.762 ю. хліборобської; це становить 42% од всіх великих маєтків Підкарпаття, 12% од всієї площі вел. маєтків, а 31,3% хліборобської площі великого землеволодіння. Коли брати три групи, бо в четвертій дуже впливає одна, Шенборнська, лятифундія (231.587 к. ю.) на релятивні обчислення, то жид. володіння сягає 43,6% од всього великого володіння перших трьох груп[36]). Це є наслідок мадярського режиму, рівноправности жидівства і ліберальної економічної політики уряду.

Нинішня «Підкарпатська Русь» раніш входила до складу Угорщини, була під спільним з нею правовим режимом. З того вже à priori значить, що коли на П. Р. жидівське землеволодіння дуже поширене, то й на Угорщині також. І правда, за даними урядової анкети про землеволодіння в Угорщині на 1. І. 1929. р. начислювано посідань від 50 арпентів (= 28,7 гек.) і вище всього 19.256. В тому числі посідань ізраїлітів 1.417 чи 7,4% од всієї кількости (в загальній людности Угорщини жиди на 1926. р. складали 5,6%), а площі під ними 509.764 арп. (1 арп. = 1 ютру) чи 10% од всієї площі (володінь понад 50 арп.). У групі 60 найбогатших землевласників, що мають од 5.000 до 10.000 арп., було 5 ізраїлітів. Найдужче заступлене жидівське землеволодіння (в посіданнях 50 арп. і вище) в північних частинах Угорщини, сумежніх із П. Р., і в Трансдунайській, де воно перевищує пересічний розмір на 149,1% і 135,7%[37]).

Посілости «Підкарпатської Руси» від 10 гект. і до 50 приблизно на $^2/_3$, а від 50 до 150 гект. на $^3/_4$ — в руках жидів, що здають їх в аренду селянам. Жидів, що працюють на землі своїми руками, може знайдеться всього 1—2%. Така праця суперечить ортодоксальним поглядам. «*Бог* створив жида *не* для роботи, кажуть жиди, лише для ґешефту, а русина для роботи. Колиб ми *родилися* русинами, то також би працювали і на полі і в городі». На польові роботи на всяку дрібницю беруть до праці селян; самі ж думають лише про ґешефт. Та, порівнюючи, незначна кількість жидів, що в розріз з ортодоксальністю займається сільським господарством, належить до найбіднішої верстви і проживає здебільша в гірських глухих селах. По нашому обслідуванню[38]) 1933. р. верховинського с. Вишнє Студене, Воловецької округи, в нім на 1000 душ української людности було 150 д. жидівської, що робило коло 28 родин. З усіх жидівських родин лише одна, найбогатшого жида, провадить господарство наймитською працею. Решта жидів господарюють самі на полі, хоч не всі праці самі виконують. Орють і сіють жиди самі, але косити не всі вміють, тому в деяких косять найняті селяни-християни. Жнуть жидівки, але наймають у допомогу ще й християнок. Молотять у жидів також в більшости наші селяни. Жидівки виконують крім жнив ще всі праці при збіранню й сушенню сіна, на загороді й з льоном та коноплями, хоч льону і конопель не всі жиди сіють. Дома жидівки господарюють в кухні, рубають дрова, приносять воду, лише на обмазування жидівських хат в середині і з окола в більшости наймають християнку, нарешті самі доять корів. Мужчини жиди працюють фізично і на лісових розробках. Описаний сільсько-господарський рід занять жидів глухого верховинського села можна прийняти за типовий для бідних жидів, що живуть в убогих верховинських українських селах на значній далині від риночних пунктів. Як бачимо, перед нами трудова людність, що очевидячки переживає ще переходовий період до сільського господаря, — деяких маніпуляцій по своєму господарству не встигла ще засвоїти. Твориться випробований кадр між инш. і для Палестини.

Виноградні площі П. Р. приблизно на $^3/_4$ в руках жидів. Їх перехід до жид. рук одбувся головно за часу світової війни і за переходу краю до Чехословацької Республики; мадярські поміщики вважали чехословаків за большевиків, які можуть конфіскувати їх добра і т. и. і спішили випродуватися. Урбарні лісові володіння, що заховалися приблизно в 360 селах, щодо участи у володінню (за «ключами») приблизно

[36]) Zprávy Státního pozemkového úřadu, orgán... Č. S. pozemk. reformy, únor 1932, Řáda A, č. 1—2; определення які володіння є жидівські і згруповання їх належить нам.

[37]) Zeitschr. f. Demogr. u. Statist. d. Uuden, 1930, № 3, ст. 48.

[38]) За поміччю інж.-аґр. Г. Гордієнка.

на ⅞ в руках жидів. Колиби на П. Р. не прийшла поземельна реформа Чехословацької Республики, ту реформу закінчили би жиди самі, перевівши всі площі у свої руки. Велика земельна і лісова власність для жидів-капіталістів є тільки ульокованням частини засобів на випадок невдачі в біржево-торговельно-кредитових спекуляціях, є, так би мовити, запасом на випадок біржевого і т. п. краху, свого рода забезпеченням. Жидівські власники нерухомостей усіх розмірів від обєктів володіння вибірають як можна більше зиску без отляду на їх господарську захованість, а тим більше поліпшення: земля, виноградник, ліс, лука, скот — це все лише обєкти комерції, підсобної при головнім занятті — універсальнім посередництві і спекуляції. Лише в потіській долині трапляються зрідка випадки, що у жидів плекаються добрі расові норови.

*

Від ріжних способів аґраризації жидівства по ріжних частинах території, заселеної українським народом, зчерги звертаємося до позааґрарної царини жидівської господарської діяльности.

Тут насамперед приходить Наддніпрянська Україна. Щоб зрозуміти всю ріжницю її господарських відносин узагалі і становище в ній жидівства зокрема, треба все мати на увазі большевицько-комуністичний режим на її просторах і найголовніщі його особливости: скасування приватної власности та ініціятиви і стремління до державного реґулювання всіх виявів господарського життя. За *Зомбартом,* жидівство є батьком господарського вільного обороту; з нашого досліду, воно стало батьком реґулятивного моменту серед вільного обороту, батьком тресто-картельних засад. Колиж одначе подібне, хай лише в формі, реґулювання було заведене на цілодержавному просторі С. С. С. Р., жидівство жахнулося його наслідків. Революція принесла масовому жидівству зрівноправнення, кажуть жидівські автори, та за обставин зрівнання в безправности з иншими масами.

Всі богатші жиди-капіталісти, власники фабрик і заводів, торгівлі, транспорту, домовластництва, банкірства, поскільки їх капітал не посідав здібности легкої ліквідности і переводу заграницю, втратили своє багацтво наслідком конфіскати і, самозрозуміло, загубили завойовані протягом останнього століття господарські позиції. В несподіваній ситуації опинилося і середньозаможне, і решта жидівства з його приватно-мійським господарством, приватною торгівлею, ремесництвом, тощо. З перших же днів комуністичного режиму, де він тільки не зявлявся, — а він насамперед опановує міста, лишаючи села надалі — всі ті вияви жидівської діяльности і надбання підпадають під вивласнення, обмеження, реґуляцію. Приватна торгівля, цей основний нерв жидівського життя, вбивається; підривається і приватне рукомесло. З деякими хитаннями в большевицькій політиці — НЕП (1921—1923), комуністична реакція (1923—1925), Неонеп (1925—1926), друга комуністична реакція (з осени 1926. р.) — хитаннями, що давали не стільки фактичні полегші, як надії на полегші, що кінець-кінцем остались нездійсненими, приватна торгівля перестала існувати. Теж і приватна індустрія; рукомесла ніби полишено, але факти кажуть, що й вони перестали існувати, бо не могли одержати сирівців, монополізованих державою. І жидівське мале місто, і містечко почало вмірати; там жидівські маси опинилися на краю відчаю, там запанувало лихо.

Та й зрівноправнення прикладається не до всіх: виділено кадри «лішенців» за соціяльні гріхи (буржуазне походження, займався торгівлею) і ¾ жидівства, (в містечках західнього краю коло 70%) було позбавленим виборчих прав! Стремління скинути тавро «лішенчества» і значить «безправя» — за словами *Ґерґеля* — визначає все життя жидівської людности. Пятилітка приносить новий економ. розгром жид. людности. Частині ремесників вдалося спастися в ремесницькій кооперації, але тим зле постачаються сирівці. «Розкулачування» діткнуло і жидівські містечка. 1929. р. уважають за рік страхіття для пересічного жидівства. І почало жидівство ідеалізувати царські часи, бо «все ж усупереч усім обмеженням тоді можна було жити і працювати; не було рівноправности, але був кавалок хліба»... На 1930. р. настало деяке змягчення репресій, кількість «лішенців» скоротилася приблизно на 20%, кооператизація жидівських ремесників розширюється, охоплюючи коло 50 тис. майстрів. З того в кооперативах для перерібки текстилю занято 16 тис. майстрів, для перерібки та підготовки споживчих виробів 12.550, для обрібки дерева 8.600, металів 5.000, для заготівки будівельного матеріялу 2.900, для обрібки шевських і шкіряних виробів 2.600, в годинникарстві 2.600 і т. д. В розвитку тої кооператизації відограє на Україні, а з 1931. р. і в цілому С. С. С. Р. поважну ролю жид. централя «*Самопоміч*», яка обєднувала в 1929. р. 230 тис. членів; вона зорґанізувала коло 650 ремесничих артілів, де працює коло 20 тис. майстрів. Частина містечкового жидівства шукає праці як індy-

стріяльні робітники: на Україні кравецький промисел, історично жидівський, і на 1929. р. обсаджений на 66,8% жидівством; зросло жид. робітництво і в металюрґії, де в 1929. р. на 300 тис. було 24 тис. жид. робітників; але в гірничі промисли і в транспорт жид. робітник майже не йде (0,9%—0,8%). Так є з пересічним жидівством, з масою.

Але поруч із масовим жидівством виділилися з нього кадри, що добре принатурилися до нового стану річей. Їх зустрічаємо в комуністичній партії, большевицькій поліції, червоній армії, загальній адміністрації, в адміністрації і серед спеціялістів удержавленої промисловости, за монополізованою наукою та навчанням і вихованням підростаючого покоління. По всіх тих «фронтах» жиди зайняли «командныя высоты», і становище привілейованого кермівничого стану. Розуміється, ці аристократичні елементи совітського жидівства підроблюються і перероблюються на москалів; вони є обрусителями і централістами, а «евсекція» комун. партії прикладає всіх зусиль, щоби духово розгромити юдаїзм, бючи тим і по основах жидівської культури і національности.

Яка участь жидівства в російській комуністичній партії, що є єдино леґальною в цілому союзі, а яка зосередила всю владу виключно у своїх руках? «В перший період її існування жиди — за словами жидівського автора *Ґерґеля* — відограваали в ній провідну і переважливу ролю». Партійні переписи 1922., 1927. і 1930. р. р. (останній тільки для України і Білорусі) виказали, що серед комуністичної партії цілого Союзу було жидів: у 1922. р. — 19.562, в 1927. р. — 49.627 і в 1930. р. — 75.929, себто, за вісім літ їх збільшилося вчетверо. Відсотково участь ріжних національностей у партії (члени і кандидати) і в загальному народонаселенні Союза випадала на кінець 1926. р. так:

	Жидів	Великоросів	Українців
% в партії	4,3	64,9	11,6
% в населенні	1,8	52,9	21,2

Коли брати саму тільки Україну приблизно на той самий час (10. І. 1927. р.), то жиди, великороси і українці репрезентовані так:

	Жидів	Великоросів	Українців
Осіб у партії	20.306	46.156	87.185
% в партії	12,1	27,5	52,0
% в населенні	5,4	9,2	80,1

Отже супроти свого відсотка в загальній кількости людности (1,8%) Союза жиди репрезентовані в комуністичній партії (4,3%) у 2,4 рази більше; на самій Україні у 2,2 рази. Великороси на Україні — втричі. а українці навіть менше (52%) свого відсотка в своїй батьківщині (80,1%). Притому межи жидівськими комуністами відсоток жінок є вищим, ніж між комуністами инших національностей: по цілому Союзу їх 25,3% проти 12,9% жінок — ком. нежидівок, а на Україні жидівок у ком. партії 22,9%, тоді як українок тільки 9,7%[39]), себто, у 2,4 рази менше. Такі статистичні дані. З них виразно виступає не пропорційно великий вплив в єдиній урядовій партії, що всім кермує, її членів-жидів.

До того слід додати їх здібність видертися на провідну ролю і відсутність того такту, якого дехто хотів би від жидів. Не лише *Зомбарт* і нежид. автори, а й дехто з жидівських: «Жиди повинні поводитися більш стримало, більш гідно, нарешті, просто розумніше. Це не політика» — говорить жидівський автор *І. М. Бікерман*, — «у ніодній демократичній програмі цього не сказано. Але, на мій погляд, це важливіше

[39]) «Україна», статистичн. щорічник Ц. С. У. — Укр. С. Р. Р., ст. 17; також N. Gergel. Die Juden in der Russischen Komunist Partei, Zeitschr. f. Demogr. u. Stat. d. Juden, 1931, № 1, S. 9—12.

для життя за всі програми, докупи взяті»[40]). Жиди — члени комуністичної партії в чека, в червоній команді, адміністрації, звичайно позмінювали свої призвища. Не на жидівські! Лишень на великоруські й почасти українські. Розібратися в національному складі співробітників згаданих інституцій з прізвищ участників цілковито неможливо. Хто може, напр., відгадати, що справжнє призвище Зіновєва, довголітнього голови III. Інтернаціоналу, — Апфельбаум, що Троцький, права рука Леніна і довголітній большевицький комісар для військових справ, це — Бронштайн, що Радек — це Собельсон, Каменев — Розенфельд, Богданов — Зільберштайн, Стеклов — Нахамкес і т. д., і т. д....

Комуністи жиди продерлися на кермівні місця всесоюзної адміністрації, насамперед у Москві, але таксамо і на місцях, а особливо в б. колишній черті осілости, на Україні і Білорусі. «Ми знаємо — каже *Зомбарт*, — що большевизм у значній мірі є справою жидів», і наводить ось які дані участи жидів у ведучій адміністрації большевицького режиму: На кінець 1919. р. в С. С. С. Р. було з 380 народніх комісарів 300 жидів, у 1920. р. з 457 було 422, у 1921. р. з 550 було 447, що робить відповідно 78, 92, 80%[41]). Так само було і в мадярській комуністичній революції 1919. р.; про вирішну участь жидів в уряді і адміністрації тої революції *Зомбартові* вдалося зібрати і опублікувати просто вражаючі дані, які ми вже наводили раніш. *Проф. Бруцкус* (жид) визнає виїмкову ролю жидівства в управлінні за большевицького режиму: ...«В оліґархії, що прийшла» — пише він — «комуністи жидівського походження відіграють цілком виїмкову ролю і між новоприбулими молодими комісарами, яким довірена була необмежена сваволя над життям і смертю громадян, жидів не бракувало... Цю масову участь певних ґруп жидівської інтеліґенції і полуінтеліґенції у драматично тяжких подіях комуністичної революції — на його думку — не можна вважати за випадкове явище. Воно коріниться почасти в тяжкому психольоґічному стані жидівства, почасти в його певних реліґійних уявліннях»[42]).

Про ту «цілком виїмкову ролю жидівства» в кермівному большевизмі маємо з усіх боків численні вказівки. За переписом 1929. р. на 825 тис. державних урядовців у С. С. С. Р. було 70.807 жидів, що становить 8,6%, себто, впятеро вище супроти пропорції жидівства в населенню С. С. С. Р. У червоній армії 2,5% жидів, теж вище за пропорцію в населенні. Звідкиж зявився такий підвищений інтерес жидівства до військової справи? Розгадка криється в тому, що між рядовиками червоноармійцями жидів є тільки 1,5%, а от у штабах і командах червоної армії жидів є загалом аж 4,4% од усього штабно-командного персоналу. Колиж од цього загального показчика перейти до поодиноких військових галузей, то побачимо, що у властиво командному (оперативному, військовому) штабі є тільки 2,1%, та в підофіцерському складі 1,5%, а вже у штабах військових шкіл 3,5%, в військовій адміністрації жидів 3,9%, в політичному штабі армії 10,3%, в санітарних штабових установах 18,6% та у ветеринарних військових установах 4,5%.Як же всіх жидів занятих у штабах червоної армії поділити за характером служби, то побачимо, що 60,8% всього їх числа служило в неоперативній частині штабів, а тільки 39,2% в оперативній[43]). «Уряди, військо, всілякі добрі посади — пишуть в одному приватному листі з Москви за 8. III. 1931. р. — позаймали переважно жиди

---

[40]) Россія и Евреи, сборник I., 1924, ст. 77.
[41]) W. Sombart, Der proletarische Socialismus (Marxismus»), B. II, 1924, S. 299.
[42]) B. Brutzkus, там таки, 5. 319—320.
[43]) Otto Heller, там таки.

та панують і розказують цілій величезній державі. Щоби не пізнати, що вони жиди, поприбирали собі ріжні рос. та укр. прізвища»[44]).

Так у цілому Союзі і Москві; ще сильніш «засилля» жидів на Україні, де жидівство без порівнання чисельно сильніше заступлене. Ми показали вже раніж, що «Чека» на Україні опинилася майже без виїмків у жидівських руках. Позатим у радянському устрою величезна роля припадає спеціялістам («спецам»). На Україні на початку 1930. р. начислювано 61.859 фахівців, у тому числі жидів 8.346, або 13,5%; супроти відсотку в населенні у 2,5 рази більше. З кожної сотні жидівських фахівців на Україні занято: 1) в державнім адміністративнім апараті — 22,9%, 2) в наукових інституціях — 19,7%, 3) в індустрії — 15,5%, 4) у шкільних інституціях — 13,0%, 5) в сільському господарстві — 4,6% і т. д. Вже з цих відомостей виступає наявність, що найбільше представлено жидів у радянській бюрократії, більш ніж учетверо проти відсотка в населенні. На другому місці щодо ожидовлення стоїть наука на Україні, де жиди заняли позицію у 3,6 рази сильнішу, ніж їх відсоток у населенні. Далі йдуть індустрія і навчання... Індустріялізація була основною ціллю большевицької влади і в індустрію України притягнуто багацько жидів фахівців. В ній було жидів з кожної сотні: директорів підприємств — 15,4, технічно ведучих підприємство — 23,0, інжинірів вирібництва — 27,4, ляборантів — 28,8, інжинірів будівництва і инш. — 13,2. Окремо серед спеціялістів, занятих в адмініструванні індустрії, було жидів на кожних сто: ведучих відділи і т. д. — 38,0, конструкторів механіків — 33,1, інжинерів — 35,4 економістів — 46,8. Адміністрування є тим родом діяльности, який вимагає особливого приладнення до виглядів ком. партії, і жиди-фахівці до того як є надалися; на це вказують наведені щойно високі відсотки. Не тільки тут, але й в адмініструванні «иншими» галузями народнього господарства України жидівство зайняло дуже сильну позицію. Й по «инших» галузях, напр., жиди економісти на кожних 100 економістів дають — 42,5, інжинери — 23,1, ведучі відділи — 28,3 технічно-ведучі — 26,0%. З усіх родів фахівців, як бачимо, найбільш ожидовленим є фах економістів: 46,8%; це значить у 8,7—8,9 разів більше супроти відсотка жидів у населенні. Щож до участи жидівства серед фахівців шкільних інституцій України, то там було жидів на кожних 100: професорів — 11,7, асистентів (значить — майбутніх професорів) — 29,0, иншого навчального персоналу — 10,5[45]). Велика ожидовленність високошкільського професорського складу (в 2,2 рази вища за пропорцію жидів у населенні) обіцяє в близчий час піднятися більш ніж утричі (асистентів в 5,4 рази більше за пропорцію в населенні)...

Відомий укр. письменник, громадський діяч і юдофіл, *В. Винниченко* по виїмігруванню прийняв був пропозицію зайняти місце народнього комісара Радянської України; їздив до Харкова і... знов вернувся закордон. Ось що він оповідає про ожидовлення української рад. влади: «Всі безсторонні свідки однодушно підтверджують один і той самий констатований ними факт, а саме: на Україні в урядах, адміністративних, господарчих орґанах домінуючу ролю грають евреї. Урядова партія (комуністична партія большевиків України) у значній кількости представлена евреями». При тім передає характеристичний анекдот, що його розповів йому народній комісар хліборобства Мануїльський, і який дуже поширений серед комісарів-комуністів і відноситься до характеристики «української» влади. В анекдоті цьому робітники на запитання партійного начальства, «яка влада на Україні» — дружно і голосно відпові-

[44]) «Діло», 24. III. 1932.

[45]) Bulletin der statist. Kommission des O. R. T., № 9—10, Oktober, 1930, Moskau, S. 30 u. f.

дають: «жидівська»! й тільки один слабенький тоненький голосок додає: «і рабочая»[46]). Подібного рода анекдотів на адресу жидів повно і в Москві... Ба, те саме підкреслює і жидівський гумор. От кілька прикладів:1) «Коли за столом сидять 6 комуністів, що під столом? — Дванацять колін Ізраїля». 2) Одбувається засідання Совнаркома. Несподівано Каменєв заявляє, що він має як-найшвидче відійти. Куди? До сінаґоґи, щоб відслужити панахиду за померлого батька (для цього треба наявности мінімально десятьох дорослих жидів). Тоді Ленін заявляє: «Пощо відходити? Я вийду і ти можеш одбути свою молитву тут на місці». 3) «Жид, засуджений революц. трибуналом до смертної кари, з переляку вигукує жидівською мовою традиційну формулу: «Слухай Ізраїль, наш Господь — єдиний Бог». Ввесь трибунал інстинктивно встає і відповідає: «Хай буде благословенно його царство на віки віків»[47]). В цих жид. анекдотах вказується на заповнення жидами комуністичних комісаріятів, совнаркома і суду... В анекдотах українців, великоросів і жидів у даному разі виявляється голос народа, що не має иншого способу для вільного вияву в країні совітів.

Наслідком засилля жидів по всіх галузях большевицької системи протижидівські настрої в «соціялістичній» країні набрали такого розвитку, якого чи й знала історія жидів колинебудь і денебудь у иншій країні. З революцією зникла черта осілости і жидівство масово посунуло до Великоросії, де раніш були з нього тільки одиниці, що правда, які продерлися в самий центр духового життя і настроїли його на свою користь. З тим приливом прийшов і антисемітизм[48]), який захопив собою і інтеліґенцію, що за царизму в масі своїй була юдофільською. «Констатуючи зріст інтеліґенського антисемітизму» — свідчить відома російська громадська діячка, соціялістка-фабіянка, *Е. Кускова,* вислана большевиками закордон, як неблагонадійна особа — «я мала на увазі той осередок, який раніш, до революції, уважавби за особисту образу, як би комунебудь з того осередку зроблено закид в антисемітизмі... Політуправління розіслало проклямацію, в якій розясняє, чому в адміністрації так багацько жидів, називаючи це «совершенно естественной і исторически неизбежной вещю»... Антисемітизм широко розповсюджене явище в совіцькій Росії»[49]). Це посвідчення стосується Москви і Великоросії на 1922. р.

А «чи зник антисемітизм на Україні при тій владі, яка називає себе радянською та соціялістичною»? — таке питання ставить *В. Винниченко.* «Нажаль, не тільки не зник — одповідає він, — а щей побільшився. Коли раніше протиєврейські настрої були ганебним привілеєм поміщицтва та куркулівства, то тепер вони захоплюють вже й деяку частину селянства та робітництва... Ніколи пошесть антисемітизму в Росії та на Україні не була такою поширеною в цих країнах, як тепер»... Наш автор дає і зясування причини того явища. «Євреї — каже він — мусіли виконувати в точности всю політичну і господарську програму большевиків»... *М. Горкій* в своїому інтервю з Шоломом Ашом причину антисемітизму зясовує тим, що «еврейські мальчики» з Рос. комун. партії брали активну участь підчас одібрання церковних цінностей. А Винниченко причину антісемітизму шукав у господарській царині, в тому, що жиди брали участь у «виколачиваніи хлебной разверстки» «в розлюченому і без того досить нацькованому проти єврейства укр. селі... І тільки тоді, коли випадки вигублювання та вбивства євреїв-комісарів набрали масового характеру, московське політбюро видало інструкцію, в якій товаришам євреям рекомендовано «утриматись од праці на селі». Одначе шкоду вже зроблено: село зайвий раз побачило підтвердження чуток, які поширюють антисеміти, що «ніби всі комуністи — євреї і всі євреї — комуністи»... «Не диво тепер зустріти» — свідчить *Винниченко* про те, що засвідчила й *Кускова* — «серед колишніх щирих демократів і навіть соціялістів роздратованих, розлючених антисемітів... Та ще більше, навіть серед самих «комуністів» із рос. ком. партії ростуть юдофобські настрої»[50]). Так на Україні за даними очевидця на 1923. р.

Приблизно через пять літ фаховому антисемітові *В. Шульгинові* вдалося з еміґрації загадковим способом вїхати в С. С. С. Р., обїхати три столиці і виїхати закордон. Він виніс враження, що «найжорстокіщий антисемітизм широко захоплює Росію..., захоплює людей усяких політичних напрямків: реакціонерів, лібералів, соціялістів, комуністів». Причина — «совіцькою державою оволоділи жиди, таке принаймні переконання русского народа»... *Шульгин* констатує, що антисемітизм, вийшовши за межі «черти осілости», «з кожним днем заливає більше території, маючи тенденцію пошири-

---

[46])В. Винниченко, вже цит. «Нова Україна» лип.-серп. 1923. ст. 25.

[47]) Россія и евреи, Сборник I., 1924, ст. 209.

[48]) Термін «антисемітизм» уважаємо невдалим, бо семітами є, напр., і араби та абісінці, одначе уживаємо його як загально принятий сінонім «протижидівства».

[49]) Ек. Кускова в «Еврейск. Трибуне», 1922.

[50]) Вол. Винниченко, вже цит. «Нова Україна», лип.-серпень 1923, ст. 25 і 30.

тися на цілу Росію», що «головним його гніздом тепер Москва», що він «становится общерусским, может быть даже великорусским по преимуществу... Для Великороссии антисемитизм явление новое; известно, что переживания неофитов острее. У великороссов нет привычки к евреям, которая есть у южного населения. Это последнее умеет в значительной степени переплавлять злобу в насмешку, отчего антисемитизм юга, в настоящее время должен быть добродушнее. Антисемитизм севера сильнейший: там еврейство здается бичом, перед лицом которого застывает смех». «Антисемітизм на Україні — на його погляд — перед японською війною починав робитися «добродушним». Це зрозуміло. Реальні його причини (тиск з боку жидів) відходили в минуле...; залишалися тільки неприємні, але смутні спогади»[51]). Це посвідчення відноситься до 1929. р. і тим цікавіше, що його автор «русскій націоналист-прогресист», до світової війни співробітник «Кіевлянина», який не толєрував жидівства, в даній праці стоїть на тому, що й на випадок заміни большевицького режиму слід залишити рівноправність жидам, бо обмеження не досягли цілі: «Раз рівноправність вирвана — каже він — не слід однімати її ні в якім випадкові». «Ті, хто на антисемітизмі стануть будувати свою карєру — говорить *Шульгин* — цілковито не числючися з потребами і вигодою даної хвилі, — є шкідниками русского народа»[52]).

На середину 1931. р. є велика кількість посвідчень про поширеність гострого антисемітизму в цілому С. С. С. Р. От представник ОЗЕТ-а виступає (на Трехгорному заводі) з докладом про роботу жидів у хліборобських кольоніях. Як тільки голова зборів повідомив про що мав бути доклад, багацько з присутніх почали вигукувати: «Не хочемо чути про жидів, вони ніколи не працювали і не будуть працювати»! Чи не характеристичний погляд великоруського робітництва? Само собою, що зібрання зірване, і, що є пікантним, в зриві брали участь кілька організованих комуністів. Щоб вияснити розмір тих настроїв, «*Озет*» перевів обслідування і переконався, що на фабриках і заводах С. С. С. Р. панує нині (1931. р.) впрост епідемія антисемітизму. Жидам-робітникам доводиться дуже терпіти від знущань і переслідувань, у яких беруть участь зовсім не т. зв. «несвідомі елементи», а випробовані партійні комуністи... Між иншим жиди накликають зненависть на себе, захищаючи трудову дисципліну. На московськім електрозаводі після одного з таких виступів жид-робітник підпав нападу двох робітників, що кинулися на нього з сокирою в руках. В других випадках учасниками нападів і знущань були комуністи і це проходить їм без будьяких наслідків. Жиди-робітники підпадають нападам з боку робітників нежидів у найбільших промислових осередках С. С. С. Р. На Україні протижидівські настрої виразно виступають у сільрадах; рівнож в організаціях комуністичної молоді, «комсомолі»[53]), і т. д., і т. д., чому можна булоби навести тисячі прикладів. «Жидів — пише *Брущкус* — багацько в большевицькому бюрократичному апараті. Він є засобом визиску селян; зрозуміло, що селянство і інтеліґенція той визиск ставить на конто жидів. То може повести до страшної експльозії»...[54]), якій імя... всесвітський жидівський погром. За неї побоюється заграничне жидівство, бо знає, що населення ототожнює большевизм із появою жидів у влади, воно переконане, що жиди верховодять у комуніст. партії і що зненависть до комуністичної партії в нього утотожнюється зі зненавистю до жидів; знає, що в самій комуністичній партії закубливсь антисемітизм і ліпшим тому доказом є факт, що в С. С. С. Р. перевидано і коментовано відому статтю *Карла Маркса* (Zur Judenfrage), в якій, знайшов вираз його ворожого поставлення до жидівської народности. Бояться, що масові погроми вибухнуть під час завалення большевицької влади, але навіть колиб зміна влади йшла еволюційно — всеж жидівству доведеться числитися зі зростом націоналізму у великоросів, українців, білорусів і т. д. Ті націоналізми свій національний «дух» протиставлять жидівському «духові», і, подібно до німецьких націонал-соціялістів, можуть вимагати вилучення жидів із життя свого народу.

Залишається застановитися на жидівській позааґрарній економіці на инших територіях розселення укр. народа за час по світовій війні. На жаль, місцева українська література — Галичини, Буковини та Підкарпатської Русі — оскільки знаємо, не дала по тих країнах систематичного висвітлення цього глибоко цікавого питання, і нам, як і досі, доводиться й надалі йти здебільшого по непротоптаній дорозі. Почнемо з Галичини.

Лихва в Галичині процвітає і по світовій війні. От, напр., в селі Чижикові і

---

[51]) В. В. Шульгин, вже цит. «Что нам в них не нравится», ст. 126, 41—43 і 130.
[52]) Там таки, ст. 197 і 135.
[53]) Руль, 1931: 14. IV., 14. V., 19. IV.
[54]) B. Brutzkus, там таки.

його околицях (Львівськ. пов.) в 1931. р. відсоткова стопа у приватних боргодавців місячно сягає 5%[55]), себто, в рік 60%. Само собою, субєктом лихви є головним чином жиди, а обєктом переважно укр. селянство.

По світовій війні жидівство опановує килимарський хатній промисел на Гуцульщині, де до того не брало участи. Той промисел майже цілком вже в руках жидів головно через недостачу капіталу в укр. кустарів, тоді як жиди все подостатком і дешево забезпечені готівкою, як шляхом самодопомоги так і від кредитових інституцій. Той перехід килимарства в жид. руки одбувся в подвійних формах. Одна — це хатня система «витискування поту»: богатіщі жиди закуповують варстати, роздають їх по хатах українським селянам, додають звичайно лихі сирівці (псенку — собачу шерсть) і платять за виріб від квадр. метра. Підприємець платить ремесникові мізерію, вигадує на тому, що не платить податків, за патент, за помешкання, світло, опал, до каси хорих, у фонд безробітних. Друга форма, це — мануфактурна система. Два укр. килимарі за якесь лакомство нещасне вивчили двох жидів робити килими; ці останні вчать инших жидів. Богатіші жиди закладають більші виробництва килимів на кілька і кільканацять варстатів. На них якийсь час приймають укр. виробників, але в міру того, як виробництву все більше виучується жидів, українців звичайно видаляють геть. Вироблені в тій чи иншій системі підрібки килимів дають розвозити до найдальших околиць Польщі, зпочатку нашим людям, бо, через пануючий доволі сильний антисемітизм, не зважалися братися до того самі; наші збутчики видають себе при тім за «фабрикантів», що продають свій виріб[56])... Давніше в осередкові гуцульського килимарства, Косові, працювало кілька чи кільканацять варстатів для тканя килимів, нині їх дуже намножилося: в Косові і Кутах з околицею буде тепер (на 1931. р.) $1^1/_2$—2 тисячі килимових варстатів. «Та з цеї маси — пише справник килимарсько-різбярської кооперативи «Гуцульщина» в Косові *М. Горбовий* — навіть нема і 10% в українських руках, а все у жидівських! Правда українці виробляють у яких 80%, але для жидів... Мало хто мабуть здає собі справу з того, як жиди використовують усе на свій хосен»... «Крім всього иншого мистецтво профанується, вироби — власне фальсифікати». *М. Горбовий* наводить такі приклади жидівського визиску. «До недавна — говорить він — зготовленя килимового варстату в 1,5 метри завширшки коштувало 80—90 зол., а в 2 метри 100—120 і то без начиння». Жиди за відробіток боргу єднають гуцулів виробляти варстати по 16 зол. і то з його, гуцула, матеріялу та ще й з доставою за 40 кільометрів (до Коссва); або, коли то не боржник, за розплату головно натуралією (кукурудзою), загалом за 30 золотих. А з ткачами жиди-підприємці годяться потижнево; за той час ткач мав виробити найменше один килим у три кв. метри, за що дістає 6 золотих на своїх харчах. «Отже — каже *Горбовий* — стояти на ногах від досвідку до пізнього вечора, вдихати вовняні відпадки, зривати очі при слабім світлі — і все за 1 зол. (3,7 к. ч.) денно. Чи можна ще сумніватися у визиску якихось там неґрів, коли тут в Европі таке діється?! І треба ще взяти під увагу, що такий підприємець не оплачує робітника у касі хорих, ні т. п. Коли робітник заслабне, то лікар з ліками забере відразу найменше двотижневий заробіток! До тогож мало є чесних підприємців, щоб совісно числили заробіток робітника. З другої сторони наші люде не є такі «учені», щоб уміли обчислити метри. Тож при цьому йдуть дальші обманства»[57]). Отже в короткий час, за якихось десять років, жиди з килимарства витиснули укр. підприємця, витискають і укр. робітника, останнім часом і укр. розвозчика та розносчика краму. У витисненні розвозчиків та розносчиків, як і в иншому, своїм конкурентам допомогли самі наші розвозчики. Вони зпочатку брали зі собою жидівські килими до тих раїонів, де віддавна мали збут; повернувшися оповідали, як на сповіді, де і в кого що продавалося. Того і треба було: тепер скрізь в ті місця збуту пішли розносчики жиди, а наші «відпочивають». Наших аґентів розвозчиків, констатує *М. Горбовий,* є вже тільки кілька.

Там, де жидівські торговці і кредитори не можуть побороти українську кооперацію в одвертій боротьбі, пускаються в хід інсинуації чи звязування з політичним противником українців. От «Повітовий Союз Укр. Кооперативів» у Станіславові видає відозву про скупку яєць. Жидівський часопис «*Хвіля*» трактує її не більш не менш, як за вияв антисемітизму: хто є проти приватного посередника в процесі обміну, той за жидівською льоґікою... антисеміт. Або от спадає на Галичину, як і скрізь, загальна криза, на всіх без виїмку; але жиди в спеціяльному становищі. Їх основна

---

[55]) Громадський Голос, 21. III. 1931. стаття К. Коберського.

[56]) М. Горбовий, Укр. домашній промисел на Гуцульщині, Кооперативна Республика, травень 1931.

[57]) М. Горбовий, Килимарський промисел на Гуцульщині. «Коопер. Респ.» 1932, березень.

маса живе з посередництва (прямого чи посереднього) і вони шукають спеціяльних причин для зясування причини «смерти в ґетто». Знаходять її з буйному розвиткові кооперації. Кооперація — от причина спавперизования жидівської людности. В укр. кооперативному будівництві — пише *В. Север* — немає ніяких плянів руйнування екзистенції жидів, однак «дрібні жидівські крамарі... голосять легенду про «антисемітизм» укр. кооперації», пускають в ход «брудну, неетичну конкуренцію». Як схлясифікувати це — питає автор — коли така ментальність стає власністю жидівських верхів, знаходить місце на сторінках їхньої преси та дискредитує нас рукою жидівських публіцистів перед опінією закордону. Ні, таки немаємо щастя до жидів..., — пише автор. Наші сусіди, поляки, мають право на любов жидів (жиди обстоюють польськість данціґського коридору) а ми (українці) не маємо права навіть на — толєранцію; бо ми недержавна нація, нас історія поклала на лопатки, а для таких «вибраний нарід» не має пощади, бо їх не... боїться». Відповівши так на статтю Д-ра Дайча, *В. Север* наводить признання тогож самого *Дайча* в тій таки віденській Neue Freue Presse 17. IX. 1932.), який у цинічній щирости пише: «Особливо в Східній Галичині порозуміння між жидами і поляками є просто зразковим, обидві ґрупи творять суцільний фронт проти українців». Цього жидівські ґазети Польщі, каже Север, не передрукували, бо та щирість позбавляє жидів раз на все морального права торочити про антисемітизм укр. кооперації, навіть колиб він існував»[58]).

Про території розселення українського народа під Румунією з офіційної статистики довідуємося, в чиїх руках перебуває там насамперед убивче для селянства приватне корчмарство. На 1925. р. концесії на право шинкарювання розподілилися по раіонах, що нам цікаві, так[59]):

Серед концесіонерів	Бесарабія	Буковина
Румунів	2.158	504
Жидів	2.566	1.459
Німців	28	136
Болгар	207	—
Мадярів	—	4
	5.520	2.393

Отже шинки і корчми Бесарабії на 46,6% у руках жидів, а Буковини на 60,8%; в руках українців жадної: їх ділом є пропиватися!

За даними нашого спеціяльного анкетного обслідування с. Лужичан Черновецького повіту на 1931. р. в ньому на 3.140 душ укр. людности живе 250 жидів. До 1860. р. був тільки один жид, що держав корчму, та ще один кушнір; з того часу жиди напливли з Галичини і складають зараз найбогатшу верству на селі. В їхніх руках вся торгівля, весь кредит, 10 корчем (всього 11, ту одинадцяту має поляк!), здебільшого й ремесництво, цукроварні, броварні та гуральні. Пянство руйнувало нарід раніш, руйнує й тепер. Пили й пють при всяких нагодах, на свято, хрестини, весілля, похоронах, при всяких виборах, з нудьги йдуть до корчми й пють. Чоловіки — в корчмах, жінки й діти — вдома (в инших селах, в горах, де жиють гуцули, пють по корчмах і жінки разом із чоловіками). Пють горілку, пиво, вино, рум, коняк, лікер. Від 1930. р. менше пють: нема за що, а найголовніше через те, що уряд видав розумний закон, аби корчмарі не сміли видавати питва «на борг», без грошей, рівно і за натуралії (за зерно, тощо!). На жаль, закон цей прийшов принаймні на десять літ запізно. Гарний був нарід, ніколи не знав панщину. Але від 1860. р. дотепер пропив усе і знищився також фізично. Кредит у руках жидівських за великі лихварські відсотки. Позичалося на непродукційні цілі: весілля, храм, всякі свята і забави. Через те заборжилися селяне легковажно так, що третина банкротує! Майже в усіх заборжених прибуток з господарювання не вистачає на відсотки; зайшли у сліпу вулицю! Коли заводили кооперативну «райфайзенку», жиди дуже шкодили, інтриґували, відтягали членів. По світовій війні помітно поширився в народі, — стимульований крамарями-жидами, що давали на борг, — коштовний люксус в убранню і житю понад фінансову силу селян, що тягне заборження купцям-жидам. Жидів не люблять, бо лихварі. Тою дорогою сільські жиди набували землі; їх відкуповували инші селяне: На 1931. р. жиди володіли 40 гект. землі. На землі жиди не працюють власними

[58]) Діло, 6. X. 1932, число 221.

[59]) Buletinul Statist. Romanici, 1925, № 4, стаття E. Giurgea — Production et consommation de l'alcool en Romanie...

руками. Скоту жиди не тримають; хіба лише набувають його, щоб вигодувати при цукроварі «бурачанкою» і «ґрисом»: у такому випадку купують од селян худих 10—60—100 шт. скоту, годують 3—5 місяців і відгодований збувають за границю (до Австрії і Німеччини). Звичайно селяне не орієнтуються в риночних відносинах, і ціни сільсько-господ. продуктів визначають жиди-скупщики (жидівська біржа); при тому до половини вартости дістається продуцентові-селянинові, друга йде посередникові-жидові. Скупщики-жиди знають, хто з селян заборжений і, значить, мусить квапитися ліквідувати врожай; скупщик дає в таких випадках смішно низькі ціни. Але селянинові виходу нема, мусить продавати і руйнуватися. Кожна жидівська родина передплачує жидівську ґазету німецькою мовою, а дехто й иншу, писану жидівським жарґоном і жидівськими літерами. Підчас виборів назагал жиди всі йдуть, як один, завсігда знають ,як їм голосувати[60]). Очевидячки, цю характеристику з лужичан можна поширити й на инші укр. села Буковини.

В сучасних межах «Підкарпатської Русі» начислювано жидів: за переписом 1921. р. — 79.715 (13,33%), за переписом 1930. р. — 90.509 душ (12,76% од всієї людности); за десять літ прибавилося 10.794 д. або на 1,35% річно. Наталітет у жидів дуже високий: на кожну 1.000 душ жидів, напр., у 1925. р. народилося 30,83 (вмерло 10,11), у 1926. р. — 34,15 (вмерло 12,34), у 1927. р. — 30,09 (вмерло 13,21). Приріст за десятиліття є білянсом, крім народжень і смертей, ще й виселення до инших земель Чесько-словацької Республики чи еміґрації за океан.

Дехто поділяє цих жидів на цивілізованих і ортодоксальних. Перші малочисельні не так підкреслюють своє визнання, в передвоєнний час не лише виступали яко мадяре жид. віри, але звичайно й міняли свої призвіща на мадярські, щоб т. ч. затемнити своє справжнє походження; нині дехто з них вже пишеться чехом мойсеєвого визнання. Ортодоксальні творять величезну більшість; це, звичайно, релігійні фанатики, в довгих чорних старопольських лапсердаках з пейсами, що є брудними а «страшними упирями неосвіченого русинського люду»[61]). Жидівство на П. Р. є пануючим фактором у народнім господарстві, а через те і в політичнім житті; останнє уможливлено повною їх рівноправністю, якої вже осягли вони за Мадярщини, а яка їм ґарантована і конституцією Чехссл. Республики. «Жид є на Підкарп. Руси — слушно говорить *Драґні* — адвокатом, лікарем, ветеринарем, хліборобом, ремесником, корчмарем, але завжди при тому і торгівцем».

Основним заняттям більшости жидівської людности є торгівля, включаючи і торгівлю грішми. Все що є рентовного під тим оглядом перебрало жидівство і міцно тримає в своїх руках. Основа гірського господарювання тамошнього українського населення, скот, збувається на ринок, та навіть продається від одного селянина другому, майже виключно через жидівське посередництво. Ціла країна під оглядом збуту худоби є доменою трьох жидівських фірм, які розмежували між собою сфери впливу. Кожна фірма по селах свого раіону має власних аґентів; цею пляновою сіткою вкрита ціла країна, мимо неї не проскочиш. До наміченої жертви приходить аґент (але селяне не знають, що то є аґент) і, напр., за корову, що коштує 1500 кч., дає 1000. Жертва не згоджується, аґент відходить. За якийсь тиждень зявляється до неї підісланий аґентом жидок, оглядає корову, знаходить дефекти, і дає приміром 900 кч. «Та мені вже давали 1000» — каже, припустимо, Іван Х. Підісланий сміється і відходить. Ще за якийсь тиждень зявляється другий, підісланий і надає, приміром, 800. «Телеґрама прийшла, що скот упав у ціні», каже жидок. Іван затявся. Підсилають ще й третього, який дасть ще менше... Іван рішив вести корову на ярмарок, напр., до Тячева. Там купці-жиди, строго орґанізовані, і, знаючи ввесь перебіг попередніх торгів, повторюють ту саму процедуру. Аж після того, як жертва відповідно суґестіонована, приходить аґент. «Ну, що Іване? Кепсько! Ну, та ми свої люде. Я що пообіцяв, то дам. Даю тобі 1000 кч., хоч такої ціни нема!». Жертва почуває себе врятованою аґентом! Бере ґроші! вертає додому і всім розповідає, який то добрий чоловік той, приміром, Гершко... От така система жидівського поступованння на скотарському ринку.

Другою рентовною річчю в долішній зоні П. Р. є садівництво і зосібна збут яблук, особливо відомих під назв. «юнатана». Є цілий раіон сіл по тисянській долині, від Вишкова до Бичкова, де яблукові сади є основним джерелом прожиття сільських господарів. Справа збуту вся в руках жидівських посередників, при тому

---

[60]) За переведену анкету за нашою програмою на місці, в селі Лужичанах, приносимо тут щиру подяку буковинцеві д-ру В. Орелецькому.

[61]) V. Drahny, Podkarpatská Rus..., 1921, ст. 32.

третина господарів збуває свою садовину на кабально-лихварських умовах. Це робиться звичайно так. Господар садку набирає у жида-торгівця протягом 1—2 років набір предметів першої потреби: гасу, мила, хліба, цукру, тютюну і т. п. Жид записує; селянин, звичайно, неграмотний. Що то за записи можна судити з того, що навіть за забору вчителями набір, предявлявся рахунок вдвічі проти дійсного набору. В одному випадку жид крамар предклав вчителеві рахунок на 1.200 кч., а коли вчитель приніс свій рахунок тільки на 700 кч. — жид-торговельник не сперечався: «ну хай буде так!» В покриття селянського накупу жид-крамар укладає умову з селянином-боржником, що той віддасть йому ввесь врожай садовини за ціну, яка буде, себто, яку жид дасть. Як тільки яблуні зацвітуть, ціна вже встановлена. Ми, наприклад, одвідали одного селянина, власника садка під Бедевлею, в якого таким способом жид купив в 1931. р. яблука на дереві за 25—30 к. метрак (100 кг.); було їх на 4 ваґони (400 метраків). Сам же жид на місці збув ті яблука по 150 кор. за метрак. Вислід: селянин дістав 12 тис. к., які пішли жидові в покриття забору, а жид-торговець «заробив» на кожному метраку 120 кор., а всього (на 400 метр.) 48.000 кч.! От другий випадок: селянин С. Токар із Нягови-Суботнік в 1929. р. продав яблука з 10 дес. садку «своєму» жиду за 15 тис.; за тиждень жид їх перепродав за 65 тис., а чех-перекупщик ще перепродав їх за 100 тис.! Повторяємо, третина селянських господарств того раіону, завдяки відсутности орґанізованого дешевого кредиту і зосібна льомбардного (під застав яблок), перебуває от у таких умовах збуту, як щойно показано. Останні $^2/_3$ теж збувають через жидів, терплячи просто від несовісности покупця і посередника. Ота несовісність купців-посередників є бичем розвитку збуту овочевих садів цілого раіону, який в урожайний рік дає 3000 ваґонів тільки самих яблок. Біржею збутовою є м. Тячів і звичаї тамтешнього жидівського посередництва остільки розминаються з звичаями нормальної торгівлі, що рішуче одбивають охоту сторонній покупцям (з Чех чи з Німеччини) мати з тим раіоном діло. Напр., підприємець з Німеччини п. Келєр в 1918. р. закупив у Тячеві кілька сот ваґонів яблок; а коли ті яблока прибули до Німеччини, то, розпаковавши, знайшли яблука перемішані з камінням. Неоднократність такої практики привела до того, що раіон стратив солідних покупців: вони туди не йдуть. Ґаздиж стратили на цінах і зиску.

Лихва процвітає й на далі в грошевій формі і в формі «вставлювання» скоту; нею займаються й інтеліґентні жиди, напр., адвокати. Селяне звичайно покривають лихварів чи з побоювання пімсти (аж до червоного когута!), чи наслідком підкупности. Лихвар для суду завжди найме свідків, такса за фальшиву присягу (в Мукачеві) 15 кор. Адміністрація і суд безсилі подолати те зло. А жидівство вміє поборювати своїх конкурентів всіми спсособами: досить сказати, що могутня фірма взуття Баті подекуди, де завела свої маґазини збуту обуви на П. Р., бувала підпалена, — так було, напр., у С., після чого Батя виставив цілу будову бетонову. Той, хто спробував би заініціювати, напр., консумційну кооперативу, мусить чекати пімсти: я знаю приклади, коли українців, інжинерів економії, за таку ініціятиву в одному випадку на доноси обвинувачено в комунізмі, а в другому в палійстві! І спробуй доводити, що ти не верблюд... Кожна поява конкуренції розглядається жидівством під кутом зору — «нам не дають жити!», а раз так, то всі способи боротьби пущено в хід, всі без розбору.

За умовин парляментарних жиди вміло використовують політичну боротьбу, як особливого роду ґешефт. Через них партії здобувають голоси темного селянства, що часто голосує проти своїх інтересів. Тим жиди знаходять могутніх покровителів і одержують вигоди. Поширення корчмарства на П. Р., цієї ганебної для демократії спадщини середньовіччя, робиться звичайно шляхом видачі концесії тим, хто зробить прислугу найвпливовішій з чеських політичних партій. Поширення чеських шкіл на П. Р. скрізь, де нема чеських дітей, це сумна заслуга жидів: по тих школах тільки і вчаться жиденята. Такі чеські школи на П. Р. —це, власне, жидівські хейдери. По другому боці — це заробіток жидів; вони за те одержують концесії. Хай позволено мені закінчити ці рядки, — а їх можна булоб сильно роздвигнути — ось таким фактом. В селі П., де немає чеських дітей, жиди подали заяву про відкриття чеської школи. Тоді священик із місцевою інтеліґенцією роблять контрхід: подають заяву про заснування споживчого товариства. Жиди прибігають: «Wie so?» Їм зясовують. «Ну так ми одкликаємо свою заяву про чеську школу, а ви відкличте заяву про кооператив!» На тому сторони і помирилися. Невигода од заведення консумційної конкуренції перевищувала вигоду, яку жиди мали одержати за подання про заведення чеської (з назви) школи, вигоду у формі якихось концесій чи т. п. придбань. Ґешефт не вдався.

На цім кінчаємо обговорення аґраризації жидівства на тлі загальної економіки і на теренах розселення українського народа.

Обговорювана тема, коли брати її повний обсяг, не була так пляновано з самого початку. Мене зацікавив процес заснування нових жидівських сільсько-господарських кольоній на Україні за радянської влади. Приглядаючись тому процесові, стало помітним, що не все тут є ясним, коли не розібратися в історії насадження старих жидівських кольоній в степах України, що починається з 1804 р. Та сягнувши більш ніж на сто років в минулість і студіюючи справу, знов прийшов я до переконання, що процес аґраризації жидівства годі зрозуміти, коли не звернути увагу і на інші боки жидівського економічного життя, як також на деякі звичаї, нахили, настрої, релігійні приписи. Звертаючи увагу й на ці справи, иноді межі обраної теми роздвигалися, так що місцями виступає деяка невідповідність між заголовком і змістом праці: часом зміст є ширшим, ніж заголовок.

Не дивлячись на той, порівнюючи, широкий обсяг, якого набрала ця праця, не уважаю, що цілу тему вдалося вичерпати в такій повноті, в якій би хотілося мені бачити її опрацьованою. Не без значіння є тут обставина, що не раз не міг я дістати деяких потрібних матеріялів, хоч і знав про них. Тут також причина, чому на закінчення не фіксую тим часом ще ніяких остаточних висновків, хоч, розуміється, вони подекуди самі собою напрошуються і уважний читач може їх для себе зформулювати сам.

Обслуговуючи тему на засаді пізнання того, що є, йшов я безсторонньо дорогою фактів. Хоч факти самі часом говорять за різко, або випадають за різко деякі використовувані мною висновки инших авторів, то тим не менше подеколи особливо різкі фрази нефактичного характеру я навіть випускав, й вже засадничо оминав юдофобську літературу. Виходив я з заложення, що наукове трактування обраної теми не може бути ані юдофобське, ані юдофільське, а повинно дати так мовити — юдольоґію.

Рівно ж не входив я в обговорення того, що було би бажаним робити в жидівської справі, в обговорення політики відносно жидівства, бо це зовсім инша тема.

В технічнім відношенні не мав я иншої можливости, як друкувати окремі розділи в двохмісячнику «*Розбудова Нації*», а з них потім робити відбитки. Це тяглося протягом трох років (1931—1933). Розуміється, мало то свої незручности. Зокрема обмежений обсяг «Розбудови Нації» примусив поділити виклад на два роди шрифту і більшу частину набрати петітом. Однак ліпше видрукувати так, скромно, ніж зовсім ніяк.

На кінець уважаю за свій приємний обовязок сердечно подякувати редакції «*Розбудови Нації*», а особливо її начальному редакторові за те, що в наших скрутних видавничих обставинах уможливили появу цієї праці і окремою книжкою. Без їх доброї волі прислужитися розвитку української економічної літератури ця книжка би не побачила світа.

Прага 1933. *Автор.*

Похибки друку:

на стор.	143,	рядок	28	здолу має бути:		виеміґрування (в 1901—2. р.
„ „	143,	„	13	„	„	демоґрафічний перепис 1926. р.
„ „	144,	„	22	„	„	тільки 9,7% самод. жид.

Список друкованих праць О. К. Мицюка.

А. СЕРІЯ ПОПУЛЯРНО-НАУКОВА.

1. Про піски Полтавщини та їх задобрювання, Полтава, 1908.
2. Про переселення на Амур та Усурійський край, Київ, 1909.
3. Про переселення в Західний Сибір, Київ, 1909.
4. Про переселення в Степовий Киргізький край, Київ, 1909.
5. Про переселення на Далекий Схід, Київ, 1913.
6. Переселення та українство, Харків, 1912.
7. Веремійовська буча (револ. вибух, 1905 р.), Львів, 1913.
8. М. Ю. Шаповал, як поет, Київ, 1917.
9. Про автономію України в федеративній Росії, Лубні, 1917.
10. Община та земельна реформа, Лубні, 1917.
11. Як боролося українське селянство за землю, Львів, 1921.
12. Земельні реформи на Україні, Львів, 1921.
13. Індивідуалізм та коллективізм укр. хліборобів, Львів, 1921.
14. Всенародне право на землю та промислова майбутність України, Львів, 1921.
15. Комуністична Україна, Львів, 1921.
16. Кооперативно-громадські казуси та курйози, Львів, 1921.
17. Статті про еміграцію в часоп. «Україн. Еміґрант» за 1928—29 р.
18. Учитель-громадянин, стаття в «Рідн. Школі» за 1932.
19. Сани в похоронах верховинців Карпат, Подк. Русь, 1932, ст. 24—27.

Б. СЕРІЯ НАУКОВА.

20. Ліквідаційні і надільні норми, у збірн. «Вільна Спілка», ст. 58—79, Львів, 1921.
21. Історія політичної економії, т. І. літоґр., ст. 254, Подєбради, 1922; друге видання (лише машинкове) 1926, на 22 друк. арк. (по 45 тис. літоґр.).
22. Пєр Прудон, стаття в ювіл. збірн. на честь проф. Дністрянського, стор. 104—126, Прага, 1923.
23. Історія політичної економії, т. ІІ., ч. І., літоґр., ст. 136, Подєбради, 1923.
24. До дефініції вміняємости, стаття, стор. 79—118, збірн. Укр. Унів. в Празі, 1924.
25. Аґрарна політика, т. І., літоґр. ст. 473, Подєбради, 1925.
26. Аґрарна політика, т. ІІ., літоґр., ст. 270, Подєбради, 1925.
27. Форми і значіння селянських рухів, стор. 219—230 в Записках Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, т. І.
28. Націоналізм в аґрарній політиці, Л.-Н. Вістн., книт. XI., ст. 331—341, 1927.
29. Винародовлення селянства на еміґрації, тамже, кн. X. (147—162) і XI. (248—251), 1928.
30. Недуга сільської Франції, тамже, кн. VI. (528—536) і VII. (699—708), 1929.
31. Усуспільнення земельної власности, стаття на 16 ст. в Записк. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах, т. ІІ., 1929.
32. Одинадцять статтей в «Кооперативній Республиці» за 1928 і 1929 р. р. по економ. політиці большевизма; видані окремою книжкою:
33. Селянство й економіка большевизму, ін. 8 стор. 96, Львів, 1930.
34. Аґрарна політика Европи після світової війни, в машинковім друкові, 1927—28, Подєбради, ч. І., стор. 193, ч. ІІ., ст. 153, ч. ІІІ., ст. 262 in folio.
35. Фашизм, друк. в «Розбудові Нації», 1929 р.; окреме видання, Прага, 1930, ст. 20.
36. Евразійство, друк. в «Розбудові Нації», 1930 р.; окреме видання, Прага, 1930, ст. 28.

37. Феодально-кріпацькі пережитки в XX. в. ст. 20, вип. III., т. IV. — Студії з поля сусп. наук і статистики, Львів, вид. Наук. Т-ва ім. Шевченка.
38. Проф. Р. М. Лащенко, Літ. Наук. Вістн., кн. I. за 1930 р.
39. «Zahraniční obchod a zemědělství v S. S. S. R.» у «Věstníku Českosl. akademie zemědělské» 1929, Nr. 9., ст. 936—943.
40. «Úvěr a zahraniční kapitál v Sovětském svazu», там таки, 1930, Nr. 2, ст. 224—228.
41. Doprava a zemědělství v Sovětském svazu», там таки, за 1930, Nr. 6—7, ст. 741—745.
42. Наукова діяльність політико-економіста М. І. Туган-Барановського, Львів, 1931, (з бібліографією), ст. 37 (відбитка з Коопер. Респ.).
43. Сучасна господарська кріза, «Дзвони», 1931—32.
44. Наукова діяльність статистика Ф. А. Щербини, в Записк. Укр. Госп. Акад., 1931, ст. 189—218, і окремо 1931, 8^0 — 29 стор., з портретом.
45. Суспільно-господарський побут с. с. Тура Поляна і Т. Ремета, «Подкар. Русь», 1932, ч. 7—8, 8^0, стор. 14.
46. Низка статтів про жидівство в «Розбудові Нації», за 1931—33 р. р., що вийшли окр. відбиткою під назв. «Аґраризація жидівства України», Прага, 1933. стор. 176.
47. «Піонір. укр. економіки С. Подолінський», «Коопер. Респ., за 1931—32 р.; окр. відбиткою під назв.: «Укр. економіст-громадівець С. Подолінський», Львів, 1933, 8^0 — 70.
48. Український хлопоман і економіст Т. Рильський, у «Дзвонах», 1932—33 р.; окр. відбиткою, Львів, 1933., 8^0 —
49. Українські Хлопомани, у «Самостійні Думці», Чернівці, за 1932—33 р., окр. відбиткою, Чернівці, 1933, 16^0 — 80 .

В. ПРИЙНЯТІ ДО ДРУКУ.

50. Аґрарна справа на Наддніпрянській Україні в р. р. 1917—1918, Науковим Т-вом ім. Шевченка.
51. Фільософічно-методологічний бік творчости М. Драгоманова «Slavia», Прага.

»LEGIOGRAFIE«, Praha-Vršovice, Sámova 665.